

Stipe Šušteršič

NEZAVRŠENI MANDAT

1

Kakav socijalizam, kakva Jugoslavija?

Ova je knjiga, u dva toma (I. KAKAV SOCIJALIZAM, KAKVA JUGOSLAVIJA?, II. NA UDARU »ANTIBIROKRAT-SKE REVOLUCIJE«), priređena kao svojevrsni dossier mandata Stipe Šuvara na dužnosti predsjednika Predsjedništva CK SKJ. Na osnovi uvida u ono što je on javno zastupao, kao i odgovarajuće dokumentacije i komentara priređivača, čitalac će moći steći uvid u štošta što se u Savezu komunista Jugoslavije i u njegovom Centralnom komitetu, ali i u jugoslavenskom društvu događalo u relativno kratkom periodu – u toku Šuvarova mandata od 29. juna 1988. do 17. maja 1989, kao i u neka zbivanja koja su prethodila i slijedila ili koja će tek nastupiti.

Vrijednost ove knjige je u tome što na upečatljiv način daje sliku jednog vremena, življenja, borbe, odnosa i etičkih vrijednosti ali i moralne krize unutar revolucionarnog pokreta, raznih zabluda ali i reformskog, demokratskog buđenja, kad se počinje nazirati pozitivan rasplet krize jugoslavenskog društva, čemu je dr. Šuvar nesumnjivo dao značajan prilog. Analize autora – sociologa, politekonoma i političara, sadržane u njegovim referatima i govorima u prvom tomu knjige, pokazuju u kakva su iskušenja došli i Jugoslavija i socijalizam u njoj, a ujedno posvjedočuju njegovo čvrsto opredjeljenje za jednu suvremeniju strategiju SKJ i za jedan kreativniji, bogatiji život u obnovljenom i razvijenom socijalizmu, s koncepcijom demokratskog pluralističkog društva unutar kojega bi svi građani i narodi i narodnosti vidjeli svoju perspektivu.

Stipe Suvar
NEZAVRŠENI MANDAT
Prvi tom
KAKAV SOCIJALIZAM,
KAKVA JUGOSLAVIJA?

**Biblioteka
POSEBNA IZDANJA**

**Urednik
JADRANKA PETRIČEVIĆ**

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 323(497.1) (042)

SUVAR, Stipe

Nezavršeni mandat / Stipe Suvar. - Zagreb
: Globus, 1989- . - sv. ; 21 cm. - (Bi-
blioteka Posebna izdanja / Globus)

Tom 1 : Kakav socijalizam, kakva Jugoslavija?
- 1989. - 406 str.

Kazalo.

ISBN 86-343-0251-2. -

ISBN 86-343-0598-8 (za nakladničku cjelinu)

Stipe Šuvar

NEZAVRŠENI MANDAT

Prvi tom

KAKAV SOCIJALIZAM,
KAKVA JUGOSLAVIJA?

500
00 /

Priredili
RATKO BUBALO
MILENKO PREDRAGOVIC

GLOBUS/ZAGREB

© Stipe Suvar, Zagreb 1989.

Recenzenti
ERVIN PERATONER
ZVONKO STAUBRINGER

Riječ priređivača

Stipe Suvar izabran je za predsjednika Predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, s jednogodišnjim mandatom, 29. juna 1988. godine, a na tu dužnost, kao i na članstvo u Predsjedništvu i Centralnom komitetu, podnio je ostavku zbog izbora u Predsjedništvo SFRJ 17. maja 1989.

Bio je prvi predsjednik Predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, koji je izabran tajnim glasanjem, u konkurenciji s drugim kandidatom, Ivicom Račanom.

Po prvi puta je i šira javnost uoči izbora bila zaokupljena pitanjem tko će biti izabran na dužnost prvog među jednakima u kolektivnom izvršnom organu Centralnog komiteta, tko je »podobniji«, kakav će se pokazati onaj tko na tu dužnost dođe. O tome su ostali tragovi i u brojnim napisima u novinama, a i u onome što je izrečeno na skupovima, koji su bili sazivani da bi se provela procedura biranja, regulirana Statutom SKJ.

Stipe Suvar je bio i najmlađi predsjednik Predsjedništva CK SKJ u vremenu nakon smrti Josipa Broza Tita, deseti po redosljedu.

No, Suvarov je mandat bio u znaku još nekih presedana. Bio je sedmi mjesec na toj dužnosti kada je prvi puta u historiji Saveza komunista Jugoslavije pokrenuta (na zahtjev Izvanredne konferencije Saveza komunista Vojvodine, a koji su poduprli Predsjedništvo Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije i mnoga niža partijska rukovodstva u Vojvodini i Srbiji, kao i jedan broj osnovnih organizacija Saveza komunista u Srbiji, Vojvodini, na Kosovu i u Crnoj Gori) procedura njegova smjenjivanja. Procedura je okončana nakon gotovo dva i po mjeseca (20. januara – 31. marta 1989) tako što je Predsjedništvo CK SKJ usvojilo i u javnost u cijelosti dalo stavove, kojima je odbilo zahtjev najvišeg organa Saveza komunista Vojvodine. Ostaje međutim činjenica da je Stipe Suvar više od petine svog, inače skraćenog desetipomjesečnog mandata, obavljao u uvjetima postavljenog zahtjeva za smjenjivanjem.

Stipe Suvar je bio prvi predsjednik Predsjedništva CK SKJ koji je još dok je bio na dužnosti bio izložen velikoj kritici koja niti je birala sredstva, niti je marila za činjenice. U dijelovima Saveza komunista, na javnim skupovima i izvan okvira Saveza komunista, a osobito u dijelu

sredstava javnog informiranja, pokretane su uzastopce čitave kampanje i protiv njega, a u kontekstu kampanja i protiv samog Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije kao i mnogih njegovih članova poimenice, a još više protiv Predsjedništva Centralnog komiteta i većine njegovih članova. O povjerenju Šuvaru, samo njemu ili zajedno s drugima, glasalo se u deset i po mjeseci pet puta. No, Šuvar je svaki put to povjerenje i dobijao. Koliko god su osporavanja njegova rada i ponašanja bila žestoka, pa i veoma bezobzirna, toliko su bile odlučne, i u porastu, podrške i priznanja koja je dobijao.

Dakako, u ovom slučaju se i u odnosu na ličnost koja se našla na čelnom mjestu u najvišem tijelu Saveza komunista Jugoslavije, Centralnom komitetu, prelamalo teško, sve teže stanje u Savezu komunista: lomovi, podjele, prodor i prakse i metoda koji nemaju ništa zajedničko s njegovim Statutom i Programom. Stipe Šuvar je, već po prirodi dužnosti na kojoj se našao, morao ulaziti i u okršaje koje sâm vjerojatno nije priželjkivao već su ih nametali situacija i drugi. Međutim u tom se potvrđivao i kao čovjek koji lako ne popušta i koji se ne boji ni izjašnjavanja ni koraka za koje je uvjeren da su ispravni i na strateškoj liniji Saveza komunista.

U vrijeme njegova mandata iz sastava Centralnog komiteta otišla je, uglavnom bez svoje volje ali i vlastitom odlukom, gotovo trećina članova Centralnog komiteta, kao i većina članova njegova Predsjedništva, a na njihova su mjesta došli drugi. U međuvremenu se smjena, i u preostalom vremenu do 14. izvanrednog kongresa, nastavlja, tako da je Centralni komitet SKJ, protivno Statutu SKJ, već promijenio više od trećine svojih članova. Stipe Šuvar se sa svoje strane trudio da odlasci i dolasci budu u duhu partijskih normi. Iz Centralnog komiteta otišla su i tri njegova prethodnika na dužnosti predsjednika: Vidoje Žarković, Milanko Renovica i Boško Krunić. Na Šuvara se i te kako atakiralo, no on je otišao poštujući kriterij za koji se i sam zdušno zalagao – razdvajanje partijskih i državnih funkcija.

U vrijeme Šuvarova mandata došlo je do još jednog presedana u historiji Saveza komunista Jugoslavije – sazivanja izvanrednog kongresa. Poznato je da se on osobno protivio logici izvanrednog kongresa, ali je bio među onima koji su pristali na kompromis: da kongres po nazivu bude izvanredni, a po proceduri i kompetencijama redovni.

Najzad, spomenimo i to, da je Stipe Šuvar bio i referent na tri, po mnogo čemu značajne i burne sjednice Centralnog komiteta: Sedamnaeste, Dvadesete i Dvadeset i druge. Vodio je i komisiju koja je pripremila osnove za preobražaj Saveza komunista Jugoslavije. Iako veoma angažiran u dnevnoj operativi, Stipe Šuvar, kao što će se čitalac uvjeriti, uspijeva i na teorijskoj razini promišljati zbilju našeg društva i Saveza komunista i često prvi formulirati neke nove ideje i pledirati za nove inicijative u pravcu jedne dublje obnove socijalizma. Stoga

njegovi radovi, uvršteni u prvi dio ove knjige, mogu biti i te kako poticajni.

U ovoj knjizi, u dva toma, priredili smo svojevrsni *dossier* mandata Stipe Suvara. Na osnovu uvida u ono što je on javno zastupao, za što se zalagao i žestoko borio, kao i u odgovarajuću dokumentaciju i naše komentare, čitalac će moći steći uvid i u mnogošta što se u Savezu komunista Jugoslavije i u njegovom Centralnom komitetu, ali i u jugoslavenskom društvu događalo u relativno kratkom vremenskom periodu – u toku Suvarova mandata, od 29. juna 1988. do 17. maja 1989. ali i u neka zbivanja koja su prethodila i slijedila ili će tek nastupiti.

U prvom tomu je izbor napisanih i izgovorenih, a javnosti dostupnih riječi Stipe Suvara dok je bio na dužnosti predsjednika Predsjedništva CK SKJ. Bili smo prisiljeni da zbog opsega knjige izostavimo, na primjer, njegovo predavanje u Političkoj školi »Josip Broz Tito«, koje je inače u cijelosti svojevremeno objavila »Borba«, njegov trosatni razgovor u emisiji »Dijalozi« Televizije Sarajevo uoči 17. sjednice CK SKJ, koji je prenosila čitava jugoslavenska televizijska mreža, neke njegove istupe i razgovore u Šibeniku, Splitu, Sarajevu, Mostaru, njegovu riječ na okruglom stolu u New Delhiju. Iz niza drugih istupa uzimali smo dijelove. U knjigu je ipak ušlo sve ono bitno, što je nailazilo na posebne odjeke u javnosti, što je Stipi Suvaru pribavljalo podršku, ali i dovodilo do toga da mnogi na njega odapinju strijele i da se protiv njega pokreću čitave kampanje.

Priređeno je samo ono što je Stipe Suvar javno iznosio. Ono što se događalo na zatvorenim skupovima, u kojima je on i te kako bio akter, a pogotovo na mnogim sjednicama Predsjedništva CK SKJ i Predsjedništva SFRJ, čiji je član ranije bio po službenoj dužnosti, kao predsjednik Predsjedništva CK SKJ, za javnost ostaje nepoznato, ili predmet glasina, sve dok odlukom nadležnih organa ili po zakonu postoji zabrana javnog prezentiranja. No, jedino su javne bitke sa Suvarom i protiv Suvara formirale i javnost za i protiv njega.

U drugom tomu citiraju se dokumenti, daje pregled javnih odjeka i reagiranja, pisanja listova. Obradili smo, u osamnaest poglavlja, određena zbivanja u kojima je Stipe Suvar bio i subjekt i objekt. Ponavljamo: kroz prizmu uloge pojedinca na određenoj dužnosti, u ovom slučaju čelnoj partijskoj dužnosti, i kroz javne odjeke, može se steći uvid u širi kontekst zbivanja, kojima je zaokupljena velika većina, ako ne i svi ljudi u ovoj zemlji.

Sve silnice koje su određivale i dinamiku, sadržaj i način ponašanja, djelovanja i reagiranja pojedinaca, organa i tijela nisu mogle biti osvijetljene, dijelom i zbog relativno kratkog vremena u kojem je obavljen priređivački rad, a premašivalo bi i naše mogućnosti. Uostalom, tek protekom vremena historija će stvari staviti na svoje mjesto.

U priređivanju materijala imali smo na umu, recimo, i Lenjinovu uputu, apel i prijedlog, sadržane u njegovom pismu petrogradskim

radnicima 1906. godine. Tada je on radnicima poručio: Treba *izučavati* taj dokumentarni materijal (dokumentarni materijal Kongresa ujedinjenja RSDRP – naša opaska), treba poznavati *činjenice* koje tačno pokazuju sadržaj i razmere nesuglasica, treba se odučavati od stare kružokovske – navike dizanja galame, upućivanja teških reči i pretećih optužbi umesto konkretne analize tih i tih nesuglasica iskrsljih u vezi sa tim i tim pitanjem.«

Pokušali smo navesti što potpuniji dokumentarni materijal, u čemu smo bili ograničeni propisanim režimom korištenja dokumenata, a i opsegom i konkretnim tematskim profilom knjige. Na sreću, mnoge su sednice bile javne i mnogi su dokumenti objavljeni, pa smo ih ili u cijelosti uvrstili u knjigu ili citirali, a sve u cilju da bi čitaoci, kako Lenjin reče za članove Partije, »mogli da stvarno samostalno *prouče* nesuglasice, a ne da ponavljaju na poverenje primljene šablonske reči«, jer bez tog »ozbiljnog rada nemoguć je svestan odnos prema odlukama Kongresa«.

Naveli smo brojne, ali na žalost ne i sve činjenice, u komentarima se donekle upustili u konkretnu analizu tih činjenica, ali najčešće smo i sebi i drugima postavljali pitanja, koja traže iscrpne, potpune i argumentirane odgovore do kojih je moguće doći samo u argumentiranom dijalogu, u kojem se poštuje čovjek, njegovo dostojanstvo i mišljenje, njegova sloboda i ljudski integritet. Za dijalog smo na bazi činjenica i njihove konkretne analize, a protiv kampanja prozivanja, optuživanja i proizvođenja lažnih dojмова i u najširoj javnosti, u narodu; za poštovanje smo čovjeka i njegova prava na slobodno mišljenje, a protiv obećanja hapšenja, političkih linčeva, suđenja i dovođenja u pitanje egzistencije ljudi i njihovih porodica; za pravnu smo državu u kojoj će sve političke snage poštivati ustavna pravila igre, teritorijalni integritet i nezavisnost zemlje, a protiv voluntarizma, samovolje i represije; kao komunisti smo za beskompromisnu borbu, prije svega, protiv nacionalizma u redovima svoje nacije, a protiv politikantskih savezništva s nacionalistima, povlačenja komunista na repu događaja i oportunističkog odnosa prema buđenju snaga krvi i tla, koje su toliko zla nanijele svim našim narodima i narodnostima; za demokratizaciju smo Saveza komunista a, prije svega, konkurenciju programa, borbu mišljenja i poštivanje statutarnih prava i dužnosti kritičkog mišljenja svakog člana Saveza komunista, a protiv uniformnosti, monolitnosti, traženja političke odgovornosti i kažnjavanja za kritičko mišljenje.

Podsjećamo pri tom i na Engelsove riječi u pismu Hersonu Triru (8. 12. 1879), koje je Marx redigirao: »Radnički pokret zasniva se na najoštrijoj kritici postojećeg društva. Kritika je njegova životna stihija; kako od sam može izbjevati kritiku, težiti da se zabrani diskusija? Zar mi od drugih zahtijevamo slobodu govora za sebe samo radi toga da bismo je uništili u vlastitim redovima?«

A to se i dan-danas i te kako događa i u našem Savezu komunista Jugoslavije. Koliko su aktualne, i da li se i u njir...a može naći odgovor na to, zašto se guši sloboda kritike i demokracije unutar Saveza komunista, i Kardeljeve riječi upućene društveno-političkom aktivu Ljubljane 1974. godine: »Pri tome je oportunistički liberalizam bio oportunistički i liberalan samo u odnosu prema protivnicima Saveza komunista. Unutar redova Saveza komunista pokušao je, naprotiv, da deluje metodima 'čvrste ruke'. Bezobzirno je lomio i uklanjao sa funkcija one komuniste koji nisu 'duvali u njegov rog'.«?

Razvijajmo kulturu dijaloga, poštivajmo argumente činjenica i znanja, identificirajmo se s onim što nose najproduktivniji i najprogresivniji tokovi i oblici ljudske proizvodnje i saobraćaja, doprinesimo tome, a ne raspaljimo iracionalne strasti i ne identificirajmo se s onim što nas vuče natrag, u prošlost punu historijskih rana, razmeđa i provalija!

U Zagrebu, 1. augusta 1989.

Priredivači

Prvi tom

**KAKAV SOCIJALIZAM,
KAKVA JUGOSLAVIJA?**

*Pred nama je najteže moguće vrijeme**

(...) Prvi put su predsjednik i sekretar našeg Predsjedništva birani tajnim glasanjem, i to predsjednik između dva kandidata. To je mali pomak od automatizma i predodređenosti. Jer, dosad je bilo tako da kada je netko bio izabran u Predsjedništvo, pa je došao red na republiku ili pokrajinu iz koje potječe da dâ predsjednika ili sekretara, unaprijed je bio izabran i na jednu od te dvije dužnosti prvih među jednakima. I kada su bila dvojica, prešutno se znalo tko je »odabrani«.

Utoliko je i naše biranje možda tek jedan, prvi i stidljivi, korak u susret praksi, kada će se o rukovodstvu SKJ, bez onog nečeg mehaničkog što vuče i na federalizaciju, prethodno odlučivati mnogo šire, u čitavom SKJ, kada će se o tome izjašnjavati možda i sve osnovne organizacije, svi općinski komiteti, regionalne konferencije, pokrajinski i centralni komiteti. Te ćemo stvari, a koje će značiti mnogo veću demokratizaciju kadrovske politike i u SKJ, valjda razmotriti i drugačije postaviti i do XIV. kongresa SKJ i nakon njega.

Po nekim pisanjima i govorenjima, pa i po nekim postupcima koji su prethodili isticanju kandidatura druga Račana i moje, mogao se steći dojam da je pitanje – tko će doći na jednogodišnju dužnost predsjednika Predsjedništva CK SKJ, a u uvjetima kada je ono kolektivni izvršni organ Centralnog komiteta i to mora biti, pa tako, to jest kolektivno, mora i raditi – najjednom vrlo važno, gotovo sudbonosno. Naravno, to je iluzija.

Izabrali ste mene, a mogli ste izabrati i druga Račana, i ne vjerujem da jedna ili druga ličnost na ovoj dužnosti, na koju u ovom trenutku ja stupam, može donijeti i neku baš različitu političku liniju, kao što su neki špekulirali i možda će i nastaviti špekulirati. Jer, liniju nam je svi-ma, čitavom Predsjedništvu i Centralnom komitetu, kao uostalom i svim rukovodstvima i organizacijama SKJ, odredio 13. kongres SKJ, a obavezuje nas i nedavna Konferencija SKJ, čije je stavove danas usvojio Centralni komitet. A naše Predsjedništvo, dakako, obavezuje i sve ono što zaključuje Centralni komitet.

*Riječ u trenutku izbora za predsjednika Predsjedništva CK SKJ, 29. juna 1988.

Što se tiče mene, sada kada sam izabran na ovu dužnost, a uvjeren sam da to posve vrijedi i za druga Korošeca, disciplinirano ću poštovati uspostavljena pravila ponašanja u Predsjedništvu, a i zalagati se za neka moguća poboljšanja, za praktičniji, operativniji rad, koji svi inače priželjkujemo, a koji se, dakako, ne može postići, ukoliko se svi, kao kolektiv, uključujući i izvršne sekretare, za to ne založimo. Radit ćemo, koliko god to budemo znali, na provođenju svega onog što raspravimo, odlučimo i zaključimo kao Predsjedništvo, a njegujući kolektivni duh i suradnju. Očekujemo od svih drugarsku pomoć, pa i da nam svatko i neformalnim putem, i kad god to zaželi, skrene pažnju na to što dobro ne učinimo ili propustimo, ili da nam nešto predloži, itd.

Pred nama je najteže moguće vrijeme, u kojem ćemo se i kao rukovodstvo i kao rukovodstva morati suočiti s teškim iskušenjima, i na tome ili proći ili otići. Svi to osjećamo, znamo. Privredna reforma i ustavne promjene su tu, i bez časa odlaganja moramo, ne navlačeći svu odgovornost ni na ovo Predsjedništvo ni na Centralni komitet, preuzeti i obaviti svoj dio poslova i zadataka, u određenim rokovima i na prave načine. Uostalom, ne samo nedavna Konferencija SKJ već i čitava socijalistička javnost odredila nam je kratke rokove, a teška zbilja i ne dopušta da se više čeka i oklijeva. Sat nam već otkucava i vrijeme ističe.

I nisu posrijedi sporovi: tržište ili ne, demokracija ili ne, federacija ili ne, prava republika i pokrajina ili ne, niti je posrijedi sukob između tobožnjih vizionara i tobožnjih dogmata, itd., već se radi o tome da s promjenama doista ne možemo više ni časa čekati, a tu smo negdje u situaciji da ih i najkonkretnije definiramo i operacionaliziramo. I samo se o tome radi. Idejne rasprave možemo i trebamo voditi, neka idejna razjašnjavanja su još neophodna zbog toga da bismo vidjeli kako u praksi nešto postaviti ili provesti. No, da i ja ponovim: ni stare ni nove parole danas više ne pomažu. Pomaže nam samo akcija, i na ispitu je naša sposobnost, sposobnost ne samo Predsjedništva i Centralnog komiteta već i čitavog Saveza komunista i svih organiziranih socijalističkih snaga da idemo u nju, da najzad privredi krene, da u političkom sistemu dođemo do nekih boljih i racionalnijih rješenja. A tu je i neodložan zadatak da štošta mijenjamo i u radu i životu Saveza komunista, pripremajući XIV. kongres SKJ i idući mu u susret.

*Radničko nezadovoljstvo i komunistička akcija**

Danas smo počeli podsticajnu raspravu, a koju smo morali mnogo ranije početi. Radničko nezadovoljstvo današnjim stanjem u našem društvu najvažnije je pitanje i za Savez komunista. Nema važnije teme ni u razvojnog, ni u političkom, pa ako hoćete ni u moralnom smislu. Jer, u toj su temi, kao u fokusu, koncentrirane i sve druge naše teme i svi naši problemi. Radi se o položaju radničke klase Jugoslavije u svim njenim organizacijama udruženog rada, o njezinim mogućnostima da radi i samoupravlja, da postiže viši osobni dohodak, da bude kreativnija, a zajedno s njom i svi mi.

Nama su potrebne analize, potrebna nam je dublja ocjena zbivanja vezana za radničko nezadovoljstvo i radničke štrajkove i potrebna nam je razrada i usvajanje zadataka od osnovne organizacije Saveza komunista do Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije na tom planu. No, od analiza, naših »proučavanja« i debata, potrebnije su nam veoma konkretne akcije, mnogo veća prisutnost među radnicima, mnogo veća mobilnost Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija, mobilnost svih organiziranih socijalističkih snaga, mnogo veća naša inicijativa. Ne mislim samo na Centralni komitet SKJ i na njegovo Predsjedništvo već na čitav organizirani front socijalističkih snaga. Potrebni su i naše preventivno djelovanje, pravovremeno reagiranje, preuzimanje i utvrđivanje odgovornosti, itd.

Potrebno nam je ne samo sagledavanje i rješavanje problema na licu mjesta, u kolektivima, u općinama, pa u pokrajini i republici, već štošta moramo poduzimati u čitavom društvu, ili približno svuda podjednako. Utoliko sam rezerviran i prema paroli koja kaže da sve treba rješavati u krugu tvornice i na licu mjesta. Jer, to opet može biti manipulacija, odnosno izbjegavanje suočavanja s problemima u svojoj širini i dubini društva. Sve snage trebaju biti koncentrirane na rješavanje problema na licu mjesta, ali je neophodno i smanjenje društvenih troškova u cjelini, kresanje budžeta, rasterećenje privrede. Koliko god tu ima fikcija i lažnih zahtjeva, moramo jasno reći što možemo, što ne možemo, da ne dajemo pusta obećanja i ponavljamo isprazne proklamacije. Nije beznačajno ni smanjenje troškova reprezentacije u

*Iz završne riječi na sjednici Predsjedništva CK SKJ, 11. jula 1988.

samoj privredi i izvan nje, svih suvišnih izdataka, suvišnih putovanja i drugih oblika rasipanja. Potreban nam je, da tako kažem, i jedan nacionalni program štednje u Jugoslaviji. Te mjere možemo i moramo odmah poduzimati. Moramo ih predlagati i na Centralnom komitetu – ukoliko po prirodi stvari spadaju i u njegove zadatke – a on može tražiti od komunista da ih provedu svugdje gdje su raspoređeni, a i da ih predlažu drugim radnim ljudima i građanima.

Svi osjećamo i vidimo, a pomalo smo time i zastrašeni, da narasta nezadovoljstvo širokih slojeva radničke klase. To su nam pokazali i štrajkovi s najvećim odjekom u posljednju godinu – dvije dana (u »Raši«, u skopskoj željezari, u Mariboru, u rudnicima u Bosni, u »Zmaj«, u »Borovu«). Nezadovoljstvo je sve masovnije, sa sve oštrijim političkim zahtjevima. Na to upozoravaju i Titove slike i parole: »Izdali ste Tita«, ali i neke parole političke naravi koje zabrinjavaju. A imamo i prve znake nasilnih ponašanja: grupa ljudi htjela je zaustaviti saobraćaj u Mariboru, jedan broj radnika »Borova« provalio je i u Saveznu skupštinu (a, dakako, znamo, da je i Skupština SFRJ radnička, ili bi morala biti, i da ona mora biti otvorena organiziranim radnicima, ali ne i stihiji), splitski taksisti blokirali su aerodrom i nanijeli golemu štetu turizmu. Sve su to stvari s kojima se moramo otvoreno suočiti.

Imamo parole koje pozivaju na solidarnost i povezivanje radnika mimo tvorničkih, općinskih, republičkih zidova, nacionalnih pregrada, što je inače na liniji radničkog pokreta, ali i prijetnje generalnim štrajkovima u najugroženijim granama industrije ili u oblastima društvenog rada, koji bi nam, kada bi doista izbili, mogli nanijeti velike ekonomske i političke štete i otvoriti vrata stihiji.

Ako pogledamo o čemu se u izbijanju štrajkova radi, vidjet ćemo da i te kako dolazi i do provala anarhosindikalizma i lumpenproleterskog mentaliteta, da ima mnogo i bukačke agresivnosti loših radnika, da dolazi i do ubacivanja u radničke redove političkih špekulanata i demagoga sa strane. Ali imamo i iskazivanja zrele, razvijene klasne svijesti, imamo i vrlo opravdanih političkih zahtjeva, kao i zahtjeva za dubokim promjenama u širokom rasponu, od onih vrlo prihvatljivih do krajnje destruktivnih. Nisu rijetki slučajevi da na čelo radničkog bunta u početku staju najlošiji radnici, slabije obrazovani, nekvalificirani, najugroženiji, često u marginalnom položaju, potpuno zapostavljeni, nerijetko s devijantnim crtama ponašanja. Međutim, radnici u isto vrijeme pokazuju i velike sposobnosti samoorganiziranja i u velikoj većini zrelo istupaju i odgovorno se ponašaju. Umjesto da te sposobnosti dolaze do izražaja kroz organe samoupravljanja, kroz sindikalnu i partijsku organizaciju i sve to što imamo kao socijalističko, one se, eto, iskazuju na taj način, nasuprot i mimo legalnih organizacija i institucija, a često i protiv njih. To je ono što posebno zabrinjava.

Imamo, bez sumnje, golemu privrženost našim socijalističkim idealima u širokim masama radničke klase. I nije riječ o tome, da bilo tko od nas ta većinska raspoloženja, kretanja i pritiske tumači kao neku

antisocijalističku opasnost. Ali, radi se o tome da nas radnici upozoravaju da smo te naše socijalističke ideale u konkretnoj zbilji uvelike iznevjerili i iznevjeravamo.

Zahtjevi za uravnilovkom i socijalnom pravdom veoma su izraziti. No, još su veći zahtjevi za radom, dobrom zaradom, motivacijom u radu, za dobrim proizvodnim programom, boljim ili novim tehnologijama, boljom organizacijom rada, osiguranjem tržišta, preuzimanjem rizika i na pleća radnika i na pleća njegove radne organizacije, zahtjevi da se sve to omogućiti, da se sve ne uzima ili sve unaprijed ne regulira ili ne definira, za stabilnijim uvjetima poslovanja privrednih subjekata, itd.

U radničkoj klasi i narodu široko je rasprostranjeno uvjerenje – zašto da i to ne vidimo – da je Jugoslavija postala i raj za lopove, za prevarante, za snalažljive i beskrupulozne skorojeviće. Ljudima je pred očima sve to što imaju, rade i mogu sebi i svojim priuštiti – svi ti naši razni bogatuni, a pred očima su im i naše birokratske privilegije onoliko koliko ih još imamo, pa i socijalna neugroženost svih nas koji radimo negdje u društvenoj režiji, izvan i daleko od tvorničkih hala.

Razmišljao sam: ako je »Borovo« kolektiv sa 23 hiljade radnika, a komuna Vukovar ima 80 hiljada stanovnika, pa ako radnici »Borova« primaju 70 posto osobnog dohotka, onda bi toliko trebale primati i sve »strukture« u općini, ljudi u tamošnjim SIZ-ovima, općinski službenici, profesionalci u tamošnjim društveno-političkim organizacijama. A to bismo, na kraju krajeva, morali primjenjivati i na sve nas u rukovodstvima i u čitavoj društvenoj nadgradnji. Jer, kod svih nas koji ne radimo u organizacijama udruženog rada materijalne proizvodnje i društvenih djelatnosti ne postoji socijalna ugroženost u tom smislu da li ćemo dobiti smanjeni ili minimalni osobni dohodak, da li ćemo ga uopće dobiti, da li ćemo sačuvati posao.

Moramo i mi jednom sjesti i kazati koje privilegije doista postoje, koliko ih i mi imamo, i ako ih imamo kako ćemo ih dokinuti, do svih detalja, do detalja da se do kraja ove godine prepolovi broj službenih automobila u Jugoslaviji.

U našem društvu već se dugo odigravaju procesi klasno-imo-
vinskog raslojavanja mimo i bez rada. Do velikih su razmjera narasle pojave privatizacije radnog vremena i društvenih sredstava i grickanja društvenog dohotka. Stoga se i radnik, kad god to može, ponaša slično: zakida i zabašava, trči za bilo kakvom zaradom izvan radnog mjesta, pa i u radnom vremenu. Radi materijalne egzistencije i spašavanja i minimuma standarda, i on nerijetko ulazi u razne marifetluke, loše radi, privatizira radno vrijeme i društvena sredstva, potkrada. Ne smijemo u tom smislu ni radničku klasu idealizirati. To je kod nje također jako prisutno, ali »običan« čovjek u mnogima od nas koji nismo u koži neposrednih proizvođača ima loše uzore.

A sve moramo gledati i u svjetlu činjenice da 62 posto zaposlenih u ovoj zemlji ima osobni dohodak ispod prosječnog, a taj osobni doho-

dak, ako čovjek nema »sivu« ekonomiju, ne omogućava ni minimum egzistencije. Pa ako nema neku »sivu« ekonomiju, radnik doista nema što izgubiti i tako se ponaša i kaže: nemam što izgubiti, moram ići u štrajk i protestirati i na ulici.

Tu je i pitanje: hoćemo li najzad uvesti i voditi efikasnu poresku politiku u ovoj zemlji. To godinama ponavljamo, a nemamo od nje još ni traga. Izgleda da sve zemlje u Evropi, vjerovatno i one u beznadnijem položaju od naše, imaju bolje porezne sisteme, a da se i ne govori o zemljama u kojima je porez također sredstvo razvoja ekonomije.

Radnici, ukratko, danas traže osobni dohodak koji će biti bar iznad egzistencijalnog minimuma. I stoga se u štrajkovima i čuju uzvici: hoćemo kruha i mlijeka za svoju djecu! Traže i dugoročnu sigurnost rada, traže ono što je najnormalnije. Društvo mora otvoriti perspektive da se to postiže i da se svi na tome organiziramo.

Mislim da moramo biti suglasni oko toga da ne smijemo – koliko god je teško i koliko god problemi narastali, pa i nezadovoljstva se širila – davati ustupke koji ugrožavaju i sam kurs na privrednu reformu, u koju nismo još ni zakoračili. A radnici u velikoj većini nisu protiv reforme, već protiv društvenih deformacija. Oni žele da rade što više i spremni su raditi bolje pod uvjetom da kako-tako mogu živjeti od svog rada.

Sve što se zbiva u radničkim štrajkovima, ono što im prethodi i ono što se nakon njih događa ukazuje i na proširenu praksu prebacivanja odgovornosti na druge i masovno traženje alibija. Oni koji su na licu mjesta najodgovorniji ili najpozvaniji prebacuju odgovornost na ostale, uključujući i opće optužbe na društvo i na sistem kao takve, na rukovodstva, na svako rukovodstvo, pa i ona najviša. Na toj osnovi prebacivanja odgovornosti na druge i na društvo u cjelini, traženja alibija i raznih vrsta manipulacija stvara se atmosfera da se isplati ići u Beograd, a ako ne u Beograd onda i u republički centar, a ponekad i pred zgradu vlastite općine, i stvari rješavati i na stepenicama pred Saveznom skupštinom. Sve to proizlazi iz činjenice, da imamo mnogo organizacija udruženog rada u kojima su se problemi dugo gomilali, a ne i rješavali, da imamo čitave stare industrije, koncentrirane u određene industrijske i gradske centre, koje u današnjem vremenu još nisu našle razvojne programe, programe prestrukturiranja, izlaze i priključke na domaće i svjetsko tržište, pa sve to pokušavaju rješavati repertoarom koji pripada prošlosti. Imamo previše radnih organizacija koje su do danas, a u to se pouzdaju i za sutra, egzistirale i u svemu se ponašale kao »državna« poduzeća, jer su uvijek od države bile zaštićene, uvijek im je država rješavala probleme, pokrivala gubitke, tetošila ih, skidala odgovornosti sa njih i njihovih poslovodnih i samoupravnih organa i društveno-političkih organizacija, pa i njihovih radnika. Bila je i još jest posrijedi »neprincipijelna« simbioza države i takvih radnih organizacija. Imamo previše radnih organizacija, u kojima su poslovodna rukovodstva nesposobna i to sakrivaju, pa huškaju radnike,

čak ih i stimuliraju da idu tražiti pravdu, sve do Beograda, a onda se izmaknu i potajno šuruju. Imamo previše radnih organizacija s besperspektivnim proizvodnim programima, u ovom času s neosiguranim ili izgubljenim tržištem, itd. I, naravno, te i takve radne organizacije, s takvim ljudima u njima, s takvim odnosima, takvim dohotkom i besperspektivnošću radničke klase, danas u pravilu traže rješenja – podizanjem cijena. To im je sada glavni posao, ali znamo da neće moći dugo istrajati na tome.

Mi se moramo upitati: kakvo je bilo angažiranje članova i organa Saveza komunista i kakvo je i u ovom času u tim i takvim radnim organizacijama; kakvo je to angažiranje bilo uoči, u toku i nakon štrajkova i radničkih buntova. Kakva je i kolika je uloga i utjecaj komunista i njihovih osnovnih organizacija? Koliko je partijskih organizacija, u kojima je došlo do velikog osipanja članstva, u kojima je pao ugled Saveza komunista i koje su »skriven« od radnika, ili pak onih u kojima je prisutna samo bezbojna, nekreativna činovnička struktura, a najbolji proizvođači i stvaraoci izvan njih.

Ovdje je rečeno da komunisti ne smiju biti štrajkbreheri. Gdje im je mjesto? Pa, među radnicima i s radnicima! Kada se dogodi radnički bunt, pokazuje se da partijskih organizacija u pravilu nema na 'licu mjesta, kao da su netragom nestale. Jednom riječju, partijske su nam organizacije u bazi slabe, a svi smo odgovorni i što su u takvom stanju zapuštenosti, i neutjecajne i ponekad sastavljene od ljudi koji tamo nisu možda najpoželjniji i u smislu kreativnosti i u smislu ljudskog utjecaja.

Rečeno je i na ovoj sjednici: ako ne želimo da nikne paralelni sindikat, onda sindikat mora biti s radnicima i pred njima. I odatle i mi u Savezu komunista moramo podržati nastojanja u Savezu sindikata da se nađu pravi odgovori – kako se postaviti prema štrajkovima. Štrajk nije pitanje Ustava i zakona. Priznali ga mi ili ne, zapisali u Ustav i zakon ili ne, on izbija i izbijat će i mi ćemo ga morati podržavati kada je god opravdan i u onome u čemu je opravdan. Morat ćemo ga podržavati i kao komunisti i kao sindikalni aktivisti, pa kud puklo da puklo. Ono što je neopravdano i u radničkim zahtjevima moramo pak suzbijati argumentima, pravim političkim metodama pridobijanja, pravim programima, a prije svega rješenjima koja omogućuju da ljudi proizvođe i žive od svoga rada.

Zašto su nam radnički savjeti toliko neutjecajni i beznačajni? Zašto su toliko formalizirani? Zašto čak ni direktori ne idu redovito na njihove sjednice? Zašto nam komiteti za općenarodnu obranu i društvenu samozaštitu u svakom kriznom ili i prividno kriznom trenutku suspendiraju samoupravni i normalan politički rad i aktivnosti, ili pak, s druge strane, na što je upozoreno kao iskustvo iz Slovenije, dižu ruke i od onog što je njihova zakonska funkcija? Zašto je previše naših organizacija »u autu«, ili na nekom lažnom kolosijeku aktivnosti, a život i raspoloženja radnika teku mimo toga?

Za Savez komunista i Savez sindikata i za sve naše društveno-političke organizacije i samoupravne organe presudno je da se odlučno angažiraju na licu mjesta na zaštitu samoupravnih prava radnih ljudi, koja se dosta masovno izigravaju i krše, za ostvarivanje prava na rad, ne u smislu da loš radnik i besposličar ili onaj tko ne živi od svog rada ima pravo rada, već u smislu mogućnosti zaposlenosti i zapošljavanja, prestrukturiranja (ne možemo radnike masovno izbacivati na ulicu, usprkos svima koji načelno zagovaraju tržište rada i radne snage). A najvažniji su razrađeni socijalni programi, ali, kao što je ovdje rečeno, u funkciji privređivanja i razvoja, odnosno takvi socijalni programi koji ne znače dodjeljivanje milodara sirotinji već koji rješavaju probleme, ali i štite radnike od posljedica koje nisu oni skrivili, za koje ne snose ni najmanju odgovornost, ili pak snose neku malu odgovornost. Jednako je važno i angažiranje oko uvjeta stjecanja dohotka, motivacije ljudi u radu, oko bolje organizacije rada, itd.

Mislim da moramo tražiti neke nove oblike i metode organiziranja i Saveza komunista i Sindikata u našim radnim organizacijama i na licu mjesta, nove metode njihovog rada, kako bismo uvijek bili na licu mjesta, a ne da radnička klasa maršira da bi došla tamo gdje mi sjedimo u svojim kancelarijama, zauzeti svojim sterilnim sastančenjima i okrenuti samo papirima i inflaciji vlastitih zaključaka koje nismo sposobni provoditi. Tu su ključni inicijativa, sposobnost suočavanja na licu mjesta, rješenja koja ne ruše sistem i reformu, nego sistem unapređuju a reformi otvaraju put. Tu je i pitanje: kako da »strukture« ne zasjedaju, a radnici idu pješice u Beograd.

Radnik ne osjeća odgovornost za promašaj, nije informiran, ne učestvuje u odlučivanju, i odatle kod njega osjećaj da nema ništa od samoupravljanja na licu mjesta, a u naše se opće socijalističke ciljeve zaklinje i duboko im je privržen. To je taj raskorak između konkretne životne situacije i onog što su naši socijalistički ideali.

Vrlo je važno i to, da se u tekućoj ekonomskoj politici promptno korigiraju i dograđuju mjere, da one ne budu trome, spore, zakašnjele, itd. I tu nije posrijedi samo propulzivnost SIV-a i Savezne skupštine i svih naših izvršnih vijeća i svih naših skupština, nego često i ono što se u okviru sistema može poduzimati na licu mjesta. Da li doista radne organizacije koje su lani slabo radile, a sada odlično posluju, moraju biti pod udarom restrikcija? Pa neka kasnije vrate ono što su ranije, možda, previše potrošile.

U Jugoslaviji imamo nešto manje od 500 organizacija udruženog rada (od toga oko 400 SOUR-a) koje imaju više od po 1000 zaposlenih. Tu su i naši veliki sistemi: željeznica, pošta, itd. Stvarni problemi i stvarne opasnosti i od radničkih buntova prvenstveno su u njima, a u njima su koncentrirane stare industrije i besperspektivne proizvodnje. I pitam: nije li potrebno da privredne komore, i ne samo one već i naša izvršna vijeća i svi mi imamo spisak svih tih radnih organizacija s većom koncentracijom radničke klase, koje imaju velike teškoće u

proizvodnji i u kojima su akutne potrebe prestrukturiranja, novih proizvodnih programa, uvođenja boljih tehnologija, premošćivanja najvećih teškoća u tekućem poslovanju, rješavanja problema zaliha i tržišta. Ne može se svakoj takvoj organizaciji na isti način prići, ali zar nije potrebno da za svaku imamo stručni tim ili razne vrste timova, od onog u tvornici, na licu mjesta, preko općine, pa, ako treba, sve do federacije, te da se brinu da pomognu najkreativnijim snagama na licu mjesta. Ili, ako tih snaga tamo nema, da ih dovodimo. Mislim da moramo imati programe i preventive i rješavanja nagomilanih problema u najugroženijim radnim organizacijama s najvećom koncentracijom radničke klase. A ne da nas tek masovni marševi radnika prisile da se s time suočimo.

No, ponavljam, kasnimo u donošenju socijalnih programa, a koji će biti u funkciji razvoja. Moramo ih hitno donijeti do razine republike i pokrajine. A onda je stvar sindikata na jugoslavenskom nivou, da neke stvari koje su u funkciji klasne zaštite radnika bar zajednički dogovoramo i osiguramo i jugoslavensku solidarnost.

Dakle, idemo na sjednicu CK SKJ. Moramo ozbiljno raditi i neke stvari, o kojima smo danas raspravljali, staviti na papir u svrhu pripreme sjednice, osnovati i radnu grupu za pripremu te sjednice, a neke mjere, s kojima ne možemo čekati, sugerirati i poduzeti i prema centralnim i pokrajinskim komitetima i prema svim drugim društvenim činiocima.

*Ne ostati na priči o Kosovu**

Nisam siguran da smo dobro pripremili sjednicu CK SKJ o Kosovu, ali i u preostalih desetak dana Predsjedništvo se treba napregnuti u njezinoj pripremi, tako da Centralni komitet što potpunije razmotri stanje na Kosovu i odraz tog stanja u čitavoj zemlji, te da godinu dana nakon svojih zaključaka sa 9. sjednice ocijeni što je učinjeno, a što nije, u čemu ima napretka, a u čemu je došlo i do pogoršanja, te da ponovo naglasi što komunisti trebaju činiti u svim osnovnim organizacijama i rukovodstvima, prije svega, na licu mjesta, na Kosovu, a onda u Srbiji i u čitavoj zemlji. Ne smijemo dopustiti da ta tema bude »odrađena« reda radi, pogotovo da se nađe i na margini pod pritiskom događaja, koji su se na gotovo dramatičan način počeli redati posljednjih dana, kojima smo zaokupljeni i čiji smo, na žalost, donekle postali zarobljenici i mi u rukovodstvima.

Morali bismo naglasiti jugoslavenski kontekst stanja na Kosovu i obaveze čitave Jugoslavije i svih u Jugoslaviji u njegovom mijenjanju, poboljšanju. Ali, to ne znači stvari svesti na jugoslavenski program za sprečavanje iseljavanja.

Kosovo već sedam godina najviše potresa Jugoslaviju i najopipljivija je tačka ugrožavanja i njezinog integriteta i budućnosti. Ali stanje na Kosovu nećemo tako lako ozdraviti, ako u čitavoj Jugoslaviji, pa i u Srbiji posebno, dezintegracije uzimaju maha, ako naši sukobi slabe iznutra organizam čitave Jugoslavije, ako nas naši nacionalizmi i birokratizmi vode u bespoštedne međusobne obračune, koji već poništavaju mnogo toga što je bilo stvoreno i razvijano titovskom politikom bratstva i jedinstva od 1941. godine.

Svi smo zaokupljeni stabilizacijom ili destabilizacijom svoje republike ili pokrajine – a ono što ne valja čine drugi, mi uvijek vodimo ispravnu politiku, drugi vode lošu; zaboravljamo, međutim, na Jugoslaviju, na to da nju svi zajedno destabiliziramo, da joj sputavamo daljnji razvoj u socijalizmu i demokraciji . . .

Nije kontrarevoluciju na Kosovu skrivio Ustav iz 1974. godine, niti bilo koji ustav. Rađala se dugo iz patološke zatvorenosti Kosova pre-

* Riječ na sjednici Predsjedništva CK SKJ, 19. jula 1988.

ma Srbiji i Jugoslaviji, koju je nosio jedan primitivni, barjaktarski birokratizam, vlastodržačka logika, pa i podržavanje nacionalističkog mita, sve do fanatizma, pod krinkom emancipacije albanske narodnosti. Gubili smo bitke u svakidašnjem životu ljudi na Kosovu, pa su Srbi i Crnogorci i pripadnici drugih naroda i narodnosti najzad izloženi progonima snaga albanskog nacionalizma. Ni albanske se mase, međutim, ne osjećaju spokojno, još trpe mnoge oskudice, hvata ih zebnja i od širenja antialbanskog raspoloženja u cijeloj zemlji, a da same nisu uvučene u borbu protiv albanskog nacionalizma i rovarenja kontrarevolucije, itd.

Ne želimo i ne smijemo braniti status quo u Jugoslaviji, ni u Srbiji i želimo ga mijenjati na pravcu socijalističkog samoupravljanja i čuvanja i jačanja nacionalne ravnopravnosti. A jasno je i to da Srbija mora funkcionirati kao republika na čitavom svom teritoriju u onim funkcijama koje stvarno ne dovode u pitanje autonomije pokrajina. Jasno je i to da Srbija mora biti republika ista kao i naše druge republike, ali i različita upravo po tome što ima autonomne pokrajine, koje su po Ustavu SFRJ neposredno prisutne i odgovorne i u našoj federaciji.

Potrebna nam je borba za omladinu. Nigdje je nema toliko koliko na Kosovu i nigdje ona nije više ugrožena nego na Kosovu, i u smislu životne perspektive i u smislu da bude objekt strašne nacionalističke indoktrinacije, žrtva etničke distance, pa i mržnje.

Iz svih tih i drugih razloga, Centralni komitet ne može ni ovaj put da samo formalno »odradi« temu Kosova, niti da je u dogledno vrijeme pomakne na marginu svog interesa. Moramo na predstojećoj sjednici ponovo pogledati istini u oči i sami sebi, ali i čitavom Savezu komunista i zemlji reći kakva je ona u ovom trenutku i vidjeti što nam je neposredno činiti.

U ovih godinu dana bilo je rezultata, i treba ih apostrofirati, ali i ne kriti i ne umanjivati neuspjehe, pa i pogoršanje stanja u najosjetljivijim sferama. Nije prestalo iseljavanje, nisu presječene tendencije stvaranja etnički čistog Kosova, a nisu prestala ni okupljanja i polarizacije ljudi na liniji nacionalne pripadnosti, a što nam već prodire i u organizirani front socijalističkih snaga.

Dakle, moramo sagledati i čitav jugoslavenski kontekst, a ne samo neposrednu kosovsku zbilju, u kojem Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije ide na svoju drugu sjednicu o Kosovu. Uostalom, to je jedan od naših urgentnih zadataka i u sklopu provođenja stavova Konferencije SKJ, bitke za privrednu reformu, za ustavne promjene, za razvoj socijalističke demokracije i za nove spone i činioce kohezije i razvoja Jugoslavije.

Ne smijemo se iscrpljivati u razlikama u ocjeni stanja, već naći suglasnost u pogledu onog što moramo činiti, pa i na realizaciji zaključaka 9. sjednice CK SKJ ubuduće, jer ih i nismo oročili na godinu dana. Oni su trajnije naravi i sada trebamo pogledati jednogodišnju bilancu

aktivnosti na njihovom provođenju, kao i osnažiti i još bolje razraditi ona pitanja bez čijeg rješavanja nema prekretnice u stanju na Kosovu.

Nisam, inače, za općenitu priču, već za što opipljiviju konkretizaciju naših stavova i politike.

*Jugoslavija mora biti na Kosovu ne želi li da postane Kosovo**

Ako ranije i nije bilo tako, danas je u čitavom Savezu komunista, u redovima organiziranih socijalističkih snaga i u najširoj javnosti i te kako prisutna svijest, da je ono što se zbiva na Kosovu ne samo u političkom već i u društvenom i moralnom smislu najteže pitanje i ujedno najveće iskušenje po stabilnost i teritorijalni integritet Jugoslavije i za sadašnjost i budućnost socijalizma u njoj. Nije stvar samo u tome, da Kosovo od 1981. godine naovamo evidentno jest najslabija, a potencijalno eksplozivna karika jedinstva naše zemlje, na kojoj se testira i njezin karakter zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti i njezina sposobnost da se civilizacijski dalje razvija i njezin položaj nezavisne i slobodne zemlje, u čijim svim dijelovima vlada mir, pojave nasilja nisu način života, a etnička mržnja trajna konstanta. Utoliko moramo do kraja shvatiti, a od lanjske 9. sjednice našeg Centralnog komiteta najzad nas to viđenje stanja stvari i zaokuplja, da svi u Jugoslaviji, svi narodi i narodnosti, ne vodimo samo bitku za Kosovo, nego i bitku na Kosovu za Jugoslaviju, za očuvanje onog njezinog karaktera i one njezine perspektive, koje je utemeljila narodnooslobodilačka borba, kojoj je zaštitni znak AVNOJ, koju je personalizirao i još personalizira Josip Broz Tito.

I koliko god u ovom trenutku još osjećali i gorčinu i strepnje, tu bitku nećemo i ne smijemo izgubiti, jer ona nije i ne smije biti tek bitka Srba i Crnogoraca na Kosovu, ili Srba i Crnogoraca uopće, samih Albanaca na Kosovu, samo naših naroda i narodnosti koji tamo žive ne od jučer, već to mora biti bitka svih naših naroda i narodnosti, svih naših ljudi – a oni su u golemoj većini – kojima su socijalizam i demokracija na srcu, kojima je do humanih odnosa među ljudima i narodima, koji Jugoslaviju nisu zamišljali niti su kadri zamišljati kao nestabilnu i besperspektivnu zemlju, paraliziranu unutrašnjim razdorima i tendencijama trijumfa agonalnih nacionalizama, primitivnih birokratizama i arhireakcionarnih, a uskrslih svjetonazora.

Ovo je bitka i protiv zaostale, netolerantne, agresivne svijesti, protiv atavističkih poriva, duboko usađenih predrasuda, brutalnog etno-

* Završna riječ na 16. sjednici CK SKJ, 30. jula 1988.

centrizma i tragičnog i zastrašujućeg ideala etnički čistog tla na pragu 21. stoljeća, ali prije svega protiv snaga kontrarevolucije i u albanskoj narodnosti i svega nacionalističkog i antisocijalističkog i na Kosovu i u Srbiji i u Jugoslaviji. Sve to što se izražava kao erupcija i brutalni i podmukli dnevni pritisak albanskog nacionalizma na Kosovu, ali i drugdje u našoj zemlji, gdje je kompaktnije naseljena albanska narodnost, ne ugrožava samo Srbe i Crnogorce i pripadnike drugih naših naroda i narodnosti na licu mjesta, već rađa i osjećaje povrijeđenog ponosa, pa i nemoći i diljem Srbije i diljem Jugoslavije, u svim našim ljudima i krajevima. A prijeti da samu albansku narodnost gurne u izolaciju, u njezin etnički rezervat i može da u njezinim redovima šire razvije i osjećaje da joj ova naša Jugoslavija nije domovina, da je izopćena i da je na to prisiljena, da se njena perspektiva može rješavati i riješiti na štetu teritorijalnog integriteta Jugoslavije, a što se, dakako, neće i ne može dogoditi bez velike krvi i požara na Balkanu, u Evropi, a i u svijetu. I najzad, time što ne savladavamo kontrarevolucionarni potres i albanski nacionalizam na Kosovu, i protiv svoje želje, ohrabrujemo kontrarevolucionarne snage i nacionalističke aspiracije i nastupe u čitavoj zemlji i sve ozbiljnije dovodimo u pitanje i samu socijalističku demokratsku orijentaciju, s kojom naša zemlja jedino i može izići i iz velikih ekonomskih nevolja i iz unutrašnjih sukoba koje izazivaju svi naši birokratizmi upravo pod nacionalnim, republičkim i pokrajinskim barjacima. Oni koji su, živeći podalje od Kosova, negdje pod Triglavom ili pod Sljemenom, na Jadranu ili u Panoniji, smatrali 1981. godine, ili i ranije i kasnije, da se radi o nečijim tuđim problemima, ili pak o novom nastavku negativne strane u historiji odnosa Srba i Albanaca i na Kosovu i uopće, valjda su najzad spoznali da su bili u zabludi. »Ostala« Jugoslavija pretežno je bila do jučer, a još je i danas, pomalo na distanci od kosovske drame, ostajala je više-manje na proklamacijama i na rutinskim obavezama uplaćivanja sredstava za nerazvijene. Nije se dovoljno shvaćalo da ugroženost ljudi i naroda u bilo kojem dijelu ove zemlje ugrožava sve nas, dovodi u pitanje, ako se tome zajednički ne stane na kraj, čitavu zemlju, njezino spokojstvo, stabilnost, prosperitet.

Socijalizam u našoj zemlji pretrpio je i još trpi teške udarce i kompromitacije upravo i posebno na Kosovu, inače daleko najnerazvijenijem dijelu zemlje, s najvećim negativnim nasljeđem historije, ljudskih predrasuda i etničke distance. Socijalizam je ugrožen u čitavoj zemlji već time što su posebno na Kosovu ugroženi sloboda i imovina ljudi, u prvom redu Srba i Crnogoraca, koji su, što je po sve nas tragično, došli u položaj šikanirane manjine. Time je i Jugoslavija u pitanju kao socijalistička i demokratska zajednica. A znamo, koliko smo i time izgubili i na ugledu i na ulozi u svijetu, koliku cijenu plaćamo.

Ni među onima koji su u ovoj zemlji još možda ravnodušni nema valjda takvih koji bi željeli da ih sustigne sudbina ljudi koji se zbog pritiska i šikaniranja albanskih nacionalista sele sa Kosova. A ako je

tako, neka im se savjest najzad probudi. Jer, ne bismo li svi bježali u raznim pravcima, kada bi, još jednom, a sada i iza fasade socijalizma, svi naši nacionalizmi zaigrali svoje krvave pirove, kako bi ovu zemlju rasturili i posvuda je još jednom pretvorili u zgariste i pepeo?

Naši zadaci u kratkoročnom i dugoročnom programu iskorjenjivanja uzroka i savladavanja posljedica kontrarevolucije na Kosovu *moraju stoga počivati na svijestima i osjećajima svih u Jugoslaviji, kojima je stalo do socijalizma i humanizma, da Jugoslavija mora biti na Kosovu, ne želi li postati Kosovom.* Samo pobjedom te svijesti, tako da ona postane materijalna snaga i pokrene sve, možemo konačno i trajno dobiti ovu bitku oko Kosova i za Kosovo. I ne gajimo iluziju da je možemo dobiti žestokim riječima, ili samo kratkoročnim mjerama, mada sada, na žalost, ne poduzimamo ni mnoge hitne i neodložne mjere. Ova je bitka mnogo složenija, *za nju će trebati više i pameti i volje, odlučnosti, kreativnosti i demokratičnosti, umjesto truba i oružja.* Utoliko je ona u ovom trenutku i vremenu i ispit naše sposobnosti, da možda upravo na Kosovu, tamo gdje je stanje najteže, započnemo neke akcije i uspostavljamo odnose koji su bitni i za obnovu socijalizma u Jugoslaviji, za njezinu samoupravnu reintegraciju na u mnogo čemu novim osnovama, a nasuprot danas veoma naraslim dezintegracionim tendencijama. Baš na tome i u tome moramo pokazati i najviše odlučnosti i znanja, dokazivanja ljudskog zajedništva, sposobnosti da bratsvo i jedinstvo iskazujemo i potvrđujemo u svim porama svakidašnjice. To je zapravo i šansa da pokažemo kako demokracija nije anarhija, a brza akcija i reagiranje, efikasnost, pa i nepopustljivost nisu i samovolja i diktatura.

Od Platforme SKJ u razvoju socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva i zajedništva na Kosovu naovamo, naglašavali smo da su jačanje materijalne osnove samoupravljanja na Kosovu, transformacija privrede, zapošljavanje, veće obrazovanje i kultura, priključak dostignućima socijalizma u nas, odnosno najbrži razvoj Kosova uvjeti da se dugoročno, ali i već i danas i sutra, osigura ljudska i nacionalna emancipacija svih ljudi na Kosovu koji su spremni da je prihvate. Te strategije na Kosovu i u odnosu na Kosovo moramo se pridržavati, ako želimo da se konačno iskorijene i uzroci i posljedice kontrarevolucije. Uostalom, radi se o osnovama razvoja čitave zemlje, jačanju unutrašnje povezanosti i ujedno njezinog otvaranja prema svijetu. A time se oduzima i tlo nacionalističke manipulacije, posebno mladim generacijama.

Deveta sjednica Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije išla je prema vrlo opipljivoj konkretizaciji zadataka u svjetlu činjenice da nije došlo do preokreta u stabilizaciji odnosa na Kosovu, već, naprotiv, ubrzavalo se iseljavanje Srba i Crnogoraca, jačale su tendencije nacionalnog podvajanja i nastavljeno nasilje i pritisak albanskog nacionalizma. Zapravo, razradili smo, u donekle promijenjenim uvjetima, šest-sedam godina nakon kontrarevolucionarnih događaja na Ko-

sovu, ono što je rečeno već u Platformi i izrazili to u pozitivnom programu. Odlučili smo se, međutim, i na još nešto što je ranije, iako su proticale godine, propuštano. Ranije smo, naime, polazili od toga da živi ljudi, bez obzira koliko su sposobni ili ne, a i bez obzira da li su i koliko ranije bili odgovorni za propuste, pa i bili umiješani i subjektivno i objektivno odgovorni i za izbijanje kontrarevolucionarnog meteža, provode i program političke i svake druge stabilizacije na Kosovu. I zato nije išlo, već se, naprotiv, i pored uložene ogromne energije društvenih snaga i na Kosovu i u Srbiji, pa i u cijeloj Jugoslaviji, stanje, doduše, smirilo u smislu izlaska snaga albanskog nacionalizma na ulice, u otvorene demonstracije, ali se dubinski čak i pogoršavalo. Ulaganja u Kosovu, koja nisu bila mala, a za koje je sredstva izdvajala čitava Jugoslavija, ne samo da nisu davala iole adekvatne efekte, već su se, u rukama ljudi koji su njihovim distribuiranjem jačali vlastitu posredničku i birokratski nadmoćnu ulogu, pretvarala i u osnovu za jačanje etatizma, zatvaranja Kosova prema Srbiji i Jugoslaviji, za separatizam, i najzad za bujanje albanskog nacionalizma i kontrarevolucionarne svijesti i prakse. Najzad su, tek na osnovu Zaključaka 9. sjednice CK SKJ izrečene mjere političke odgovornosti i nizu najvažnijih ljudi u rukovodstvu Kosova, posebno u vremenu od prvog izlaska albanskih nacionalista na ulice 1968, pa do njihovih mnogo snažnijih naleta 1981, i kasnije. No, time stalno istjerivanje odgovornosti, kao suzbijanje birokratskih ponašanja, bezobzirne tromosti institucija i organa, oportunistima, pa i saučesništva u radotama albanskog nacionalizma, sve do potajnog guranja nacionalističkog programa, nisu prestali biti aktualni, pa i akutni zadaci.

Nakon Devete sjednice CK SKJ učinjeni su značajni pomaci, primjerice: otvoreni su procesi kadrovske obnove i razbijena negativna homogenost i prikriivanje loših kadrova pod imperativom jedinstva rukovodstva. Formirane su i nove općine, izgrađeni novi objekti, počelo je vraćanje na Kosovo, otvoreni su i neki pozitivni procesi u obrazovanju i kulturi. Najzad, usvojen je i jugoslavenski program za zaustavljanje iseljavanja, iako se već na početku zaostaje u njegovom ostvarivanju. Čak i ovaj nedavni slučaj u Dečanima s jugoslavenskom zastavom pokazuje na najgrublji način kako se zakoni ove zemlje žele koristiti protiv te iste zemlje, ali i riješenost da se s time raščisti. Pokazuje i odlučnost jednog broja mladih na Kosovu da iskazuju i nacionalnu i jugoslavensku orijentaciju kao komplementarne, a ne suprotstavljene.

Da se u ostvarivanju Zaključaka 9. sjednice CK SKJ na samom Kosovu nije postiglo više, razlog je i u ponašanju dijela tamošnjih birokratskih struktura, a i snaga koje prikriivaju da su u biti na pozicijama albanskog nacionalizma, koje vrše zamjenu teza. Po njima, situacija je relativno dobra ili bolja, ili se ipak bitnije popravlja, a sve to tobože kvare srpski i crnogorski nacionalisti, bez kojih bi narod na Kosovu bio dobar i poslušan. To je veoma opasno, jer zapravo želi što prije zaustaviti demokratsko razgraničenje na širokom frontu diferencijacije

pozitivnog od negativnog i politikom žrtvenih jaraca sačuvati vladajuće odnose. To bi značilo vraćanje na politiku prije Devete sjednice, na načelne priče o potrebi borbe protiv kontrarevolucije, o bratstvu i jedinstvu, na isprazno zaklinjanje koje bi služilo kao velika zavjesa nad grčom konfrontacije na Kosovu. Takva, pilotska podrška pozitivnim tendencijama, zapravo je najveća opasnost po njih. U funkciji toga se, na primjer, ističe broj onih koji su se vratili na Kosovo, a prešućuje broj onih koji odlaze, pritisnuti nevoljama diskriminacije. Zapravo se želi jedna pozitivna tendencija, koja se tek začela, proglasiti gotovim stanjem, jer se računa na to da će vrijeme i postojeći odnosi po tko zna koji put zaustaviti i promjene i njihove nosioce. Nosioci takve politike birokratskog oportunitizma, tobože nevini promatrači čistih ruku, svuda su u SKJ, pa i na Kosovu, najteža barijera promjenama, možda teža i od onih koji se direktno suprotstavljaju politici CK SKJ. Taj je sloj i inače nosilac stvaranja neprincipijelnih savezništava u Jugoslaviji, gdje bi Kosovo trebalo služiti kao stalna rezervna vatra autarkije, zatvaranja, separatizma, ali i kao lajtmotiv nacionalnog okupljanja i filozofije državne nacije.

Izraz takve politike bile su teze da demonstracije 1981. godine predstavljaju rezultat čistog socijalnog nezadovoljstva, pa zatim da je odlaskom dijela tadašnjeg rukovodstva, sa ponekad smiješnim isključivanjima iz Saveza komunista zbog krivolova, sve riješeno, pa nakon toga da je već usvajanjem platforme o Kosovu sve riješeno, itd. To je zapravo priča o granicama utvrđivanja odgovornosti, odnosno o ostanjanju na sceni ili pak odlasku ljudi koji su imali ili imaju moć i koristili su je i koriste za politiku zatvaranja.

Ta politička linija na Kosovu uzrokovala je zapravo grč, u kojem je šest godina nakon 1981. sve išlo a nije išlo, krenulo pa stalo. S druge strane, pritisci su se nastavljali, nezadovoljstvo ljudi raslo, iseljavanje dalje teklo. *Kada mi nismo bili u stanju rješavati stvari, ponudio se srpski nacionalizam, sa svojim nepostojećim Memorandumom, sa svojim Milutinom i antititovskim programom.* Stalno ponavljamo da nacionalisti koriste naše slabosti. Pa nisu ludi da ih ne koriste! Oni zapravo žele da Srbe i Crnogorce s Kosova, dignu s ognjišta masovno, kao dokaz propasti Titove Jugoslavije. Trude se da negiraju bilo kakav uspjeh, i traže glave svih rukovodilaca albanske nacionalnosti, postavljaju ultimatum. *No, smatram da ovaj Centralni komitet ne može ni u jednom času i ni prema kome imati bilo kakve popuste i propuste.* Ne smije zato što se radi o opstanku Jugoslavije. Ono što se proteklih godinu dana pokazalo kao znak pozitivnih promjena, više nije dosta i ne može biti dosta.

Mi moramo za svakoga znati zašto se iselio. Za svakog tko ode zbog razloga koji nisu ekonomsko-socijalni nego politički, a da i ne govorim o nacionalističkom teroru, morat će se znati, tko je odgovoran što je morao otići. Jer, ne samo da nitko u ovoj dvorani već i velika većina ljudi u ovoj zemlji a, uvjeren sam, i velika većina Albanaca na Kosovu, ne želi da se ostvari zastrašujući cilj etnički čistog Kosova.

Posebno je važna, a što se traži u 11. tački Zaključaka, aktivna populaciona politika. Jer, takav trend rasta stanovništva, kakav je danas na Kosovu, predstavlja prije svega opasno ugrožavanje perspektiva same albanske narodnosti i prijeti da je desetljećima zadrži u stanju zaostalosti i siromaštva. Prije svega, društveni činoci na Kosovu morali bi hitno ponuditi suvremen i krajnje konkretan program populacione politike. To ne može biti nikakav tabu. U svijetu su poznata iskustva s veoma demokratskim aktivnim populacionim politikama. To je jedna od »najtanjih« tačaka realizacije programa za Kosovo, na kojoj bi se mogli posebno afirmirati i konferencija žena i Socijalistički savez.

Činoci na razini Jugoslavije, pa i ovaj naš CK SKJ, a posebno i činoci u SR Srbiji, koji nose, ili su dužni da nose, programe i zadatke u odnosu na Kosovo, danas su, i bit će, izgleda, neposredno sutra, pod pritiskom dviju tendencija. Jedna je da se pomoć daje bez preuzimanja odgovornosti za rezultate i za uklapanje u razvoj republike i zemlje, što i dalje izražava tendenciju zatvaranja u pokrajinski etatizam, koji nužno inklinira i prema nacionalističkom barjaku i programu. A druga je pak tendencija da se prema organiziranim društvenim snagama na Kosovu, a prije svega prema Savezu komunista Kosova, pokazuje jedna vrsta težnje i za grubim intervencionizmom, i za punom kontrolom, pa i za suspendiranjem tamošnjih socijalističkih snaga, a posebno u redovima albanske narodnosti, koja čini 80 posto stanovništva Kosova. *Permanentno sumnjičenje i želja da se uspostavi čvrsta državna kontrola iz Srbije i Jugoslavije, sve do pomišljanja i na snažan sistem represije, čak i putem vojne uprave, ne mogu, dakako, biti solucije naših društvenih snaga ni u Srbiji ni u Jugoslaviji, niti bi to donijelo ni na kraći ni na duži rok tako neophodna poboljšanja. To ne može zamijeniti široku i duboku političku akciju prije svega u tamošnjim albanskim masama, koje su sada uglavnom pasivne, i same izložene pritiscima albanskog nacionalizma, a i uz osjećaj zebnje da eventualno ne budu izložene i jačim naletima srpskog i drugih nacionalizama iz Srbije i Jugoslavije.* Mi te mase, a to je prije svega zadatak komunista u redovima albanske narodnosti, još nismo privukli na komšijsku zaštitu, a po logici običnog ljudskog morala i dostojanstva, ugroženih Srba i Crnogoraca, Turaka i drugih u odnosu na koje su Albanci na Kosovu velika većina. A dok tu bitku ne dobijemo, na Kosovu će se nastaviti i čak produbljivati tendencija da žive jedni pored drugih, a ne zajedno. Srbi i Crnogorci će strepiti, biti u stalnom strahu i s mišlju o napuštanju rodni ognjišta i njiva.

Na liniji Devete sjednice CK SKJ morali bismo se, i više i odlučnije, zalagati za sintezu onog pozitivnog u oba ova pristupa i obje ove metode. A to znači zalagati se i za pomoć, što veću, ali i što efektivniju, i za ulaganja u ono što Kosovo integrira i u Srbiji i u Jugoslaviji, što ga otvara prema republici i zemlji, a s njima i preko njih i prema svijetu, a što će Srbe i Crnogorce vraćati na Kosovo, te i njih i druge iz Jugo-

slavije privlačiti da tamo rade i žive. Ali i za preuzimanje odgovornosti za razvoj i rezultate, pa i odgovornosti za rovarjenja, za svjesno suprotstavljanje socijalističkoj politici, za nesposobnost, za barjaktarski mentalitet i rodovsko-plemenska ponašanja, za nacionalizam i subverziju.

Nigdje kao na Kosovu nije tolika potreba za dobrim, ažurnim, primjerenim djelovanjem i ponašanjem državnih organa, uključujući i represiju po zakonu i Ustavu, dosljednu i efikasnu zaštitu ljudskih i građanskih prava i sloboda. Naši zakoni moraju se brzo i efikasno primjenjivati i na Kosovu i drugdje i moramo energično iskorjenjivati birokratsku ravnodušnost i lijenost i u upravnim organima i organima pravosuđa. I ne bi smjele biti više u pitanju promjene u Ustavu SR Srbije, u odnosu na koje se Predsjedništvo CK SKJ odredilo još u maju 1985. godine u Stavovima o aktuelnim pitanjima ostvarivanja odnosa na kojima se zasniva jedinstvo i zajedništvo u SR Srbiji, a koje po našem mišljenju treba najzad i primijeniti.

Možemo se pripraviti da je stanje na Kosovu mnogo gore ili pak neznatno bolje nego lani. Ali, važno je da djelujemo u pravcima koje smo stalno usvajali i potvrđivali, od svakog člana Saveza komunista, pa i svakog poštenog građanina, svake OOSK i svake mjesne zajednice i podružnice SSRN na Kosovu, do ovog našeg CK SKJ i njegovog Predsjedništva, Predsjedništva SFRJ, Savezne skupštine i SIV-a. Svatko mora obavljati svoj dio posla, ali s istim konačnim ciljem da se najzad počupaju korijeni kontrarevolucije i uspostavi mir, sigurnost i međunarodna sloga na Kosovu. A što se tiče svih nas u Savezu komunista Jugoslavije akcije i odnose treba zasnivati na, kao što je rečeno u prvoj tački lanjskih zaključaka, »dosljednoj primjeni principa demokratskog centralizma«.

Mi u CK SKJ i u njegovu Predsjedništvu moramo samokritički reći da u proteklju godinu dana nismo dovoljno činili i učinili na provođenju vlastitih zaključaka. Nedovoljno smo često i nedovoljno precizno ocjenjivali što se učinilo ili nije i tražili odgovornost. Deveta sjednica je ipak označila prelomnu tačku u našoj politici, utoliko što je najavila početak raskida s oportunistom, i ovdje u Centralnom komitetu, ali i početak prakse da ono što ovaj Centralni komitet zaključi obavezuje sve organizacije i rukovodstva SKJ. Jer, da i u ovoj prilici dodam, *naš Centralni komitet ne može biti tek mjesto za iznošenje ovog ili onog partikularnog interesa i pogleda unutar SKJ, a da sâm ne obavlja nikakvu sintezu i da nikog ne obavezuje.*

Ostaju aktualna sva 22 zaključka Devete sjednice CK SKJ, a na ovoj smo sjednici usvojili spisak neposrednih zadataka na tragu tih zaključaka, a u svjetlu sadašnje situacije na Kosovu, a i u Jugoslaviji, o kojoj je govorilo 47 članova našeg Centralnog komiteta i drugi učesnici sjednice. Kao što je danas ovdje često naglašavano, ova bi naša sjednica morala pridonijeti da se u Savezu komunista Jugoslavije najzad prevlada svaki oportunistizam, svako kolebanje, neizvršavanje zadataka, neodgovornost, a posebno neodgovornost rukovodstava u provođenju

inače načelno jasne i u našim već brojnim dokumentima razrađivane politike na Kosovu i u odnosu na Kosovo.

Sve naše republičke i pokrajinske organizacije Saveza komunista moraju biti još angažiranije u izvršavanju programa svojih sredina prema Kosovu. Naš Centralni komitet i njegovo Predsjedništvo sa svoje će ih strane poticati. To isto vrijedi i za sve organe i organizacije Federacije, odnosno za komuniste u njima.

Članovi Centralnog komiteta i Predsjedništva bit će mnogo više na Kosovu. Tamo ćemo u septembru držati i jednu sjednicu našeg Predsjedništva, zajedno s Predsjedništvom PKSK Kosova. Svaka tri mjeseca redovno ćemo razmatrati i što se zbiva i što se čini na Kosovu i kakva je političko-sigurnosna situacija. Davat ćemo konkretne inicijative, predlagati, zahtijevati i zaduživati komuniste i njihove organizacije. Predsjedništvo će sa svime što je značajno izlaziti pred ovaj Centralni komitet.

A odgovornost i pojedinaca i rukovodstava moramo najzad početi utvrđivati i konkretno i pravovremeno i u ovom Centralnom komitetu i u svim rukovodstvima Saveza komunista. To je neodložno.

*Da li se doista radi o samoorganiziranju naroda?**

Sjednicu CK SKJ moramo održati, i to što hitnije. Inače, ako je mi ne pripremimo, događaji nas mogu natjerati da je sazovemo i za 24 sata. To nekako visi u zraku. Mogu vas izvijestiti da me zvalo, ili mi poručivalo bar deset članova Centralnog komiteta, što hitno ne sazovemo sjednicu CK SKJ.

Centralni komitet i Predsjedništvo su pred velikim pritiscima, većim nego ikada, i pod velikim optužbama, također većim nego ikada, i pod snažnom kritikom, pogotovo kritikom za neodlučnost i pasivnost baš u ovim danima. Ako se CK SKJ i njegovo Predsjedništvo pritiscima bez oklijevanja ne odupru, ako na optužbe jasno ne odgovore, a opravdane kritike ne prihvate, neće od nas, bojim se, ostati ništa, nećemo moći ništa. U opasnosti smo da budemo razbijeni i, kako ovdje netko reče, gotovo da nam neće biti više popravnog ispita.

Što postići na sjednici? Mislim da smo suglasni, da ne možemo raspravljati izolirano o političko-sigurnosnoj situaciji, bez glavnih zadataka Saveza komunista u ovom času. Jer, to je nemoguće i promašit ćemo. Bili smo ovdje suglasni da se treba vratiti liniji i zadacima Prve konferencije SKJ, ali ne u smislu reprize ili pukog ponavljanja njezinih stavova, već orijentacije na njihovo ostvarivanje. U tom smislu, moramo naglasiti potrebu dosljedne privredne reforme i naznačiti u ovom trenutku najkonkretnije zadatke na planu ostvarivanja te reforme, njenog jasnog koncepta, njenih već prezentnih zadataka i zadataka u tekućoj ekonomskoj politici, u obuzdavanju inflacije, u socijalnoj politici, u proizvodnji, u rješavanju teškog položaja mnogih kolektiva, u tom smislu da nam je potrebna opća mobilizacija članstva, organizacija i rukovodstava Saveza komunista na tom planu. Dodao bih, što je također provejalo kroz našu raspravu, da svijest o dubini, širini i težini reforme nije postala vlasništvo Saveza komunista, kao ni šire društvene javnosti, čitavog socijalističkog mnjenja naše zemlje. Svijest o tome, sa čime smo suočeni, što se mijenja i mora mijenjati, itd.

* Riječ na sjednici Predsjedništva CK SKJ, 29. augusta 1988. S ove sjednice Predsjedništva CK SKJ javnost su obavještavali Tanjug i »Komunist«. Predsjedništvo SR Srbije i Predsjedništvo CK SK SR Srbije su 6. septembra javno »prozvali« S. Suvara za ovu njegovu riječ. Zbog toga se ona ovdje u cijelosti objavljuje.

SIV npr. priprema za ulazak u skupštinsku proceduru (a čekaju se ustavne promjene tamo gdje su one prepreka) 43 zakona, manje-više sistemska, a koji će zamijeniti na stotine postojećih zakona. Što samo to znači? Što samo to donosi?

Koje se pozitivne posljedice, a koje i negativne i teške, dok ne isplivamo na zelenu granu, u procesu provođenja te reforme mogu očekivati, to sve mora da uđe u svijest i dvomilijunskog članstva Saveza komunista i desetine milijuna radnika i radnih ljudi u našoj zemlji. Zbog toga je potrebno što hitrije sa svim tim ići na Centralni komitet. Ovdje je bilo riječi i o hitnom programu sanacionih mjera u smislu sadašnjeg teškog stanja u privredi itd. Dakle, kurs na dosljednu privrednu reformu ono je najvažnije što proizlazi iz linije Konferencije SKJ.

Tu su i zadaci koji se odnose na ustavne promjene u SFR Jugoslaviji i u SR Srbiji. Ti su zadaci najuže povezani sa zadacima privredne reforme. I ovdje je danas dovoljno rečeno koji su tu pomaci i što još treba definirati, naglasio bih na regularan način, u demokratskoj atmosferi, bez izvođenja masa na ulice i parola: »Ustav – kapija slobode«. Jer, u najmanju ruku, to je jedna teška iluzija, koja stvara lažna očekivanja, da promjene ovih ili onih formulacija u ustavima kao čarobnim štapićem mijenjaju stanje i odnose u društvu. Dakle, moramo i u širini društva stvarati prave spoznaje o ustavnim reformama, o tome što smo usvojili, što nismo, što je otvoreno, na čemu će se raditi na duži rok, eventualno u formuliranju novog Ustava, ali na osnovnoj strategiji jugoslavenske revolucije itd.

Treće, ne po važnosti, nego po logici slijeda je naša akcija na Kosovu i naše pojavljivanje na Kosovu, u susret 17. sjednici CK SKJ i utvrđivanju odgovornosti za učinjeno ili neučinjeno od 9. do 16. sjednice CK SKJ na Kosovu, odgovornosti samog CK SKJ, njegovog Predsjedništva i članova Centralnog komiteta i Predsjedništva. To smo sebe obavezali, to je ušlo u zaključke, u neposredne zadatke 16. sjednice, i u kontekstu toga moramo vidjeti što su drugi učinili ili nisu učinili a prije svega Pokrajinski komitet SK Kosova i njegovo Predsjedništvo i Centralni komitet SK Srbije i njegovo Predsjedništvo. Jer, ispada da su ta naša rukovodstva, ili jedno od njih tri, recimo, CK SK Srbije, učinili maksimum što se moglo, a da smo mi drugi tobože pali na ispitu (da se sada oko toga ne svađamo), ili da je Krunić nedovoljno boravio na Kosovu, a kao da je Milošević kroz to vrijeme više boravio. Jest, išlo je 600 ljudi iz Saveza komunista Srbije, boravilo na Kosovu, ali je boravilo i tridesetak članova CK SKJ i pet-šest članova našeg Predsjedništva. Jesmo li mogli i više, a i manje, jesmo li išta učinili, ili nismo, to moramo ocijeniti kroz jedan vrlo precizan izvještaj i u kontekstu i komparaciji. U tom smislu ste i dobili ovu bilješku radne grupe za Kosovo. Moramo s izvještajem o tome izaći kao i s prijedlogom ocjena i o odgovornosti pa da CK SKJ to razmotri. Naravno, prethodno to trebamo razmotriti na Predsjedništvu i oko toga se složiti, a ako se ne složimo, ići pred Centralni komitet. Mi smo plan aktivnosti

komitet. Mi smo plan aktivnosti Predsjedništva CK SKJ na Kosovu i u povodu stanja na Kosovu razmatrali i u osnovi usvojili na sjednici od 11. augusta. No, moramo akciju mnogo preciznije razraditi i planirati i ući u nju bez oklijevanja i odlaganja.

Mi smo u neposredne zadatke unijeli to da ćemo držati sjednicu našeg Predsjedništva zajedno s Predsjedništvom Pokrajinskog komiteta na licu mjesta, na Kosovu, i tu sjednicu moramo što bolje pripremiti i što prije održati.

Na 17. sjednici CK SKJ će razmotriti i utvrditi, a što je sam zaključio na svojoj 16. sjednici, odgovornost za javne konfrontacije i međusobne optužbe članova CK SKJ, koje su nanijele goleme štete Savezu komunista Jugoslavije. U tu je svrhu izabrao radnu grupu i ona je dužna da podnese izvještaj Centralnom komitetu.

Danas je ovdje postavljeno i pitanje, zašto se ni nakon 16. sjednice CK SKJ ne poštuje demokratski centralizam u Savezu komunista Jugoslavije. Riječ je o Savezu komunista Jugoslavije. Mi bismo mogli biti vrlo zadovoljni kako se demokratski centralizam poštuje – a kakav je njegov kvalitet i na čemu o tome nećemo sada otvarati raspravu – u nekim organizacijama unutar jedinstvenog SKJ, ali se i ovim što proživljavamo od 16. sjednice CK SKJ naovamo eklatantno pokazuje, nikad jasnije nego sada, *da se on ne poštuje upravo u Savezu komunista Jugoslavije kao cjelini*. I mi to moramo na Predsjedništvu razmotriti i izići s time pred Centralni komitet. I međusobne optužbe su se u određenom smislu nastavile, a *veoma je primjetno ignoriranje, kršenje i napadanje ocjena i stavova Predsjedništva koje je CK SKJ jednoglasno usvojio*. To je, po mom mišljenju, u ovom trenutku, ako mi to ne savladamo, naš težak politički poraz, ali nadam se privremen, bar do te sjednice koja nas čeka. Vidite, oko toga su se naša tri izvršno-politička rukovodstva već izjasnila. Pred sobom imate stavove Predsjedništva Centralnog komiteta SK Crne Gore, Predsjedništva Pokrajinskog komiteta SK Vojvodine i stavove sa zajedničke sjednice Predsjedništva Pokrajinskog komiteta Saveza komunista i Predsjedništva Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosova.

Mi se danas možemo dogovoriti – ja sada ovo stavljam kao prijedlog – da pošaljemo predsjedništvima svih republičkih i pokrajinskih komiteta da ocijene, da li se tamo gdje su oni izvršno-politički organ, provode ili ne provode stavovi i zaključci 16. sjednice CK SKJ i da to uvrstimo u dnevni red prve sjednice Predsjedništva za raspravu. Tri ocjene već imamo, ali da i ostalima pružimo mogućnost da daju svoje i da znamo na čemu smo i kako ćemo Centralni komitet obavijestiti, zašto se toliko krši i ignorira demokratski centralizam, zapravo ide protiv stavova CK SKJ u pojedinim dijelovima Saveza komunista, od strane jednog broja njegovih članova i organizacija.

Moramo ocijeniti, kvalificirati *paralelno političko organiziranje u Jugoslaviji, paralelno u odnosu na sadašnji politički sistem socijalističkog*

samoupravljanja, u koje prodiru, sve jače – to ne treba ni dokazivati – i antisocijalističke i antikomunističke snage.

Ne radi se – ja bih to mogao detaljno argumentirati, ako treba precizno ćemo to razmotriti na sjednici Centralnog komiteta – o samoorganiziranju naroda. Narod se nikada i nigdje nije samoorganizirao. Nije se on ni 1941. samoorganizirao, ne samoorganizira se on ni danas. Narod je vrlo složena kategorija i u smislu puka, plebsa i u smislu etnosa, da ne ulazim u sociološka i filozofska razglabanja. U slučaju protestnih zborovanja radi se o i te kako dobrom organiziranju koje čine razni odbori, koji izrastaju u moćne političke centre i dirigente. To, doduše, nije dokaz da naše organizirane socijalističke snage nisu sposobne da također organiziraju razne zborove i da su tobože izgubile moć organiziranja i utjecaj. Možemo pozvati ljude u bilo kojem velikom gradu naše zemlje, recimo, u obranu avnojske Jugoslavije i titovskog nasljeđa, pa će doći ne samo desetine hiljada, nego stotine hiljada ljudi. *Možemo organizirati i kontramitinge, kao što je ovdje rečeno, i svatko može okupljati na mitinge »svoj« narod.* Ali kamo bi to vodilo?

Danas su tu, pred očima organiziranih socijalističkih snaga, već izrasla u moćne političke centre i inicijatore okupljanja dva svojevrsna odbora. Odbor za zaštitu sloboda u Sloveniji uspio je, u povodu »suđenja četvorici«, dobiti podršku hiljadu institucija u Sloveniji i 70.000 pojedinaca. E sada, koliko je to socijalističko, koliko nije, što je to, je li paralelno ili ne, dajte da vidimo. Drugi je primjer Odbor u Kosovu Polju za organiziranje zborova Srba i Crnogoraca. On zaslužuje priznanje i divljenje koliko to dobro organizira, što se tiče tehnike i vještine, pa i kako sve to vodi. Ali mene brine njegova platforma, tim prije što su svi članovi Odbora i članovi Saveza komunista. I u toj platformi, koja je sada javno iznesena, stoji da treba raspustiti Savez komunista Kosova i nanovo dijeliti crvene knjižice, a tko i kako – o tom potom, da treba raspustiti organe pravosuđa i vlasti na Kosovu, kao i pokrajinski SUP. To je, dakle, platforma koju iznose njegovi glasnogovornici, koji su dobili udarna mjesta u intervjuima i na televiziji, u novinama.

Prema tome, mi se moramo odrediti. Ako je na djelu demokratski centralizam, pa neće nitko da ih pozove na partijsku odgovornost, po Statutu može i Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije. Pojednica te platforme su i parole i uzvici, koje sada na zborovima ne prihvataju samo osamljeni pojedinci: »Hoćemo oružje«. Da se razumijemo: naši narodi i narodnosti puni su oružja i sreća je da ga još ne upotrebljavaju u međusobnim bitkama. Ali parola: »Hoćemo oružje!« ima težinu. Brine i parola »Crna Gora je Srbija«, a o čemu se vrlo precizno izjasnilo i Predsjedništvo Centralnog komiteta SK Crne Gore. Brinu i zahtjevi za vojnom upravom na Kosovu. Ako treba kažimo, da li dolazi u obzir vojna uprava ili ne, kažimo precizno, kažimo da smo duboko protiv toga ili da smo za to.

Ne radi se, dakle, samo o samoorganiziranju naroda, nego to organiziraju snage koje djeluju izvan našeg političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. A nisu sporni motivi, vrlo često opravdani, većine ljudi

koji se na zborovima okupljaju, nije sporno ni da je to izraz i ogorčenje i nesigurnosti ili dubokog nezadovoljstva i Savezom komunista i našom nemoći i situacijom u zemlji, i socijalnim i nacionalnim poremećajima i frustracijama, a prije svega socijalnom ugroženošću sve većeg broja ljudi.

Mislim da na sjednici CK SKJ moramo razmotriti cjelinu društveno-političke i ekonomske situacije u zemlji. Ta sjednica je za sam Centralni komitet pitanje njegovog daljeg održanja kao Centralnog komiteta. Ako se radi o našem Predsjedništvu, o prozvankama nas, o odgovornostima, o čemu će i radna grupa CK SKJ podnijeti izvještaj, *mi trebamo, ako smo poštteni, dosljedni i principijelni, ići pred Centralni komitet s time da on svakome pojedinačno, ili Predsjedništvu kao cjelini, kao svom izvršno-političkom organu, dâ ili uskratiti povjerenje, da nas smijeni, da nas makne pojedinačno ili sve*, ali s vrlo preciznim i argumentiranim ocjenama i podacima što je što, što je tko učinio, što nije učinio, zašto je odgovoran, zašto nije. Mi to moramo postići i nemamo se čega bojati u tom smislu. Da vidimo, što je istina, što je odgovornost, koga treba smijeniti, koga ne, tko proziva, kako proziva i zašto proziva, itd. Nitko se od nas, ako iole drži do sebe, ne treba bojati kritike i odgovornosti.

Dakle, ja sam za to da u cjelini razmotrimo društveno-političku situaciju u zemlji, a da onda odmah na idućoj sjednici Centralnog komiteta, u prvoj polovici oktobra, detaljnije razradimo zadatke privredne reforme, razmotrimo ustavne promjene, pozabavimo se i štrajkovima i položajem radničke klase. A da spomenem usput da nas čeka i brzo otvaranje pitanja idejne, organizacione i statutarne pripreme 14. kongresa SKJ. Ako nas situacija i događaji natjeraju, a i mi sami sebe, možemo i ranije sazvati kongres. To je najmanji prekršaj Statuta. Ali da se ne zalijećemo, da dobro promislimo. Samo mi se čini da je zrela situacija da postavimo pitanje one treće reforme. Jer, *preokreta nema bez dubljeg preobražaja Saveza komunista* prvenstveno u smislu njegove stvarne demokratizacije, ali da funkcioniraju u njemu i demokratizacija i centralizam, i u tom smislu da se ukinu neki preživjeli elementi njegovog monopola u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, u odnosu na druge organizirane socijalističke snage, pa i u odnosu na samoorganiziranje, ali stvarno demokratsko samoorganiziranje ljudi u životnim i radnim zajednicama, itd. Sve to moramo bez odlaganja staviti na dnevni red.

U pripremi sjednice CK SKJ, predsjedništva centralnih i pokrajinskih komiteta i Komiteta SKJ u JNA morala bi dobro razmotriti što otežava situaciju svima nama u Jugoslaviji, koliko je sami u rukovodstvima otežavamo i na čemu padamo na ispitu. Što se mene tiče, mislim da se s iduće sjednice CK SKJ ne možemo i ne smijemo razići sve dok sva ova pitanja u stvarnoj komunističkoj debati i s osjećajem odgovornosti ne razmotrimo. Dakle, da se ne razilazimo dok sjednicu Centralnog komiteta ne okončamo na pravi način, pravim odlukama, pravim ocjenama i pravim utvrđivanjem odgovornosti.

O ustavnim promjenama u SR Srbiji

Smatram, da smo na odgovoran način razmatrali problem ustavnih promjena u SR Srbiji, koji je u žiži političkog života ne samo Srbije, uključujući, dakako, i pokrajine u njezinom sastavu, već i Jugoslavije i koji je u ovom času jedan od uzroka rastuće političke nestabilnosti čitave zemlje. Prihvatili smo i podržali, usprkos i određenoj polemičnosti u izlaganjima pojedinaca, ono što je drug Vidoje Žarković u uvodnoj riječi iznio i predložio, a što je i u raspravi u cjelini naglašavano. Predsjedništvo CK SKJ smatra – to iz svega što je ovdje rečeno nedvosmisleno proizlazi – da su ustavne promjene u SR Srbiji neophodne i da su u osnovi prihvatljivi prijedlozi organa SR Srbije, kao i da je u daljnjem zajedničkom radu i odgovornom ponašanju nadležnih organa i državnih i političkih rukovodstava Srbije i obje pokrajine, a u demokratskoj atmosferi i u okviru javne rasprave, moguće iznaći zadovoljavajuće formulacije i za preostala sporna pitanja u Nacrtu amandmana na Ustav SR Srbije. Doista, nitko više ne bi smio dolijevati ulje na vatru sporova i daljnjeg podizanja užarene političke temperature, ako se zna da se u predloženim ustavnim promjenama afirmira državnost Srbije, a ničim ne ugrožava autonomnost pokrajina.

Ovdje je drug Žarković djelomično iznio kronologiju angažiranja CK SKJ i njegovog Predsjedništva u novije vrijeme na tome da se odnosi u SR Srbiji i u SK Srbije unaprijede u duhu naših općih ustavnih i programskih opredjeljenja, da se presijeku negativne tendencije koje duže vrijeme narušavaju te odnose, da jedinstvo i zajedništvo u Srbiji jačaju umjesto da se rapidno pogoršavaju, što uznemiruje i zabrinjava i čitavu Jugoslaviju, da se u tom smislu odgovorno i demokratski usvoje i promjene u Ustavu SR Srbije.

Dopustite, ipak, da i ja još jednom ukažem na određeni kontinuitet angažiranja Centralnog komiteta SKJ, njegovog Predsjedništva, pa i čitavog Saveza komunista Jugoslavije, što je došlo do izražaja u zaključcima i stavovima 16, 19. i 21. sjednice CK SKJ u 1985. godini, a pogotovo i u odlukama Trinaestog kongresa SKJ i stavovima Prve konferencije SKJ, ne zbog toga da bih davao osnova za moguću poruku: eto, CK SKJ, Predsjedništvo, čitav SKJ su predlagali i tražili, a u SR Srbiji,

* Završna riječ na sjednici Predsjedništva CK SKJ, 30. septembra 1988.

u CK SK Srbije, u pokrajinskim komitetima SK Kosova i Vojvodine nisu to što smo predlagali dovoljno respektirali, nisu postupali i ponašali se onako kako im je predlagano i od njih traženo, nego da bih naglasio i to da ni na strani CK SKJ i njegova Predsjedništva nije bilo, ni u ovom slučaju, istrajnosti, pravovremenog »miješanja«, adekvatnog shvaćanja težine problema, ulaženja u bit stvari, podrške opravdanim prijedlozima i zahtjevima, pa i insistiranja i na provođenju načela demokratskog centralizma u političkoj praksi i akciji i Saveza komunista Jugoslavije i Saveza komunista Srbije.

Ubuduće doista sebi ne bismo smjeli dopustiti takav oportunistizam.

A oportunistizam je i inače rak-rana našeg Saveza komunista.

U Stavovima, koje je Predsjedništvo CK SKJ donijelo u julu 1985. godine, a koje je onda usvojio i Centralni komitet, pa Trinaesti kongres, data je oštra ocjena stanja i odnosa u SR Srbiji i u SK Srbije, bolje reći odnosa između Republike i pokrajina i njihovih rukovodstava:

»U odnosima između organa i rukovodstava Republike i pokrajina došlo je do ozbiljnih nesaglasnosti i suprotstavljenosti, do međusobnog nepoverenja i zategnute atmosfere, koja bitno utiče na društveno-politički život, na razvoj privrednih i drugih društvenih aktivnosti, na donošenje odluka u Skupštini SR Srbije i na delovanje SK i drugih društveno-političkih organizacija. Upravo iz tih razloga, u SK Srbije ne postoji jedinstven aktuelan, akcioni u celoj Republici prihvaćen idejno-politički radni program u duhu politike i načelnih opredeljenja SKJ na osnovu kojeg bi Savez komunista Srbije delovao kao jedinstvena celina u organizacionom, idejno-političkom i akcionom pogledu i na osnovu kojeg bi se zajednički tražila rešenja u svim organima i organizacijama u Republici i pokrajinama u pogledu ostvarivanja ustavnog položaja SR Srbije i SAP i drugih problema jedinstva i zajedništva u Republici i ravnopravnosti naroda i narodnosti u njoj.«

Da podsjetim i na konstataciju da se na podlozi »jednostranih tumačenja i neriješenih problema hrani i stvara separatistička, odnosno centralističko-unitaristička svijest i jačaju albanski nacionalizam i iredentizam, srpski nacionalizam i drugi nacionalizmi«.

A rečeno je, odnosno u Stavovima zapisano da se »nije dovoljno vodilo računa o potrebi prethodnih konzultacija i rasprava kako bi se ostvarila odgovornost za idejno-političko jedinstvo komunista u SK Srbije u skladu s principima demokratskog centralizma«.

Ovdje je riječ ne samo o odnosima Srbije kao republike, države i društveno-političke zajednice i pokrajina kao autonomija u njezinom sastavu, ali i kao konstitutivnih elemenata federacije, i kao društveno-političkih zajednica, već i o odnosima u Savezu komunista Srbije. Budući da danas nismo raspravljali o ovom drugom, dopustite da i u vezi odnosa u SK Srbije spomenem samo to, o čemu je i drug Žarković govorio, a o čemu je bilo dosta riječi i u ovoj našoj raspravi, da su odnosi i sukobi u Savezu komunista Srbije, bolje reći između rukovodstava Saveza komunista Srbije, Kosova i Vojvodine i glavni uzročnik neje-

dinstva i sukoba i kada se radi o ustavnom položaju Srbije i autonomnih pokrajina i o ustavnim promjenama.

Štošta i u odnosima i u praksi nije bilo i nije u duhu i statutarnih i programskih normi, a prije svega nije bilo jedinstva u Savezu komunista Srbije, već su se odnosi godinama zaoštravali, a rukovodstva konfrontirala, da bi upravo danas sve to dostiglo kulminaciju, umjesto da su se i odnosi i ponašanja regulirali u duhu demokratskog centralizma i stvarnog preuzimanja i utvrđivanja odgovornosti i organizacija i rukovodstava.

Umjesto regularne i odgovorne suradnje u duhu statutarnih normi, na relacijama Savez komunista Srbije i Savez komunista Kosova i Savez komunista Vojvodine imamo svakodnevne konfrontacije i verbalni rat, koji, evo, prate i mitinzi.

Stoga, Centralni komitet SKJ i naše Predsjedništvo, na tragu onog što su i ranije zaključivali i na čemu su insistirali, moraju baš u ovom trenutku insistirati na preuzimanju odgovornosti CK SK Srbije, Pokrajinskog komiteta SK Kosova i Pokrajinskog komiteta SK Vojvodine za poštivanje statutarnih normi, a posebno i na tome da se jedinstveno založe za promjene u Ustavu SR Srbije u pravcu i duhu, za koje smo se izjasnili i u današnjoj raspravi.

Što se tiče Saveza komunista Jugoslavije, bit je njegova opredjeljena bila i ostaje u ovoj konstataciji iz Stavova: »Konstituiranje i funkcioniranje SR Srbije kao države i samoupravne zajednice postavlja se kao važno pitanje prava srpskog naroda da formira svoju državu kao i drugi narodi u SFRJ, koje nije do kraja ostvareno, jer nije u praksi dosledno realizovan ustavni princip da su pokrajine u sastavu SR Srbije.«

Prva konferencija SKJ posebno je naglasila obavezu Saveza komunista da osigura jedinstvo u SKJ, da se i u pogledu ustavnih promjena nađu rješenja koja će stvarno voditi odnosima jedinstva i zajedništva u SR Srbiji, a time i ostvarivanju ustavne koncepcije jugoslavenske federacije, jedinstvu SKJ i stabilnosti cijele zemlje.

Danas smo se često pozivali na te stavove Prve konferencije SKJ i citirali ih, a posebno smo govorili o tome da ipak nije respektiran njezin zahtjev da posebno organi Republike i organi SAP zajednički ulože dodatne napore na usaglašavanju stavova i prevazilaženju razlika, koje se odnose na promjene Ustava SR Srbije. Moramo samokritički kazati, da je Predsjedništvo CK SKJ moralo ranije i odlučno na tome insistirati, i da nismo smjeli toliko zazirati od našeg »miješanja«, usprkos bilo čijih prigovora te vrste. Istina, očekivali smo i nadali se da će najodgovorniji ljudi i rukovodstva u Srbiji i pokrajinama postupiti u duhu kategoričnih zahtjeva Prve konferencije SKJ. Paradoksalno je da se atmosfera toliko užarila upravo u ova četiri mjeseca nakon Konferencije.

Ovako to činimo uoči 17. sjednice CK SKJ i veoma je dobro što smo u upravo obavljenoj raspravi došli do jedinstvenih stavova Predsjedništva. A svakako smo bili dužni ići na ovu raspravu, u kojoj smo još jednom naglasili *da se ustavne promjene u SR Srbiji trebaju provesti u onom duhu i u onim pravcima koji su naznačeni u zaključcima, stavovima i odlukama Centralnog komiteta SKJ, Trinaestog kongresa i Prve konferencije.*

Sada moramo odlučno zahtijevati da se to provodi i s time idemo i na 17. sjednicu, a onda odmah i na 18. sjednicu CK SKJ, koja će posebno raspravljati o idejno-političkim aspektima promjena u Ustavu SFRJ.

Vidjeli smo, inače, da je naše Predsjedništvo bilo vrlo angažirano u aktivnostima na promjenama Ustava SFRJ i da smo bili angažirani posebno i oko amandmana na jedan broj članova Ustava SFRJ koji se tiču odnosa SR Srbije i SAP i uloge pokrajina kao konstitutivnih elemenata federacije. Za sporna pitanja oko toga nađena su zadovoljavajuća rješenja, osim jednog, no posve je sigurno da će se i za njega naći formulacija koju će svi prihvatiti.

Kao Predsjedništvo CK SKJ možemo zaključiti ono što je i drug Zarković u uvodnom izlaganju predložio, da je idejno-politička suština prijedloga o Nacrtu amandmana na Ustav SR Srbije u skladu s opredjeljenjima Trinaestog kongresa SKJ i Konferencije SKJ o odnosima u SR Srbiji i da Nacrt predstavlja dobru osnovu za demokratsku javnu raspravu i iznalaženje optimalnih normativnih rješenja u Ustavu SR Srbije.

Rješenje ustavnog položaja SR Srbije ima golemo značenje i za stabilnost u Srbiji i za stabilnost u Jugoslaviji, pa dopustite da i ja ukážem ukratko i na neke momente iz historijata čitavog problema i na ono najbitnije u njemu.

Od donošenja Ustava 1974. godine do danas proteklo je nešto više od petnaest godina i s vremenom je i u najširoj javnosti postalo evidentno da ustavni položaj SR Srbije nije precizno određen u njezinim funkcijama države, a s obzirom na SAP u njezinom sastavu. To je pridonijelo narastanju polarizacija i tenzija na relaciji Republika i pokrajine, javljali su se i produbljivali sukobi koji su posljednjih mjeseci eruptivno eskalirali i doveli do ozbiljne političke krize. Takvi procesi, a koje javna rasprava i usvajanje Ustava SR Srbije u februaru 1974. godine nije indicirala, ne samo da upozoravaju već zahtijevaju određene promjene u Ustavu SR Srbije koje će omogućiti da se preciznije defini- raju područja zajedničkih interesa u Republici koja će uređivati organi Republike za cijelo njeno područje. Da podsjetim, i *Ustav SR Srbije 1974. godine jednoglasno je usvojen u Skupštini SR Srbije*, za njega su glasali i neki ljudi koji sada govore da se prije petnaestak-dva deset godina radilo o »nedostatku dobre volje«. Zavirio sam u dokumente Skupštine SR Srbije iz tog vremena i našao i ocjenu koju je Skupština usvojila da je bio prisutan »gotovo beznačajan broj predloga i pri-

medbi koje su odudarale od osnovne političke platforme na kojoj se temelje ustavne promene«. Jednako tako, u Skupštini SR Srbije tada je konstatirano da su u izradi Ustava »učestvovalе sve progresivne snage u Republici, čemu je prethodio dugotrajan i intenzivan, složen politički, naučni i stručni rad«.

Nije se tada, dakle, radilo o nerazumijevanju i nedostatku dobre volje da se optimalno izgradi ustavni koncept odnosa u SR Srbiji, već više o tome da je i pri donošenju Ustava SFRJ i ustava republika i pokrajina možda do izražaja došao normativni optimizam, pa i politički idealizam, uvjerenje da je naše društvo u razvoju proizvodnih odnosa na osnovama socijalističkog samoupravljanja postiglo gotovo nepovratne promjene, da će proces deetatizacije ubrzano teći i da će samoupravljanje i samoupravna integracija biti osnova rješavanja i unapređivanja međunarodnih odnosa i opredjeljivati karakter i naše federacije i njezinih članica. Nisu se, u tom smislu, naglašavale toliko državne koliko samoupravne funkcije.

No, društveni su procesi kasnije tekli u raskoraku i s ustavnim normama, a, naprotiv, izostajala je konkretna stvaralačka razrada razvojnih problema društva i slabila svakodnevna akcija subjektivnih socijalističkih snaga. Sve smo se više počeli zaplitati oko funkcija države, podjele vlasti i bivali sve osjetljiviji na pitanje vlasti i državnosti. Utoliko su se i etatiističke tendencije, kada se radi o odnosima u SR Srbiji, kako se to navodi i u Stavovima o aktualnim pitanjima ostvarivanja odnosa na kojima se zasniva jedinstvo i zajedništvo u SR Srbiji, naročito izražavale i izražavaju se »kroz apsolutizaciju uloge države i državnosti SR Srbije kao jedinog izraza jedinstva SR Srbije, ali i kroz negiranje te državnosti utvrđene Ustavom za račun jačanja faktične državnosti SAP«.

Kada razmatramo odnose u SR Srbiji onda ne možemo previdjeti ili pak potcijeniti da su neka ustavna rješenja i njihova razrada išli u pravcu da smo do krajnjih konsekvenci razvili pokrajine kao konstitutivni elemenat jugoslavenske federacije, a zapostavili i nismo dovoljno precizno razradili da su one sastavni dio SR Srbije. Pokrajine su u realnim odnosima, a čemu su pridonijela i neka ustavna rješenja, funkcionirale gotovo kao federalne jedinice, tj. republike.

Takav je proces uočavao i Kardelj još 1977. godine. Na marginama tzv. plave knjige, u kojoj su se analizirali ustavni položaj i praksa SR Srbije i autonomnih pokrajina, a koja je ostala skrivena od javnosti, on primjećuje: »Automatsko izjednačavanje Republike i autonomne pokrajine postalo je gotovo princip – a to nije u skladu s Ustavom SFRJ. Možda je to čak glavni izvor problema između Republike i autonomnih pokrajina.« Primjerice, pokrajine su izjednačene sa republikama u oblasti kreditno-monetarne politike, vanjskotrgovinskog i deviznog režima, na što je Kardelj već tada, daleke 1977. godine, dao opasku: »Tu se preteralo.«

Da napomenem i to da se Kardelj još 1977. godine zalagao za to da ako u Ustavu SR Srbije nisu precizno definirana područja regulative republičkih organa za cijelu Republiku »onda to treba sada utvrditi eventualno čak nekim ustavnim amandmanima«. A proteklo je, evo, jedanaest godina i tek su sada takve ustavne promjene na vidiku. Pri tom *ne bismo smjeli govoriti da se radi o minimumu promjena, a da se ne kaže precizno što se podrazumijeva pod maksimumom promjena. To otvara prostor raznim političkim špekulacijama i manipulacijama, a i narastanju strepnji i neizvjesnosti*, tim više što nema jasnih ograda i odlučnih reagiranja u odnosu na parole: »Dolje Ustav«, »Ustav iz 1974. je krivac za kontrarevoluciju na Kosovu«, i slične, a što svjedoči, najblaže rečeno, i o pomanjkanju marksističkog pristupa u odnosu na državu i državnost. Treba jasno reći, preuzimajući odgovornost za to, da se radi o neophodnim promjenama koje osiguravaju da Republika funkcionira kao država na cijelom svom teritoriju.

Pokrajine imaju i takve ingerencije koje nema tzv. uža Srbija, a niti druge republike. Primjerice, o promjeni ustava pokrajine odlučuje isključivo skupština pokrajine, a o promjeni Ustava Republike ako se ona odnosi na pitanja od interesa za Republiku kao cjelinu, odlučuje Skupština SR Srbije, uz suglasnost skupština SAP. Ili, delegati s područja autonomnih pokrajina odlučuju o svim pitanjima o kojima odlučuju u Skupštini SR Srbije i delegati s područja tzv. uže Srbije, a obratno ne. Kardelj je pokušao vidjeti izlaz u tome »da delegati autonomnih pokrajina učestvuju u odlučivanju samo tada kada se donose zakoni i druge odluke za čitavu SR Srbiju«.

Ova i druga pitanja ustavnog položaja i odnosa u SR Srbiji prvo su postavljena u užim i zatvorenim političkim krugovima, a u širu javnost su izbila tek krajem 1981. godine, na 18. sjednici CK SK Srbije. Kada već nije bilo snaga i odgovornog angažiranja, da se ranije skinu s dnevnog reda, da oko njih ne izbijaju tako žestoki sukobi i truje se i masovna ljudska svijest, moraju se upravo danas, u posljednjem trenutku, trezveno, bez strasti i na osnovi argumenata razmatrati i rješavati, da ne bismo dalje srljali u velike teškoće koje mogu ne samo ugroziti ustavni koncept jugoslavenske federacije već i biti detonator razbijanja Jugoslavije. Bez toga, kako se ističe i u Stavovima o aktualnim pitanjima ostvarivanja odnosa na kojima se zasniva jedinstvo i zajedništvo u SR Srbiji, »prijeti opasnost – a ja bih dodao da je ona veoma prezentna – da politički prostor bude prepušten stihiji, a time i djelovanju antisamoupravnih i antisocijalističkih snaga, okupljenih prije svega na nacionalističkoj ideologiji«.

Otvarajući raspravu o ustavnim amandmanima na proširenoj sjednici Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ 23. januara 1971. godine, drug Tito je rekao da »se nikada ne bi mogao složiti da komunisti jašu na repu izvjesnih protivnika našeg socijalističkog sistema i daljeg razvitka socijalizma u Jugoslaviji. Komunisti moraju dati odlučan otpor svim takvim pokušajima i spriječiti sve one koji bi željeli da oslabe

našu zajednicu, da unesu razdor među naše narode i narodnosti.« Ove Titove riječi danas su još aktualnije i još više obavezuju.

U kontekstu sadašnjih sporenja unutar SR Srbije moramo kao komunisti i odgovorna rukovodstva u punoj mjeri uvažavati i ova Titova upozorenja, izrečena na istoj sjednici: »Uzmimo, recimo, da postoji spor između autonomnih pokrajina i republika. Mi moramo i jedni i drugi gledati šta će biti korisno za našu cjelinu, za naše jedinstvo. Ni jedan ne smije gledati samo sebe, nego mora gledati i drugoga i voditi računa o tome što je sazrelo i kad može doći do nekih dubljih promjena.«

A u odnosu na sva naša zatvaranja na bazi ojačalog policentričnog etatizma i sve češće parole: »Ja sam gazda u svojoj kući« i odnose u njoj uređivat ću i rješavati kako ja želim, odnosno kako mislim da ih treba urediti i riješiti, nas komuniste obavezuju Titove riječi, izrečene također na toj sjednici: »Dobro, šta bi bilo od Jugoslavije ako bi svaka republika išla na svoju stranu, ako bi svaka republika smatrala da može da radi sve šta hoće i da niko nema pravo da se miješa. Mi komunisti imamo pravo da se miješamo. Ali, moramo biti i jedinstveni.«

Da rezimiram. Na predstojećoj 17. sjednici CK SKJ moramo ne samo ostati na liniji svojih ranijih opredjeljenja i liniji 13. kongresa SKJ o ustavnim promjenama u SR Srbiji, već i kategorički tražiti da se ta linija najzad provede: da se konačno definiraju ustavne odredbe koje će osigurati da SR Srbija kao država srpskog naroda i narodnosti koje u njoj žive i samoupravna zajednica uspješnije ostvaruje neopходne funkcije na cijeloj svojoj teritoriji, a da se ujedno dosljedno realizira i suština autonomije pokrajina koje su u sastavu SR Srbije i konstitutivni činilac federacije.

Razlike i sporenja moramo prevladavati i u diskusiji polaziti od toga, što je E. Kardelj isticao, da je »državnost autonomnih pokrajina sastavni deo državnosti SR Srbije, a ne neposredno federacije«, da se »državnost autonomne pokrajine izražava u obimu njene vlasti« što je regulisano »podelom vlasti između republike i autonomnih pokrajina na osnovu republičkog ustava«, dakle, od toga »da je državnost autonomne pokrajine samo sastavni deo državnosti republike, a ne država u sastavu federacije. To je SR Srbija sa autonomnim pokrajinama, a ne autonomna pokrajina sama za sebe«.

Doista nema nikakvog razloga za strah da ćemo ovim promjenama ugroziti autonomnost pokrajina, a narodnosti vratiti u položaj nacionalnih manjina. Naše je dugoročno opredjeljenje u izgrađivanju odnosa u federaciji da se ona i dalje razvija kao funkcija državnosti republika i autonomnosti pokrajina.

Uostalom, nitko odgovoran u ovoj zemlji ne može dovesti u pitanje historijske tekovine revolucije sadržane i u tome da je 1945. godine Antifašistička skupština oslobođenja Srbije donijela odluke o priključenju Vojvodine i Kosova i Metohije Srbiji, da su autonomija Vojvodine i Kosova bile zapisane u svim ustavima nove Jugoslavije, da su

»SAP Kosovo i SAP Vojvodina nastale u zajedničkoj borbi naroda i narodnosti Jugoslavije u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji i, na osnovu slobodno izražene volje stanovništva – naroda i narodnosti pokrajina i federalne Srbije, *udružile* se u Socijalističku Republiku Srbiju u okviru Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije« i da u samom srpskom narodu nikada nisu imale dubljeg i šireg uporišta težnje da se te autonomije ponište. To je osnova i sadašnjeg i budućeg ustavnog položaja SAP po kojem su one autonomne socijalističke samoupravne demokratske društveno-političke zajednice u kojima radni ljudi i građani, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava, a kad je to u zajedničkom interesu radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti Republike kao cjeline Ustavom SR Srbije utvrđeno – i u Republici.

*Albanski je nacionalizam pustio duboke korijene**

O pripremi sjednice i o odgovornosti

Ovdje je rečeno i to da ova naša zajednička sjednica nije pripremljena. Rekao bih da to ne stoji, jer smo sjednicu pripremali, bar što se tiče Predsjedništva CK SKJ, izradom Prijedloga neposrednih zadataka i aktivnosti SKJ za prevazilaženje nepovoljne političke, ekonomske i socijalne situacije u zemlji. U izradi toga sudjelovalo je i Predsjedništvo PK SK Kosova, kao i predsjedništva svih centralnih komiteta, Predsjedništvo PK SK Vojvodine i Predsjedništvo Komiteta Organizacije SKJ u JNA.

U Prijedlogu neposrednih zadataka i aktivnosti jedna od najvažnijih je 9. tačka, u kojoj je riječ o odgovornosti za neostvarivanje Ključaka Devete sjednice CK SKJ. U njoj *Predsjedništvo CK SKJ predlaže Centralnom komitetu i mjeru svoje odgovornosti*, a CK SKJ će to ili prihvatiti, ili možda pooštriti mjeru odgovornosti Predsjedništva. U toj se tački navodi da »Centralni komitet SKJ smatra da najveću odgovornost za pogoršavanje stanja na Kosovu i za neostvarivanje ciljeva politike SKJ o ključnim pitanjima snosi sadašnji Pokrajinski komitet SK Kosova i njegovo Predsjedništvo, a da iz tih razloga CK SKJ, u skladu sa članom 53. Statuta SKJ, upozorava Pokrajinski komitet Saveza komunista Kosova i njegovo Predsjedništvo i obavezuje ih da utvrde pojedinačnu odgovornost svojih članova za neostvarivanje utvrđenih zadataka i poduzmu sve mjere i aktivnosti u skladu sa stavovima Trinaestog kongresa SKJ i Devete sjednice CK SKJ o Kosovu na stabilizaciji stanja u ovoj Pokrajini«. To je, dakako, prijedlog dokumenta, a CK SKJ će ga usvojiti ili ne na svojoj 17. sjednici. Prema tome, ako CK SKJ usvoji prijedlog dokumenta na 17. sjednici, tada to postaje obaveza PK SK Kosova. Međutim, bio bi red da se u susret 17. sjednici CK SKJ u Predsjedništvu Pokrajinskog komiteta obavi rasprava o odgovornosti i da se Centralni komitet na 17. sjednici obavijesti o tome. To je jedna i od svrha našeg dolaska ovdje, ali ne samo to.

Mi smo htjeli ovdje obaviti jednu temeljitiju, komunističku otvorenu raspravu o kosovskoj situaciji, o djelovanju Saveza komunista na Kosovu, ali u zajedničkoj akciji sa Savezom komunista Srbije i Savezom ko-

* Završna riječ na zajedničkoj sjednici Predsjedništva CK SKJ i Predsjedništva PK SK Kosova, Priština, 11. oktobra 1988.

munista Jugoslavije. Tu smo raspravu danas ovdje počeli i nismo je završili. Dogovorili smo se da ćemo je zajednički nastaviti nakon 17. sjednice.

Tridesetak članova CK SKJ zaduženo je za Kosovo, izuzimajući članove CK SKJ iz Kosova, a dobrim dijelom i članove CK SKJ iz SK Srbije, jer oni po liniji CK SK Srbije također dolaze na Kosovo. Imamo i Radnu grupu Predsjedništva CK SKJ za Kosovo, u kojoj je četiri-pet članova Predsjedništva, a vodi je drug Marko Orlandić. Prema tome, sve ono što je bilo razmatrano na 16. sjednici CK SKJ, kao i u referatu na toj sjednici, te usvojeni neposredni zadaci, a sada i Prijedlog neposrednih zadataka i aktivnosti, pripremljen za 17. sjednicu, sve je to i priprema ove sjednice. Da dodam i to, a što članovi Predsjedništva CK SKJ znaju, da smo članovima CK SKJ uputili izvještaj našeg Predsjedništva o provođenju Zaključaka 9. sjednice CK SKJ, koji je pripremila naša Radna grupa, a Predsjedništvo usvojilo. Taj izvještaj se podastire Centralnom komitetu u okviru prve tačke dnevnog reda, a na jednoj od idućih sjednica CK SKJ će cjelovito ocjenjivati rad i odgovornost svih činilaca politike prema Kosovu i u odnosu na Kosovo, gdje će u prvom planu biti odgovornost komunista u organima federacije i organima svih socijalističkih republika i SAP Vojvodine za ostvarivanje Jugoslavenskog programa za zaustavljanje iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova, itd.

Prema tome, nalazimo se u procesu utvrđivanja odgovornosti, ali je bitno da znamo da Predsjedništvo Pokrajinskog komiteta i Pokrajinski komitet ne smiju oklijevati i da odmah počnu djelovati u skladu s Prijedlogom neposrednih zadataka za 17. sjednicu. No, i kad ne bi bilo specifične i pojačane odgovornosti ovog Pokrajinskog komiteta i njegovog Predsjedništva za situaciju na Kosovu, mi idemo na 17. sjednicu, što je javnosti opet poznato i što je ušlo i u Prijedlog neposrednih zadataka, s prijedlozima kadrovske obnove CK SKJ do jedne trećine, a idemo i s prijedlozima utvrđivanja pojedinačne i kolektivne odgovornosti Predsjedništva CK SKJ. U Prijedlogu neposrednih zadataka, koje smo objavili, o tome se kaže: »Na osnovu ocjena o radu i odgovornosti Predsjedništva CK SKJ kao kolektivnog organa i njegovih pojedinih članova za realizaciju odluka 13. kongresa SKJ, Stavova Konferencije SKJ, Zaključaka 9. sjednice, ocjena opravdanosti i argumentiranosti kritike iz organizacija Saveza komunista o djelovanju pojedinih članova Predsjedništva i na osnovu mišljenja i ocjena predsjedništava CK SK republika i pokrajinskih komiteta i Komiteta Organizacije SKJ u JNA, Centralni komitet će na 17. sjednici izvršiti neophodne promjene u sastavu svog Predsjedništva, a koje treba da doprinesu efikasnijem radu ovog organa na odlučnijem i jedinstvenijem ostvarivanju politike SKJ i zaključaka Centralnog komiteta SKJ«.

To znači da i Predsjedništvo Pokrajinskog komiteta SK Kosova i Pokrajinski komitet trebaju zauzeti ocjene i dati prijedloge i za člana Predsjedništva CK SKJ iz kosovske organizacije, za druga Kolj Široku, ali, u načelu, i za sve druge članove Predsjedništva CK SKJ i CK SKJ,

kao što i predsjedništva i centralni komiteti iz svih drugih republika i SAP Vojvodine mogu davati te ocjene o pojedinim članovima CK SKJ i njegovog Predsjedništva iz drugih dijelova SKJ.

U zaključcima svoje 16. sjednice, CK SKJ je obavezao svoje Predsjedništvo i organe Saveza komunista republika i pokrajina da pokrenu pitanje političke odgovornosti članova organa Saveza komunista za javna istupanja kojima se narušava jedinstvo i efikasnost, a time objektivno otežava akcija SKJ i borba protiv kontrarevolucije na Kosovu. Oko toga moramo biti jasni. Drugovi iz Predsjedništva Pokrajinskog komiteta SK Kosovo trebaju sjesti i intenzivno nastaviti rad. Mene je drugarica Kaćuša Jašari obavijestila da su se oni već dogovorili da će dvojica članova Predsjedništva Pokrajinskog komiteta, a njih ima dvanaest, otići, a dvojica novih doći. To je njihova stvar i njihovo utvrđivanje odgovornosti. Dužni smo svi da to radimo po statutarnom redu i po međusobnoj odgovornosti, odnosno odgovornosti među organima Saveza komunista Jugoslavije. I Pokrajinski komitet SK Kosova suočit će se, dakle, s potrebom svoje kadrovske obnove, premda je novi po sastavu (drugarica Jašari je iznijela podatak da je 77 posto njegovih članova prvi put birano prije dvije godine).

Predlažemo da i svi centralni i pokrajinski komiteti idu s kadrovskom obnovom i s izmjenama i u svojim izvršno-političkim tijelima. Mislim da smo se oko odgovornosti sada malo razjasnili.

Svatko će moći da doda ovome što sam rekao, a sad mi dopustite da nešto kažem općenito.

Povezanost stanja na Kosovu i u Jugoslaviji

Stanje na Kosovu danas više nego ikad ranije utječe destabilizirajuće na stanje u čitavoj zemlji već i zbog toga što je u čitavoj zemlji danas i veće nezadovoljstvo i niži standard ljudi nego ranije, a *umnožavaju se i razne incidentne pojave i raste psihoza napetosti i zabrinutosti, u kojoj baš Kosovo i stanje na njemu često služi kao povod, lajtmotiv i predmet raznih aspiracija*. A najviše nas mora brinuti pogoršanje međunacionalnih odnosa na samom Kosovu, što onda vodi i pogoršanju međunacionalnih odnosa u čitavoj zemlji. I najzad, sve što se godinama zbiva na Kosovu sa svoje strane slabi međunarodni ugled i položaj Jugoslavije, što je ovdje spominjao Vasil Tupurkovski, tražeći da to posebno razmotrimo, što ćemo i učiniti.

No, *ne stoji to, da je stanje na Kosovu glavni uzročnik stanja i odnosa u Jugoslaviji. Prije bi se moglo reći da je ono specifičan izraz protivurječnosti i posrtanja socijalizma u cjelini u Jugoslaviji*.

Nije teško i loše stanje na Kosovu, ma koliko god da potresa čitavu Jugoslaviju, uzrok takvom stanju u Jugoslaviji, već, naprotiv, sve što se

dogaća na društvenoj i političkoj sceni Jugoslavije pridonosi pogoršanju stanja na samom Kosovu, odnosno sputava naše socijalističke snage i ovdje na Kosovu i u Srbiji i u čitavoj Jugoslaviji da najzad do kraja suzbiju albanski nacionalizam, da mu počupaju korijene i da otklone otrovne posljedice njegovog nastupanja i djelovanja, da ga skrše kao kontrarevolucionarnu snagu.

Na sjednici Pokrajinskog komiteta, ovdje u Prištini, u novembru 1986. rekao sam da je »pokušaj kontrarevolucije proziran i sintetički izraz strategije rušenja socijalizma u Jugoslaviji«, da je to »pokušaj da se lanac socijalizma u Jugoslaviji prekine na njegovoj najosjetljivijoj karici, tamo gdje su proizvodne snage najmanje razvijene, a radnička klasa relativno malobrojna, tamo gdje je tradicionalna svijest snažno prisutna, tamo gdje su međunacionalni odnosi opterećeni brojnim ožiljcima prošlosti«, iako se radi i o području koje je socijalističkim razvojem preskočilo čitave epohe.

Tome ni danas, nakon gotovo dvije godine, nemam što dodati, osim – da se pogoršalo stanje u Jugoslaviji, koje onda pogoršava i stanje na Kosovu.

To što je pokušala i pokušava kontrarevolucija na platformi albanskog nacionalizma na Kosovu *jest po sadržaju i posljedicama najbrutalnije ugrožavanje socijalizma u Jugoslaviji, ali antisocijalističke, pa ako hoćete i kontrarevolucionarne tendencije narasle su u čitavoj Jugoslaviji, te u odnosu na njih kosovska stvarnost nije nešto posve izolirano.* Nije bila ni prije, a danas pogotovo nije. Nije moguće da kontrarevolucija pomoli svoju glavu i da žilavo pokazuje svoju prisutnost samo u jednom dijelu zemlje – u ovom slučaju na Kosovu, na kojem živi oko osam posto stanovništva i stvara se oko dva posto društvenog proizvoda Jugoslavije, koje je i najnerazvijenije, s najtežim nasljeđem zaostalo sti, velikom, također naslijeđenom etničkom distancom i teškim prtljagom prošlosti i na planu raznih ljudskih predrasuda i atavizma – a da povoljna klima za nju ne postoji u čitavoj zemlji. Kontrarevolucionarne tendencije u cjelini našeg društva vidljive su i u klasnoj podjeli i raslojavanju, u odnosima proizvodnje koji su u znaku vladavine etatističkog i tehnobirokratskog monopola, u vrlo velikoj privatizaciji interesa i načina života, u sukobljavanjima etatizma i nacionalizma u ime nacija i republika i pokrajina, a koja paraliziraju zemlju i njezin razvoj.

Nije moguća stvarna i konačna stabilizacija prilika na Kosovu, pa i popravljjanje veoma pogoršanih međunacionalnih odnosa, dok se ne stabilizira čitava Jugoslavija, dok se ona ne izvuče iz privredne stagnacije, velike birokratizacije, nacionalističkih svađa i žestokih sukoba parcijalnih interesa.

Na primjeru Kosova najbolje se vidi kamo vodi pogrešan razvoj, vladavina birokracije i uloga Saveza komunista kao zaštitnika etatističkih zatvaranja

Moramo poći od spoznaje da je stanje na Kosovu samo najgori izraz krize vladajućih birokratskih odnosa koji su karakteristika, više ili manje, stanja u čitavoj zemlji.

Na Kosovu je negiranje robne proizvodnje i tržišne privrede možda najveće. *U pokrajini je stvoren model državno-socijalističke privrede, osposobljene da uglavnom troši a slabo osposobljene da sama proizvodi višak vrijednosti.* Tome je najviše pogodovalo dugotrajno fondovsko financiranje razvoja Kosova.

Model teške industrije koji na Kosovu dominira, sa krupnim kapitalnim ulaganjima i organskim sastavom kapitala koji zapošljava veoma malo ljudi, a traži veoma velika ulaganja, glavni je uzrok i tolike nezaposlenosti na Kosovu. A demografska eksplozija onda to posebno zaoštrava. 210 hiljada radnih mjesta a više od milijun i 800 hiljada ljudi dovoljno pokazuje, gdje je Kosovo sada, usprkos svim davanjima i investicijama.

Stvorena je velika zatvorenost privrede prema jugoslavenskom tržištu, a da ne govorimo o zatvorenosti prema svjetskom tržištu. Na Kosovu se slabo i malo radi, manje i slabije nego drugdje po Jugoslaviji, što je i logično upravo zbog svih karakteristika veće nerazvijenosti i posljedica pogrešne koncepcije razvoja.

Na Kosovu je došla do izražaja upravo takva »izgradnja« *socijalizma u kojem politička birokracija gradi privredne objekte i raspoređuje akumulaciju na osnovu svoje voluntarističke procjene.*

Država i pravni sistem suviše su dugo djelovali kao izraz nacionalnih interesa, koje je tumačila birokracija, a ne na primjeni zakona pred kojima pojedinac nije ni Albanac, ni Srbin, ni Crnogorac, nego građanin SFRJ sa svim pravima koja mu garantira Ustav SFRJ, Ustav SR Srbije i Ustav SAP Kosova. Tome je značajno doprinosila nedefiniranost državnih i samoupravnih kompetencija i prava SR Srbije na cijelom teritoriju Republike, ali dodao bih, iluzija je da se samo promjenama ustavnih instrumenata kao čarobnim štapićem mogu promijeniti društveni odnosi i društvena situacija na Kosovu, kao i bilo gdje drugdje.

Partija je djelovala kao politički zaštitnik etatističkog zatvaranja, udaljavala se od radničke klase i vezivala uz slojeve inteligencije i političko-upravne birokracije koji su se osjećali kao mesije nacionalnog preporoda. Tako je po obje osnove i sam Savez komunista na Kosovu dugotrajno klizio prema nacionalističkoj poziciji i postao nedovoljno otporan prema njoj. I po osnovi vezivanja uz etatizam i po osnovi utjecaja tobožnjeg nacionalnog preporoda i njegovih mesija, stvarale su se elite birokrata i inteligencije, koji nisu imali istinske veze sa svojim

narodom niti sa drugim narodima, bez obzira da li su bili albanske, srpske, crnogorske ili koje druge nacionalnosti.

Oni rukovodioci koji su 1981. godine, kao i prije toga pa i kasnije, djelovali s birokratskih pozicija, radili su to jednako bez obzira na nacionalnu pripadnost, to je najbolji dokaz da ni na Kosovu, a ni bilo gdje drugdje u zemlji interesi naroda nisu suprotstavljeni nego da su interesi birokracije jedinstveni. Čak i kada birokrate pozivaju na međusobne obračune s pozicija nacionalnih programa i platformi i to rade da bi se u tom međusobnom lažnom ratu svi zajedno održali.

I konačno, uzroci ovog teškog stanja nalaze se i u djelovanju organiziranih nacionalističkih snaga ...*

Kosovo i albanska narodnost snažno su se razvili; ali Kosovo uglavnom dobija sredstva za razvoj i dobar dio potrošnje, a proizvodnja i rad na njemu zaostaju

Kosovo se od oslobođenja od danas razvijalo i razvilo toliko da su preskočena stoljeća. Albanska narodnost ne samo na Kosovu nego i drugdje u Jugoslaviji doista je postigla toliku i političku i kulturnu afirmaciju i došla do značajnih civilizacijskih tekovina, da je to možda bez presedana. *Socijalizam u Jugoslaviji nema se, inače, čega stidjeti, već se, naprotiv, može ponositi dostignućima u odnosu na nekadašnje nacionalne manjine, a posebno u odnosu na albansku*, koja je i daleko najbrojnija i koja je ranije živjela u krajnjem siromaštvu, bila seljačka i nepismena, izložena nacionalnoj obespravljenosti u staroj Jugoslaviji, pod vlašću begova i hodža, bez radničke klase i inteligencije u svojim redovima ...

Praktično, glavni izvor finansiranja privrednih investicija na području SAP Kosova predstavljala su sredstva Fonda Federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosova. Konkretno, u razdoblju 1966–1984. godine sredstva Fonda učestvovala su u SAP Kosovu sa 95 posto u ukupnim privrednim investicijama u osnovna sredstva. Raslo je i učešće Kosova u raspodjeli sredstava Fonda Federacije od 30,0 posto u razdoblju od 1966–1970. pa do 44,3 posto u razdoblju od 1981–1984. godine, da bi u 1986. godini iznosilo 45,7 posto i to po osnovi obaveznog zajma 49,8 posto, a po osnovi udruživanja rada i sredstava 38,9 posto.

Samo u ovoj godini do 31. augusta iz Fonda Federacije prema određenim osnovama SAP Kosovu je doznačeno 241.897,2 milijuna dinara, a po obavezama iz prethodne godine 140.118,4 milijuna dinara, što

* Ovdje i na još dva mjesta koja slijede izostavljeni su pasusi koji su unijeti u referat na 17. sjednici CK SKJ – opaska priređivača.

ukupno iznosi 382.015,6 milijuna dinara (38 hiljada i 202 milijarde starih dinara).

Ostvarena je i značajna, mada s obzirom na planirani i željeni obim još uvijek nedovoljna, aktivnost na udruživanju rada i sredstava OUR-a u SAP Kosovo i OUR-a iz republika i SAP Vojvodine. U razdoblju 1986–1987. godine zaključena su 84 samoupravna sporazuma za izgradnju uglavnom industrijskih objekata, a na osnovi kojih će se zaposliti 16.165 radnika. U razdoblju januar-maj 1988. godine zaključeno je 17 samoupravnih sporazuma, na osnovi kojih se predviđa zaposlenje 1.460 novih radnika.

Društvenim planom Jugoslavije za razdoblje 1986–1990. godine i Društvenim dogovorom o posebnim mjerama za najbrži razvoj SAP Kosova i Programom mjera za ekonomsko-finansijsku konsolidaciju privrede i banaka Crne Gore, Makedonije i SAP Kosova predviđene su i donijete ove mjere: odgođeno je vraćanje anuiteta po kreditima datim organizacijama udruženog rada Kosova (kao i Makedonije i Crne Gore), data su i davat će se sredstva na ime pokrića dijela kursnih razlika, odložena su vraćanja kredita, daju se olakšice Narodnoj banci Kosova, zatim carinske i druge olakšice, tu je i povraćaj dadžbina i oslobađanje od dadžbina za uvoz opreme i repromaterijala, smanjuje se stopa osnovnog poreza na promet.

U razdoblju od 1966–1970. godine udio Kosova u sredstvima iz budžeta Federacije za financiranje društvenih djelatnosti nedovoljno razvijenih područja iznosio je 27,5 posto, i otada je neprestano rastao, dostižući u razdoblju 1981–1984. godine 45,5 posto. Udio SAP Kosova u korištenju kredita Svjetske banke za razvoj u razdoblju 1981–1984. godine bio je 41,3 posto.

Ako se uzmu u obzir svi navedeni oblici izdvajanja privredno nedovoljno razvijenim republikama i SAP Kosovu, društvena zajednica je preko Federacije izdvojila od 1966. do 1984. godine oko tri posto društvenog proizvoda društvene privrede ostvarenog u tom razdoblju. U razdoblju 1981–1984. godine udio poticajnih sredstava u društvenom proizvodu društvene privrede iznosio je u SAP Kosovu 63,4 posto itd.

Sva ta izdvajanja SFR Jugoslavije za Kosovo, uz sredstva i napore radničke klase i radnih ljudi SAP Kosova, omogućila su da je ta pokrajina snažno kročila naprijed, premda je još daleko najmanje razvijeno područje Jugoslavije i premda demografska eksplozija poništava efekte ulaganja, kada se oni mjere, recimo, dohotkom *per capita* i stopom zaposlenosti.

No, bilo kako bilo, neosporno je da je, upravo zbog izdvajanja čitave zemlje i za Kosovo, društveni proizvod ukupne privrede Pokrajine u razdoblju 1961–1981. povećan za 3,9 puta, a u čitavoj zemlji za 3,3 puta. U istom razdoblju prosječna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda iznosila je za SAP Kosovo 5,6 posto, dok je jugoslavenski prosjek bio 4,8 posto.

Prosječnom godišnjom stopom rasta industrijske proizvodnje u SAP Kosovo od 10,3 posto omogućeno je da se ona u razdoblju 1961–1981. godine poveća za više od 11 puta. U osnovi takvog rasta industrijske proizvodnje leže visoke stope rasta investicija koje su, prije svega, po strukturi bile usmjerene u kapitalno intenzivne privredne grane. Ekonomska neravnoteža u privrednoj strukturi i nepovoljna situacija na tom planu, prouzrokovane neusklađenošću u investicionoj politici i njenom neefikasnošću, što nije samo karakteristika Kosova već cijele zemlje, dovela je, međutim, do sadašnjih teškoća i problema i potrebe prestrukturiranja kosovske privrede.

Poljoprivredna je proizvodnja povećana za četiri puta, no i na Kosovu su se posebno pokazale naše zablude o industrijalizaciji po svaku cijenu, što je dovelo do povećanja armije onih koji traže zaposlenje, do prevelikog priliva u gradove, a do zaostajanja uvjeta života u selu.

I u razdoblju 1981–1985. Kosovo se brže razvijalo od prosjeka razvoja zemlje. Na njemu je društveni proizvod rastao po godišnjoj prosječnoj stopi od 1,8 posto, a u čitavoj zemlji od 0,7 posto, u razvijenim dijelovima zemlje 0,4 posto.

Rast zaposlenosti bio je oko 4,3 posto na Kosovu, a u zemlji oko 3 posto. U prva četiri mjeseca ove godine rast zaposlenosti na Kosovu iznosio je 4,0 posto, a u cijeloj zemlji svega 0,9 posto. I pored takve stope rasta zaposlenosti, stalno relativno opada broj zaposlenih na hiljadu radno sposobnih stanovnika. No, uslijed velikog demografskog rasta i neefikasnosti investicija, Pokrajina danas ima više od 130.000 osoba koje traže zaposlenje, dok ih je 1981. godine imala oko 67.000.

Pitanja demografskog razvoja još nisu na pravi način ovdje na Kosovu ni stavljena na dnevni red. Ako bi ostao sadašnji prirodni priraštaj, onda bi jedan zaposleni na Kosovu u svom radnom vijeku morao stvoriti sredstva i za otvaranje još dva radna mjesta. A toga odavno više nigdje u Evropi nema, niti to može izdržati ijedna privreda. Dakle, i bez obzira na nacionalnu pripadnost i strukturu, radi se jednostavno o životnim i radnim perspektivama novih generacija na Kosovu. Morat će ići u inozemstvo, da tragaju za poslom, ili po Jugoslaviji, što je poželjno, ako ih Jugoslavija bude mogla zapošljavati.

Poremećaj demografske ravnoteže na Kosovu sam po sebi je uzrok, prvo, iseljavanja, i, drugo, podjela i homogenizacija na etničkoj osnovi, i treće, objektivnih opasnosti asimiliranja pripadnika naroda i narodnosti kada su oni u nekoj sredini, u ovom slučaju kosovskoj, u velikoj manjini.

Demografskom razvoju na Kosovu moramo prilaziti bez politizacije, kao pitanju što povoljnijih uvjeta i perspektiva života ljudi.

I pored visokog priraštavanja stanovništva broj radnika na 1.000 stanovnika povećan je sa 52 u 1955. godini na 124 u 1986. godini, ili dok se u ovom razdoblju stanovništvo Kosova povećalo za 2,14 puta, broj radnika je povećan za 5,14 puta. U isto vrijeme u Jugoslaviji je stanovništvo povećano za 1,33 puta, a broj radnika se povećao za 3,03 puta.

Prvi je put tek 1964. godine visoke škole, odnosno fakultete na Kosovu završilo 49 studenata, da bi se taj broj 1986. godine povećao na 1.699.

1955. godine na Kosovu je bilo 6.000 radio-pretplatnika, a 1986. godine 133.000. Na Kosovu je 1963. godine bilo 1.000 TV-pretplatnika, a u Jugoslaviji 208.000. 1988. godine Kosovo je imalo 109.000 TV-pretplatnika, a u Jugoslaviji ih je bilo ukupno 4,127.000.

U školskoj 1985/86. godini osnovnu školu na Kosovu pohađao je 342.661 učenik, srednju 80.972 učenika. U školskoj 1986/87. godini na Kosovu je 38.978 studenata pohađalo 17 visokih i viših škola.

Kosovo danas ima najviše studenata po broju stanovnika u Jugoslaviji. U školskoj 1986/87. godini u Kosovu je jedan student dolazio na 47,4 stanovnika, a u Jugoslaviji na 66,9.

Diplomiralo ih je u 1986. godini 3.036, a od toga 931 žena. U istoj su godini 22 postali specijalisti i magistri, a 27 doktori nauka. Na Kosovu su 1985. godine bile registrirane 23 organizacije iz naučnoistraživačke djelatnosti.

Na jednog liječnika 1961. godine dolazilo je 4.154 stanovnika, a 1985. godine 982.

Zašto sam sve ovo o afirmaciji albanske narodnosti i o razvoju Kosova ovdje iznosio? Pa zbog toga, što *snage kontrarevolucije, snage albanskog nacionalizma uporno truju narod i omladinu tvrdnjama da Srbija i Jugoslavija sprečavaju razvoj Kosova, da ga pljačkaju, da je albanska narodnost ugnjetavana i potisnuta, da je Kosovo osuđeno da bude sirotište ove zemlje.* A u svijestima mladih kao da je imala odjeka ona poznata parola iz 1981. godine: »Trepča radi, Beograd se gradi!«. Danas albanski nacionalizam na najperfidnije načine širi priče i sije strah u albanskoj narodnosti, da je s autonomijom Kosova gotovo, da se Albanci na Kosovu i u Jugoslaviji neće smjeti služiti svojim jezikom, da ih čeka maltene ropstvo, da im nema budućnosti ni na Kosovu u sastavu Srbije, ni u granicama Jugoslavije.

Po svemu sudeći, na takvim i sličnim parolama, koje ne širi od jučer, *albanski je nacionalizam izvršio dublji utjecaj na veliki broj ljudi i posebno u redovima omladine.* A prave bitke za istinu o Kosovu i o Jugoslaviji, za svijest ljudi, za omladinu, bitke koju bi prije svega nosili komunisti i sve progresivne snage u redovima albanske narodnosti, nije bilo ni ranije, a nema je, na žalost, ni u vremenu od 1981. do danas.

Etatičko-birokratsko zatvaranje Kosova omogućilo je izbijanje nacionalističke kontrarevolucije

Otvorene nastupe snaga kontrarevolucije, a na platformi albanskog nacionalizma, i 1968. i 1981. godine, a o čemu sam i sam govorio i pisao 1981, omogućilo je birokratsko-etatičko zatvaranje Kosova prema Srbiji i Jugoslaviji, koje je trajalo i povećavalo se decenijama, a da nije ni u vremenu od 1981. godine do danas prevladano. I to je osnovni uzrok, što ni kontrarevolucija nije poražena . . .

Bujala je nadgradnja, gradile su se reprezentativne neproizvodne institucije, a zapostavljen je razvoj materijalne osnove društva, formiranje radničke klase i otvaranje što više radnih mjesta, pa makar i onih s niskim osobnim dohotkom što je nužna politika u uvjetima demografske eksplozije.

Na kosovska zbivanja, a naročito na ponašanje omladine, svakako je utjecao jaz između tehnobirokratske i kulturne elite i mase naroda. I taj jaz nije ni do danas prevladan. Birokrata i kulturni elitista na Kosovu ima standard života ravan onom koji imaju birokrate i kulturni elitisti posvuda u Jugoslaviji, ali široki slojevi naroda ovdje na Kosovu, a prije svega upravo albanskog življa, još žive kudikamo siromašniji, oskudnije i u težim uvjetima nego u Sloveniji, Hrvatskoj i drugdje.

S druge strane, u redovima tehnobirokratske elite i kulturokracije rasli su skorojevićevski mentalitet, težnja za privilegijama i neke vrste crte eksteritorijalnosti u odnosu na mase radnike i seljaka. To posebno rađa ogorčenje i kod mnogih mladih ljudi, koji dolaze iz velikih seoskih porodica ili iz siromašnijih brojčano snažnijih porodica što su zahvaćene prvom plimom nagle urbanizacije, koji se obrazuju a da ne nalaze posla i koji onda postaju i albanski nacionalisti, jer im se na hiljade načina serviraju teze, da su za sve krivi Srbi i Srbija, da nemaju perspektive, jer Kosovo pripada Jugoslaviji, itd.

Na tlu nekontrolirane eksplozije obrazovanja, na desetine hiljada redovnih i izvanrednih studenata i na stotine hiljada učenika počelo je sanjati o tome da se probije u takvu elitu i da postigne takav način života, a ako ne može, onda su za to krivi Srbija i Jugoslavija – tako im govore i tako ih od malena odgajaju, pa ih nemali broj i ode u nacionalizam i postane čak i privrženik sjedinjenja s »pravednim« albanskim društvom – društvom staljinističkog tipa, čvrste karizme i privedno asketskog mentaliteta.

Urbanizacija bez dovoljne ekonomske osnove i eksplozija obrazovanja koja nije bila izraz stvarnih potreba udruženog rada doveli su do prekapacitiranja korpusa uglavnom neproizvodne inteligencije, koja onda mora ulaziti i u polemičko dokazivanje sebe, a nacija joj je jedini adut u rukama i odatle i pojave netrpeljivosti u redovima takve inteligencije prema ostalima u Jugoslaviji, a zaljubljenost u albanski etnos sam po sebi.

Nasuprot prebrzoj urbanizaciji, selo je ostalo u vakuumu organizirane društvene politike i organizirane društveno-političke brige. Tamo je još prisutan mentalitet porodične zadruge, barjaktarstva i krvne osvete, a suočen sada s mogućnošću da djeca masovno idu u škole i na studije. Došlo je i do određenog bogaćenja najutjecajnijih porodica. One su štošta uzurpirale. Spomenimo i zaposjedanje društvene zemlje i društvenih šuma, a što se cijelo vrijeme poslije oslobođenja toleriralo. U tom kontekstu dolazilo je i dolazi do pojava pritiska na Srbe i Crnogorce da napuštaju svoja imanja, da se sele. Itd.

No, da više ne ulazim u to što je moguća sociološka analiza korijenima nacionalističke kontrarevolucije na Kosovu.

Trinaesti kongres SKJ o stanju na Kosovu

Kada su ovdje 1981. godine izbili neredi i demonstracije, Jugoslavija se našla u čudu i pred zidom šutnje. Zatvorenost Kosova bila je potpuna. Istina se teško probijala. Savez komunista Jugoslavije, a jednako i Savez komunista Srbije davali su svoje ocjene, analize i zaključke, skrećući pažnju upravo na opasnost te birokratske zatvorenosti Kosova. To se vidi i u svim dokumentima koje smo donosili – od Političke platforme za akciju SKJ u razvoju socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva i zajedništva na Kosovu do zaključaka 9. sjednice CK SKJ i neposrednih zadataka koje smo usvojili nedavno, na 16. sjednici CK SKJ.

Izgledalo je neko vrijeme da se na Kosovu stvari ipak kreću nabolje. To možemo suditi, recimo, i po toku Trinaestog kongresa SKJ u junu 1986. godine. Na tom je kongresu o međunacionalnim odnosima na Kosovu bilo, dakako, riječi i u referatu predsjednika Predsjedništva CK SKJ Vidoja Žarkovića, u izvještaju o aktivnosti SKJ o radu CK SKJ između Dvanaestog i Trinaestog kongresa SKJ, u završnoj riječi na posljednjoj plenarnoj sjednici Milanka Renovice, a donijeta je i posebna rezolucija: »Zadaci Saveza komunista na daljem ostvarivanju Političke platforme za akciju SKJ u razvoju socijalističkog samoupravljanja, bratstva, jedinstva i zajedništva na Kosovu«.

U raspravama na šest komisija Trinaestog kongresa SKJ govorio je ili priložio pisane diskusije 731 delegat i gost. O međunacionalnim odnosima i kontrarevoluciji na Kosovu govorilo je ili priložilo pisane diskusije, međutim, samo 40 delegata i gostiju, ili 5,5 posto. Od tih 40 diskutantata 18 je bilo iz SK Kosova, pet iz SK Srbije i 17 iz ostalih organizacija Saveza komunista republika i Vojvodine, Organizacije SKJ u JNA i organa i organizacija federacije. Među tih 40 diskutantata 15 ih je bilo albanske narodnosti.

U većini tih diskusija kontrarevolucija na Kosovu nije bila dominantna tema, već samo jedna među više njih.

U dva od šest izvještaja o radu kongresnih komisija direktno se govori i o kontrarevoluciji na Kosovu, te u jednom o tome da rukovodstvo Albanije pruža podršku kontrarevoluciji na Kosovu.

Tek nakon 9. sjednice CK SKJ, posebno i svim ovim što se zbiva nakon 16. sjednice CK SKJ, u Jugoslaviji se probila puna, ili bar potpuniya istina o Kosovu, a najzad je možda i pobijedila svijest da Kosovo nije negdje daleko, gotovo na drugoj planeti, nego u našoj kući, da kao žarište mnogih boljki, evo, potresa čitavu Jugoslaviju, da Jugoslavija mora, da ponovim to što sam izrekao na 16. sjednici, biti na Kosovu da i sama ne bi postala Kosovo.

Ne možemo biti zadovoljni provođenjem Zaključaka 9. sjednice CK SKJ

A sada, htio bih napomenuti, da doista ne stoje ocjene, da se nije ništa ili gotovo ništa postiglo na provođenju Zaključaka 9. sjednice CK SKJ, ili, što se često čuje u Savezu komunista Srbije, da je Centralni komitet SK Srbije učinio svoje, a nisu organizacije i organi Saveza komunista drugih republika i pokrajina i da su pali na ispitu CK SKJ i njegovo Predsjedništvo. To je ipak nepotpuna ocjena. Bitno je da se okrenemo zajedničkoj akciji i zajedničkoj bici, koje dosad dovoljno nije bilo.

Tom je sjednicom počela da prevladava svijest da je kosovski problem jugoslavenski, pa je i donijet jugoslavenski program. Uslijedilo je utvrđivanje odgovornosti jednog broja najodgovornijih bivših rukovodilaca na Kosovu. A tu je i određena i kadrovska obnova. Pripremajući se za ovu sjednicu pogledao sam sastav predsjedništava PK SK Kosova od 1978. godine naovamo, kao i sastav članova CK SKJ i njegovog Predsjedništva iz SK Kosova. Našao sam svega tri-četiri imena starijih drugova, koji su još tu. Svi su drugi otišli, odnosno došli su novi ljudi. Prema tome, za Pokrajinski komitet SK Kosovo vrijedi nešto od onoga što je nedavno Slobodan Milošević rekao na zajedničkoj sjednici Predsjedništva SR Srbije i Predsjedništva CK SK Srbije, kada se razjašnjavao s drugaricom Kaćušom Jašari, da ste vi, uostalom, novo rukovodstvo i da niste krivi. Jeste krivi za vrijeme ovoga svog mandata što niste više učinili, »krivi« ste i što baštinite cijelo nasljeđe, mentalitet i odnose u SK Kosova, ali i u čitavoj zemlji, a za što smo, u tom smislu, svi krivi.

Formirano je ili je u procesu formiranja desetak novih općina. Znamo iz kojih razloga se one formiraju – da »stabiliziraju« Srbe i Crnogorce da ostanu tu i da ih više privuku na povratak, itd. Ubrzano je podizanje niza novih objekata. A i jedan broj iseljenih vratio se, iako, na žalost, povratnici brojčano još jako zaostaju za onima koji odlaze, a

što je rezultat većih napora na tragu 9. sjednice CK SKJ. Nije, dakle, istina da i ovdje, na Kosovu, nije bilo značajnijih napora. A druga je stvar što se mora mnogo više raditi i odlučnije djelovati i što i SR Srbija i SFR Jugoslavija materijalno i na svaki drugi način moraju pomoći i snage ovdje da jača proces povratka. Najzad, tu je ipak i nešto veća efikasnost i ažurnost sudskih i nekih drugih organa. U cijeloj zemlji država nam slabo funkcioniše, pravosuđe je očajno po brzini i efikasnosti. Ako je tako, onda je ono najgore tamo gdje je stanje najteže i područje najnerazvijenije, mada nas to i ne opravdava.

Savez komunista i sve progresivne snage Kosova ostvarile su, dakle, neke pomake nakon 9. sjednice CK SKJ, potpomognute naporima i mjerama Saveza komunista i drugim subjektivnim činionicima Srbije, a onda i čitave Jugoslavije. Ima pomaka, u čemu su velike zasluge i komunista iz Srbije zajedno s komunistima ovdje na Kosovu, recimo, i na planu prosvjete, kulture (npr. uvođenja učenja jezika od prvog razreda, povratak zajedničkog života u dječje vrtiće, itd.). Te neke promjene veoma su dragocjene, posebno one koje prevladavaju podjele ljudi po nacionalnoj pripadnosti. Dakako, to nikako ne znači da možemo biti zadovoljni provođenjem Zaključaka 9. sjednice. Štaviše, vrlo smo nezadovoljni. Niti smo, kao što je ovdje drug Sokolović tvrdio, izbjegli da utvrdimo odgovornost za neučinjeno na 16. sjednici CK SKJ, već smo, naprotiv, zaključili da je utvrdimo. I sada je na 17. sjednici utvrđujemo i produžiti ćemo prilikom kompleksnog razmatranja izvještaja o ostvarivanju Jugoslavenskog programa, itd. O tome što samo Predsjedništvo predlaže CK SKJ i u pogledu vlastite odgovornosti i u pogledu odgovornosti drugih govorio je u uvodnoj riječi drug Marko Orlandić, a i ja sam to na početku ovog svog izlaganja ponovio. I tome ne bih imao što dodati, kao što u cjelini podržavam njegovo uvodno izlaganje. Ako Centralni komitet ne bude zadovoljan time što Predsjedništvo predlaže, postupit će po svom aršinu. I kao što je ovdje napomenuo drug Kučan, to i jest nadležnost i dužnost CK SKJ.

Gdje smo svi najviše podbacili? U jedinstvu akcije. To je prva tačka Zaključaka Devete sjednice. Nije bilo jedinstva akcije, a naročito između pokrajinske i republičke organizacije, koliko god su oni i zajednički radili, ali je često jedan udarao u klin, drugi u ploču, odnosno, jedni su više brinuli o Srbima i Crnogorcima, a drugi, htjeli ne htjeli, više o Albancima i posljedica je, da me se pogrešno ne shvati, da su i oba rukovodstva kriva. Činjenica je i to da mi imamo nacionalna okupljanja i podvajanja na Kosovu. Ranije su možda bila latentna, nama sa strane nevidljiva, a sada su veoma vidljiva. I to je razlog najveće zabrinutosti svih nas za stanje na Kosovu. I tu imamo ovo utvrđivanje odgovornosti na osnovu neposrednih zadataka i aktivnosti, o čemu sam već govorio.

O represiji i političkoj akciji

Albanski nacionalisti i njihovi svjesni ili neupućeni simpatizeri po Jugoslaviji tvrde i misle da je Kosovo danas isključivo poprište represivne politike prema samoj albanskoj narodnosti. A srpski pak nacionalisti, i ne samo oni, već to dolazi do izražaja i u široj jugoslavenskoj javnosti, misle da je sva tajna u tome da se mjerama represivne politike može obračunati sa kontrarevolucijom i njenim podzemljem. A to je ipak iluzija.

A evo kako stvari stoje što se tiče represije.

Na Kosovu su, u skladu s Ustavom i zakonima, dosad u određenom vremenu primjenjivane državne mjere kojima se nastojalo suzbiti kontrarevolucionarne pojave i ilegalno djelovanje. 2. aprila 1981. godine donijeta je odluka o proglašavanju krizne situacije na teritoriju SAP Kosovo i primjeni planova za tu situaciju, a odluka o prestanku mjera za kriznu situaciju donijeta je 11. januara 1983. godine. U to je vrijeme na Kosovu bio i Združeni odred milicije SSUP-a, RSUP-ova i PSUP-ova. 21. oktobra prošle godine Predsjedništvo SFRJ donijelo je odluku da se na Kosovu stacionira Združeni odred milicije SSUP-a, koji ovdje boravi od 25. oktobra prošle godine. Od 20. septembra ove godine 209 radnika tog Združenog odreda raspoređeni su u centre sigurnosti PSUP-a, ovisno o procjeni sigurnosne situacije na pojedinim područjima. Po liniji stručne pomoći ovdje je došlo ili će doći jedan broj radnika na poslovima državne i javne sigurnosti.

Zbog djelovanja sa pozicija albanskog nacionalizma i separatizma u SAP Kosovu je od 1981. do 1. oktobra 1988. godine, do prije deset dana, krivično osuđeno 1.137 osoba. Nisu obuhvaćene osobe kojima su sudili vojni sudovi.

Do kraja prošle godine s izdržavanja kazne vratile su se 922 osobe.

Od početka 1982. godine do kraja maja ove godine – novije podatke nemam – na Kosovu su učinjena 732 krivična djela u kojima su učestvovala lica različite nacionalne pripadnosti, a od toga 612 na štetu Srba i Crnogoraca, 73 na štetu Albanaca i 46 na štetu Turaka, Muslimana i pripadnika drugih naroda i narodnosti. Prekršaja je bilo 4.096, od toga 2.708 na štetu Srba i Crnogoraca, 960 na štetu Albanaca i 428 obostranih prekršaja.

U neku ruku u represivnu politiku spadaju i mjere, koje ne donose krivičnu ili prekršajnu, već i disciplinsku i idejno-političku odgovornost. Ovdje smo o tome čuli podatke u izlaganjima Kaćuše Jašari i Ekrema Arifija. Toga je po jednima bilo malo, a po drugima previše.

Mnoga nedjela možda ostaju neevidentirana i nekažnjena.

No, kasnije ću reći nešto o tome, kolika je i kakva bi morala biti represivna politika ovdje na Kosovu.

I što moramo činiti i učiniti, svi mi, komunisti i socijalističke snage na SAP Kosovu, u SR Srbiji i u SFR Jugoslaviji. O tome smo danas proveli raspravu, uoči 17. sjednice CK SKJ.

Dugoročno gledajući, najvažnije je pitanje kako zaustaviti neke procese koji vode etnički čistom Kosovu. Na jednoj strani, radi se o tome da se doista zaustavi iseljavanje Srba, Crnogoraca i drugih sa Kosova i osigura njihovo vraćanje, pa i doseljavanje stručnih kadrova i radnika iz čitave zemlje na Kosovo, a, na drugoj strani, radi se o tome da se ovdje smiri demografska eksplozija.

Osnovno je za mene zajednički život na Kosovu, da se vraća akcijom komunista, akcijom svih progresivnih socijalističkih snaga, svakog čovjeka koji drži do svog ugleda, časti, ljudskosti, itd. A, to je, po prirodi stvari, velika većina ljudi bez obzira na nacionalnu pripadnost. I da se suzbija i sprečava nacionalno podvajanje, umjesto da se i dalje širi. Oprostite drugovi, ja sam i danas dok sam slušao ovu raspravu pomislio – zar je moguće da Albanci i Srbi i Crnogorci ovdje u rukovodstvu, kad ocjenjuju situaciju i kad glasno razmišljaju, ipak različito misle. To je izgleda primjetno od vrha do dna. Zašto smo svi došli u tu poziciju i što se to s nama događa? Čak se različito misli i gleda i na zajedničku akciju i zadatke i front svih.

Nadalje, čini mi se da je od ogromnog značaja suzbijanje antialbanskog i antisrpskog raspoloženja. Na žalost, neosporno je, da je u Srbiji i u Jugoslaviji stvoreno i uznapredovalo i jedno antialbansko raspoloženje, a opet, u redovima albanske narodnosti i te kako postoji antisrpsko raspoloženje i stvara ga se već decenijama i to je njegova konstanta. Ta dva raspoloženja su, bojim se, ušla u misli i osjećaje mnogih mladih Albanaca, na jednoj, a Srba i Crnogoraca, na drugoj strani. Posljedice ćemo snositi ne godinama već možda i decenijama. Albanci bi morali, prije svega, govoriti o albanskom nacionalizmu i ne samo govoriti već se protiv njega posvuda na licu mjesta boriti, a oni, mi svi u Jugoslaviji stičemo utisak, to ne čine dovoljno, ne čine na licu mjesta, ne reagiraju na svaku manifestaciju albanskog nacionalizma. A Srbi moraju govoriti i boriti se protiv srpskog nacionalizma. Na žalost, česta su upravo suprotna ponašanja.

Mi komunisti Jugoslavije kao da danas padamo na ispitu upravo na tome što se, prije svega, ne borimo protiv nacionalizma u vlastitoj sredini, što je prva obaveza svakog istinskog komunističkog pokreta. Dakako, ne radi se o načelnim i uopćenim osudama nacionalizma, već o vrlo konkretnim suprotstavljanjima.

O svemu moramo zajednički zauzeti stavove i zajednički ići u akciju, zajednički djelovati na Kosovu, u Srbiji i Jugoslaviji, a ne da jedno rukovodstvo, bez obzira na hijerarhiju, osuđuje drugo najtežim mogućim riječima, ide u javnost s velikim optužbama i da na tome vrši politizaciju ljudi, pa i čitavih naroda i narodnosti (to je ono što je Vasil Tupurkovski nazvao »negativni kvalitet razlika«). O tome bismo morali puno govoriti i raditi na jačanju jedinstva. I dakako, radi se i o poštivanju načela demokratskog centralizma i regularnih postupaka u unutarpartijskom životu i u SK Srbije i u cijelom SKJ. Jer, SK Kosova sastavni je dio SK Srbije i SK Jugoslavije. Sve to kod nas ide teško i

neregularno, usprkos promjenama i u statutima Saveza komunista, što je drug Žarković spominjao, i uprkos Stavova o aktualnim pitanjima ostvarivanja odnosa na kojima se zasniva jedinstvo i zajedništvo u SR Srbiji.

Danas je najlakše pogoršati političku situaciju, a najteže poboljšati

O odgovornosti komunista i rukovodstava na Kosovu moramo veoma konkretno govoriti. Diferencijacija, i to bitno drugačija nego dosad, mora jačati i ne samo u Pokrajinskom komitetu SK Kosova, već i u osnovnim i općinskim organizacijama. Drugarica Kačuša Jašari mi je rekla da od 26 predsjednika općinskih komiteta 19 je novih. Dakle, čelni ljudi su novi, ali nije bit u tome, već u tome da moraju otići oni koji su odgovorni, pa i zbog objektivne odgovornosti u svim ovim proteklim godinama. Odgovorni moraju ići. Međutim, izmjene u rukovodstvu ne bi smio provoditi nitko sa strane ili »odozgo«, već kroz Pokrajinski komitet i snagom partijske baze. I o tome se radi, kao što se u načelu o tome radi i za cijeli SKJ. Što nije učinjeno u proteklih sedam godina, a i za što odgovornost snose i rukovodstva Srbije i Jugoslavije, uključujući i nas onoliko koliko nas zahvaća (jer je velika većina nas prvi put birana u CK SKJ i njegovo Predsjedništvo) mora se učiniti sada, i to u najkraćem vremenu: diferencijacija, kadrovska obnova svih rukovodstava i ostalo o čemu sam ponešto naprijed govorio.

Gdje je – često sam se pitao – snaga i utjecaj 100 hiljada članova Saveza komunista na Kosovu? Znamo da boluje od mnogo čega od čega boluje Savez komunista u čitavoj zemlji, ali ovdje je on najpotrebniji i na najvećim iskušenjima, a ispada da je možda najslabiji, opet po zakonima ukupne nerazvijenosti.

Savez komunista i organizirane socijalističke snage na Kosovu pokazale su manje-više slične slabosti kao i drugdje u Jugoslaviji. Samo, u ovdšnjim specifičnim okolnostima to je imalo i ima teže posljedice. Forumski rad, nekritičko masovno primanje novih članova, isprazna deklarativnost, gubljenje veza sa svakidašnjim radnim i životnim problemima radnih masa, pomanjkanje suptilnog rada s omladinom, prodor skorojevićevskog, malograđanskog mentaliteta, posebno u obrazovanju i kulturi, tradicionalistički elitizam svih vrsta koji je manifestaciono bujao i pod blagoslovom organiziranih socijalističkih snaga, učinili su svoje. I odatle je njegova nemoć i 1981. i danas. Sjećam se diskusije generala Dane Čuića na sjednici Centralnog komiteta SKJ, koji je tada otprilike rekao: zašto se nitko od 95.000 članova Saveza komunista u onim demonstracijama nije suprotstavio, zašto nije bilo nikakvog organiziranog suprotstavljanja komunista tada. Rukovodstva su

skočila, snage sistema su djelovale, ali nije bilo one prave komunističke akcije. Ta je nemoć dobrim dijelom prisutna i danas.

Odnos prema Savezu komunista Srbije i Savezu komunista Jugoslavije, kao što rekoh, svodi se na ovu zajedničku odgovornost, i mi ovdje i svi vi drugovi na Kosovu, moramo razmišljati o tome da ne smijemo – što je inače boljka čitave zemlje, ali je ovdje tim vidljivija i osjetljivija kod komunista – bježati u obranaštvo i oportunitizam. Moramo se oslanjati u društvu više na radničku klasu, koliko god je ona ovdje malobrojna, na bolji rad, na veću proizvodnju i tome težiti.

Nema rada u masama, o tome smo najviše danas govorili. Njih treba izvući iz pasivnosti, iz nekog uvlačenja u sebe, koje ima puno razloga, a neke smo spominjali. Pritisak albanskog nacionalizma na njih je velik, ali i srpskog nacionalizma. Ako su nam još potrebni mitinzi, onda su po meni oni danas potrebni ovdje, da Albanci masovno protestiraju i žigošu svaki gnusni postupak albanskih nacionalista. A toga nemamo i nismo imali.

Albanske mase treba da dobro znaju da im ne prijete nikakva opasnost od tobožnjeg pritiska Srba, da je Kosovo i njihova postojbina, da im je Srbija uža, a Jugoslavija šira domovina, itd.

Ovo o čemu je drug Šešlija iz osjećaja dnevnog pulsa tako reljefno govorio – to je to. Treba tumačiti i raditi s masama, i oko autonomije, historije, Bujana, nacionalne ravnopravnosti, zajedničkog života sa Srbima, zastave, jezika i oko smisla ustavnih promjena. Sve to raditi s porukom da albanska nacionalnost neće ni za jotu biti oštećena u ravnopravnosti, a ako na nju budu jurišale snage srpskog i drugih nacionalizama, sve snage socijalizma na Kosovu, u Srbiji i Jugoslaviji bit će na njenoj strani, ali je uvjet radikalnan i žestok obračun sa snagama albanskog nacionalizma. Nema povratka na pritiske iz vremena prije Brionskog plenuma, o kojima je Savez komunista Srbije i Savez komunista Jugoslavije dao svoje ocjene u ono vrijeme i nije ih ni revidirao niti će ih revidirati. Ali, još je važnije da se mora iskorijeniti štošta što je od 1966. naovamo bilo plod nastupanja albanskog nacionalizma. O tome se radi.

Da sam Albanac, smetala bi me, pa razumijem da i Albance vrijeđa – ne govorim o Albanu kao nacionalisti – kvalifikacija »pošteni Albanac«, ili »jugoslavenski orijentirani Albanac«. To nije u redu. Mi bismo po toj istoj logici trebali govoriti: »pošteni Srbi«, »pošteni Hrvati«, »pošteni Slovenci«, itd. Kamo nas to vodi?

Moglo bi se i moralo mnogo reći o pasivnosti albanske inteligencije i zašto je ona takva. Kao i sva inteligencija, koja je preko noći izrasla u našim nacijama i nacionalnostima, negdje u ranijoj prošlosti, a negdje danas, ona ima u sebi mnogo skorojevićevskog, mnogo podmuklog, mnogo špekulantskog, jer igra na ulogu mesije nacije i njenog spasitelja, preporoditelja i na tome gradi svoju socijalnu poziciju. A njena je socijalna pozicija kudikamo povoljnija od pozicije albanskih radnika i seljaka.

Najvažnija nam je bitka za omladinu i da se ne regrutiraju novi nacionalisti, a indokrinacija, što je i drug Žarković rekao, prodrla je vrlo široko i vrlo duboko. Da spomenem i to da je u ovoj godini otkriveno 76 ilegalnih grupa što su ih u Armiji osnivali vojnici albanske narodnosti. Dakle, ne samo ono što se zbilo u Paraćinu nego i to upozorava i pokazuje koliko je mržnja i fanatizam ušla u neke od njih.

Spomenimo i to da neprijateljska albanska emigracija snažno jača i pojačano pridobija radnike albanske narodnosti iz naše zemlje.

Tu bi se moglo još mnogo toga reći. Ali, da ponovo naglasimo, da se šikaniranje Srba i Crnogoraca mora sprečavati svim sredstvima, i to mora biti opredjeljenje svih progresivnih snaga na Kosovu, svih u Srbiji i svih u Jugoslaviji. I nije bitno da se vi sada opravdavate, nego da stalno inicirate i tražite, to je i drug Gačić spominjao, i od organa SR Srbije i od organa SFR Jugoslavije da se djeluje u zaštiti ličnosti i imovine, kao i na ispravljanju svih nepravdi ne samo prema Srbima i Crnogorcima nego i prema Albancima, posebno oko eksproprijacije, o čemu je bilo govora. U načelu i prema Albancu, ali kudikamo više prema Srbinu i Crnogorcu, koji ovdje imaju manjinski osjećaj, a albanski je nacionalizam izraženiji, itd.

I rad institucija treba pretresti i čistiti aparat. Ima tu i agentura nacionalizma i mi ih još nismo razotkrili. Ja sam i za ljudski obzir, nisam za punjenje zatvora, ali moramo reći »popu-pop, bobu-bob«.

Na kraju, od svega je najvažnije da Kosovo izlazi u Srbiju i Jugoslaviju, da se otvara i povezuje, da predlaže i traži, da nemate osjećaj krivnje već osjećaj inicijative, osjećaj borbenosti i da se nađete zajedno sa svim komunistima Srbije i Jugoslavije.

O smislu »preispitivanja« Titove ličnosti i djela*

Ovo je prvi put u vremenu nakon smrti Josipa Broza Tita da je partijsko rukovodstvo Jugoslavije, Predsjedništvo CK SKJ, stavilo na dnevni red, kao posebnu tačku, napade na njegovo djelo i ličnost. Da li smo to trebali učiniti? Odgovaram: da. Uostalom, uvodna riječ druga Račana, kao i naša rasprava dovoljno su potvrdili opravdanost stavljanja ove teme na dnevni red. To smo bili dužni učiniti i s obzirom na činjenicu što smo u Prijedlog neposrednih zadataka za 17. sjednicu uvrstili o tome posebnu tačku. Jedan od najkonkretnijih povoda jest i to što se nedavno, među ostalim, prvi put pojavila i cjelovito, minuciozno formulirana optužnica protiv Tita koja, dakako, ne može ugroziti njegovo mjesto u našoj historiji, ali može razorno utjecati na svijest i ponašanje današnjih i sutrašnjih generacija ljudi u našoj zemlji utoliko ukoliko može pod izgovorom istraživanja naše novije historije i njezinih tobože mračnih strana, a kojoj je, toj našoj novijoj historiji, osobni pečat dao Tito, stimulirati jedno takvo »krojenje« i prošlosti i budućnosti, da od socijalističke revolucije u ovoj zemlji ne ostane ništa, da revolucija bude odbačena kao tobožnji historijski promašaj i kao tobožnje odstupanje od normalnih kolotečina civilizacijskog napretka i čuvanja i izdizanja kulturnog identiteta naših naroda, odnosno ljudi i naroda koji su se, eto, našli u granicama Jugoslavije.

Uostalom, dokument Odbora za obranu slobode misli i izražavanja, s jedne je strane, u neku ruku, i produžetak i konkretizacija »nepostojećeg« Memoranduma, a, s druge strane, i svojevrсни rezime višegodišnje, pa i decenijske literarne i publicističke produkcije protiv Tita i protiv revolucije, a utoliko i protiv svih nas, u velikoj većini, koji želimo da čuvamo i Tita i revoluciju ne kao svoje relikvije već kao trajna uporišta koraćanja u budućnost. Preko dokumenta o kojem je riječ na Tita juriša srpski nacionalizam. A protiv Tita svoje optužnice, i ranije i danas, imaju, dakako, i svi drugi nacionalizmi, nacionalizmi u redovima svih naših naroda i narodnosti.

Kao što je u današnjoj raspravi napominjano, svi »naši« nacionalizmi od uvijek su bili, jesu i bit će protiv Tita jednostavno zbog provedene socijalističke revolucije i njihova brodoloma zahvaljujući politici

* Riječ na sjednici Predsjedništva CK SKJ, 9. oktobra 1988.

bratstva i jedinstva: hrvatski nacionalizam zbog poraza »maspoka« i Titove uloge u tome 70-tih godina, slovenski nacionalizam zbog »cestne afere« i zbog nepopustljivosti, i ranije i kasnije, tendencijama nacionalne uskogrudnosti u tom našem narodu, kao uostalom i u drugim našim narodima, albanski, jer je Tito spriječio da se Kosovo nakon Bujanske konferencije pripoji Albaniji, itd.

Sada su, eto, srpski nacionalisti išli toliko daleko da Tita u svom zahtjevu Predsjedništvu SFRJ i javnosti za preispitivanje njegove historijske uloge i djela svode više-manje na agenta Kominterne, koji je oduvijek tobože vodio antisrpsku politiku, da bi sam Ustav iz 1974. bio, po njima, konačni dokaz takve politike.

Dokument Odbora za obranu slobode misli i izražavanja *simptomatičan je utoliko što pokazuje kakva će se svijest stvarati, odnosno pokušati stvarati, pa da se Tito i revolucija u historijskom pamćenju današnjih i sutrašnjih generacija naših ljudi zadrže tek kao devijantna ličnost i kao stranputica u odnosu na magistralne pravce naše historije, srpske, hrvatske, jugoslavenske, svih naroda i ljudi na ovom prostoru.*

No, i usprkos tome pojava tog dokumenta zaslužuje našu pažnju i našu reakciju, ne toliko zbog njega samog pa ni poznatih imena koja stoje iza njega, već radi nas samih, perspektive socijalizma u našoj zemlji i održanja Jugoslavije ne kao bilo kakve već upravo kao socijalističke i federativne zemlje. Radi se o sposobnosti Saveza komunista Jugoslavije i organiziranih socijalističkih snaga naše zemlje da sačuvaju i razvijaju kurs revolucije, da osiguraju upravo socijalističku perspektivu ove zemlje na temeljima koje je postavila revolucija pod Titovim vodstvom.

Razgovarali su ovih dana ljudi o tome, a u povodu sve žešćih napada i na Tita – u kojima je dokument o kojem je riječ tek pokušaj sistematizacije motiva i ciljeva takve kampanje – na mnogo mjesta i u Socijalističkom savezu, i u Savezu boraca i u samom Savezu komunista, a čemu smo mi, kao što je drug Račan u uvodu ove naše rasprave napomenuo, dali jedan poticaj krajem jula i o tome razgovarali na sjednici Predsjedništva CK SKJ 12. augusta. I sada je bio red, da i sami o tome razgovaramo. *No, i da nije bilo konkretnog povoda, i da nema pamfleta i sve veće literarne i publicističke produkcije koja juriša na Titovu ličnost i djelo, društveni trenutak, društvena zbivanja, sva iskušenja s kojima su suočeni Savez komunista i sve organizirane socijalističke snage, sva naša trenutna nemoć da preokrenemo smjer degradiranja tekovina revolucije i zastoja socijalističkog samoupravljanja – drugi je, u stvari najvažniji razlog da o Titu i u povodu napada na njega razgovaramo i na ovom mjestu. Mnogo toga što se i u društvu i u Savezu komunista dešava u ovom vrenjenju nakon Titove smrti evidentno pokazuje da smo i u Savezu komunista i u frontu organiziranih socijalističkih snaga i u rukovodstvima pali daleko ispod nivoa titovske politike, a onda nam i zaklanjanje iza Titova imena, puko zaklinjanje u njega i*

nošenje njegovih slika služi kao alibi, o čemu je ovdje govorio, primjere, drug Mužević. Stavljajući ovu temu na dnevni red, ne čuvamo ni status quo, niti skrivamo ili pravdamo vlastite slabosti nas, koji smo danas tu nakon Tita, ali *dužni smo suprotstaviti se liniji kontrarevolucije da se obračunavanjem s Titom obračuna i sa svime što on simbolizira i sa samom mogućnošću da se njegova linija održi i revitalizira.*

Kao ni jedna ličnost 20. stoljeća, osim Lenjina, Tito simbolizira promjene revolucionarnim metodama, a i stvaralački revolucionarni pristup, antidogmatizam. To potvrđuju događaji, u kojima je on bio ključna ličnost u Komunističkoj partiji Jugoslavije i u životu naše zemlje, i 1928. i 1937. i 1941. i 1948. i 1950, itd. To, dakako, ne znači da su i Tito i njegova generacija koja je s njim na čelu izvela narodnooslobodilačku borbu i četiri prve decenije vodila politiku izgradnje socijalizma u našoj zemlji bili bezgrešni i da se već i za Titova života nije nagomilalo i štošta nepovoljnog i nepoželjnog što je i nama danas ostalo u nasljeđe. Ali sve to neka se i istražuje u historijskoj nauci, a naš pristup mora polaziti od činjenice da su historijska uloga Tita i jučerašnjih generacija revolucionara neizbrisivi, a greške i deformacije iz njihova vremena u odnosu na tu ulogu i zasluge zanemarive.

Tita ne od danas, ali danas i vrlo otvoreno i bezočno, malograđani i korifeji kontrarevolucije optužuju, a o čemu je i drug Račan govorio, da je bio diktator, da je gušio demokraciju, da je bezobzirno skidao sa scene sve one koji su mu se na bilo koji način usudili suprotstaviti, da je bio karizmatička ličnost, da je zemlju upropastio i svojom unutrašnjom i svojom vanjskom politikom. No, zar se doista može činjenicama dokazati da Tito nije najzaslužniji da smo prva i dosad jedina socijalistička zemlja koja je predala tvornice radnicima, premda smo, na žalost, danas radnike u tvornicama gotovo posve razvlastili, jer – premalo je sredstava koja su im ostala, da o njima odlučuju, prva smo socijalistička zemlja koja se otvorila prema svijetu, koja se doista široko demokratizirala i koja je bila i ostala nezavisna. Da je Tito bio takav kakvim ga malograđani i reakcija vide, zar bi, recimo, dopustio, da se i Program SKJ, kao naš program revolucionarne akcije, završava pozivom da ništa nije sveto i nepromjenljivo da ne bi moglo biti zamijenjeno boljim. . . I baš se na tome – da li ostati na programu revolucionarne akcije ili poništiti revoluciju i njezin put – ne slučajno, danas zaostava sukob oko Tita. Antisocijalističke snage u zemlji, baš zato da bi spriječile promjene na Titovom programu, traže reviziju njegovog djela, a u stvari reviziju čitave povijesti, smisla i smjera naše revolucije. Da je Tito predstavljao glavnu branu protiv kontrarevolucije, možda najbolje potvrđuje i izbijanje kontrarevolucije na Kosovu, koja je, po svemu sudeći, čekala njegov odlazak i koja od tada toliko žestoko djeluje upravo na antititovskoj platformi. Lansiranje parole »Kosovo – republika« značilo je i znači poziv za razbijanje Jugoslavije. Uostalom, kontrarevolucija na Kosovu i započela je skidanjem, razbijanjem i cijepanjem Titovih slika.

Sto je, zapravo, dublja pozadina atakiranja na Titovu ličnost i djelo, koje je ispod žita i te kako tinjalo i za njegova života, pa je narastalo u čitavom vremenu nakon njegove smrti, da bi danas dostiglo kulminaciju. Ukratko bih rekao da razvoj situacije u našoj zemlji pokazuje da su puna dva desetljeća borbi za promjene društvene strukture, pokušaja da se odnosi mijenjaju u pravcu stvarnog oživotvorenja socijalističkog samoupravljanja i stalnih odustajanja, koja su zapravo značila pobjedu onog dijela društva koje živi od tuđeg rada nad onim dijelom koji proizvodi višak vrijednosti, dovela do tačke na kojoj više nitko ne može u ime klase donijeti odluku da se borba odloži za neka druga vremena. Dokaz za to je i kulminacija političke krize u koju smo zapali. *U samom centru krize političkih odnosa u zemlji nalazi se zapravo bitka da li će Jugoslavija nastaviti put koji simbolizira Tito. To znači, slijedeći mudrost, znanje i pamćenje pokreta koji osjeća zakone i bilo historije, prisjetiti se da su KPJ, odnosno SKJ sa Titom na čelu sve prelomne momente novije povijesti razrješavali demokratizacijom društva i utemeljenjem komunističkog pokreta u narodne mase. Zato je borba za Titovu liniju zapravo borba za slobodniji i bogatiji život ljudi. A nasrtaji na Tita zapravo su nasrtaji na njegovu liniju koja je uvijek i prije svega bila linija radničkog pokreta.*

Drugo područje osporavanja i rušenja Titove politike, a što zapravo također izražava opstrukciju i manipulaciju samoupravljanjem, jest područje nacionalne ravnopravnosti, bratstva i jedinstva. Umjesto politike radničkog internacionalizma, snage koje danas u našem društvu upravljaju viškom vrijednosti i žive od tuđeg rada sve više i otvorenije nude nacionalističke platforme – i ne samo da nude platforme već ih i dobrim dijelom prakticiraju – ukopavanja u naciju i nacionalnu državu, a na Jugoslaviju gledaju iz ugla da li im je potrebna ili neizbježna za interes vlastite nacije i njezine države, ili im je pak teret i kočnica. *Etatiško-birokratski nacionalizam, u savezu s malograđanskim nacionalizmom srednjih slojeva, pritišće i zatvara i prisilno homogenizira naše nacije, izolirajući ih od Jugoslavije i od svijeta, gurajući ih tako u prošlost, obnavljajući mitove i likove davnih dana. Prvi put sve je to na antititovskoj liniji, a čekajući na njegov odlazak, najgrublje, najdrskije i najprimitivnije provalilo u kontrarevoluciji albanskih separatista 1981. godine. Na Kosovu je, recimo, nasuprot nacionalne ravnopravnosti, donijelo fašistoidnu parolu, ali i praksu da se nastoji postići etnički čisto Kosovo.*

Čitav razvoj situacije sve do današnjih dana pokazuje da događaji, nasuprot Titove linije samoupravljanja, nude, recimo, neostaljinizam, nacionalno-državni socijalizam, totalitarni populizam ili nešto slično.

Koristeći nastalu situaciju i videći u njoj svoju šansu, svi naši nacionalizmi, optužujući Tita, započeli su bitku za razbijanje Jugoslavije. Na žalost, *tim tendencijama otvorio se i Savez komunista Jugoslavije posvuda tamo gdje je u prvi plan stavio nacionalno a zaboravio na klasno.*

A upravo optužba na Titovu tobože pogrešnu politiku u nacionalnom pitanju najbolje pokazuje da je Tito bio posebna brana nastupanju nacionalističkih snaga.

Takav razvoj situacije doveo je najzad i do toga da se i na nekim mitinzima nose i izvikuju razne nacionalističke parole, sve do, recimo, otvoreno četničkih. A zar je i potrebno napominjati da je nedopustivo da se uz Titove slike vide i čuju i pozivi na bratoubilački rat.

Nakon pojave zahtjeva tzv. Odbora za zaštitu slobode misli i izražavanja, usprkos tome što se u čitavoj zemlji s ogorčenjem odbacuje i osuđuje to što traži i tvrdi taj Odbor, sve je više napisao i istupa pojedinih njegovih članova, kao i drugih srpskih nacionalista, u kojima se te optužbe dalje potvrđuju, razrađuju i proširuju. Sto, recimo, znači tvrdnja iznesena nedavno na jednom skupu, plasirana u javnost bez ikakve ograde ili komentara u tiražnoj novini, »da je Srbija na pravom putu da ispravi nepravde i da ukine genocid nad Srbima, započet još 1941. godine, a na svojevrstan način uspostavljen i Ustavom iz 1974. godine«?

To nema ništa zajedničko sa srpskim narodom i s njegovim učešćem u socijalističkoj revoluciji. Podsjetimo se na Titove čuvene riječi u jednom govoru negdje 1942. o učešću srpskog naroda u NOB-u. Socijalistička revolucija u ovoj zemlji ne bi bila moguća, a da se srpski narod kao najbrojniji i najviše raspoređen u razne republike i krajeve naše zemlje nije za nju toliko borio.

U reagiranjima na zahtjev spomenutog Odbora, kao i na sve druge napade na Tita, u posljednja tri mjeseca došla je do izražaja u čitavoj jugoslavenskoj javnosti, kao i u društveno-političkim organizacijama, ogorčenost, rezolutno odbacivanje takvih zahtjeva, kao i traženje da se utvrdi neposredna odgovornost aktera. To predstavlja najbolju potvrdu jedinstvene jugoslavenske opredijeljenosti za Titov put. Međutim, vidljivo je i nastojanje da se uopćenom kritikom napada na Tita zaobiđe ili prešuti, recimo, djelatnost spomenutog Odbora, da se prešućuju imena njegovih članova i potpisnika optužnice protiv Tita, pa i institucije u kojoj su oni vrlo utjecajne ličnosti. Naprotiv, neki su se od njih u međuvremenu angažirali na skupovima, recimo, o ustavnim promjenama u SR Srbiji, dobivši i značajan publicitet u najutjecajnijim sredstvima informiranja. Uzgred, i današnja »Politika« najavljuje u novom broju »NIN-a« udarni intervju s članom Odbora, koji se u posljednje vrijeme najviše ističe kao neka vrsta tužioca Tita i KPJ, odnosno SKJ.

A možemo li dopustiti da se u jeku rasprava i o ustavnim promjenama u SR Srbiji, perfidno, a veoma nedvosmisleno, Tita optužuje za sadašnji ustavni položaj SR Srbije i tobožnju 40-godišnju antisrpsku politiku. Ako dopuštamo takav tok stvari, neće li ispasti da mi sada otklanjamo posljedice takve Titove politike. No, da podsjetim, mi smo na nedavnoj sjednici našeg Predsjedništva vrlo precizno i jedinstveno razjasnili i ocijenili o čemu se radilo i radi i kada je riječ o ustavnom položaju SR Srbije. A sâm sam citirao i Titove misli, iz kojih se jasno razabire i njegova pozicija u ustavnim debatama sedamdesetih godina.

Upitajmo se, pored ostalog, zašto neki visokotiražni dnevni listovi, prije svega u Beogradu, nisu objavili puni tekst dokumenta Odbora, sa imenima svih potpisnika, ako se već uporno govori i piše da sve treba da izađe na vidjelo, da sve treba da bude objelodanjeno, da narod zna tko je tko i što je što. A pogotovo što se ovdje ne radi ni o beznačajnim imenima ni o beznačajnim institucijama u kojima su ti ljudi veoma utjecajni. Još nije kasno da se to učini, kao bi i naša najšira javnost bila upoznata sa svim tim repertoarom osporavanja Tita, sa pisanjem optužnice protiv njega.

U Savezu komunista Srbije i u Srbiji bilo je, kao i u čitavoj zemlji, u posljednje vrijeme, mnogo skupova na kojima su oštro osuđeni napadi na Tita. Drug Ćkrebić je ovdje rekao, da su o tome raspravljali i mnoge osnovne organizacije Saveza komunista u Beogradu, a i drugi skupovi. Bilo je i više komentara u sredstvima javnog informiranja. Bilo je i pojedinačnih istupa na nekim partijskim skupovima u CK SK Srbije, recimo na Komisiji za idejni i teorijski rad CK SK Srbije 2. septembra, zatim na Predsjedništvu Univerzitetskog komiteta SK u Beogradu i dr. O tome je ovdje govorio i drug Stanislav Stojanović.

No, i pored onog što su ovdje rekli drugovi Ćkrebić i Stojanović i premda mi je kao povod moglo poslužiti i ono što stoji u »Neposrednim zadacima...« za 17. sjednicu CK SKJ kao posebna tačka o napadima na Tita, *nije mi jasno zašto sve to nije razmatralo i Predsjedništvo CK CK Srbije, a nije reagirao ni Centralni komitet SK Srbije, koji se i prekjucer sastao. Za Predsjedništvo CK SK Srbije ova primjedba tim više stoji, što je ono prošle godine, nakon objavljivanja sporne naslovne stranice »Studenta«, za koju se ocijenilo da vrijeđa ličnost Tita, reagiralo i odmah i veoma odlučno. Kako je tada Predsjedništvo CK SK Srbije reagiralo i s kojom se odlučnošću to raščišćavalo, ovdje je upozorio drug Ćkrebić. A slično je bilo i ranije oko tzv. Memoranduma. No, sada se radi o otvorenom zahtjevu uglednih ličnosti za preispitivanje Titove uloge i djela, što ima mnogo veću »težinu« i opasnije namjere od onoga što je učinila grupica studenata na naslovnoj strani »Studenta«.*

Smatram da bi Predsjedništvo CK SK Srbije bilo dužno da se pobliže pozabavi i tim antititovskim komplotom Odbora za obranu slobode misli i izražavanja i da sa svoje strane ocijeni što to znači i čemu vodi, te da zatraži odgovornost članova Saveza komunista urednika u tim javnim glasilima u kojima su članovi Odbora, a i drugi, dodatno propragirali antititovske teze.

Smatram da na ovoj sjednici trebamo zaključiti da se u svim sredinama u kojima dolazi do napada na Titovo djelo i ličnost komunisti tome suprotstavljaju, a da se nosioce tih napada isključuje iz Saveza komunista, ukoliko su još u njegovim redovima.*

* Ovo je izlaganje izazvalo replike na samoj sjednici Predsjedništva CK SKJ, a zatim i žestoku kampanju protiv Stipe Šuvara, o čemu je riječ u drugom tomu knjige, u poglavlju »Tito: tko ga napada a tko brani« – opaska priređivača.

*Da socijalizam u Jugoslaviji ponovo počne koračati u bolju budućnost**

Situacija u Jugoslaviji i u samom Savezu komunista Jugoslavije danas nije dobra, štoviše, ona je loša, i svi smo u zemlji zabrinuti. Usprkos tome, onaj neophodan osjećaj međusobne odgovornosti za uređivanje zajedničkog života danas je na veoma niskoj razini. Savez komunista Jugoslavije i prije svega njegova rukovodstva na svim razinama, naš Centralni komitet i njegovo Predsjedništvo padaju na ispitu u pogledu dosljednog ostvarivanja odluka 13. kongresa SKJ, a i nedavne Konferencije SKJ, koja je usvojila vrlo dobre stavove o neodložnim reformama, ali smo mi u međuvremenu bili više zaokupljeni raznim u biti štetnim politizacijama nego provođenjem tih stavova. Društvena, ekonomska i politička situacija veoma je teška i bremenita opasnostima po stabilnost zemlje.

To je i razlog da smo sazvali ovu sjednicu najvišeg organa SKJ. Moramo samokritički, komunistički preispitati sami sebe, ocijeniti svoj rad i ponašanje, a prije svega suočiti se s realnim i objektivno različitim klasnim, socijalnim, nacionalnim i drugim interesima, odgovoriti zahtjevima stvaralačkih, proizvođačkih snaga u našem društvu i ukazati na perspektivu, razobličiti i odbaciti tendencije i pritiske koji su u suprotnosti s osnovnim revolucionarnim kursom SKJ.

Moramo se izboriti za novu društvenu stvarnost

Ljudi u našoj zemlji, a i u svijetu, sve se češće pitaju: ima li socijalizam u Jugoslaviji, kao federativnoj zajednici, perspektivu. Naš Centralni komitet nije se danas sastao da bi i sam dao povoda takvom pitanju, već naprotiv! Sastali smo se da bismo naglasili da socijalizam i samoupravljanje ne samo da imaju perspektivu već i da je Savez komunista Jugoslavije spreman i sposoban da predvodi sve progresivne snage jugoslavenskog društva u krčenju novih putova društvenog razvoja i za oblikovanje takvog društva i takvih društvenih odnosa u kojima će svaki pojedinac, pripadnik bilo kojeg naroda ili narodnosti, živjeti slo-

* Uvodno izlaganje na 17. sjednici CK SKJ, 17. X. 1988. godine.

bodno, stvarati slobodno i slobodno birati put kojim će mu život postati humaniji, bogatiji i bolji. Uostalom, naši su ljudi time i te kako zaokupljeni, to traže i onda kada izražavaju nezadovoljstvo u tvorničkim dvorištima i na ulicama i onda kada su veoma zabrinuti sadašnjom teškom ekonomskom i političkom zbiljom u zemlji.

Tim prije je dužnost ovog najvišeg tijela dvomilijunskog Saveza komunista Jugoslavije između dva kongresa da slobodno i odgovorno, principijelno i argumentirano, u samokritičkoj i kritičkoj raspravi, bez pritisaka i straha, pruži jasne i nedvosmislene odgovore na izazove i iskušenja s kojima je naša zemlja suočena, da ohrabri sve patriotske i progresivne ljude, da pomogne da nada koja tinja u narodnim masama od Triglava do Vardara preraste i u uvjerenje, da na planu svijesti i mobiliziranja stvaralačkih energija pridonese da se odlučno i bez oklijevanja krene u tri reforme koje je nedavno proklamirala Konferencija SKJ.

Danas je najvažnije da se titovska strategija socijalističke revolucije odlučnije i brže ostvaruje kao životna potreba i praksa radnika i svih radnih ljudi, da se u svim opredjeljenjima i akcijama polazi od osnovnog načela našeg revolucionarnog pokreta – da je u socijalizmu bitan čovjek i njegov sretniji život, a ne neki apstraktni ciljevi.

Naša je obaveza da na taj i samo na taj način pronađemo i prokrčimo put izlaska iz sadašnjeg stanja društvene regresije i prijetnje privrednog kolapsa, zbog svih progresivnih generacija i pojedinaca koji su u nedavnoj pa i daljnjoj prošlosti teško branili i skupo plaćali slobodu i ideju zajedničkog života na ovim prostorima, to je naš dug i prema svim palima u herojskoj oslobodilačkoj epopeji naroda, u našoj jedinstvenoj socijalističkoj revoluciji i svim žrtvama posljednjeg rata iz kojeg se, zaslugom Komunističke partije Jugoslavije i borbom i stradanjima svih naših naroda i narodnosti, u krvi i požaru rodila federativna socijalistička Jugoslavija, na odlukama AVNOJ-a i pod Titovim vodstvom.

Istina je da svijest mrtvih generacija kao mora pritišće današnje. U ovom trenutku i naši ljudi i naši narodi i narodnosti više su, na žalost, zaokupljeni prošlošću i nezadovoljni sadašnjošću nego što gledaju u budućnost i nego što prijanjaju na zadatke da tu budućnost sebi pripreme i osiguraju. Prošlost je stala oživljavati stoljećima unazad. Ali historijsko pamćenje naših ljudi i naroda i narodnosti sadrži i iskustvo revolucije, i prije svega to iskustvo, a što je materijalna snaga i koračanja u budućnost.

Na nama je historijska odgovornost za očuvanje tekovina revolucije i za oživotvorenje ideje socijalističkog samoupravljanja. Tu ideju ne smijemo više kompromitirati, budući da je ona dragocjeno sredstvo borbe naše radničke klase i inteligencije. Jer, logika samoupravljanja, kako je isticao Veljko Vlahović, »nije odbrana već ofenzivnost«.

Pitajući se što će biti sa Jugoslavijom, ljudi u svijetu pomišljaju i na ideju socijalističkog samoupravljanja, pitaju se da li je ona propala i

kompromitirana, pa čak da li je ugrožena i zemlja u kojoj se najprije počeo rađati socijalizam s demokratskim i humanim likom. Moramo i svijetu pokazati da i dalje ostajemo privrženi našim osnovnim vizijama razvoja socijalizma iz zvjezdanih trenutaka naše socijalističke revolucije, ali i da konačno, bez povratka napuštamo metode i rješenja svojstvene ranoj, državnoj, etatičkoj fazi socijalizma.

U prevladavanju sadašnjeg teškog stanja, u kojem se naša zemlja našla upravo zbog zastoja u oživotvorenju socijalističkog samoupravljanja, moramo pak početi od toga da razlučimo stvarne vrijednosti i pokretačke snage samoupravljanja od njegovih promašaja i neosmišljenosti, kao i od njegovih realnih protivnika koji zbog svojih interesa ne mogu stajati na strani progressa.

Čitav smisao i ove sjednice našeg Centralnog komiteta utoliko je i otkrivanje svega onoga što u iskustvu ljudi ovog časa simbolizira tešku, represiju, udaljenost od ljudi, neslobodu, nesposobnost i samovolju. I sve to treba da dobije svoje ime od ovog Centralnog komiteta pa do svake osnovne organizacije u čitavom Savezu komunista Jugoslavije.

Moramo se izboriti za novu društvenu stvarnost, mnogo povoljniju od sadašnje, a odgovornost za razvoj i za vođenje privrede i društva prenijeti na kreativne, sposobne, hrabre i inventivne stvaraoce, koji se neće skrivati iza forumske i kabinetske politike i ponašati kao bezlične birokrate i poslušni aparatčici. Naše ideje i poruke moraju opet biti toliko jasne i toliko privlačne da pokrenu interese i kreativnost najširih slojeva naroda. Samo ćemo tako koračati u budućnost koja će biti mnogo bolja od sadašnjosti, oslanjajući se na veliku, inače potisnutu socijalnu energiju naših ljudi. Uostalom, kao inspirativne putokaze imamo 1941. i 1948. godinu, a i titovske metode rješavanja stvari.

U ovom času moramo dati što precizniju i bespoštednu dijagnozu stanja i odnosa u našem društvu, a i uzroka gotovo sveopće društvene recesije. I da odmah napomenem: vidokrug ne smije i ne može biti parcijalni u tom smislu da uvažava samo ovu ili onu, odnosno svoju nacionalnu sredinu, a na uštrb čitavog društva, čitave Jugoslavije. *Vidokrug mora biti jugoslavenski, a ne ni srpski, ni hrvatski, ni slovenski, ni kosovski. Uostalom, ako je vidokrug jugoslavenski, on je nužno i makedonski, crnogorski, bosansko-hercegovački i vojvođanski. Jednako tako, taj vidokrug ne smije biti ni kroz dioptriju birokracije, tehnokracije, kulturne elite ili bilo kojeg povlaštenog dijela društva, nego mora biti dijalektički jedinstven, mora polaziti od konkretne marksističke analize historijskog momenta i od povezanosti jugoslavenske situacije sa svjetskom.* To je i pretpostavka sagledavanja načina i putova da se socijalna energija narodnih masa, a posebno radničke klase usmjeri na dublju i daleko-sežnu promjenu stanja i odnosa, pri čemu nema nikakve dvojbe da demokratska alternativa jedino garantira da rješenja, koja moramo i hitno poduzimati, donose ploda i imaju budućnost. To je ono odmah koje ima i svoje sutra. Traženje nemilosrdnog mača pravde, kako nas historija

ući, na kraju uvijek vodi tome da ga drži samo jedna osoba, i s njim se možda mogu presjeći naši gordijski čvorovi, ali na maču se ne može sjediti.

Socijalističko društvo u Jugoslaviji, proizišlo iz revolucionarne borbe radnika i seljaka, mora se na kraju našeg stoljeća ne samo revitalizirati već i u mnogočemu radikalno promijeniti; mora biti i demokratsko i pluralističko, s pravom pojedinca da se, zajedno s drugim pojedincima, izbori za svoja ljudska rješenja. A i narodi i narodnosti koji žive u jugoslavenskoj zajednici i koji će posve sigurno u njoj i sutra živjeti, moraju čuvati svoj integritet i posebnost, ali ne tako da se zatvaraju već da dalje razvijaju svoje bratstvo i jedinstvo sa što manje ritualnog, ali sa mnogo više komunikacijskog i sa zajedničkom otvorenšću i prema svijetu.

Moramo precizno razotkriti i sve ono što u strukturi proizvodnih snaga, u proizvodnim i klasnim odnosima stoji na putu reforme, a pogotovo ukazati i na materijalne i političke interese i snage koje konstituiraju i reproduciraju otpor reformskom kursu, dubljem mijenjanju postojećeg stanja društva i postojećih sklopova svijesti. To je također pretpostavka jasne orijentacije i trasiranja puta izlaska iz stagnacije i krize. Lenjin je svojedobno rekao »da se veliko značenje svih kriza sastoji u tome što one pokazuju ono skriveno, odbacuju ono umjetno, površno, sitno, čiste političko smeće, otkrivaju prave pokretače stvarnog toka klasne borbe«.

Ako otvorimo jasan put u budućnost, razumjet ćemo se i sa radničkom klasom i sa inteligencijom, s novim naraštajima za koje smo odgovorni, a danas im ne pružamo dobre šanse, pa i sa svima koji su se prije ugrađivali u borbu za revoluciju i u dosadašnji razvoj socijalizma. A sve je to onda garancija da ćemo provesti ono što danas odlučimo, bez odlaganja i kolebanja, jer ćemo znati tko ide s nama.

Da bi naše poruke članovima Saveza komunista, radničkoj klasi i svim građanima bile jasne i nedvosmislene, Centralni komitet mora dati odgovore na tri ključna pitanja: *zašto smo došli u ovo stanje u kojem se nalazimo; kakva je platforma obnove i daljnjeg razvoja socijalizma u našoj zemlji i, što ćemo odmah, bez odlaganja, poduzimati na planu provođenja tri reforme.*

Proteklih trideset godina, sve od donošenja Programa SKJ, posebno su obilježeni našim nastojanjima da se oslobodimo faze etatističkog socijalizma. I svi naši značajniji pokušaji, uključujući sam Program, privrednu reformu 1965, ustavnu reformu 1971-1974, koncept političkog sistema dat na 11. kongresu kroz Kardeljeve »Pravce razvoja...«, »Dugoročni program ekonomske stabilizacije«, odluke 13. kongresa SKJ, sve do stavova Konferencije SKJ iz maja ove godine, obilježeni su nastojanjem da se dalje osmisli i razvije taj izvorni projekt naše revolucije i da se organizirana socijalna energija našeg društva usmjerava na njegovu realizaciju. Tri-četiri protekla decenija bila su u znaku grčevite borbe snaga etatizma i snaga samoupravljanja oko

karaktera i pravaca mijenjanja proizvodnih odnosa. Društvo se brzo razvijalo, da bi upravo danas zapalo u dublju strukturnu krizu, u kojoj su se akumulirale sve odgađane krize, svi raniji promašaji. Naime, *današnja je kriza koncentrirani izraz društvenih protivurječnosti, koje su se nagomilavale u čitavom ranijem vremenu*. U međuvremenu gomilale su se i mnoge konfuzije u glavama ljudi, mnoge ideološke zablude i obmane, prikrivanja i ogrtanja lažnim plaštom. Stoga je današnja vrlo ozbiljna kriza našeg društva plod i zbroj svih prethodnih kriza, i ona upravo toliko jače i potresa ovu zemlju. Ako je bilo nacionalizma, onda su današnji nacionalizmi zbroj svih prethodnih, ako je bilo birokratizma, današnji je okoštao i posve neproduktivan, ako je bilo liderstva i obmanjivanja lažnim homogenizacijama, današnje su iznad svih prethodnih. Uostalom, sadašnji potisnuti položaj stvaralačkih slojeva u društvu, položaj radnika, seljaka i velike većine inteligencije najbolji je indikator gomilanja moći u proteklim desetljećima na strani birokratskih i tehnokratskih snaga.

Ta situacija zahtijeva potpune i konkretne odgovore prije svega stvaralačkim slojevima društva: *zašto su u takvom položaju, tko ih je tu gurnuo i kako da se oslobode. To je smisao avangarde*. Najzad, vrijeme je da razjasnimo i dileme, da li je ovo rezultat krize teorije i lošeg sistema ili loše realizacije i nesposobnih ljudi.

Savez komunista Jugoslavije ne može samo teoretski raspravljati o eventualnim promašajima u strategiji. Mi ne možemo raspravljati samo o podbačajima u konstrukciji sistema ili ostvarivanju privredne politike i u njoj tražiti promašaje, jer Centralni komitet nije bio niti jest delegatska skupština, a još manje vlada. Ne bismo bili na visini zadatka ako bismo provodili permanentnu diferencijaciju kao jedini kriterij i oblik tobože revolucionarne prakse a da istovremeno ne dajemo strateške odgovore i ne uobličavamo vizije.

Savez komunista Jugoslavije mora se konkretno odrediti prema vlastitim greškama i promašajima, odnosno demokratski i argumentirano ih odmah otkloniti i istovremeno stimulirati i ojačati pozitivne procese. Moramo pokazati kako međusobna povezanost svih tih promašaja stvara toliko spominjani blok antireformskih snaga, koje su glavna kočnica promjena. *I moramo stvoriti jugoslavneski savez reformskih snaga*.

Na teorijskom nivou, sve od Programa SKJ, koji je tada predstavljao i još uvijek predstavlja doista avangardan pogled na svijet u međunarodnom radničkom pokretu, zadržala su se u našim teorijskim i programskim dokumentima gledanja koja su, primijenjena u praksi, objektivno reproducirala elemente državnog socijalizma. Prvo, to je još uvijek model *izgradnje socijalizma u jednoj zemlji*. Teza da se socijalizma *izgrađuje* implicira negaciju robne proizvodnje. Privredna politika puna je tri desetljeća vođena na način »izgradnje«
socijalizma metodama državno-planskog reguliranja privrednih tokova, koje su protekom vremena postajale sve manje efikasne.

Shvaćanje svijeta kao svijeta dvaju sistema, od kojih se jedan, kapitalistički, nalazi pred slomom (a to je ostavština marksizma dvadesetih godina), stimuliralo je autarkiju i očuvanje gotovo kolonijalne strukture proizvodnih snaga. To je onemogućavalo pozitivan pritisak razvijenijih proizvodnih snaga iz svijeta i svjetskog tržišta, a istovremeno nas je izoliralo i od dostignuća radničkog pokreta Zapada.

Te dvije teorijske postavke reproducirale su se kroz sve programske, ustavne, privredne i systemske dokumente proteklih desetljeća i godina, a pothranjivane su realnim interesima privrednih subjekata da budu zaštićeni od konkurencije i pod okriljem države.

Autarkija socijalizma u jednoj zemlji, pa makar zasnovana na strategiji socijalističkog samoupravljanja, vodi blokadi svih ključnih društvenih procesa koji osiguravaju progres.

Dugoročni program ekonomske stabilizacije, u čijoj su izradi sudjevali i najznačajniji naučni radnici u oblasti ekonomije, čini korak dalje, jer krizi prilazi kao strukturnoj, a ne kao konjunktornoj. Međutim, u mnogim projekcijama on se bavi tek stabilizacijom privrede, što je posve u suprotnosti sa tezama o strukturnoj krizi. Problem je u tome što nije dao cjelinu projekcija strukturnih promjena privrede. U tekućoj ekonomskoj politici sve se pak svodilo na nekonzistentno nizanje i neprestano korigiranje parcijalnih mjera pod pritiskom odnosa snaga, a po logici političkog i privrednog pragmatizma.

To su osnovni teorijski podbačaji strateškog karaktera, koji su i na drugom značajnom području – *konstrukcije političkog i privrednog sistema* – imali negativne posljedice.

Primjena nekih od tih postavki u Ustavu i ZUR-u omogućila je da se i posredstvom privrednog i političkog sistema dalje reproducira voluntarizam državno-socijalističke regulative i nastavlja praksa zatvaranja od svjetskog tržišta, što se na unutrašnjem planu onda izražava u fragmentiranju jugoslavenskog tržišta i u zatvaranju u tzv. nacionalne ekonomije, te u njihovom podržavljenju i formiranju, na taj način, više državnih socijalizama.

To je ekonomska osnova političke krize u zemlji. No, upravo dubina krize razotkriva istinu da se nacionalne i općinske birokracije, kao i federalna, mogu održati samo ako nema stvarnog samoupravljanja, te da se podržavljene nacionalne ekonomije mogu održati samo ako dobiju politički legitimitet. Fragmentacija i federalizacija SKJ rezultirala je razgradnjom saveznog centra političke moći, ali kroz vezivanje rukovodstava SKJ uz republičke i pokrajinske etatizme. Nepromijenjeno biće SKJ kao još uvijek organizacije vladanja sa svoje je strane jačalo te procese, udaljavajući dijelove Saveza komunista jedne od drugih. Taj proces čini ih sve različitim, a vezanost uz »nacionalne« etatizme i sve suprotstavljenijim.

Mislim da je moguće uočiti opasnost pretvaranja nekad monolitne državne partije iz faze državnog socijalizma u konglomerat ili koaliciju

nacionalno-populističkih organizacija koje podređuju *mase*, ukidaju posredovanje Socijalističkog saveza, negiraju pluralizam i individualnost i opet se u biti vraćaju u oblike dirigirane »narodne« demokracije monopolnog kapitalizma ili pak državnog socijalizma.

Prijeti, naime, opasnost da se sva demokracija realizira kroz osamostaljene i međusobno suprotstavljene dijelove Saveza komunista Jugoslavije kao *via facti* nacionalne partije. A tu onda nema mjesta ni demokraciji Socijalističkog saveza, ni demokratskim institucijama sistema i pravnog poretka.

Takav tip političke organiziranosti rađa ili oživljava svijest da nije osnovni cilj i uvjet demokracije ograničenje vlasti nego njeno rušenje.

Tri reforme znače najzad cjelovitu reformu kojom će jugoslavenski socijalizam početi prevladavati svoju strukturnu krizu

Sve što sam prethodno izrekao valjda je dovoljno *da se u ovoj prilici uzme kao pledoaje za temeljitu obnovu socijalizma u našoj zemlji*, obnovu u kojoj će sve staro i istrošeno biti odbačeno i zamijenjeno novim, a sve dobro i progresivno sačuvano i osnaženo. Moramo raskrstiti sa starim ideološkim i teorijskim dogmama, promašenim i pogrešnim sistemskim rješenjima, svim oblicima državno-partijske sprege protiv radničke klase i inteligencije, svim birokratizmom i tehnokratizmom, starim i zaostalim strukturama industrije, zatvorenim granicama i, osobito, nacionalnim egoizmom.

Obnoviti socijalizam znači skinuti mu staro i usko odijelo, pustiti ljude u njemu da slobodno dišu i stvaraju nesputano svojim znanjem i voljom koju imaju, da se osjećaju slobodni građani zemlje u kojoj žive, da su povezani sa svim progresivnim strujanjima i snagama svijeta bez obzira na sisteme i granice. To je danas i ovdje uvjet opstanka otvorenog, kreativnog i na progresivan način nemirnog socijalističkog društva.

I ranije smo pokušavali ostvariti izolirane reforme privrede, partije, političkog sistema. No, danas su neophodne sve tri. Sama praksa upućuje nas na Marxovu tezu da bit stvari proizlazi iz njihove međusobne povezanosti. A nepovezanost i neistovremenost ranijih reformi bila je razlog njihovog neuspjeha.

Privredne reforme šezdesetih godina propale su zbog antireformskog saveza partije i države koji čine etatizam, reformu političkog sistema pokušavali smo ostvariti samu za sebe, bez mijenjanja proizvodnih odnosa, a ni reformu Partije nije bilo moguće provesti a da se ostavlja nedirnutom njezina više-manje monopolna uloga u političkom sistemu, njeno arbitriranje u proizvodnim odnosima, itd. Upravo zbog toga nastala je blokada u razvoju socijalizma u našoj zemlji. A onda se

nužno pogoršavaju i međunaconalni odnosi. Jer, i suština naših nacija realizira se upravo u *načinu* njihovog međusobnog povezivanja jednako kao i u njihovoj samobitnosti, a ne samo u njihovoj slavnoj i zajedničkoj prošlosti. A način povezivanja naših nacija i garancija njihove slobode i budućnosti je upravo socijalizam i socijalističko samoupravljanje.

Zbog toga je shvaćanje koje je pobijedilo na nedavnoj Konferenciji SKJ ne samo vizija nego materijalna snaga revolucionarne promjene stanja. Revolucionarne, a za nas to može značiti samo demokratske! I to bez odgađanja ili čekanja na »bolja vremena«. Ako su zaključci Konferencije odredili pravi cilj, ako želimo demokratska sredstva i jedinstvo u cijeloj zemlji, to znači da moramo osigurati pobjedu triju reformi. A to je, zapravo, *jedinstvena reforma našeg socijalizma. I moramo odmah konkretno reći što to u provedbi znači, kako bi svaki čovjek ove zemlje mogao birati između progresa i nazadovanja, između daljnjeg koraćanja socijalizma i njegovog truljenja i da ga nitko ne može manipulirati. To je put posve suprotan politici lažnih obećanja o lakom i bezbolnom preokretu, koja je u današnjoj situaciji samo prilagođena politika odgađanja promjena, a koja se u ovoj zemlji suviše dugo vodila.*

Dužni smo dati konkretan program koji će svakom čovjeku u ovoj zemlji omogućiti da obavi svoj osobni izbor, da se osobno angažira i da preuzme i svoj dio odgovornosti, ali da zna što ga čeka i što će postići i dobiti.

Strategija reforme socijalizma ostvariva je samo ako ljudi dobiju jasnu i uvjerljivu sliku društva koje žele i ako se sami uvjere da će promijenjeno društvo funkcionirati bolje od sadašnjeg. Jer, socijalizam nije cilj kojem ljudi služe kao sredstvo već je cilj oslobođenje čovjeka, sve slobodniji i bogatiji život. A sredstvo toga oslobođenja je socijalizam rastućih ljudskih potreba i mogućnosti. I zbog toga danas radikalno mijenjamo takav socijalizam koji je ljudima sve više okov, a sve manje široko polje slobode. Nakon gotovo četiri decenija od uvođenja radničkog upravljanja doista smo suočeni, po cijenu samoodržanja, sa potrebom da najzad napustimo preostala sredstva, metode i sadržaje *državnog socijalizma* i njegove socijalno-političke forme. Uvjet za to je ekonomski, politički i kulturno otvoreno društvo, sve više integrirano u Jugoslaviji i sve otvorenije prema progresivnim snagama svijeta, bez obzira da li utjecaji iz svijeta dolaze kao ekonomska prinuda posredstvom svjetskog tržišta ili kao klasna solidarnost i suradnja putem političkog povezivanja s naprednim snagama svijeta.

Politicizacija ekonomskog procesa u državnom socijalizmu, a kroz vojnu industriju, ekološke sukobe itd. i u kapitalizmu, osnova je na kojoj bismo morali tražiti razlike na kojima stvaramo ekonomski efikasan i politički demokratičan sistem koji će ljudi prihvaćati zato što ga žele, a ne zato što u njemu moraju živjeti.

Nova faza socijalizma mora se odlikovati proširenjem utjecaja radničke klase i radnih ljudi na društvene procese i baš zbog toga obnova socijalizma znači kraj partijske države i razvoj ustavnog sistema u kojem je svaka vlast demokratski ograničena i javno kontrolirana. A to pretpostavlja i postojanje snažne države koja nije identična etatizmu, koja je moderna, racionalna, efikasna i dobro organizirana, države koja koristi sva dostignuća tehnologije, a ona može biti takva samo ako je demokratski kontrolirana.

Preduvjet toga je reforma SKJ i njegovo odvajanje od države. To odvajanje znači i jačanje SKJ i jačanje države, a slabljenje etatizma. Jer, što je etatizam? Koliko god historijski neizbježan u počecima samog socijalizma, kada je on još revolucionaran, protekom vremena nužno se pretvara u pakt države i partije na račun radničke klase i naroda. Time bi i Socijalistički savez radnog naroda stekao stvarnu šansu da bude prostor za slobodno izražavanje različitih samoupravnih interesa i da ostvaruje demokratsku kontrolu. Organizacije sindikata, omladine, boraca, pa i novi samoupravni društveni pokreti, poput, recimo, ekološkog, stvorili bi pozitivno socijalističko vrenje, iz kojeg SKJ stalno izvlači nove spoznaje, prima poruke i upozorenja, kritike i podrške. SKJ u takvom vrenju alternativa osigurava prisustvo povijesne alternative koja jest klasna, ali koja se ne svodi na preživjele dogmatske stereotipe o klasnoj borbi.

O osnovnom smislu privredne reforme i iskušenjima njezinog provođenja

Jugoslavensko društvo, dakle, nalazi se pred jednim od najsloženijih zadataka – projektom privredne reforme – od čije realizacije izravno i najviše ovisi i sudbina samog socijalizma. U tu reformu morali bismo svim snagama ući početkom iduće godine, a o njezinim idejno-političkim aspektima naš Centralni komitet će posebno raspravljati u najskorije vrijeme. Ovdje bih, međutim, a bez ulaženja u pojedinosti, tek naglasio u čemu je njezin osnovni smisao i koja su naša moguća iskušenja u njezinom provođenju.

Pokušaja reformi privrednog krivotoka bilo je i ranije, ali su rezultati uvijek izostajali, jer su se odgovori na ključna pitanja odlagali za bolja vremena. U uvjetima jeftinog inozemnog kapitala, bilo je moguće kupovati i socijalni mir i nerealan životni standard, pa i odlagati strukturne promjene u privredi, ali došlo je vrijeme da se izravnavaju računi. Praksa dužničko-potrošačke svijesti, bez adekvatnog paralelnog razvoja vlastitih proizvodnih snaga društva, uz stalno jačanje tehnobirokratskog i etatističkog posredovanja u ekonomiji, dovela je do same provincijalizacije i proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa.

Okolnosti su išle na ruku procesu dezintegracije, jer potrošnja sama po sebi nije trebala bilo kakva unutrašnja ili izvanjska proizvodna savezništva. Iz takvog sistema društvene reprodukcije stvarana je i adekvatna društvena podjela rada, koja ne samo da nije bila sposobna da bude nosilac društvenog progressa, nego je objektivno bila i ispod razine kapitalističkog načina proizvodnje i vukla društvo i njegove ukupne odnose na stranputicu azijskog načina proizvodnje i društvene despocije. Na tim temeljima razvila se antireprodukcijaska politika distributivne ekonomije, koja nije imala zadaću da unapređuje društvenu podjelu rada, niti je to mogla po svom ustrojstvu nego je regenerirala sivu ekonomiju i birokratsko društveno sivilo. Ekonomska praksa takve ekonomske filozofije nije imala nikakve pretpostavke da bude efikasna na jugoslavenskom prostoru, a da se i ne govori o oštroj selekciji u međunarodnim ekonomskim odnosima.

Privredne reforme u nas, a i u svim socijalističkim zemljama, nisu uspijevale iz razloga što okoštale političko-birokratske strukture nisu bile spremne da se odreknu svoje velike moći, koju im je nužno nagrizalo i ugrožavalo jače djelovanje ekonomskih zakona, tržišta prije svega. Svaki znak da tim strukturama slabi moć i utjecaj bio je povod da se okrenu leđa privrednim reformama, a time i demokratizaciji društva. To je osnova takozvanog realnog socijalizma, a koji se, s jedne strane, iskazuje u paternalizmu društvene birokracije i njenoj moći, a, s druge strane, u siromaštvu radničke klase i građana, najčešće zaklinutih i za elementarna demokratska prava.

Takva društvena reprodukcija traži i kritiku samog vlasništva, prije svega onoga državnog tipa, koje u nas nije prevladano, usprkos otvorenim procesima za definiranje njegova društvenog karaktera. Naime, i pored proklamacija, mi još nismo uspjeli uspostaviti istinsko društveno vlasništvo, kao osnovu materijalne i društvene reprodukcije. Međutim, na tom poslu treba istrajati kao na povijesnom zadatku, kojim se utemeljuju novi način proizvodnje i novi društveni odnosi.

Kao komunisti koji uvažavamo objektivne kontroverze razvoja društva, ne možemo biti protiv pluralizma vlasništva. Privatno vlasništvo objektivno ima mjesto u sadašnjoj fazi razvoja. Granica privatnog vlasništva je u tome da se ono ne konstituiru u krupni kapital, odnosno da se osigura stalna prevaga društvenog vlasništva kao reprodukcijске osnove socijalističkog samoupravljanja. Na planu klasne podjele, granica je u tome da se ne smije restaurirati klasa krupnih i srednjih kapitalista.

Mi nismo nikada ulazili u objektivnu kritiku privatnog vlasništva, nego tek u njegov moralno-politički kontekst. Isti je slučaj – kad je riječ o kritičkoj valorizaciji – i s društvenim vlasništvom, koje se sporo razvija u uvjetima date društvene podjele rada i etatičkog posredovanja u tekućoj ekonomskoj politici.

Reforma mora biti na tragu tih dijalektičkih razdvajanja – da bi u sintezi odnosa ojačao blok socijalnog, moralnog, kulturnog i političkog programa socijalizma. I danas imamo na sceni sve oblike vlasništva, međutim, njihova je ekonomska artikulacija sasvim zapostavljena, što je vrlo prepoznatljivo u ponašanju države, koja npr. ne obavlja svoju funkciju ubiranja poreza, kao što to rade sve države razvijenog kapitalizma. Otuda je i pitanje poreznog sistema pretpostavka ostvarivanja koncepta vlasničkog pluralizma, a naravno i jedna od osnovnih pretpostavki za uspjeh i same privredne reforme. Društveno vlasništvo traži svoju afirmaciju u okviru dubokih ekonomskih i demokratskih promjena: upravljanje tvornicama prenijeto je na radnike, ali je tehnobirokracija u međuvremenu ugrabila upravljanje nad dohotkom. Raspoloženo vlasništvo ne može ni približno davati ekonomske prinose onakve kakve bi davalo da su konkretni radnici organizacija udruženog rada njegovi vlasnici u cjelini. Moramo pronaći rješenje, u okviru privredne reforme, da društveno vlasništvo u uvjetima robne proizvodnje bude nosilac materijalnog razvoja, ali i osnova razvoja socijalističkog samoupravljanja. Kontroverze robne proizvodnje, njihov historijski akumulator, valja koristiti za višu potenciju i društvenog vlasništva i njegovih odnosa. Jer, u sadašnjim uvjetima materijalna osnova samoupravljanja gotovo je likvidirana, a revolucija i njeni odnosi ne mogu se dalje razvijati na revolucionarnom romantizmu. To znači da se radnici vraćaju u položaj eksploatacije i da nisu stimulirani da više i bolje rade, pa otuda i puka iluzija tražiti njihovo radno i društveno angažiranje pod sadašnjim uvjetima, za izlazak iz krize.

U sklopu privredne reforme, Savez komunista se mora odrediti prema radničkom siromaštvu: rad mora biti izvor dostojanstvene egzistencije i svatko tko radi morao bi živjeti tole pristojno, da može podmirivati osnovne životne potrebe. U Jugoslaviji nitko ne smije biti gladan! U protivnom, ni privredna reforma nema smisla, niti možemo očekivati da je radnička klasa prihvati.

Naime, prema reformi se moramo nužno odrediti i konkretnim socijalnim programom. Radnik će u reformu ući s nesigurnim radnim mjestom, i s time on mora računati. Bit će selenja iz jedne u drugu tvornicu, ali i pojava da će radnici ostajati bez posla. Tamo gdje radnik ostane bez posla, ali ne svojom krivicom, njegova egzistencija mora biti zaštićena. Savez komunista mora stajati iza takvog opredjeljenja, inače će se reforma izroditi u socijalne nemire i bijedu i neimaštinu dijela radničke klase. Privredna reforma će izazvati velike lomove, a te lomove je moguće amortizirati tek razrađenom socijalnom politikom, sve do konkretnih zadataka u svakoj radnoj organizaciji i u svakoj društveno-političkoj zajednici. Prelaz na tržišni način poslovanja bit će težak i bit će velikog otpora i u redovima radničke klase. Međutim, svugdje tamo gdje se ekonomski racionalno i produktivno ne posluje, *kaiš se mora stezati, a stvar je u tome da ga ne stežu samo*

radnici nego i svi drugi, posebno oni koji imaju najviše. Dakako, to stezanje mora biti izvjesno, mora biti jasno da će se sutra bolje živjeti i da proizvodnja znači socijalni program za bolji život, a ne tek praksu za provjeru ekonomskih modela. Tito je 1972. u Prijedoru rekao da se »dobro zna šta je moguće u datom momentu, šta je moguće danas. I zato što znamo šta je moguće danas, a šta ne, ne smijemo varati narod lažnim parolama. Jer, laž se lupa onda o naše glave«.

Da bi se došlo do zaokreta, neophodno je provoditi prestrukturiranje privrede, koja nas danas uvrštava tek na periferiju međunarodne podjele rada. Nije posebna mudrost reći, da taj posao treba izvesti prema poznatim ekonomskim kriterijima, kojima se selekcioniraju investicioni projekti prema principu ekonomije troškova, znači pune efikasnosti i rentabilnosti, a ne prema kriterijima nacionalnih ekonomskih mitova. A da bi se to ostvarilo, banke moraju biti samostalni subjekti koji ocjenu nekog investicijskog projekta neće tražiti iz partijskih komiteta i političkih struktura, na čemu se i temelji vulgarna tzv. dogovorna ekonomija.

Napore zemlje u tom pravcu treba pojačati i razjašnjavanjem različitih ekonomskih dubioza, pretačući ih u javni državni dug. Naravno, to podrazumijeva i cirkulaciju vrijednosnih papira, bez kojih se taj javni dug teško može premostiti.

I inozemna ulaganja valja staviti u kategoriju pripomoći svim tim našim nastojanjima da privredna reforma dobije atribuciju društvenog i materijalnog progressa. Drugim riječima, inozemna ulaganja treba stimulirati do granice koja ne ugrožava reprodukciju i razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa. Na tome moramo čvrsto inzistirati i tu ne može biti ustupka.

Iz privredne reforme – to treba sagledati, procijeniti – Jugoslavija mora izaći tehnološki na višem stupnju, ali i s društvenom organizacijom i društvenim odnosima koji će biti demokratski i socijalistički.

Koncipiranje privredne reforme ne bi se smjelo zaustaviti na kritici onog što je bilo ili jeste, nego je nužno propitivanje novih putova i spoznaja. Nauka, kao jedan od ključnih elemenata suvremenih proizvodnih snaga, mora tragati za novim tehnologijama i novim načinom proizvodnje. Bez tog opredjeljenja, bez traganja za revolucionarnom teorijom, nema ni revolucionarne prakse. Privredna reforma mora istodobno biti i proces prevladavanja sadašnje privredne krize, ali i uključivanja u suvremena naučno-tehnološka dostignuća, na robotiku, informatiku, kibernetiku, itd., a naravno i u društvena kretanja koja rađa novi način proizvodnje sa svojom progresivnom društvenom podjelom rada i njenom humanizacijom. Jugoslavija ne bi smjela zaostajati za tim procesima.

Ekonomska tekuća politika već je od ranije morala, a u ovom času pogotovo mora ići u susret privrednoj reformi i udaljiti se od pragmatizma preživljavanja i palijativnih mjera. Prioritetni je zadatak regulacija u privredi i stvaranje prostora većoj samostalnosti privrednih

subjekata i njihovoj poslovnoj inicijativi. U uvjetima djelovanja tržišnih kriterija radne organizacije će morati same snositi i greške svoje razvojne i poslovne politike. Ne može se, s jedne strane, prizivati tržište i slobodna inicijativa privrednog poduzetništva, a, s druge, tražiti zaštitu od države za neinventivnost, nisku kvalitetu proizvoda i nisku iskorištenost kapaciteta, slabu organizaciju rada i zastarjele proizvodne programe. Intervencionizam države do sada je počivao na računici da je bolje spašavati nesposobnu privredu, nego u svojoj općini ili republici imati radni kolektiv koji svojim eventualnim socijalnim protestima i nezadovoljstvom može ugroziti pospanu državnu i političku birokraciju. Nije slučajno da se već sada, na pragu privredne reforme i njene djelomične instrumentalizacije, radnike plaši upravo privrednom reformom zbog tobožnjeg masovnog otpuštanja s posla, bez ikakve socijalne sigurnosti. Instrumenti ekonomske politike, u svakom slučaju, moraju biti takvi da uvažavaju ekonomsku prisilu i logiku ekonomske konkurencije privrednih subjekata, jer bez jakog domaćeg tržišta teško je osigurati siguran i dugotrajan opstanak na međunarodnom tržištu.

Dosadašnja ekonomska politika s predznakom administrativnog uplitanja, utemeljena na receptu zamrzavanja-odmrzavanja cijena, nije dala valjane rezultate, nego je, dapače, svojim vatrogasnim domašajima i siromaštvom instrumenata, umjesto da smanjuje, rasplamsavala inflaciju. A kako je inflacija radikalniji oblik eksploatacije najsiromašnijih slojeva društva, njeno suzbijanje je prva zadaća svake tekuće ekonomske politike, pa i pitanje političke odgovornosti nosilaca te politike.

Moramo jasno precizirati logiku i opseg državnih intervencija u privredi. Jasno je da se svi ne možemo brinuti o svemu. Na primjer, Narodnoj banci Jugoslavije treba dati pravo da vodi politiku vrijednosti dinara, ali da za taj posao i odgovara. Samo tako, preciznom raspodjelom nadležnosti prava u sferi kreacije i izvršavanja ekonomske politike mogu se nosioci odgovornosti i činiti odgovornima.

Tekuća ekonomska politika uglavnom je bila reducirana na mjere monetarno-kreditne politike, što znači da se samo iz sfere novca pokušalo rješavati probleme u proizvodnim odnosima i probleme ekonomskog razvoja. I Marx nas je upozoravao da novac zamagľuje primarne društvene odnose. Jednostrano definirana ekonomska politika posljednjih nas je godina dovela u stanje još veće privredne neravnoteže i konflikata. Siromašila je siromašne, siromašila je privredu, a bogatila samo jedan uži društveni sloj (samo oko 10 posto štediša danas raspolaze sa više od 80 posto ukupnih štednih uloga u Jugoslaviji). Drugi primjer neefikasnosti ovakve tekuće ekonomske politike (po mnogocemu asocijalne) jest izvoz. Očekivalo se da će stalno klizanje dinara povećati jugoslavensku izvoznu konkurentnost. Rastao je, doduše, fizički obujam izvoza, ali je devizni prihod ostao ispod onog iz 1981. godine. To znači da smo velik dio svog nacionalnog bogatstva prelijevali u

druge zemlje. Isto tako, poznato je da se kamata plaća iz viška vrijednosti, iz dobiti. U nas nema te dobiti koja bi mogla isplatiti kamate, pa se one u nekim kolektivima isplaćuju iz supstance proizvodnje. To znači da je narušena i sama prosta reprodukcija. Iznosim ovo ne toliko da bismo upozoravali na ekonomske zakonitosti, već da bismo se obračunali s proizvodnjom i improvizacijama. U svemu tome plaćamo i visoku cijenu ranije pohlepe za kreditima, koje danas moramo vraćati pošto-poto, ali to nije određujući faktor takvog ponašanja, nego su, jednostavno, često posrijedi pogrešne prognoze. Improviziranje, parcijalni pristupi i kompromisi, ako bi se nastavili po liniji starih navika i inercije, posve bi sigurno kompromitirali i onemogućili privrednu reformu.

Aktualna ekonomska politika Jugoslavije bila je i još jest u znaku distributivne logike. Otuda postojeći nesrazmjer između proizvodnje i nadgradnje u raspodjeli ostvarene vrijednosti. U okrilju distributivne ekonomije ruke i mozak su zakržljali, a rasla su do golemih razmjera usta i trbuh društva. Uoči privredne reforme 1965. godine privreda je raspolagala sa 67 posto dohotka, a danas raspolaže sa manje od 50 posto. U vrijeme izljava nezadovoljstva radnika i radnih ljudi stižu vijesti o tome da su se ovi ili oni fondovi nadgradnje napunili za šest, sedam ili osam mjeseci, pa se brže-bolje vraća šteta što je uzeto preko plana. Je li tako bilo i prošle godine s novcem i zašto on nije vraćen? Ne kupuje li birokracija socijalni mir i na ovakav način ili privredu treba rasteretiti redovnim instrumentima ekonomske politike?

Inače, osobni se dohoci često navode kao glavni generatori inflacije, utoliko se i savladavanje inflacije vidi prije svega u njihovom ograničavanju. A to je posve pogrešno: osobni dohoci u strukturi troškova proizvodnje iznose tek oko deset posto.

Posao je ekonomske politike nadležnih organa da iznađe instrumente koji će suzbiti inflaciju, a teret stabilizacije rasprostrijeti na leđa svih, a ne samo radnika na temelju njihove ekonomske snage. Svako drugo opredjeljenje vuče društvo u socijalne nemire, u socijalnu nepravdu, protiv koje mi komunisti moramo ustati.

O razvojnoj politici, a posebno o tekućim ekonomskim i privrednim kretanjima, u Centralnom komitetu i Predsjedništvu više smo puta kritički raspravljali, analizirali kretanja, utvrđivali zadatke, kao što se raspravljalo i zaključivalo i na mnogo drugih mjesta, najodgovornijih ili manje odgovornih. No, privredna kretanja se i dalje pogoršavaju i zaoštavaju na glavnim segmentima privređivanja, što bitno ugrožava ostvarivanje osnovnih ciljeva društveno-ekonomskog razvoja. I pored određenih pozitivnih rezultata na području izvoza, deviznih rezervi i deviznog priliva od turizma, nije učinjen odlučan zaokret na strateškim pravcima razvoja u borbi protiv inflacije, za povećanje proizvodnje, za prestrukturiranje i rasterećenje privrede i njeno osposobljavanje za efikasnije poslovanje i šire uključivanje u svjetsku privredu. Tome nisu pridonijele ni poduzete mjere ekonomske politike, a

nije bilo dovoljno ni spremnosti za njihovo pravovremeno donošenje i cjelovito ostvarivanje u svim segmentima društva. Također, nije pravovremeno utvrđen ni proveden program socijalne politike kao osnova za očuvanje i zaštitu životnog standarda radnika s niskim primanjima i velikim brojem članova njihovih porodica.

Na izrazito nepovoljan materijalni i ekonomski položaj privrede snažan utjecaj ima preveliko zahvatanje sredstava iz dohotka privrede, koje dosta dugo traje i proističe iz velikih neproduktivnih i neracionalnih izdataka u društveno-političkim zajednicama i organizacijama udruženog rada, zatim niskog korištenja proizvodnih kapaciteta, prekomjerne režije, itd. S tim u vezi suočeni smo s imobilizacijom značajnih društvenih sredstava na posebnim računima u SIZ-ovima i drugdje, koja stoje umrtvljena, a, s druge strane, privreda veoma oskudijeva u obrtnim sredstvima. Sve to ima utjecaja na opadanje privredne aktivnosti, posebno industrijske proizvodnje i smanjenje aktivnosti u građevinarstvu i drugim privrednim granama i djelatnostima. Ove je godine velika suša, koja ima karakter elementarne nepogode, dovela poljoprivredu u izrazito težak ekonomski položaj. U ovom trenutku problemi životnog standarda velikog broja radnih ljudi i građana, prije svega uslijed rapidnog opadanja realnih osobnih dohodaka i skoka cijena, veći su nego ikada.

Komunisti se moraju odlučno založiti da se već do kraja ove godine poduzmu hitne mjere za smanjenje prekomjernog opterećenja privrede putem svođenja opće i zajedničke, a naročito budžetske i izvanbudžetske potrošnje u okviru realnog dohotka i materijalnih mogućnosti privrede. Mora se onemogućiti stvaranje imobiliziranih sredstava u SIZ-ovima i odmah osigurati njihov povratak privredi. S tim u vezi neophodno je preispitati postojeću politiku kamata, poreskog i obračunskog sistema. To je posljedica, prije svega, porasta zahvatanja za opće i zajedničke potrebe i visokog rasta kamata i drugih oblika izdvajanja.

Najveći problemi sa kojima se dugo suočavamo a ne uspijevamo ih savladati sve dok jače ne počne djelovati tržište, locirani su ipak u oblast politike cijena. No, to ovdje samo notiram.

Svi činioci privređivanja moraju se odmah i najkonkretnije angažirati u borbi za zaustavljanje rasta inflacije i za njeno obaranje, za povećanje proizvodnje, rast izvoza, poboljšanje materijalnog položaja privrede i poboljšanje životnog standarda radnih ljudi.

Nagomilani socijalni problemi velikog broja radnih ljudi i građana i narasle socijalne razlike koje nisu rezultat rada moraju se odmah rješavati mjerama socijalne politike i socijalne zaštite, kako u društveno-političkim zajednicama tako i u organizacijama udruženog rada. U tome veoma odgovorne zadatke imaju komunisti u Sindikatu, Socijalističkom savezu i drugim organizacijama. Istovremeno, moramo se izboriti da socijalna politika postane sastavni i bitan dio razvojne politike i značajan faktor razvoja društva i sigurnosti radnih ljudi i građana.

Upravo je ovih dana SIV predložio Skupštini SFRJ određene mjere iz ekonomske politike, koje su na toj liniji, no mislimo da to ni iz daleka još nije dovoljno.

Riječ dvije o reformi političkog sistema

O reformi političkog sistema ne bih posebno govorio, odnosno ne bih iole pobliže ulazio u njenu bit i u dokazivanje zašto je i u čemu neophodna. Uostalom, o tome je bilo ili će biti riječi na više mjesta u ovom izlaganju. Odmah nakon ove sjednice Centralni komitet će držati 18. sjednicu, a na dnevnom su redu idejno-politički aspekti ustavnih promjena, pa će biti i povod i prilika da se nagovijeste i nove, dublje promjene u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, a koje nas čekaju u skoroj budućnosti. Za 14. kongres SKJ trebalo bi raditi platformu za taj daljnji rad na promjenama ustavnog sistema, uključujući i mogućnost pravljenja novog ustava.

Ništa u našem političkom sistemu nije sveto i nepromjenljivo osim temelja na kojima počiva socijalistička federativna Jugoslavija.

Rekao bih da smo od 12. kongresa SKJ, na kojem je usvojena inicijativa da se napravi kritička analiza političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, do danas izgubili mnogo vremena u suvišnim raspravama i mnogim nepotrebnim politizacijama. U »Pravcima razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja« E. Kardelj je pledirao za dublje proučavanje našeg političkog sistema, pa i novih rješenja u njemu koja su usvajana sedamdesetih godina i koja su svoj izraz našla prije svega u normama Ustava i ZUR-a. Mi poslije nismo bili sposobni, a izgleda ni spremni da to činimo. Nijedno konkretno rješenje nije tu, da traje vječno i da se ne može mijenjati. A jasno je da su granice promjena date ne u ugrožavanju već u razvijanju osnovnih načela i tekovina revolucije, na kojima počiva socijalistička i federativna Jugoslavija, zemlja zbratimljenih i ravnopravnih naroda i narodnosti.

Posebno bih u ovoj prilici naglasio, da sva rješenja u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, kako postojeća tako i ona koja se predlažu i koja će biti usvojena u najskorije ili bilo koje buduće vrijeme, moraju biti prije svega u funkciji integracije Jugoslavije kao zemlje vlasti radničke klase, socijalističke samoupravne zajednice ljudi i socijalističke federacije naroda i narodnosti.

Aktivnost na pripremi promjena Ustava SFRJ uspješno se privodi kraju. Doduše, o nekoliko predloženih rješenja još uvijek postoje rezerve, ali je za očekivati da će u demokratskoj, argumentiranoj i konstruktivnoj raspravi i ona u narednim danima biti prevladana. Komisija za ustavna pitanja upravo usaglašava preostala otvorena pitanja u Prijedlogu amandmana, pa su tako stvoreni uvjeti da ovih dana Savez-

no vijeće Skupštine SFRJ razmotri i usvoji prijedlog amandmana. Time su, također, stvoreni uvjeti da se ustavne promjene realiziraju planiranom dinamikom.

Mi ćemo se svestranije pozabaviti idejno-političkom suštinom Prijedloga amandmana već sutra na sjednici Centralnog komiteta SKJ. Danas želim da istaknem činjenicu da utvrđivanje Prijedloga amandmana u predviđenom roku predstavlja veoma značajan korak na liniji realizacije opredjeljenja SKJ o daljnjim pravcima razvoja i dogradnje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Promjene koje se predlažu značajne su i duboke, a posebno se to odnosi na ustavne norme za ostvarivanje privredne reforme. Na taj se način u velikoj mjeri približavamo realizaciji stavova Konferencije SKJ o reformi privrednog i političkog sistema.

Nema sumnje da će predloženi amandmani na Ustav SFRJ biti usvojeni u Skupštini SFRJ za Dan Republike. A onda će se moći mirno, u poboljšanoj situaciji kada i privredna reforma donese svoje prve pozitivne rezultate, a bez žurbe, raditi i na jednom boljem i kraćem ustavu.

Pred usvajanjem su i promjene koje se odnose na ustavni položaj SR Srbije i SAP Kosova i SAP Vojvodine u njezinom sastavu, a koji je toliko vremena potresao politički život ne samo u Srbiji već i u Jugoslaviji, i to promjene kako u Ustavu SFRJ tako i u ustavima Srbije i obje pokrajine. Centralni komitet SKJ još 1985. godine, pa onda i 13. kongres SKJ i Konferencija SKJ zauzeli su o tim pitanjima principijelne stavove, koji se nisu ranije dovoljno uvažavali. Najzad se Predsjedništvo CK SKJ na svojoj sjednici od 30. septembra »umiješalo« insistiranjem na provođenju tih stavova i, vjerujemo, prodonijelo da se u Ustavnoj komisiji SR Srbije sporna pitanja usaglase.

Reforma Saveza komunista ne radi očuvanja već radi dokidanja političkog monopola

Suočavajući se sa zadatkom da se i sam pretvara iz partije na vlasti u partiju koja djeluje u klasi, da bi klasa neposredno preuzimala vlast u društvu, Savez komunista se još od Šestog kongresa 1952. godine rukovodi spoznajom da su njegov program, način organiziranja i metode djelovanja neodvojivi od uloge radničke klase u sistemu socijalističkog samoupravljanja. SKJ se smjelo odlučio na onaj korak koji dugoročno vodi dokidanju svih posredovanja i predstavljanja »u ime klase«, »iznad klase« i »za klasu«, koje vrše država, državna ili neka druga partija, kapital i njegove institucije, itd., a sa mišlju vodiljom da radnička klasa postane osnovni subjekt novog načina proizvodnje društva, kroz novu organizaciju proizvodnje i novu raspodjelu materijalnih dobara i duhovne komunikacije ljudi.

Međutim, sve do danas naše društvo, usprkos velikim početnim rezultatima u razvoju socijalističkog samoupravljanja, nije se uspjelo osloboditi zagrljaja etatizma, a sam Savez komunista u mnogočemu ponašanja partije na vlasti.

Posljednjih mjeseci radnička klasa upućuje najžešću kritiku od pobjede socijalističke revolucije naovamo, koja kritika potvrđuje ispravnost Titovih riječi iz 50-tih godina da se partija mora odvajati od države da se ne bi odvojila od radničke klase. Zato umjesto okrenutosti državi i vjere u svemoć normativnih rješenja i snagu poretka, Savez komunista mora se okrenuti klasi i organiziranju komunističkog pokreta koji će kao kreativna snaga u sistemu socijalističkog samoupravljanja i u delegatskom sistemu afirmirati i povezivati sve proizvodne, klasne, naučne, tehnološke snage i tendencije, koje teže da probiju i nadmaše »postojeće« na liniji društvenog progressa i rada.

Danas je više nego očito da moramo ići na dokidanje preostalih elemenata političkog monopola SKJ.

Već samom orijentacijom na socijalističko samoupravljanje naglasili smo smjer razvoja od jednopartijskog ili višepartijskog sistema prema bespartijskom, od jednog ili više političkih monopola ka njihovom ukidanju i odumiranju jedne ili više partija. U mnogo čemu Savez komunista, međutim, još nije prevladao praksu i ponašanje političkog monopoliste, dijelom i iz objektivnih razloga koji proizlaze iz ograničene mogućnosti subjektivnog faktora da mijenja historiju, iz klasne konstelacije i u društvu i u SKJ, itd. Upravo iz tih razloga, a u cilju zaštite tekovina socijalističke revolucije, naglašavao je Kardelj u »Pravicima razvoja...«: »Savez komunista se borio i bori se za to da – zajedno sa svim drugim socijalističkim snagama – obezbedi neposredni uticaj na one ključne pozicije državne vlasti od kojih zavisi opstanak, stabilnost i daljnji slobodan razvoj našeg socijalističkog društva. Samo u tom smislu mora da se govori o elementima jednopartijskog sistema i u našem društvu«.

Osim te sfere, koja je od kardinalnog značaja za opstanak i daljnji progres našeg socijalističkog društva, nema razloga za postojanje drugih elemenata političkog monopola Saveza komunista. Štoviše, zadržavanje tih elemenata vodilo bi konzerviranju njegove uloge na pozicijama vladajuće partije iz faze državnog socijalizma.

Mnogo je toga što je još uvijek za sebe zadržao Savez komunista, a što unutar političkog sistema socijalističkog samoupravljanja pripada ne samo njemu nego i drugim subjektima i što ulazi u sferu neposrednog samoupravljanja.

Dokidanje tih elemenata političkog monopola jedan je od naših glavnih zadataka na dubljem preobražaju Saveza komunista, što je zahtijevala i Konferencija SKJ. Tom poslu dužni smo odmah prići, pa predlažemo da se, u sklopu priprema 14. kongresa SKJ, već na današnjoj sjednici osnuje komisija za preobražaj SKJ.

Politički monopol Saveza komunista još se na mnogo načina izražava, prije svega, u njegovom odnosu prema radničkoj klasi. Savez komunista često klasu u mnogočemu sputava, nastupa prema njoj kao snaga izvana koja diktira i u njoj gleda objekt, a radi se o tome da Savez komunista djeluje u klasi, a njezinu svijest klase po sebi transformira u svijest klase za sebe i da inicira, organizira i usmjerava njezine akcije unutar sistema socijalističkog samoupravljanja. Učestali radnički štrajkovi i njihove poruke jasno pokazuju da se radnička klasa, usprkos Ustavu i svim našim normama i proklamacijama, još osjeća kao objekt, da je u najamnom položaju i blokirana birokratskim pritiscima i manipulacijama. Upravo zbog toga i organizacije Saveza komunista, uz sindikalne organizacije, moraju na licu mjesta biti uz radnike i s radnicima, kad god se oni doista suprotstavljaju gaženju samoupravljanja, lošoj organizaciji rada, nesposobnim poslovnim organima, kršenju načela o raspodjeli prema rezultatima rada, birokratskim postupcima i u komuni i u čitavom društvu. Ali, moraju imati i sposobnosti i snage, da se na licu mjesta suprotstave anarhičnim i neopravdanim zahtjevima, koji u štrajkovima također dolaze do izražaja. Mi komunisti moramo se vratiti u narod i među radnike i dijeliti s ljudima i dobro i zlo, te na taj način ponovo se izboriti za uvelike izgubljeno povjerenje.

Savez komunista još se uvijek često postavlja kao arbitar sa strane i »odozgo« prema snagama samoupravljanja u organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama, u društveno-političkim i samoupravnim interesnim zajednicama i u cjelini delegatskog sistema. On se, naime, često neodgovarajuće miješa u tokove samoupravljanja bilo da prethodno odlučuje ili naknadno obavezno sankcionira, da dijeli obaveze i drugima a ne samo svojim članovima umjesto da ih potiče i pridobija argumentima.

A najvažnije je da se ne potiskuje i ne potcjenjuje društvena uloga i odgovornost Socijalističkog saveza radnog naroda. Jer, bitku za socijalizam ne može voditi Savez komunista sam za sebe. Samo u demokratskoj suradnji i povezanosti s najširim socijalističkim snagama unutar Socijalističkog saveza i cjelokupnog sistema socijalističke samoupravne demokracije, a ne zatvoren u sebe i svoje organizacije i oblike djelovanja, Savez komunista može da se potvrđuje i razvija kao unutrašnja, pokretačka, mobilizatorska, kao idejno i politički vodeća snaga društva. I tu, tj. unutar najšire fronte samoupravnih snaga, Savez komunista mora se potvrđivati kao glavni inicijator pokretanja i otvaranja slobodnog i odgovornog dijaloga s pozicija socijalizma u rješavanju otvorenih pitanja i gorućih problema našeg života, rada i razvoja. Da dodam i to da dva milijuna članova Saveza komunista u odnosu na još šesnaest milijuna punoljetnih građana ne smije ni u čemu biti povlašteno kada se radi i o sudjelovanju u političkom životu, samoupravnom odlučivanju, biranju na stručne i društvene dužnosti i u delegatska i samoupravna tijela.

Preobražaj Saveza komunista teško će ići ako komunisti ne budu imali više sluha za kritiku iz redova »vanpartijaca«, iz redova Socijalističkog saveza, Saveza sindikata, boraca, omladine, delegatskih tijela i svih samoupravnih tijela, zborova radnika i zborova građana. Potrebne je da se upućuje kritika njemu, nego da on ostaje pri navici da kritizira druge i pri tom zaboravlja i na kritiku samog sebe.

Savez komunista se u dnevnoj praksi mora drugačije postavljati prema državi i njezinim izvršno-upravnim organima. On se danas *bez potrebe upliće u nadležnost države, pretresa i blagosilja pitanja iz državne nadležnosti, preuzimajući na sebe odgovornost državnih izvršnih organa, umjesto da zadržava nužnu kritičku distancu.*

On se ne otvara dovoljno prema socijalističkom javnom mišljenju i nije se osposobio da se za to mišljenje bori na nov način. Još pribjegava zakulisnoj politici, a ne vodi dovoljno javnu, argumentiranu borbu za svoje stavove i politiku i ne uvažava dovoljno to mišljenje kao snagu i izraz socijalističke demokracije. S druge strane, idejnu borbu protiv antikomunističkih i antisocijalističkih istupanja i djelovanja često reducira na forumske osude i isprazne fraze, a po inerciji pristaje i na, doduše sve rjeđe, administrativne mjere da bi se tobože spriječilo uznemiravanje javnosti.

Najizrazitiji monopol Saveza komunista postoji na području kadrovske politike. A on više nije održiv u svjetlu razvoja socijalističkog samoupravljanja i njemu primjerenog političkog sistema. Umjesto da Savez komunista blagosilja sva kadrovska rješenja u društveno-političkim organizacijama i zajednicama i u organizacijama udruženog rada i da često šalje svoje profesionalne kadrove na njihova direktorska mjesta, o tome trebaju odlučivati radnici, radni ljudi i građani, njihovi samoupravni organi i delegatska tijela; oni treba da, bez tutora i miješanja sa strane, kontroliraju one koje biraju i imenuju, ocjenjuju njihov rad i utvrđuju njihovu odgovornost. Sve veću ulogu u obavljanju svih javnih funkcija morat će imati socijalističko javno mišljenje, uz uvjet da se napuštaju metode tajne politike, kadrovskih kuhinja i klanovskih namještaljki.

Iz Saveza komunista i njegove prakse treba ukloniti famozne kadrovice, zaljubljene u svoje liste i personalne dosijee, koji iz kabineta raspoređuju »kadrove« i poigravaju se sa sudbinama ljudi, pa i onda kada pristaju na više kandidata. Ti koji »kadriraju« zapravo eliminiraju mogućnost ljudi da putem slobodnih izbora, zakona i natječaja dosegnu svaki posao i svaku funkciju. Pogotovo je neophodno ukidanje »političke podobnosti«, a provjera ljudi da se postiže, recimo, raspravama u Socijalističkom savezu, te putem slobodnih i neposrednih izbora, natječaja i radnog zakonodavstva.

Budući da smo revolucionarna organizacija, nema uspješnog preobražaja Saveza komunista bez stvarne afirmacije demokratskog centralizma kao osnovnog principa njegovih unutrašnjih odnosa a koji je danas ugrožen u obje njegove komponente.

Nedovoljna demokratičnost odnosa u Savezu komunista Jugoslavi- je ogleda se, primjerice, u tome što se član Saveza komunista još uvi- jek nije potvrdio kao osnovni subjekt izgrađivanja i ostvarivanja politi- ke SKJ i što je nerazvijena uloga i praksa osnovnih organizacija u pri- premanju donošenja i ostvarivanja odluka SKJ. To je posljedica ne samo pogrešne prakse, već i realne pozicije člana i osnovne organiza- cije u odnosu na organe Saveza komunista. U praksi se moramo izbo- riti za promjenu tog odnosa u korist člana i osnovne organizacije koja bi podstakla reafirmaciju rada u društvenoj bazi i na osnovu osobnog primjera i moralnog ugleda člana Saveza komunista pokrenula tako neophodnu stvaralačku energiju članstva, radničke klase, omladine i svih socijalistički orijentiranih radnih ljudi i građana.

Demokratske odnose posebno ugrožavaju sve češće pojave prozivanja, diskvalificiranja i represija prema onima koji su iznijeli svoje kritičko mišljenje o nekim političkim pitanjima i problemima, o ponašanju drugih članova Saveza komunista, o stavovima i radu nekog organa Saveza ko- munista i njegova člana, premda prema Statutu SKJ član SKJ ne može za to snositi političku odgovornost.

Na pojave prozivki za ono što je bilo rečeno na sjednicama Central- nog komiteta SKJ Predsjedništvo CK SKJ je više puta reagiralo. Ali, ta se praksa i ovih dana nastavlja. *Na one koji iznose svoje kritičko mišlje- nje pa i u najblažem obliku, o radu nekog organa SKJ organiziraju se i vode militantne hajke i kampanje, traži se njihov politički linč, čime se ne samo negira elementarno statutarno pravo člana SKJ već i flagrantno krši Statut SKJ (član 30). Takve kampanje zastrašivanja, prozivanja i po- zivanja na političku odgovornost direktno su usmjerene na gušenje i dru- štvene i unutarpartijske demokracije, a prije svega i na kršenje principa demokratskog centralizma u SKJ, i to u prvom njegovom elementu.*

Unutarpartijsku demokraciju narušava u posljednje vrijeme do ne- slučenih razmjera proširena takva sloboda »prozivanja«, pa i vrlo pro- izvoljnih optuživanja partijskih i svih drugih rukovodstava i to u »tu- doj« republici i pokrajini, u federaciji, a da pri tom najčešće ne samo da izostaje svaka kritika »svog« rukovodstva i »naših« rukovodilaca poimenično, već se oni nekritički hvale i veličaju. Ako se takva kritika »svog« rukovodstva i javi, nastaju veoma konkretne nepovoljne poslje- dice po one koji kritiku upućuju.

Upravo ovih dana svjedoci smo, uz opravdane kritike, i nečuvenih, s jedne strane, neargumentiranih, a na mitinzima i u novinama izricanih prozivki i osuda pojedinaca i čitavih rukovodstava, uključujući i CK SKJ i njegovo Predsjedništvo, a, s druge strane, euforičnih veličanja pojedi- naca i samo jednog, »svog« rukovodstva, njegove mesijanske uloge. Savez komunista Jugoslavije mora smoći snage da se odupre takvim razaraju- ćim tendencijama, koje nemaju ništa zajedničko s njegovim revolucionar- nim demokratskim bićem.

Svojevremeno, kada su u društvu izbile slične tendencije i ponaša- nja, Edvard Kardelj je upozorio: »Autokratizam pojedinaca i grupa

pod parolom 'mi i narod', bio bi samo posljednji korak pred raspada-
nje političkog sistema socijalističke demokratije Uostalom, takve pa-
role su uvek bile pokriće za razne oblike autokratizma i antidemokra-
tizma«. Mislim da je ovo upozorenje aktualno i za našu današnju situ-
aciju, jer se i u Savezu komunista i u društvu, od općine »naviše«, pri-
lično jako razvija »liderstvo«, politikanstvo, birokratski centralizam,
karijerizam, borba za vlast što je, uostalom, karakteristika svakog frak-
cionaštva i grupašenja, što sve ozbiljno potkopava jedinstvo i revolu-
cionarno biće Saveza komunista Jugoslavije.

Da spomenem i pitanje odnosa manjine i većine. Nema jačanja
unutarpartijske demokratije ako se ne izborimo za poštivanje prava
člana SKJ, koji je ostao u manjini, da slobodno zadrži vlastito mišlje-
nje i da se prema njemu ne primjenjuju sankcije, pod uvjetom da do-
sljedno i stvaralački izvršava odluke koje su donijete na statutaran na-
čin, a u demokratskoj klimi.

*Uostalom, uvijek su kreativne manjine formulirale nove ideje, i radi
se o tome da one na regularan način cirkuliraju i u SKJ, kako bi eventu-
alno postale vlasništvo svih.* Od toga moramo polaziti i u uređivanju
unutrašnjih odnosa u Savezu komunista Jugoslavije. Prihvatljive su
one kreativne manjine koje se ad hoc formiraju oko pojedinih pitanja
ili problema, ali nisu prihvatljive frakcije, osobito one koje izrastaju u
borbi za vlast, kao što bi za jedinstvo SKJ pogubno bilo da se formira-
ju i manjine na nacionalnoj, republičkoj, pokrajinskoj ili kakvoj drugoj
teritorijalnoj osnovi.

U posljednje vrijeme sve smo češće svjedoci da demokratski cen-
tralizam ne funkcioniše ni u drugoj njegovoj komponenti – centraliz-
mu. On donekle, a negdje i veoma dobro funkcioniše do nivoa repu-
bličkih i pokrajinskih organizacija SK, a na nivou SKJ se ne samo sla-
bo osjeća, već se sve češće direktno, otvoreno i javno polemizira i suprot-
stavlja jednoglasno usvojenim stavovima CK SKJ. Sve su to ozbiljni
znaci krize unutrašnjih odnosa, pomanjkanja i demokratije i jedinstva,
kao i međusobne odgovornosti u SKJ. Nismo do sada imali snage o
svim tim pojavama narušavanja unutrašnjih odnosa u SKJ konkretno,
otvoreno i na vrijeme razgovarati, zbog čega danas osjećamo velike
posljedice.

Već se duže vremena naglašava urgentnost rada na preobražaju
Saveza komunista. Još je 10. kongres SKJ, održan 1974. godine, istak-
nuo zahtjev da se SKJ mora brže preobražavati u organizaciju revolu-
cionarne akcije.

Savez komunista je podlegao »demokraciji« sastanaka, forumskom
radu i papirnatost aktivnosti. Zato se, kao što je Lenjin zahtijevao,
»mora prevazići stil rada i rukovođenja koji se ogleda u zasjedanjima,
konferencijama, u gubljenju vremena, koji nas zavarava da nešto radi-
mo i umirujemo savjest da smo nešto uradili. Zato, manje političke ga-
lame, kićenih riječi, savjeta i uputstava, više poslovnosti i praktično-
sti, više živog konkretnog rada, praktičnog sprovođenja usvojene lini-
je«.

Tu birokratsku rak-ranu Saveza komunista i čitavog društva zalije-
čit ćemo ako se okrenemo praktičnom radu na organiziranju i usmje-
ravanju samodjelatnosti radničke klase i svih radnih ljudi u institucija-
ma političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, ako se mi ko-
munisti licem u lice nalazimo sa radnicima, a ne da, recimo, kontakti-
raju samo s poslovnim organima u organizacijama udruženog rada
ili sa raznim političkim aktivima.

Ukratko, u reformu SKJ ne idemo zato da bismo pokušali napraviti
neku idealnu političku organizaciju ili zato što Savez komunista želi-
mo samo prilagoditi izgledu modernih partija u svijetu. Još manje u
nju idemo da bi se održala postojeća rukovodstva, ili da bi se ona pri-
lagodila novim uvjetima. Naprotiv, u nju idemo da bi Savez komunista
bio kadar da ostvaruje ciljeve koje je utvrdio na 13. kongresu i na
Konferenciji SKJ: ekonomski, politički i kulturno otvoreni socijalizam,
dinamično jugoslavensko društvo, tehnološki, informacijski, ekološki i
proizvodno sposobno da prima najuspješnija svjetska rješenja i da se
natječe s njima. Da naše društvo napreduje u pravcu društva socijalne
pravde, interesne i kreativne motivacije, ravnopravnosti šansi za vri-
jedne i sposobne ljude.

Da bi ostvario te ciljeve, *SKJ mora za svoje ideje pridobijati ljude ar-
gumentima i dijalogom unutar svih institucija i organizacija društva*, a
prije svega unutar Socijalističkog saveza.

Da bismo postali istinski samoupravno pluralističko društvo, obje-
dinjeno na historijskom cilju oslobođenja rada, moramo razbiti savez
države i partijske vlasti; moramo sam Savez komunista osloboditi tu-
torstva i utjecaja vladajućih slojeva koji su nosioci birokratske moći;
moramo prekinuti politički monopol Saveza komunista kojim se za-
pravo instrumentalizira da on politički i ideološki opravdava vlast bi-
rokracije koja se time čuva od kritike, provjeravanja i smjenjivanja.

Moramo ukrstiti koplja s rastućom dominacijom empirizma, prak-
ticizma i pragmatizma, kao i s utopijom o spontanoj akciji masa, jer
sve te tendencije nisu sposobne da socijalističkom društvu ponude
kao alternativu ništa drugo osim prošlosti i svega konzervativnog i na-
zadnog što bi iz toga proizašlo.

Dublji preobražaj SKJ, kako bi on doista djelovao kao snaga vizije i
inicijative, otvoren prema svakoj stvaralačkoj i humanističkoj kritici,
opredijeljen jedino za demokratsko rješavanje društvenih pitanja, ute-
meljen u radničkoj klasi i narodu, a bez monopola direktivne i koman-
dne partije, sraslom s državom, uvjet je da se on doista i ubuduće pot-
vrđuje kao nosilac stvaralačke sinteze politike koja Jugoslaviju dalje
razvija na Titovom putu socijalističkog samoupravljanja.

Preobražaj SKJ morao bi izraziti i novi statut, koji bi donio 14. kon-
gres SKJ, i na tome moramo ozbiljno raditi.

Reforme su prije svega šansa za mladu generaciju

Mlada generacija Jugoslavije i njena sadašnja pozicija u društvu najbolje pokazuju naš opći zastoj. Blokada inicijative ljudi i realno udaljavanje institucija sistema i naroda najdrastičnije se pokazuju upravo u svijesti i ponašanjima mladih. Ako je nezaposlen, mladi je čovjek gotovo stavljen i izvan društva i ne može ništa sam za sebe učiniti. Posljednji je čas da se mladi ljudi ove zemlje i njihovo nezadovoljstvo usmjere prema obnovi socijalizma. Jer, u protivnom će, izražavajući samo opravdani revolt protiv birokracije a kroz stalno odgađanje promjena, izjednačiti birokraciju sa socijalizmom. Sve veći broj mladih kao da to već čini. Sve tri reforme utoliko su prije svega šanse za mlade. Upravo su znanje i obrazovanost, informatička pismenost i inovativnost najveće revolucionarne snage rada u suvremenom društvu. Nezaposleni mladi ljudi u prosjeku su mnogo obrazovaniji od onih koji danas imaju radna mjesta. Čitava priča o prestrukturiranju privrede i napuštanju industrijske epohe u ime postindustrijskog društva sažeta je u toj jednostavnoj istini. Istina je, međutim, da i danas u Jugoslaviji postoje primjeri malih proizvodnih pogona od desetak zaposlenih upravo na novim tehnologijama. Samo je potpuna inertnost razlog što se ne skupe stotine takvih programa i time nastanu klice nove dinamične privrede koja može zapošljavati mnogo sposobnih ljudi.

Velika snaga mlade generacije doći će do izražaja kad tri reforme odstrane blokade koje je sistem postavio od procedure zapošljavanja, preko mogućnosti rada na društvenim i privatnim sredstvima pa i do realnog plaćanja znanstvenog rada. Bilo bi dobro da Konferencija SSO Jugoslavije sakupi sve inicijative i ostvarene projekte, jer, čini se, veći je problem ideje i načini kako da se realiziraju, nego stvarnih mogućnosti.

Projekt socijalizma kakav sada na višoj razini i u novim uvjetima otpočinjemo učinit će od mlade generacije snagu koja, pokrećući svoj rad i znanje, pokreće društvo.

Protiv kontrarevolucije na Kosovu moramo se boriti djelima

Čitava Jugoslavija veoma je zabrinuta zbog stanja na Kosovu, zbog kontrarevolucionarnog nastupanja albanskog nacionalizma i separatizma i zbog pojava revanšističkog nacionalizma u redovima drugih naših naroda i narodnosti. I priželjkuje razrješenje kosovske traume kao u ovom trenutku najvažnijeg uvjeta smirenja političkih strasti u zemlji.

Kontrarevolucionarni prevrat je na zastavi albanskog nacionalizma na Kosovu i posvuda u Jugoslaviji gdje je kompaktnije naseljena albanska narodnost već od drugog svjetskog rata, da ranija vremena ne

spominjemo, kada je on vršio balistički teror nad srpskim, crnogorskim i makedonskim narodom u granicama tzv. velike Albanije pod skutom talijanskog fašizma, a to je onda pokazala i balistička pobuna 1945, to su pokazale i demonstracije i neredi albanskih nacionalista i separatista na Kosovu 1968. i 1981. Dakako, snage albanskog nacionalizma sanjaju o svom nasilnom nastupanju i danas i sutra.

Albanski nacionalizam u Jugoslaviji postoji i postojat će kao kontrarevolucionarna snaga još dugo vremena i o tome ne treba imati iluzija. On u svom planu kao krajnji cilj ima priključenje krajeva u kojima živi albansko stanovništvo državi matične nacije i on je uvijek spreman i sposoban da nastupa agresivno i brutalno, da bi iz tih krajeva istjerao Srbe, Crnogorce, Makedonce i pripadnike drugih naroda i narodnosti. A radilo se i radi o tome kako da ga socijalističke snage i u samoj albanskoj narodnosti i u redovima drugih naroda i narodnosti na Kosovu, u Makedoniji, u Crnoj Gori, južnoj Srbiji, u čitavoj Jugoslaviji suzbijaju i iskorjenjuju, oduzimaju mu teren za kontrarevolucionarno djelovanje.

Albanski nacionalizam neprestano organizira i podstiče kontrarevoluciju na Kosovu, sa ciljem da je prenese i na druga područja na kojima žive Albanci, a indoktrinaciju vrši na tezama da su Albanci u Jugoslaviji neravnopravni, potisnuti i ugroženi. Svatko tko, međutim, iole potraži činjenice, vidjet će da je u socijalističkoj Jugoslaviji upravo albanska narodnost snažno zakoračila putem progressa i doista stekla punu ravnopravnost. Koliko znam, to je i jedina nacionalna manjina u svijetu, čiji se pripadnici obrazuju na maternjem jeziku na jednom velikom univerzitetu, na kojem čine 80 posto studenata, čiji su pripadnici i glavnina članova u jednoj akademiji nauka. Ta naša narodnost ima na raspolaganju sve potrebne kulturne i informativne institucije, a koje doduše i na sreću nisu samo njezine, nisu u načelu jednonacionalne.

Albanac je u ovoj zemlji, po ustavnim i statutarnim normama u redosljedju, bio i predsjednik Predsjedništva SFRJ i predsjednik Predsjedništva CK SKJ, da ne spominjemo sve druge funkcije na Kosovu, u Srbiji i Jugoslaviji koje su dostupne ljudima i albanske narodnosti i na kojima se oni nalaze.

Politika prema Kosovu i u odnosu na Kosovo i jučer i danas najbolje pokazuje koliko je čitava Jugoslavija, a Srbija posebno, bila i jest svjesna potrebe da se i albanska narodnost, kojoj na Kosovu sada pripada 80 posto stanovništva, razvije i integrira u život ove zemlje kao posve ravnopravna i slobodna.

Praktično, glavni izvor financiranja privrednih investicija na području SAP Kosova u posljednja dva decenija predstavljala su sredstva Fonda Federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosova.

Kada se, međutim, pitamo za uzroke i korijene nacionalističke kontrarevolucije na Kosovu, moramo poći od spoznaje da je stanje na Kosovu samo najgori izraz krize vladajućih birokratskih odnosa koji su karakteristika, više ili manje, stanja u čitavoj zemlji.

Otvorene nastupe snaga kontrarevolucije, a na platformi albanskog nacionalizma, i 1968. i 1981. omogućilo je birokratsko-etatiističko zatvaranje Kosova prema Srbiji i Jugoslaviji, koje je trajalo i povećavalo se decenijama, a da nije ni u vremenu od 1981. godine do danas prevladano. I to je osnovni uzrok, da ni kontrarevolucija nije poražena.

Kosovo se upravo na toj osnovi etatiističkog pokrajinskog zatvaranja objektivno pretvaralo u albansku pokrajinu, umjesto da je pokrajina svih koji u njoj žive, sastavni dio Srbije i maksimalno otvorena prema Jugoslaviji, upravo zbog toga da bi se brže razvijala i otvarala povoljniju perspektivu i albanskoj narodnosti.

Raspodijeljenje sredstvima koja su se, kao što smo vidjeli, najmanjim dijelom stvarala na Kosovu, a pretežno su dobivana iz »ostale« Jugoslavije, bilo je, i do danas ostalo, kao uostalom i drugdje u Jugoslaviji, u etatiističkim i tehnobirokratskim rukama. Na tlu velike relativne zaostalosti i nerazvijenosti, to je onda poticalo mentalitet optuživanja Srbije i Jugoslavije da malo pružaju, da malo pomažu, a, s druge strane, rađalo težnju za zaokruživanjem Kosova u reprezentativnom smislu, kao fiktivne države koja treba da bude formalno priznata, koja će biti ravna SR Srbiji, SR Hrvatskoj, itd., koja treba da izađe iz sastava SR Srbije, da postane albanska republika u Jugoslaviji, s obrazloženjem da tu postoji rastuća albanska apsolutna većina.

To je onda vodilo i snažnoj, poticanoj i spontanoj težnji za etničkom čistoćom, koja je, bez sumnje, fašistoidna.

Kao što je danas jasno da stabilizacije Jugoslavije nema bez rješavanja stanja na Kosovu, tako *nije moguća stvarna i konačna stabilizacija prilika na Kosovu, pa i popravljjanje veoma pogoršanih međunacionalnih odnosa, dok se više ne stabilizira čitava Jugoslavija, dok jače ponovo ne krenemo naprijed u svom ukupnom razvoju.*

Sve je to bilo i još jest tlo i za brutalno djelovanje organiziranih snaga albanskog nacionalizma, koje se potpomažu i stimuliraju i izinozemstva.

A tome onda treba pridodati i druge, kako trenutne tako i historijske determiniranosti kao što su visok natalitet albanskog stanovništva, siromaštvo dobrog dijela, znatna nepismenost. I to su činioци koji su išli i idu na ruku subverziji i teroru zasljepljenog albanskog nacionalizma i pogodovali tome da nacionalistička indoktrinacija prođe i duboko i široko, posebno u redove mladih. Taj nacionalizam ne bira sredstva da bi ostvarilo cilj etnički čistog Kosova kao materijalizaciju totalitarne ideje: jedna nacija, jedna država, jedan vođa.

A takav razvoj stvari, dodajmo ovdje, koristi srpski nacionalizam, da oživi nacionalne mitove i pozove na rat (ako bude sreće, kako pje-

vaju oni kojima je rat sreća), da on riješi ono što organizirane socijalističke snage ne uspijevaju.

Jugoslavija, a i Srbija ranije, premalo su znale o Kosovu i o tome što se tamo zbiva, upravo zbog etatiističko-birokratske zatvorenosti. Tek nakon 9. sjednice CK SKJ, a posebno i svim ovim što se zbiva nakon 16. sjednice CK SKJ, u Jugoslaviji se probila puna, ili bar potpuni-ja istina o Kosovu, a najzad je možda i pobijedila svijest da Kosovo nije negdje daleko, gotovo na drugoj planeti, nego u našoj kući, da kao žarište mnogih naših boljki, evo, potresa čitavu Jugoslaviju.

Upitajmo se zašto Savez komunista i organizirane socijalističke snage nisu u proteklih sedam godina uspjele ako ne do kraja, a ono mnogo više i odlučnije poraziti kontrarevoluciju na Kosovu. Pokazale su se i pokazuju slabosti, koje su u tamošnjim specifičnim okolnostima imale i imaju teške i tragične posljedice. Forumski rad, isprazna deklarativnost, gubljenje veza sa svakidašnjim radnim i životnim problemima radnih masa, pomanjkanje suptilnog rada s omladinom – sve je to slabilo i još slabi snagu utjecaja i akcionu sposobnost Saveza komunista Kosova u borbi protiv nacionalističke kontrarevolucije.

Iz svih tih razloga postavili smo, a moramo priznati sa zakašnjenjem, i pitanje odgovornosti, i to ne samo komunista i rukovodstva na Kosovu, koja je primarna i najveća, nego i šire u SR Srbiji i SFR Jugoslaviji. Jer, zadatak je svih da se kontrarevolucija konačno suzbije i slomi.

Na 16. sjednici Centralnog komiteta SKJ, u julu ove godine, ocijenili smo da nikako ne možemo biti zadovoljni provođenjem Zaključaka 9. sjednice iz juna 1987. godine. I dogovorili smo se da utvrdimo odgovornost za neučinjeno, tim prije što su se dalje pogoršavali međunarodni odnosi na Kosovu, iseljavanje Srba i Crnogoraca pod pritiskom se ne smanjuje, dok su podvajanja i okupljanja na nacionalnoj osnovi, pogotovo nakon 16. sjednice CK SKJ, postala gotovo svakodnevnna. I sada, na ovoj sjednici, tu odgovornost najzad počinjemo utvrđivati, a to ćemo nastaviti prilikom kompleksnog razmatranja izvještaja o ostvarivanju Jugoslavenskog programa o Kosovu, itd. To što samo Predsjedništvo predlaže CK SKJ i u pogledu vlastite odgovornosti i u pogledu odgovornosti drugih, sadržano je u tački 9. Prijedloga neposrednih zadataka. Dobili ste i izvještaj Predsjedništva o aktivnosti Centralnog komiteta i Predsjedništva na provođenju Zaključaka 9. sjednice, koji je poslužio i kao podloga, iako ne jedina, i za predložene mjere odgovornosti.

Gdje smo svi i poslije 9. sjednice CK SKJ najviše podbacili? Prije svega, različito smo je tumačili. A onda izostalo je jedinstvo akcije, iako je to bila i prva tačka Zaključaka 9. sjednice. Nije ga bilo prije svega između Pokrajinskog komiteta SK Kosova i Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, koliko god su oni i zajednički radili. Nije bilo dovoljno angažiranja i jedinstvene akcije ni u cijeloj zemlji, iako svi u toj akciji nemaju jednake konkretne mogućnosti, obaveze i odgo-

vornosti. *Danas su nacionalna podvajanja sve izrazitija i prijete još ozbiljnijim međunacionalnim sukobima koji mogu biti tragični za Kosovo, Srbiju i, dakako, Jugoslaviju.* I to je razlog najveće zabrinutosti svih nas za stanje na Kosovu.

Stoga se moramo, i pored svih naših ranije usvojenih platformi, rezolucija i zaključaka, i ovom prilikom upitati, što moramo činiti i učiniti, brže i bolje nego dosad, svi mi komunisti i socijalističke snage na Kosovu, u Srbiji i u Jugoslaviji.

Najvažnije je pitanje, kako zaustaviti procese koji vode etnički čistom Kosovu. Na jednoj strani, radi se o tome da se svim sredstvima koje imamo odmah zaustavi iseljavanje Srba, Crnogoraca i drugih na Kosovu pod pritiskom, a istovremeno da se uporno i efikasno stvaraju uvjeti za njihov povratak, a i za doseljavanje stručnih kadrova i radnika iz čitave zemlje na Kosovo. Na drugoj strani, radi se o tome da se na Kosovu smiri demografska eksplozija. Stručni i drugi organi Kosova, Srbije i Jugoslavije na tome moraju odmah konkretno poraditi. Pitanja demografskog razvoja na Kosovu još nisu na pravi način ni stavljena na dnevni red. Ako bi ostao sadašnji prirodni priraštaj, onda bi jedan zaposleni na Kosovu u svom radnom vijeku morao stvoriti sredstva i za otvaranje još dva radna mjesta! A toga odavno nema više nigdje u Evropi, niti to može izdržati ijedna iole razvijenija privreda. Dakle, i *bez obzira na nacionalnu pripadnost i strukturu, radi se jednostavno o životnim i radnim perspektivama novih generacija na Kosovu. Demografskom razvoju na Kosovu moramo prilaziti bez politizacije, kao pitanju što povoljnijih uvjeta i perspektiva života ljudi.*

Osnovno je postići da se akcijom komunista, akcijom svih progresivnih socijalističkih snaga, svakog čovjeka koji drži do svog ugleda, časti, ljudskosti, itd. vraća zajednički život i povjerenje Albanaca, Srba, Crnogoraca i pripadnika drugih naroda i narodnosti na Kosovu. A to je, po prirodi stvari, velika većina ljudi bez obzira na nacionalnu pripadnost. I da se suzbija i sprečava nacionalno podvajanje, umjesto da se i dalje širi.

Nema političkog rada u albanskim masama, i u okviru Socijalističkog saveza i u mjesnim zajednicama i u svim prilikama. Njih treba izvući iz pasivnosti. Pritisak albanskog nacionalizma na njih je velik, ali i srpskog nacionalizma. Ako su nam još potrebni mitinzi, onda su potrebni upravo na Kosovu, da Albanci masovno protestiraju i žigošu svaki gnusni postupak albanskih nacionalista.

U tom smislu svi komunisti, progresivni i svi poštenu ljudi na samom Kosovu zajedno se moraju boriti protiv svakog i svih nacionalizama, neposredno, svakodnevno, na licu mjesta. Posljedice nacionalističke indoktrinacije omladine na Kosovu osjećat će se ne godinama već možda i decenijama. Pri tom bi Albanci morali govoriti prije svega o albanskom nacionalizmu, i ne samo govoriti već se protiv njega svim silama i energično boriti, a oni – svi mi u Jugoslaviji stičemo takav utisak – to ne čine dovoljno, ne čine na licu mjesta, ne reagiraju

na svaku manifestaciju albanskog nacionalizma. A Srbi moraju govoriti i boriti se protiv svog nacionalizma. Na žalost, česta su upravo suprotna ponašanja.

Što se tiče akcije Saveza komunista, komunisti Kosova, Srbije i Jugoslavije o svemu moraju zajednički zauzeti stavove i zajednički ići u akciju, zajednički djelovati na Kosovu. U stvaranju jedinstva moramo poštivati i primjenjivati načela demokratskog centralizma i regularnih postupaka u unutarpartijskom životu i u SK Srbije i u cijelom SKJ. Jer, SK Kosova sastavni je dio SK Srbije i SK Jugoslavije.

Odgovornost komunista i rukovodstava na Kosovu mora se veoma konkretno utvrditi, kao što je to rečeno u tački 9. Prijedloga neposrednih zadataka i aktivnosti za ovu sjednicu. Odgovorni moraju ići. Što nije učinjeno u proteklih sedam godina, moramo učiniti sada, i to u najkraćem vremenu: diferencijacija, utvrđivanje odgovornosti i kadrovska obnova.

Najvažnija je bitka za omladinu u redovima albanske narodnosti, kako se ne bi regrutirali novi nacionalisti, a nacionalistička indoktrinacija je prodrla i široko i duboko. Na to ukazuje i podatak, da je u toku ove godine u JNA otkriveno devet ilegalnih grupa u kojima je bilo 76 vojnika pripadnika albanske nacionalnosti.

Proganjanje Srba i Crnogoraca i pripadnika drugih naroda i narodnosti od strane albanskih nacionalista mora se suzbijati svim sredstvima, a u okviru Ustava i zakonskih normi. Ova zemlja i ovaj sistem moraju odmah osigurati uvjete za miran život, ličnu i imovinsku sigurnost Srba i Crnogoraca na Kosovu.

Ako zaštitu ličnosti, imovine i svetinja Srba i Crnogoraca i svih na Kosovu ne mogu pružiti organi i institucije Kosova, dužni su djelovati organi i institucije Srbije i Jugoslavije.

Također, neophodno je stvoriti uvjete da na Kosovu funkcioniraju institucije sistema. Zbog toga treba pretresti i rad svih institucija i organa i iz njih odstraniti ljude koji ne rade kako treba i razotkriti koji namjerno, ili iz aljkavosti, idu na ruku albanskom nacionalizmu.

Na kraju, od svega je najvažnije da se Kosovo integrira u Srbiju i Jugoslaviju, da se otvara i povezuje, da i Albanci s Kosova idu da se obrazuju i rade po čitavoj Jugoslaviji, a da Srbi i Crnogorci ne samo da se ne iseljavaju pod pritiskom već i da dolaze na Kosovo da tu rade i žive, svi zajedno u miru i punoj ravnopravnosti.

O osporavanjima Titovog djela

U posljednje vrijeme mnogo ljudi u našoj zemlji i na mnogo mjesta, i u Socijalističkom savezu i u Savezu boraca i u samom Savezu komunista, govori i reagira na osporavanje historijskog djela i uloge Josipa Broza Tita. Da i nije bilo konkretnog povoda, i da nema nedavnog

pamfleta i sve veće literarne i publicističke produkcije koja juriša na Titovu ličnost i djelo, društveni trenutak, društvena zbivanja, sva iskušenja s kojima su suočeni Savez komunista i sve organizirane socijalističke snage, sva naša trenutna nemoć da preokrenemo smjer degradiranja tekovina revolucije i zastoja socijalističkog samoupravljanja bili bi, i jesu, razlozi da razgovaramo o Titu i u povodu napada na njega. Mnogo toga što se i u društvu i u Savezu komunista događa u ovom vremenu nakon Titove smrti evidentno pokazuje da smo i u Savezu komunista i u frontu organiziranih socijalističkih snaga i u rukovodstvima pali daleko ispod nivoa titovske politike, a onda nam i zaklanjanje iza Titova imena, verbalno zaklanjanje u njega i nošenje njegovih slika služi kao puki alibi.

Što je, zapravo, dublja pozadina atakiranja na Titovu ličnost i djelo, koje je ispod žita i te kako tinjalo i za njegova života, pa je narastalo u čitavom vremenu nakon njegove smrti, da bi danas dostiglo kulminaciju. Ukratko bih rekao, da razvoj situacije u našoj zemlji pokazuje da su puna dva desetljeća borbi za promjene društvene strukture, pokušaja da se odnosi mijenjaju u pravcu stvarnog oživotvorenja socijalističkog samoupravljanja i stalnih odustajanja, koja su zapravo značila pobjedu onog dijela društva koji živi od tuđeg rada nad onim dijelom koji proizvodi višak vrijednosti, dovela do tačke na kojoj više nitko ne može u ime klase donijeti odluku da se borba odloži za neka druga vremena. Dokaz za to je i kulminacija političke krize u koju smo zapali. U samom centru krize političkih odnosa u zemlji nalazi se zapravo bitka da li će Jugoslavija nastaviti put koji simbolizira Tito. To znači, slijedeći razrost, znanje i pamćenje pokreta koji osjeća zakone i bilo historije, prisjetiti se da su KPJ, odnosno SKJ sa Titom na čelu, sve prelomne momente novije povijesti razrješavali kritičkom spoznajom prethodnog perioda, otkrivanjem novih putova u razvoju i demokratizacijom društva i utemeljenjem komunističkog pokreta u narodne mase, koji je bio sposoban da dokuči i potrebe sutrašnjeg dana, stavljajući pred sebe uvijek nove, još teže zadatke, i praveći potrebne borbene korake da bi se oni uspješno proveli. Zato je borba za Titovu liniju zapravo borba za slobodniji i bogatiji život ljudi. A nasrtaji na Tita zapravo su nasrtaji na njegovu liniju koja je uvijek i prije svega bila linija radničkog pokreta.

Drugo područje osporavanja i rušenja Titove politike, a što zapravo također izražava opstrukciju i manipulaciju samoupravljanja, jest područje nacionalne ravnopravnosti, bratstva i jedinstva. Umjesto politike radničkog internacionalizma, snage koje danas u našem društvu upravljaju viškom vrijednosti i žive od tuđeg rada sve više i otvorenije nude nacionalističke platforme – i ne samo da ih nude već ih i dobrim dijelom prakticiraju – ukopavanja u naciju i nacionalnu državu, a na Jugoslaviju gledaju iz ugla da li im je potrebna ili neizbježna za interes vlastite nacije i njezine države, ili im je pak teret i kočnica. Etiastičko-birokratski nacionalizam, u savezu s malograđanskim nacionalizmom srednjih slojeva, pritišće i zatvara i prisilno homogenizira naše

nacije, izolirajući ih od Jugoslavije i od svijeta, gurajući ih tako u prošlost, obnavljajući mitove i likove davnih dana. Prvi put sve je to na antititovskoj liniji, a čekajući na njegov odlazak, ispoljeno sedamdesetih godina, a najgrublje, najdrskije i najprimitivnije provalilo u kontra-revoluciji albanskih separatista 1981. godine. Na Kosovu je, recimo, nasuprot nacionalne ravnopravnosti, donijelo fašistoidnu parolu, ali i praksu da se nastoji postići etnički čisto Kosovo.

Napuštanje Titove linije samoupravljanja i uvođenje neke druge linije može voditi, recimo, i u neostaljinizam, nacionalno-državni socijalizam, totalitarni populizam ili nešto slično.

Koristeći nastalu situaciju i videći u njoj svoju sansu, svi nasi nacionalizmi, optužujući Tita, započeli su bitku za razbijanje Jugoslavije. Na žalost, tim tendencijama otvorio se i Savez komunista Jugoslavije posvuda tamo gdje je u prvi plan stavio nacionalno, a zaboravio klasno. A upravo optužbe na Titovu tobože pogrešnu politiku u nacionalnom pitanju najbolje pokazuju da je Tito bio posebna brana nastupanja nacionalističkih snaga. Eto, zbog toga i iz tih razloga moramo danas kao nikada ne samo braniti Tita već nastavljati njegovu politiku, jer nije moguće da Jugoslavija i socijalizam u njoj opstanu ako ne ostanu na titovskoj politici.

Snage rušenja Jugoslavije su i protiv JNA

Da je Jugoslavenska narodna armija snaga očuvanja Jugoslavije od vanjskih neprijatelja, kao i garant integriteta zemlje, ustavnog poretka, vlasti radničke klase i nacionalne ravnopravnosti, baštinik i čuvar tekovina NOB-a, to je od njenog osnivanja do danas svima jasno. Ona je danas i snažan faktor tehnološkog i znanstvenog progressa u zemlji, koncentrirano mjesto brojne tehničke i prirodno-znanstvene inteligencije koja u privrednoj reformi može i mora predstavljati značajan oslonac.

Nije zbog toga čudno da snage rušenja Jugoslavije napadaju JNA, želeći spriječiti demokratizaciju u zemlji i ovakvo njeno uređenje. To su one snage koja napadaju svakoga tko predstavlja općejugoslavensku i socijalističku orijentaciju. U slučaju JNA pribjegavaju oružanim likvidacijama ljudi, pamfletima i lažima ili, pak, zagovaraju izvanredno stanje. Dostojanstveno i odlučno odbijajući takve pokušaje, JNA ne samo da ostaje jedinstvena u obrani Jugoslavije nego jasno daje do znanja da nije i neće biti nikakav teret društva i da će, kao i dosad, biti faktor demokratskih socijalističkih promjena. A tako i jest, jer je JNA uvijek dijelila, dijeli i dijelit će sudbinu naše radničke klase, naših naroda i narodnosti.

O nacionalizmima u Jugoslaviji

Svi znamo, vidimo i osjećamo da su nacionalizmi, kao nikad dosad u novoj Jugoslaviji, danas na našoj društvenoj sceni, da nastupaju sa scenarijima rušenja, razbijanja, prekranja naše zemlje, da prodiru i u Savez komunista, da ga žele razbiti na nacionalne, a »na kraju balade« nacionalističke partije, da ga žele posve onespособiti kao kohezivnu političku i idejnu snagu radničke klase i naroda i narodnosti Jugoslavije.

Nacionalizmi neće proći, neće uspjeti u svojim rabotama likvidacije titovske Jugoslavije, neće uspjeti s historijske scene skinuti ni Savez komunista Jugoslavije, neće uspjeti ni u svojim planovima da stvore neku drugu Jugoslaviju, bilo kao centralističku i unitarističku zemlju s prevlašću jednog naroda ili koalicijom više naroda, bilo kao labavu konfederaciju u kojoj bi svatko živio jedino u vlastitom provincijskom nacionalnom rezervatu, niti će pak uspjeti u tome da na zgarištu Jugoslavije formira pet-šest, ili manje, posvađenih državica.

Svi narodi i narodnosti ove socijalističke, titovske i avnojevske Jugoslavije žele da je sačuvaju, jedino u njoj gledaju svoju perspektivu i imaju u svojim redovima snage koje su jače od nacionalističkih. Najzad, tu je historijsko pamćenje masa, bez obzira na nacionalnu pripadnost, koje je neprobojna brana protiv svake i svih nacionalističkih platformi i zavjera.

Svaka naša republika mora biti jaka, ali samo pod uvjetom da ne slabi Jugoslaviju.

Svaki nacionalni interes je prirodan i legitiman samo pod uvjetom da ne ruši ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti.

Nema mijenjanja granica Jugoslavije! Svi bi naši narodi i narodnosti stupili u obranu teritorijalnog integriteta ove zemlje.

Nema ni prekranja granica unutar Jugoslavije, premda su one povučene ne da dijele već jedino da sankcioniraju nacionalno samoodređenje kao tekovinu jedinstvene socijalističke revolucije naših naroda i narodnosti.

Ni jedan naš narod, ni jedna naša narodnost ne mogu se osporiti i nasilno asimilirati, a da nisu ugroženi svi.

SR Srbija mora imati ingerencije države na čitavom svom teritoriju, ali nema poništenja autonomija Kosova i Vojvodine koje su također tekovine NOB-a i garantirane Ustavom SFRJ.

Narodi u ovoj zemlji se ne dijele, kada se radi o njihovim pravima i identitetu, ne veće i manje, starije i mlađe, zaslužnije i manje zaslužne, progresivnije i zaostaliye, slobodoljubljive i subverzivne, stanare i podstanare u zajedničkoj kući.

Moramo, svim preobražajima društva, za koje se opredjelujemo, razbiti nacionalno-birokratske političke monopole, koji razjedinjuju narode i narodnosti socijalističke i federativne, a ne bilo koje i bilo kakve Jugoslavije.

Jedinstveno tržište, slobodno kretanje ljudi, slobodna cirkulacija sredstava, ideja, informacija i prožimanja kultura – to su najvažniji uvjeti Jugoslavije, jedinstvene u različitostima za koje se moramo do kraja izboriti. Na tome počiva i jugoslavenski socijalistički patriotizam.

O odgovornosti i rukovodstvima

I konačno, da kažem nešto o nama samima, o svima koji se nalaze na političkim funkcijama.

Društvo socijalističkog samoupravljanja mora se afirmirati i kao odgovorno društvo, koje poštuje historijske, ekonomske i pravne zakonitosti. Utoliko i utvrđivanje odgovornosti u takvom društvu mora biti normalna i redovna pojava. Ne trebamo se bojati toga, već, naprotiv, tražiti od naroda, ljudi, socijalističke javnosti da se demokratski utvrdi odgovornost svih onih koji su neznanjem, javašlukom, nesposobnošću, gramzivošću, korupcijom, birokratizmom doveli do teških situacija u radnim organizacijama, općinama, institucijama i organizacijama sistema i najzad u čitavom društvu.

Mi ih u tome nemamo što podržavati. Ovaj Centralni komitet mora radničku klasu pozvati na takvu klasnu akciju. Svatko tko je na odgovornom mjestu, od tvornice do ovog Centralnog komiteta, dužan je podnijeti radničkoj klasi račune. I to ćemo učiniti demokratski i argumentirano i za svakog člana ovog Centralnog komiteta.

Ne govorim ovo da bismo trenutno dobili pomoć radnika, dok se ne izvučemo iz ove situacije, već da bi taj poziv na klasnu akciju bio najznačajniji dio ne samo kadrovske obnove nego i demokratske obnove socijalizma. Od same pobjede revolucije, u bilo kojoj zemlji socijalizma, pa i u ovoj našoj, birokracija je radila na tome da uništi radnički pokret, a da inteligenciju stavi u položaj da joj služi u održanju vlasti.

Bez samostalnosti i slobodnog radničkog pokreta, a koji će strateški usmjeravati SKJ, i s kojim će srasti inteligencija kao njegov dio, organska inteligencija klase, socijalizam nema budućnosti osim kao društvo prisile, antiintelektualno i neradničko društvo, tupo i zatvoreno.

Staljin je tvrdio da »kadrovi rješavaju sve«. Dakle, ne ljudi, građani, svaki čovjek, kroz demokratske izbore i uz pomoć pravnog sistema, jer kadrovi su posebni ljudi. I zbog toga je smjenjivao i postavljao *kadrove*, priređivao procese, slao u Sibir, strijeljao ljude koji su izveli oktobarsku revoluciju. I kod nas ima tendencija da zavlada parola: rukovodioci su krivi za sve, baš svi, bez obzira na rad, znanje i poštenje. Svi su korumpirani, lopovi, pa čak i izdajice. Osim nekih, koji u klimi opće krize sa sebe skidaju odgovornost, tako što traže tuđe glave. U

toj situaciji često i poštenu i moralni ljudi, uvrijeđeni i pogođeni, daju ostavke, odlaze, ne bi li zaustavili stihiju, koja bi „brisala sve ljude i institucije demokracije. To nije put prema odgovornom društvu i tu tendenciju moramo najodlučnije odbiti.

O jedinstvu u Centralnom komitetu i demokratskom centralizmu

Prateći raspravu u Savezu komunista Jugoslavije uoči ove sjednice i analizirajući zahtjeve koji se pred nas postavljaju, došli smo do zaključka da je u svim sredinama bez ostatka nedvosmislena poruka ovome Centralnom komitetu: *morate postići jedinstvo*. Taj je zahtjev izraz velike brige članova Saveza komunista i građana SFRJ za sudbinu zemlje, osjećaja da nam ako nastavimo sadašnjom lošom politizacijom svega, a ne okrećući se razvoju, boljem radu, većoj i kvalitetnijoj proizvodnji materijalnih i duhovnih dobara, kreativnom životu ljudi umjesto njihove izloženosti čak i bijedi ispod egzistencijalnog minimuma, dolaze mnogo teži dani i mnogo veća iskušenja. *Svi smo u ovoj zemlji suočeni s alternativom: ili svi zajedno iz krize ili svi zajedno u propast. Svi razumni ljudi ove zemlje znaju da nas nikamo ne vode bezobzirne konfrontacije, masovni izlasci na ulice i osporavanja svih institucija sistema.*

Upozorit ću na to da su odgovori na pitanje, što je to jedinstvo CK SKJ veoma različiti, i to je prva stvar oko koje se moramo razjasniti.

Jedinstvo ni u našem Centralnom komitetu nije moguće podsticati i održavati na taj način da svatko apriori i kao jedino moguće zastupa ono što je, recimo, dogovoreno u »njegovom« republičkom ili pokrajinskom komitetu, ponekad i u ultimativnom raspoloženju: ili će to milom ili silom biti nametnuto čitavoj Jugoslaviji, ili će sam Centralni komitet SKJ i njegov političko-izvršni organ biti optuženi za nejedinstvo i nesposobnost! Kao da se ovdje dolazi sa ciljem da se ostvare pobjede ili porazi, a ne da se razmijene mišljenja, saslušaju argumenti i u raspravi stvori jedinstven stav koji ćemo bez oklijevanja i odlaganja provoditi. *Ne može biti jedinstven ovaj ili onaj republički i pokrajinski komitet, a da se jedinstvo ne uspostavlja ili ne postiže i u ovom Centralnom komitetu.* Ili su možda nejedinstveni i ti komiteti ili pak oni unose nejedinstvo u ovaj Centralni komitet.

U posljednje su vrijeme sve češća i ponašanja kao da CK SKJ i ne postoji, ili nam se postojanje priznaje samo tako što se od nas traži da pozovemo na red, pa i maknemo »one druge« i time se svrstamo na stranu tobože zdravih ili pak tobože demokratskih snaga. Ni naše javne sjednice time ne postaju demokratska tekovina, što je nužan i zapravo veoma povoljan instrument stvaranja jugoslavenskog javnog

mnijenja, već sredstvo da se postigne diskreditiranje onih drugih, koji su u raspravi mislili drugačije, imali neke druge ideje i prijedloge. A kao da nikoga ne zanima to da li su stavovi jedinstveno usvojeni i da li se provode.

Ako nastavimo ovakvu praksu u Savezu komunista Jugoslavije i ako se ne promijene sadašnji odnosi između republičkih i pokrajinskih rukovodstava i CK SKJ, naći ćemo se u situaciji da će se nakon svake sjednice Centralnog komiteta prozivati i osuđivati veći ili manji broj članova ovog Centralnog komiteta već zbog toga što su ovo ili ono rekli na sjednici, što su glasno razmišljali, pa i nešto izjavili što se neće baš svima svidjeti. Krajnji bi ishod mogao biti, recimo, i taj da jedan čovjek ili uža grupa odlučuje, tko će ostati u Centralnom komitetu i doći u njega i da im onda svi ostali donose unaprijed na pregled svoje napisane diskusije. Mi, dakle, ne želimo takvo jedinstvo.

Nismo prihvatili i nećemo prihvatiti diferencijaciju na osnovu birokratskih igara, nego na strategiji i programu nade za ovu zemlju. Prema tome, ne odgovaramo nikakvim nacionalnim birokracijama, već radničkoj klasi cijele Jugoslavije, koja traži da odu svi nesposobni i kompromitirani, i da se ovom društvu osigura perspektiva.

U čemu je snaga i budućnost Jugoslavije

U Savezu komunista Jugoslavije još ima mnogo birokratske pameti. A ta pamet smatra da je sva tajna naše postojeće situacije u tome da ne vrijedi jedno ili više rukovodstava, da rukovodstva mogu sve učiniti kada bi to htjela, da se monolitnošću rukovodstva i poslušnošću čitavog političkog aparata, i još, recimo, njegovom tehničkom modernizacijom, može prevladati politička kriza. Inzistiranje na rokovima i nosiocima izvršenja zadataka svakako je važno za organizirani pokret. Ali, danas i ovdje ne radi se tek o dnevnim, više ili manje operativnim zadacima, već o historijskim iskušenjima naše zemlje i održanja i daljnjeg razvoja socijalizma u njoj. Zadatke da se ta iskušenja prevladaju mogu na sebe preuzeti i izvršiti osnovna proizvođačka klasa i sve kreativne snage društva, ravnopravni narodi i narodnosti, ljudske mase organizirane u institucijama sistema koje ih ne sputavaju nego im služe kao okvir inicijative i akcije. Ulogu tih društvenih snaga ne može preuzeti nikakva, pa makar bila i superorganizirana, birokracija. Utoliko se radi i o drugim rokovima, implicitnim dubljim društvenim promjenama i preobražajima.

U tom smislu, napomenuo bih, da ako propustimo nešto učiniti danas, a što društvena zbilja nalaže, nećemo to uspjati nadoknaditi možda i decenijama. Pa ako smo ikada u Titovoj misli tražili putokaz za naša djela, ako smo svi zajedno dužni da sačuvamo i nastavimo konti-

nuitet svega onog dubinskog, progresivnog i humanog što je u ovoj zemlji revolucija pokrenula, onda ćemo i danas i sutra imati na umu i Titove riječi na Devetom kongresu SKJ, posljednjem na kojem su on i Kardelj i neki drugi veliki ljudi revolucije sudjelovali, o tome u čemu je snaga Jugoslavije, a ona je: i u jedinstvu i svijesti njenih naroda i narodnosti da je to jedinstvo uvjet ne samo prosperiteta nego i golog opstanka, u idejama koje nas nadahnjuju i u ciljevima za koje se borimo, u radničkoj klasi i njenoj odlučujućoj ulozi u društvu, u našoj mladoj generaciji koja zna da iza sebe ima duži period rada i života u slobodi i miru nego ijedna prethodna generacija na ovom tlu, u sistemu socijalističkog samoupravljanja koji našem čovjeku osigurava da slobodno odlučuje o svom radu i njegovim rezultatima, u širokom frontu organiziranih socijalističkih snaga, sa Savezom komunista na čelu, koji je sposoban da osvjetljava putove i perspektive daljeg razvitka, u općenarodnoj obrani čiju udarnu moć čini Jugoslavenska narodna armija, u našoj nezavisnosti i nesvrstanoj politici, u visokom ugledu socijalističke i nesvrstane Jugoslavije i mnogobrojnim prijateljima širom svijeta.

Da, doista je snaga Jugoslavije u ljudima rada i stvaranja, u njenoj radničkoj klasi, koja i u ovim mjesecima i danima pokazuje tri bitne crte identiteta sebe kao klase koja je i spremna i sposobna da bude vodeća klasa društva: pokazala je da neće dopustiti daljnji opstanak birokratiziranog sistema vlasti i politiku koja joj oduzima mogućnost ne samo proste ekonomske nego i životne reprodukcije; zatražila je više socijalizma i pokazala da više neće biti objekat eksploatacije i sredstvo održanja neefikasne vlasti; za razliku od malograđanskih slojeva čiji odgovor na ovu krizu nije traženje više socijalizma nego, recimo, više nacionalne mržnje i šovinizma i stihije, pokazala je da više nikome tko je nesposoban, oportunist, tko krade i bogati se na račun društvene imovine neće dopustiti da ostane na rukovodećim mjestima. Posljednji događaji pokazali su da radnici ne traže da svi daju ostavke i da se rukovodstva zemlje, republika, pokrajina, općina obezglave, da se izazovu stanja nereda, anarhije, nacionalne i svake druge obespravljenosti. Radnici traže čak i to da se na funkcije vrate i oni poštene pojedinci koji su ovih dana, upravo zbog toga što su poštene, moralno čisti, emotivno dali ostavke, a u isto vrijeme izjavljuju da neće odustati od zahtjeva da odu oni koji moraju ići. I za to, s pravom, više ne daju dugi rok.

Ovih se dana događalo još nešto vrlo značajno: radnici su požalili što su na momenat dopustili da neprijatelji i šovinisti pokušaju manipulirati njihovim zahtjevima. Upozorili su da će ih sami tjerati iz svojih redova, da će biti najbolja milicija našeg socijalističkog sistema ukoliko ga netko pokuša iz temelja mijenjati i srušiti.

Na predstojećem valu promjena, snaga Jugoslavije bit će i u stvaralačkoj inteligenciji, koja je također najvećim dijelom tretirana kao neproduktivna, kao potrošačka, maltene parazitska kategorija. I mi ćemo

te odnose njenog najamnog položaja morati mijenjati.

Snaga je i u ogromnom broju naših radnika i intelektualaca u svijetu, kojima ćemo kada se reforme zahukću i stvore povoljnu klimu i mogućnosti nuditi da se vrate, da ovdje ulažu svoje znanje i sredstva, da se ovdje kreativno potvrđuju i žive od svog rada.

Reformom našeg privrednog i političkog sistema moramo otkloniti sve dogme i predrasude, od kojih su nas neke skupo koštale. Najveću šansu vidim u stvaranju takvog ekonomskog sistema koji će Jugoslaviju ujedinjavati i integritirati odozdo, koji će svačiji rad i uspjehe objektivno vrednovati, koji će omogućiti da uspješni uspijevaju, a nesposobni i neradnici propadaju.

Velika šansa razvoja zemlje u novim uvjetima je i otvaranje granica za zajednička ulaganja koja su za nas mnogo bolja od sadašnje politike uzimanja kredita i plaćanja kamata za proizvodnju koja zasad često nije kadra, nije na to ni prisiljena, da daje proizvode koje ti isti davaci kredita ne žele kupovati.

Ovih nam je dana poručeno da je za nas izlaz svojevrzni »New Deal«. I o tome moramo razmišljati i vidjeti da li i što učiniti pa da uđemo u veće pothvate izgradnje cesta, hidromelioracija, podizanje turističke infrastrukture i kapaciteta i svega onoga što će biti u interesu i nas i Evrope.

Prateći razvoj svjetske privrede pri kraju 20. stoljeća, morat ćemo poraditi na stvaranju postindustrijske strukture privrede, koja će biti integrirana u evropsku i svjetsku privredu.

Nova snaga uzleta i promjena mora biti i bit će ne samo reformirani Savez komunista nego i organizacije sindikata, SSRN i omladine, koji će morati jednako tako osmisliti svoje nove projekte i nove uloge u promjenama koje dolaze.

I konačno, snaga je posebno u samom Savezu komunista, koji će već od svog 14. kongresa najdublje zarezati u tkivo vlastite nemoći i osloboditi se svih onih koji ga čine nemoćnim. Preobraziti se ponovo u komunistički pokret, koji ima sluha za sve novo i progresivno.

Udio Jugoslavije u projektu svijeta mira, u pokretu nesvrstanih, kojem smo s nekoliko drugih zemalja udarili temelje pred tri decenije, i danas se i te kako respektira, a što pokazuje i nedavni zahtjev nesvrstanih zemalja da Jugoslavija upravo danas stane na čelo pokreta nesvrstanih. Zašto su nesvrstane zemlje svijeta tražile da Jugoslavija kao evropska zemlja baš u ovoj fazi borbe za novi svijet bude predsjedavajući tog pokreta? Čitav svijet i oba bloka napokon su došla do tačke u kojoj borba za mir čini se ipak potiskuje trku za rat. Zaustavljanje trke u naoružanju znači da će se borba za utjecaj u svijetu sve više voditi ekonomskim, a ne ratnim sredstvima, da će se milijarde dolara viška vrijednosti, koje se uništavaju u proizvodnji raketa i drugih sredstava uništavanja usmjeriti u drugom pravcu, ako snažna kapitalistička privreda ne želi zaustaviti proces akumulacije, a to je ulaga-

nje tog viška vrijednosti na područja i u zemlje gdje hiperakumulacija kapitala, granice iskorištavanja radne snage i granice potrošnje nisu iscrpljene. Za Jugoslaviju taj proces otvara tri velike šanse.

U suradnji sa svim progresivnim snagama svijeta koje se zalažu za novi međunarodni ekonomski poredak moramo povoljniju međunarodnu situaciju energičnije iskoristiti za ubrzanje tih promjena. Svijest o potrebi novog međunarodnog ekonomskog poretka nije sazrela samo kod zemalja koje poput naše teško plaćaju defekte sadašnjeg svjetskog ekonomskog sistema, već i kod široke javnosti razvijenih zemalja, kao i u svjetskim finansijskim krugovima. Upravo se i u sadašnjoj eskalaciji naše ekonomske krize pokazuje da je Evropa, ili bar njezin progresivni dio, spremna da nam pomogne. Zahvalni smo svim prijateljima i drugovima u Evropi koji se zalažu da Jugoslavija dobije povoljniji tretman u privrednoj suradnji, trgovini, izlaženju na tržišta pojedinih zemalja i u regionalna tržišta. To je u obostranom interesu.

Naše odlučnije otvaranje prema Evropi i veće integriranje naše privrede u suvremene evropske tokove privređivanja i razvoja ne samo da je potrebno nama, već je potrebno i Evropi. Nama takva orijentacija može olakšati prestrukturiranje privrede i pomoći da se izvučemo iz autarkičnog razvoja koji unutar granica naše zemlje reproducira ekonomske međe, neracionalna ulaganja, veliku tehnološku zavisnost, a rasparčanost tehnoloških rješenja i sistema, itd. U svijet možemo izlaziti udruženi samo na jedinstvenim i zajedničkim planovima i programima proizvodnje i izvoza.

Ukratko, moramo ostati i biti zemlja prepoznatljivog identiteta, bogatijeg socijalizma, evropske razvijenosti i svjetske misije nesvrstanošći.

* * *

Predsjedništvo CK SKJ je, u uskoj suradnji s predsjedništvima centralnih i pokrajinskih komiteta i Komiteta Organizacije SKJ u JNA, usvojilo Prijedlog neposrednih zadataka i aktivnosti Saveza komunista na prevazilaženju nepovoljne političke, ekonomske i socijalne situacije u zemlji, o kojem Centralni komitet na ovoj sjednici treba raspravljati. Ovo uvodno izlaganje nisam sveo na komentar tog Prijedloga, ali vjerujem da je to što sam izrekao u punoj korespondenciji sa onim što se traži i predlaže u tom Prijedlogu.

Kada raspravljamo o Prijedlogu, treba imati u vidu upravo to da ga nije pripremio samo Predsjedništvo CK SKJ, već da su o njegovom sadržaju raspravljali i davali dopune i primjedbe u dva navrata sva predsjedništva centralnih i pokrajinskih komiteta i Komiteta Organizacije Saveza komunista u JNA. Također, objavljivanjem je Prijedlog stavljen najširoj javnosti na uvid i izjašnjavanje. Ovih su dana o njemu raspravljali i svi centralni komiteti i Pokrajinski komitet SK Kosova, dajući podršku Centralnom komitetu SKJ da donese ove zadatke, postigne jedinstvo i mobilnost sveg članstva i svih organizacija i organa SKJ na njihovom dosljednom ostvarivanju. Samo ako svaka organiza-

cija Saveza komunista i svaki član bude u akciji, možemo odlučnije mijenjati sadašnju situaciju i otvoriti perspektivu za brži društveni i materijalni razvoj društva. U Savezu komunista i društvu ima dovoljno snage, svijesti i mogućnosti da na tome istrajemo.

*Ne smijemo bolovati od nostalgije za prošlošću nego se okrenimo budućnosti**

Bez pretenzije da dajem neku iole zaokruženu završnu riječ – a i veoma je teško pojedincu rezimirati raspravu, u kojoj je sudjelovalo 68 članova Centralnog komiteta i dva gosta, i uočiti ono glavno i novo što je rečeno – htio bih izreći samo nekoliko napomena. Rasprava je, čini mi se, bila sadržajna, pa i raznolika, ali ipak u svojoj matici upućena prema strateškom cilju, a cilj je socijalističko samoupravljanje u samoupravnom pluralističkom društvu, čiju centralnu osovinu čini radnička klasa, u koju danas ulaze svi stvaraoci materijalnih i duhovnih dobara koji žive od svog rada, a na čijim se interesima stvara jedinstvo Saveza komunista, a onda i ovog Centralnog komiteta. Preobražaj, i to temeljit i dalekosežan, Saveza komunista moramo odmah započeti, a on je uvjet za druge dvije reforme. Jedan je od bitnih elemenata reforme Saveza komunista da djeluje kolektivnim umom, pogotovo kada nam je cilj ujedinjenje snaga stvaralačkog materijalnog i duhovnog rada. I to je prvi uvjet reforme Saveza komunista. Temelji naše politike ostaju titovski, ali ne smijemo bolovati od nostalgije za prošlošću, već se moramo okrenuti budućnosti.

Mislim da smo jučer i danas ipak bili u velikoj mjeri jedinstveni u opredjeljenju da uđemo, bez daljnjeg oklijevanja i odgađanja, u tri reforme, koje su proklamirane na Konferenciji SKJ, zapravo u jedinstveni pothvat i proces obnove socijalizma u našoj zemlji. To je i jedini put da se ne samo sačuva već i novim sponama učvršćuje bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti ove zemlje. Jer, socijalizam, ako neprestano napreduje, povezuje narode, a etatizam ih razdvaja. Stoga i svaki pogled samo sa pozicija države i nacije, bez obzira koliko je okičen socijalističkim frazama, a pogotovo svako društveno zbivanje i kretanje koje, prije svega, u našim uvjetima polazi od nacionalno-državnih, a ne klasno-oslobodilačkih interesa, predstavljaju prazan hod, pogrešnu politizaciju koja nam oduzima energiju, drži nas u statusu quo, pa i vraća u ovo ili ono loše stanje prošlosti. *Mislim da otpočinjemo stvaranje jedinstva reformskih snaga, a prvi je korak veza radničke klase sa Savezom komunista, a »nejedinstvo« sa državom i birokracijom na svim razinama društva. Na ovoj sjednici nije pobijedila ni jedna republika, niti bilo ka-*

* Nekoliko napomena umjesto završne riječi na 17. sjednici CK SKJ.

kva neprincipijelna koalicija. Počela je, čini mi se, i tako bih radostan bio kao i svi vi i mnogi, velika većina u našoj zemlji, jugoslavenska orijentacija za stvarnu politiku reformi.

U velikoj većini izlaganja na ovoj našoj sjednici, ako to smijem primijetiti, očito je primicanje platformi obnove socijalizma. Još je uvijek, međutim, bilo više kritičnosti, a manje samokritičnosti. A više samokritičnosti prema »svojoj« državi i nacionalizmu, kojima komunisti nikako ne bi smjeli biti zaštitnici, pomaknut će nas prema novom internacionalizmu, a odmaknuti od ideologije nacionalnog pomirenja.

Moramo naglasiti, da Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije neće prihvatiti ulogu izazivača krize, već poziciju izlaska iz krize. Jedino širom mobilizacijom u cijeloj zemlji na programima reformi, a praćenom i svim mjerama ustavnog poretka u žarištu krize – na Kosovu, otklonit će se i centar krize, ali i uzrok – policentrični etatizam, s jakim nacionalnim bojama i sve više i parolama. Kako da taj proces, sve te bitke za reforme odmah i što prije počnu, jer uistinu još gotovo da i nisu počele, a već je prekasno, već nam je, kako je rečeno, vrijeme isteklo. O tome je jučer i danas u dijalogu i razmjeni argumenata kolektivno mislio ovaj Centralni komitet.

Odgovarali smo na pitanje, kakav socijalizam želimo i kako da dobijemo inicijativu na pitanju sadržaja zajedničkog života (Kučan). A u Jugoslaviji koja može postojati samo kao istinska federacija, ili je neće biti (Kadijević), a ne kao unitaristička, separatistička ili labava konfederacija (Mamula), a kao federativna može opstati samo ako se okrenemo razvoju i strateškim pitanjima, onome što nas povezuje, a to su razvoj, socijalni front i ljudi koji nose perspektivu (B. Kovačević). Samo tako postići ćemo jugoslovensku mjeru stvari, preskačući iz realnog socijalizma u novu fazu (Mikulić), zastupajući interese radnika, a ne noseći nacionalne programe i barjake (Lazaroski). Samo tako osigurati ćemo odgovornost ne samo za ono što je bilo, nego i za ono što će biti. Time ćemo postići moćnu federaciju (R. Bulajić) i pluralističku i demokratsku inicijativnu zajednicu i jedinstvo s radničkih pozicija (A. Mutapčić), a to znači oduzimanje ekonomske osnove birokratskih bastiona i izmjenu privrednog sistema s pozicije sviju (Lazaroski). Za takve procese, iako izgleda apsurdno, gledajući s površine krize, raste svijest kao materijalna snaga promjena i time postaje jasan sukob snaga statusa quo i snaga promjena (P. Šimić). I danas i ovdje smo ukazivali na pokretače stvarnog toka klasne borbe, što je Marxov i Lenjinov pojam koji još ne možemo poslati u muzej starina, jer i u nas sve bolje, pa i raskošnije žive oni kojima vlastiti rad nije osnova egzistencije i bogatstva, a sve lošije oni koji jedino ovise o svom radu i vrednovanju rezultata tog rada. Ne težimo antagonizaciji društvenih odnosa, već stvarnoj realizaciji samoupravljanja, i tome da ono ponovo, da se i opet pozovem na Veljka Vlahovića, iz pozicije obrane prijeđe u ofanzivu. Uostalom samoupravljanje na ovaj ili onaj način, čitav svijet uvodi u proces rada, a naše bi se trebalo temeljiti na radu i zna-

nju koje funkcioniše u modernim i inicijativnim organizacijama rada i u cijelom društvu, a ne u nekoj firmi koja će biti državno poduzeće ili akcionarsko društvo s početka stoljeća (B. Kosovac). Samo to nam može otvoriti perspektivu koja ne dijeli ljude na dobre i zle, a pogotovo po nacionalnoj pripadnosti i u crno-bijeloj tehnici kao u vestern-filmovima. Jer, politika nije vestern-film (Trifunović). To će omogućiti da se stvori jedinstvo na strategiji jugoslavenske sinteze, bez kojeg nisu mogući stabilnost i razvoj zemlje (M. Orlandić), a to znači da savezne institucije vrše svoju zakonitu funkciju i budu garancija demokratske vlasti, a ne da ju se svodi samo na građansku firmu zaljubljenosti u svoju državu i stihiju (R. Dizdarević), a, prije svega, u Savezu komunista jačanje i obrana integriteta CK SKJ, njegove kadrovske obnove i povratka demokratskog centralizma u obje komponente (Stojanović, Mutapčić, Kovačević, Radonjić i drugi). Centralni komitet koji neće na jednoj sjednici, niti preko noći riješiti inflaciju, Kosovo i dugove, ali može jednom prelomiti negativne tendencije (Mujanović), a čime će doći do izražaja strateška uloga Saveza komunista (Šetinc), a neće se vraćati partiji vlasti i njenim metodama koje su nas dovele do ovoga (Mićunović). To je početna tačka triju reformi, koja stavlja SKJ na čelo pokreta za društvene promjene i obnovu socijalizma (Mamula, Kučan), da svako pođe od sebe i svojih slabosti i da otkloni uzroke i posljedice ovog stanja i da time razlike izbacimo u ime interesa rada (Orlandić, Kovačević i drugi). Početak reformi je ubrzanje političke stabilizacije zemlje odmah, od danas i to je glavni zadatak ove sjednice. »Najveća promena treba da se dogodi u sferi ekonomskog i socijalnog života, tako da život u socijalizmu prestane da bude nužno težak i siromašan. Sa sprovođenjem koncepta tržišne ekonomije i stvaranjem jedinstvenog jugoslovenskog tržišta biće moguć socijalizam kao bogato društvo koje istovremeno nije u suprotnosti sa pravednim odnosima među ljudima« (S. Milošević).

Danas je čitava zemlja gurnuta u političko raspoloženje koje je potpuno antireformsko, i neka to shvate svi koji potpaljuju vatre sukoba na nacionalnim platformama. Mi se tu nemamo šta nadmudrivati o uzrocima i posljedicama. Jučer je Braco Kosovac jasno pokazao, a o tome su govorili i drugi, kako gubimo poslove u inozemstvu i kako nam strani kapital prekida već dogovorene poslove na Kosovu, a tako će i u cijeloj zemlji, ako ne prekinemo kosovizaciju Jugoslavije. Mogu li se odobrena sredstva za izgradnju auto-puta držati neangažirana, jer se ne uspijevaju dogovoriti gdje će se što graditi (Orožen). I tko onda oduzima kruh djeci, posao nezaposlenima. To više nećemo tolerirati. Hitno se moramo vratiti ekonomiji. To nam je jučer poručio jasno i jednostavno član našeg Centralnog komiteta rudar Ahmet Mehović, tvrdeći da on ne zna ekonomska rješenja, ali zna tko je za to zadužen. A najvažniju polemiku oko toga ovdje su otvorili, principijelno i drugarski, drugovi Orlandić i Mikulić. Vratiti se tome i udaljiti od nadmudriavanja i međusobnog potkopavanja. To je prvi i pravi posao (Miljan Radović). I da njime prenesemo moć s politike na radnike i modernu

ekonomiju iz ruku nekih sujetnih i samoživih malograđanskih pojedinaца u rukovodstvima (P. Šimić) u ruke onih o čijoj se sudbini radi. To znači odmah raspraviti suštinu novih formi o stranim ulaganjima, usporediti ih sa sličnim modelima u svijetu i svim snagama otpočeti i praksu privlačenja stranih sredstava, što će, na kraju krajeva, biti i pravo iskušenje za odnos samoupravljanja i svjetskog tržišta, dakle, i iskušenje socijalizma u uvjetima robne proizvodnje. Taj je problem i problem nemalog broja naših ljudi bez posla.

I, konačno, nešto o problemu nejedinstva, izvanrednih mjera, izvanrednog kongresa. Većina članova Centralnog komiteta koji su se na ovoj sjednici javili za riječ govorili su da je nužno jedinstvo na strateškim stvarima, odbacivanje republičkih pozicija kao ultimatumima za čitavu zemlju i sinteza u argumentiranom dijalogu i konačno jedinstveno provođenje stavova koje zbog njihove argumentiranosti i uvjerljivosti članstvo provodi kao svoje.

Što se tiče izvanrednih mjera, imamo Ustav i Predsjedništvo SFRJ i sve druge legalne organe i institucije sistema. I nitko nije za izvanredne mjere, no kada bismo došli u situaciju da moramo braniti ustavni poredak od rušenja, onda bismo ih bili prisiljeni i primjenjivati. Uostalom, nema danas zemlje koja to ne bi učinila.

Bilo je riječi i o idućem kongresu SKJ, kada ga sazvati, pod kojim uvjetima, na kojoj platformi.

Na Konferenciji SKJ formulirali smo stav o tome, pri kojem ostajemo do isteka roka, kraja ove godine, a u svakom slučaju kongres ćemo držati isključivo po statutarnoj proceduri. I uvjeren sam, kao i vi, da će to biti kongres ovoga Saveza komunista, a ne nikakve partije vlasti ili raspada u višepartijski sistem. I da će biti kongres koji će proteći u znaku reforme Saveza komunista na pravcu njegove obnove, a ne nikakve regresije. Kao što smo se upravo na ovoj sjednici obavezali, platforma za pripremu kongresa bit će ponuđena do kraja novembra. A kada će se kongres održati, odlučit će, dakako, ovaj Centralni komitet.

Jedinstvo na strateškim pitanjima, izraženo od velikog broja učesnika u raspravi jasna je poruka i za svijet i za zemlju, za sve naše građane, da razmišljamo o budućnosti i da ćemo biti spremni i sposobni da se za nju izborimo. Sadašnje socijalno i političko vrenje u zemlji uvjet je i osnova reforme, a ne njegova blokada. Blokada će nastati, ako mi to vrenje ne preuzmemo i usmjerimo prema zajedničkim strateškim ciljevima borbe za daljnji napredak socijalizma u ovoj zemlji. O dijalektici tih odnosa precizno je govorio drug Sergej Kraiger.

Mislim da je sjednica pokazala da je ovaj Centralni komitet u stanju da djeluje kao kolektivni intelektualac, koji objedinjuje iskustva i klasni instinkt rudara i radnika sa znanjima stručnjaka i vizijom teoretičara. Unatoč svim porođajnim mukama, lošim navikama, pa i lošoj volji, mislim da smo iznevjerili ona zla očekivanja koja su ga željela pretvoriti u mjesto grubih obračuna koji su sami sebi cilj, kao i ona očekivanja da ćemo ostati blokirani i bez perspektive i time na drugi

način produbiti krizu.

Svaka argumentirana diskusija koja je izgovorena na liniji jačanja jugoslavenske sinteze mišljenja o krizi i jugoslavenskog saveza reformskih snaga – a takvih je diskusija bilo doista mnogo, one su na ovoj sjednici snažno dominirale – utoliko je djelovala i kao barem malo ohrabrenje i kao makar mali putokaz. Pridonosila je platformi jačanja stvaralačkog jedinstva, a na čijem se ne samo jasnom formuliranju već i potvrđivanju u praksi moraju do kraja angažirati i ovaj Centralni komitet i čitav Savez komunista Jugoslavije.

Bolnu temu Kosova ne možemo iscrpiti na ovoj sjednici a ni na idućim sjednicama. Govorit ćemo o njoj dok tamo stanje ne preokrenemo nabolje. Više ne možemo čekati! Ja sam duboko uvjeren da nema nitko među članovima ovog Centralnog komiteta i nitko u ovoj dvorani tko to ne želi. I radi se o tome da se više ne smijemo prepirati što i kako. Ni drugovi komunisti na Kosovu i njihova rukovodstva da se zabarikadiraju u obranašku i oportunističku liniju, ni drugovi iz Saveza komunista Srbije da samo šalju radne grupe u kojima je, doduše, puno drugova, a niti mi što smo se, također, ograničili na radnu grupu, koja je, ovako ili onako, odlazila dolje. Činjenica je da je Jugoslavija donijela program mjera i aktivnosti za zaustavljanje iseljavanja Srba i Crnogoraca s Kosova, brži povratak onih koji su ga napustili i dolazak svih koji žele da žive i rade na Kosovu, ali ga aljkavo ostvaruje. No, što to mi aljkavo ne ostvarujemo! Moramo, međutim, pritiskati s odgovornošću, i zato ćemo na jednoj od prvih sjednica CK SKJ razmatrati i zauzeti kompleksnu ocjenu o odgovornosti za neprovođenje tog programa.

Što se tiče uspjele i neuspjele zajedničke sjednice Predsjedništva CK SKJ i Predsjedništva PK SK Kosova u Prištini, rekao bih da smo otišli na Kosovo u zadnji čas pred ovu našu sjednicu, da na licu mjesta obavimo otvorenu raspravu. I rekli smo da ćemo nastaviti razgovor. Nema razloga da ga ne nastavimo, da ne sjednemo zajedno – tri predsjedništva, dakle, Predsjedništvo CK SKJ, Predsjedništvo CK SK Srbije i Predsjedništvo PK SK Kosova i raspravimo stvari, usaglasimo poglede, ne da se nadmudrujemo i svađamo, već da kažemo to i to moramo učiniti. Ne mora to prenositi televizija pa da se ljudi na nas žeste ili zgražaju, ili nekoga hvale a nekoga kude, ali da neke stvari prelomimo, dogovorimo i idemo u zajedničku akciju, i kosovsku i srpsku i jugoslavensku. To je bitno i to moramo učiniti i to odmah nakon ove sjednice.

U vezi s Prijedlogom neposrednih zadataka i aktivnosti, bitno je, to je moj osjećaj, da smo ga poboljšali amandmanima u raspravi i svim ovim amandmanima s kojima su došli drugovi iz centralnih i pokrajinskih komiteta. Nisam zavirivao u detalje, ali mišljenja sam da je to dobar dokument, jedan od nešto boljih koje smo u zadnje vrijeme uspjeli napraviti. Ali, nikakvi nam dobri dokumenti ne pomažu ako ih ne operacionaliziramo i ne tjeramo na njihovo provođenje, o čemu je govorio i posljednji učesnik u našoj raspravi drug Josip Eterović.

*Što se događa sa socijalizmom, i u Jugoslaviji i u svijetu**

Sve vas pozdravljam i drago mi je što smo se susreli. Uvažit ćete i to da sam malo umoran. Po noći sam pisao ono što sam danas govorio.

Pratio sam koliko sam mogao preko Tanjugovog servisa kako ste ovih dana informirali odavde iz Jugoslavije svoje listove i RTV-stanice. Moj je dojam da ste pokazali izuzetno dobru volju prema Jugoslaviji. Nitko ne piše s nekom velikom zlobom, ali ima mnogo pisanja gdje se strahuje za nas, što će biti s nama. U dijelu zapadnih sredstava informiranja posebno je omiljena tema da li će se Jugoslavija raspasti, da li će u njoj biti neka socijalna eksplozija, ili eksplozija na osnovu etničkih razmirica, da li će ovdje izbiti građanski rat i slično, kolika je borba za vlast i tko je vodi, tko je glavni, tko sporedni. Za to smo krivi više mi nego vi. Jer, mi pretjerano plašimo i sami sebe, a onda i ljude u svijetu. Svađe su po Jugoslaviji velike, ali nisu tako opasne kao što na prvi pogled izgleda.

Tutnjali su neki mitinzi dijelovima zemlje, bilo je na njima mnogo ljudi, neki tvrde da ih je bilo čak tri milijuna. Činjenica je, međutim, da u svim tim uličnim kretanjima ljudskih masa nije pala ni jedna ljudska glava, na sreću. Moj je dojam da nitko u svijetu ne želi, osim možda nekih koji imaju neke direktne teritorijalne aspiracije, da Jugoslavija prestane postojati kao Jugoslavija. Stoviše, u svijetu je manje takvih ljudi nego kod nas kod kuće.

Da se razumijemo, Jugoslavija se neće raspasti. Čini mi se da je dobro o tome prije nekoliko dana pisao londonski »Times«.

A sada nekoliko riječi o 17. sjednici CK SKJ. Mi imamo mitologiju sjednica. Mislimo da one mijenjaju historiju. No, svi ti puki politički sastanci, kongresi, sami po sebi, ne mijenjaju stanje stvari. Stvari se mijenjaju akcijom ljudi, a i stihijnim dubinskim tokovima u društvu. Vi znate da se nekad historija zgusne toliko da u svakoj sekundi ili minuti ovisi u kojem će pravcu krenuti, kao recimo onih »deset dana koji su potresli svijet«, o kojima je pisao John Read. Takvih dana u Jugoslaviji nema bar od 1948. godine. Situacija je više-manje mirnodopska i nas više brine žabokrečina, nego neki potresi. Tako je i ova

* Razgovor sa stranim novinarima 19. oktobra 1988.

naša sjednica proglašavana i kod nas kao presudna, sudbonosna, historijska. A ne radi se o tome. Eto, ona je održana i bila je dosta normalna. I što se na njoj dogodilo? Mnogo smo govorili, po našem jugoslavenskom običaju, ali smo ipak, čini mi se, napravili i neki pomak naprijed u odnosu na trenutnu društvenu i političku situaciju u našoj zemlji. Pokazalo se, bar što se tiče CK SKJ, a on je rukovodstvo sinteze u Jugoslaviji, da postoji snažna orijentacija na dublje društvene promjene. Da smo to najzad shvatili i da oko toga gotovo da postoji konsenzus.

Drugo, po prvi put, bar u vremenu nakon Tita, proklamirali smo veću obnovu Centralnog komiteta u hodu, ne čekajući kongres. Vi ste detaljno upoznati o čemu se radi. Nije to nekakvo smjenjivanje na brzinu. To je normalna demokratska procedura, promjene jednog broja ljudi, i to uglavnom tako da se i oni s time suglase. Da ih nitko na to ne tjera. Dijelom i zbog opravdanih ili neopravdanih kritika, a više neopravdanih, prihvatili smo ostavku četiri člana našeg Predsjedništva. Ako ste pratili, jutros sam se svima njima zahvalio i rekao da poštujemo njihov politički i moralni integritet. Na završetku sjednice, i to ste valjda pratili, imali smo glasanje o tome da li će ostati Predsjedništvo ili će netko iz njega otići, ili će čitavo pasti. Poznat vam je rezultat glasanja. Po meni, to je početak prakse da kad god egzekutivni organ osjeti da ima problema i da je pitanje povjerenja da ga traži od Centralnog komiteta i da to ubuduće bude normalno, a tko će od nas onda ispasti i tko doći, nije najbitnije. Jer, nitko nije ugrožen ni u svojoj fizičkoj ni moralnoj egzistenciji.

I posljednje što želim reći: na ovoj se sjednici probila naprijed jedna jugoslavenska orijentacija, u pozitivnom smislu, u smislu da je važnija Jugoslavija od svakog njenog dijela, a naravno da ona unutar sebe ne poništava svoje dijelove.

* * *

Henry Kamm, »The New York Times«: – Tri dana smo slušali govore o demokratizaciji vaše partije. I kada je došlo do glasanja o povjerenju, onaj gubitnik je kao što je normalno u svakoj demokraciji, podnio ostavku. Međutim, jedan od istaknutijih članova vašeg Predsjedništva odlučio je da blokira volju dvije trećine Centralnog komiteta. Da li to doprinosi demokratizaciji?

– To se dogodilo prvi put, te još ne znamo dobro pravila igre. Nadam se da će na idućoj sjednici, koja će biti za desetak dana, ta ostavka biti razmotrena i o njoj odlučeno.

Misha Glenny, »The Guardian«: – Proteklih dana čuli smo da ima dosta nezadovoljstva, posebno na Kosovu i u Srbiji u vezi suštine rada sjednice, a što se tiče rješavanja kosovskog problema. Jučer je rečeno da će u Kosovu Polju sutra biti demonstracije. U međuvremenu smo saznali da će predviđeni miting u Beogradu u subotu biti odložen, kao

i taj isti skup u Kosovu Polju. Moje je pitanje: zbog čega su donijete takve odluke, drugo, da li ste razgovarali s drugom Miloševićem o tome i treće, da li Vi lično mislite da će Srbi mirno prihvatiti ovakve odluke i ostati poslušni i kod kuće.

– Prvo, koliko mi je poznato sutra je miting u Kosovu Polju. Poručili su nam preko drugarice Kaćuše Jašari da žele dati podršku 17. sjednici CK SKJ. Da li će se tu nešto promijeniti s obzirom na rezultat glasanja o drugu Ćkrebiću, ne znam. Oni su tražili da im govori i objašnjava stvari drug Marko Orlandić, koji je rukovodilac radne grupe našeg Predsjedništva za Kosovo. I drug Orlandić ide sutra tamo s drugaricom Kaćušom Jašari. Za odlaganje mitinga solidarnosti, koji je u Beogradu najavljuvan, i ja sam, kao i vi, saznao putem novina. Socijalistički savez Beograda ga je odložio. Odložio za sada. To mi je drago. Mi ni jednog časa nismo pomišljali na to da interveniramo oko tog mitinga. To je stvar ljudi u Beogradu, a Beograd je slobodarski grad, grad koji sve ljude poštuje.

Desa Trevisan, »The Times«: – Drug Milošević je bio izuzetno ljut zbog rezultata glasanja za druga Ćkrebića. Kakva je sada procedura. Možete li nam reći zbog čega je on bio toliko ljut. Također, drug Tupurkovski je govorio o nekoj neprincipijelnoj koaliciji. Na što je mislio?

– Gospođo Trevisan, vi ste izgleda preko televizije bolje promatrali lice druga Miloševića nego ja. Osim toga, dok je govorio meni je bio okrenut leđima. Mislim da on uvijek temperamentalno govori. Ali, šalu na stranu, nisam primijetio neku posebnu ljutnju. Drugo, zašto je Tupurkovski ono izjavio nisam dobro razumio i nisam dospio s njim pričati, to ću učiniti ovih dana. To što se desilo u glasanju ne može se tumačiti neprincipijelnom koalicijom. Bar ja tako gledam na stvar. Jer, od dvojice članova Predsjedništva iz Saveza komunista Srbije jedan je dobio glasova koliko i mi koji smo na »top-listi«, a drugi je slabo prošao. A isto tako, iz Makedonije drug Tupurkovski je dobio gotovo maksimum glasova, a drug Pančevski bio gotovo pri rubu. Prema tome, nije se radilo o nekakvim glasanjima u CK SKJ protiv republika iz kojih su ljudi već, čini se, više o ličnostima.

Petar Nyradi, Mađarski radio: – Želio bih da vas pitam u vezi s vašim izlaganjem. Ako sam vas dobro razumio, vi ste govorili o tome da moraju da slobodno djeluju različita mišljenja, a i da se razvija pluralizam. Da li se u tom smislu nešto mijenja u Jugoslaviji?

– Radi se o nečem sličnom kao i u Mađarskoj, samo što se nadam da će to kod nas bolje uspjeti nego kod vas. Ja sam prošlog ljeta bio u Budimpešti i razgovarao sam s drugom Imre Požgajem, i iznenadio sam se da je on postao veći kardeljevac od mene. To je kardeljevska koncepcija pluralizma samoupravnih interesa u socijalističkom društvu. O tome sam govorio, a ne o restauraciji višepartijskog sistema, premda u načelu – više ili jedna partija nije presudno pitanje za socijalizam. To je historija konkretno odredila. Kod nas je jedna parti-

ja zato što su sve druge 1941. same kapitulirale i sišle s historijske scene. I to partija koja je provela revoluciju i što bi sada obnavljala druge partije, jer su se one i tako same raspale.

Disa Haastad, »Dagens Nyheter«: – Rekli ste da ova sjednica treba da pokaže da li je sadašnje stanje stvari u Jugoslaviji rezultat sistema ili rukovodilaca. Da li Vam je poslije završetka sjednice, jasniji odgovor na ta pitanja. Drugo, u vezi odgovornosti: u ustavnim amandmanima ne vidim da se govori i o principu rotacije. Da li mislite da bi možda bilo bolje da funkcija kao što je vaša, umjesto jedne godine traje četiri kao i predsjedniku vlade?

– Nakon ove sjednice postalo mi je jasnije da je kriv i sistem i nesposobni rukovodioci. To ne znači da i ja nisam nesposoban rukovodilac. Još mi je preostalo osam mjeseci. Što se tiče dužine mandata, mislim da treba u pravilu ići na četvorogodišnji mandat. Jedini bi izuzetak moglo biti Predsjedništvo SFRJ. Zbog toga što Jugoslavija ima šest republika i dvije pokrajine, mislim da je dobar sistem da je netko predsjednik jednu godinu. Jer, ako bi bio četiri godine, onda bi svaka republika i pokrajina došla na red svakih 28 godina. Uostalom, Švicarska ima taj sistem. Doduše, njihove državnike nitko i ne zna, a Švicarska je za razliku od nas stabilna. Kad bismo mi postali toliko stabilni, onda bi bio poželjan i jednogodišnji mandat. Osobno mislim da u SKJ treba uvesti dužnost predsjednika Centralnog komiteta na četiri godine i jedan manji izvršnopolitički organ koji bi također bio biran na četiri godine, da svatko »odradi« četiri godine i da ne može biti više. Vjerujem da ćemo to promijeniti u Statutu SKJ i da ćemo na 14. kongresu donijeti takvu odluku. Tako će vjerovatno biti i u drugim političkim organizacijama.

Mark Frankland, »The Observer«: – U svjetlu ovoga pisma, a posebno današnjih događaja, kako gledate na događaje u Vojvodini, gdje je došlo do neustavne smjene rukovodstva kroz ostavke.

– Nije neustavna smjena, jer SKJ nije država. Okupio se veliki broj ljudi, koji je tražio da Predsjedništvo Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Vojvodine podnese ostavku i to Predsjedništvo je palo bez prave borbe i otpora, a pitanje je da li ih je i moglo pružiti. Predali su se prije nego su se počeli boriti na pravi način, ne mislim boriti se na ulici, nego da pokažu jednu vrstu političke hrabrosti, da kažu ako imaju što reći. Već to pokazuje da to rukovodstvo nije bilo dovoljno spremno i da ne treba previše plakati za njim.

A to da se ljudi okupljaju na ulicama, pa da masa smjenjuje rukovodstva, to nije dobro i mi smo protiv toga. Pošto smo ovdje bili uvjereni da je rukovodstvo Vojvodine imalo dosta grešaka, nismo ni energičnije ustali u njegovu zaštitu. A kad je repriza bila u Crnoj Gori, shvatili smo da je tamo i nešto drugo posrijedi, koliko je god u Crnoj Gori ljudima teško živjeti, dali smo tamošnjem rukovodstvu energičnu podršku. A političke bitke koje se vode ispod žita nisu iste, u Vojvodini se radi o pokrajini u sastavu SR Srbije, a u Crnoj Gori o samostal-

noj republici i o posebnoj crnogorskoj naciji u koje ne smije nitko sa strane dirati, radi Jugoslavije.

Zdzislaw Gwozd, »Die Presse«: – Na kraju glasanja, Predsjedništvo je izašlo ojačano, osim jednog člana. Da li to znači da će rukovodstvo partije od sada raditi po novom receptu i da li to znači korak naprijed? Kako to možete da objasnite? A drugo, poslije ovog glasanja dobili ste značajnu podršku na 17. sjednici. Da li mislite da će vaš glas u Predsjedništvu SFRJ imati više značaja i šta to znači u vašim pokušajima da otcijepite državu od partije?

– Nemojte od mene praviti lidera, jer nemam takvih ambicija. Po našem Ustavu, predsjednik Predsjedništva CK SKJ je i član Predsjedništva SFRJ, ali je samo Predsjedništvo CK SKJ zauzelo stav da ubuduće to ne bude. U Ustavnoj komisiji bilo je oko toga prepirki, državno je predsjedništvo tražilo da predsjednik partije bude u Predsjedništvu SFRJ, a mi smo zauzeli stav da ne treba biti. I ako se na Dan Republike usvoje ustavni amandmani, a bit će usvojeni, predsjednik Predsjedništva CK SKJ prestaje biti član Predsjedništva SFRJ. Ostalaj osmorici drugova u Predsjedništvu SFRJ ističe mandat u maju, pa će se birati novi članovi. A kojih će osam novih ljudi doći iz republika i pokrajina, to ne zna još nitko.

O promjeni poslovnika: to sve »smišlja« moj drug Korošec i ja se još nisam dobro udubio u to. Ali on me konsultirao. Radi se o tome da bismo mi htjeli racionalizirati rad Predsjedništva CK SKJ, pa utoliko naših devet predsjednika ex officio, predsjednika izvršnih egzekutivnih organa iz republika i pokrajina i JNA ne bi dolazili na svaku našu sjednicu, već, recimo, jednom mjesečno i to kad su najznačajnija pitanja, a ova druga bismo rješavali u užem sastavu, a onda njima kad bi bili u punom sastavu podnosili na prethodnu ili naknadnu verifikaciju. Najzad, ne radi se o politbirou, kod nas se ne može vratiti politbiro kao svemoćni organ koji svi slušaju. No, sada smo uveli i praksu glasanja, da se prije završe sjednice. I imali smo glasanja, uključujući i to da li ćemo ići na traženje povjerenja CK SKJ članovima Predsjedništva. Na sjednici Predsjedništva o tome smo debatirali, iznijeli različita mišljenja, dao sam na glasanje: 18 članova je bilo za to da tražimo povjerenje od Centralnog komiteta, a dva su bila protiv. I tako smo išli na CK SKJ.

Asima Chandhuri Basu, PTI: – Čuli smo na TV, da je bio prijedlog da drug Čkrebić povuče svoju ostavku. Što mislite, šta bi se desilo ako bi on povukao svoju ostavku?

– Drug Čkrebić je, kad je čuo rezultat glasanja, izašao i rekao da podnosi ostavku, da je to moralni čin. Iza njega je izašao drug Milošević i rekao da predlaže da se o toj ostavci ne raspravlja do iduće sjednice Centralnog komiteta i da bi oni o tome htjeli razgovarati u Savezu komunista Srbije, jer je to izborna baza, u partijskom smislu, druga Čkrebića. Bila je kraća rasprava, i onda je drug Čkrebić obavije-

stio da pristaje na prijedlog druga Miloševića da se o njegovoj ostavci raspravlja na idućoj sjednici. On ostavku ne povlači, samo smo raspravu o toj ostavci odgodili za iduću sjednicu. A iduću bismo sjednicu, ne zbog toga, već zato što smo to ranije predvidjeli, imali negdje krajem ovog mjeseca. Što će biti u međuvremenu, ne znam, ali ne vjerujem da će se nešto posebno dogoditi. Ja na sve to gledam kao na naše neslaganje u proceduri, jer nam se to još nije događalo. Uostalom, tvrdim da nije tako važno što netko nije dobio povjerenje, mogao sam to biti i ja, drugu Ckrebicu se neće ništa loše dogoditi, najlošije što mu se može dogoditi jest to da ode u zasluženu mirovinu.

Da sam ja pao, vratio bih se tamo gdje sam bio – na mjesto profesora na fakultetu.

David Blow, BBC: – Dozvolite da malo insistiram na ovom pitanju. Meni se čini da ste se na ovom sastanku više bavili unutrašnjim snagama i razmiricama, a da je veoma malo riječi bilo o stvarnim problemima zemlje. Mnogi članovi Centralnog komiteta u stanju su da stalno slušaju jedne te iste govornice. I kad bih ja bio običan građanin ove zemlje, pitao bih vas kakvu perspektivu nudite meni. Komunizam je u čitavom svijetu u krizi i izgleda da i dalje vjerujete u komunizam, ali s obzirom na potencijal ove zemlje, da li biste mogli jednog dana da kažete građanima da će oni biti otprilike na nivou Italije, Španjolske, nekih zemalja s kojima se Jugoslavija može porediti. Naravno, ne biste išli toliko daleko da se poredite sa Zapadnom Njemačkom. Prema tome, ima li neka prava perspektiva za obične građane? Meni se čini da se stalno borite s nekim ideološkim problemima, kad god hoćete da provedete neke reforme, na primjer, pitanje privatnog vlasništva, da li će biti pet ili deset zaposlenih, a u međuvremenu dok vi raspravljate, svijet ide dalje.

– Prvo, mi smo se na ovoj sjednici manje svađali nego ranije. Drugo, članovi Centralnog komiteta koji su se tužili da stalno isto govore, zaboravljaju sebe, jer i oni stalno iste stvari govore. Treće, ja sam nepopravljivi komunist. I mislim da ne toliko komunizam kao doktrina, nego socijalizam kao historijski proces, ipak u svijetu napreduje. Nakon što je pobijedio u seljačkim zemljama i proveo prvobitnu industrijalizaciju, a što je u zemljama Zapadne Evrope, posebno u Velikoj Britaniji proveo kapitalizam klasičnim metodama, socijalizam je sada došao u veliku strukturalnu krizu, a odatle onda i kriza njegovih političkih institucija. I sada socijalizam svugdje u svijetu grčevito traži izlaze, ali to ne znači da propada. Jer, on je mnogo učinio u zemljama u kojima je politički pobijedio. Glavna zabluda socijalizma, bez obzira što je pisao Marx, do sada je bila ta da se može brzo razvijati bez robne proizvodnje. A svjetsko kapitalističko tržište dominira svijetom. Socijalističke su se zemlje prema njemu zatvarale. To je Sovjetski Savez i morao učiniti zbog sveopćeg kapitalističkog okruženja. No, onda su sve socijalističke zemlje, uključujući i Jugoslaviju, premda smo se mi najviše otvorili prema svijetu, naslijedile tu koncepciju autarkičnog

razvoja socijalizma u jednoj zemlji, bez povezanosti sa svjetskim tržištem koje je još kapitalističko. Zato socijalističke zemlje, čak i Sovjetski Savez, imaju kolonijalnu strukturu privrede. Nisu sposobne za tehnološku utakmicu, kakvu im nameće svjetsko tržište. Mislim da se sada to u socijalističkim zemljama shvaća, a da se i kod nas također pojačano shvaća.

Mi smo se zadužili 21 milijardu, a nama su dužni 5,8 milijardi dolara, ali ti koji su nama dužni ne plaćaju, a mi moramo plaćati onima kojima smo dužni. Mi smo taj novac uzimali da bismo ovdje gradili, a nismo znali razviti proizvodnju za domaće i svjetsko tržište. I bolje bi bilo da smo odmah pustili kapitaliste da ovdje zajedno s nama proizvode i da onda i zajedno prodajemo na svjetskom tržištu. Sada želimo privući strani kapital, a vidimo mu samo dvije granice: prvo, da nam ne razara sistem socijalističkog samoupravljanja u zemlji, i, drugo, da se ovdje u Jugoslaviji ne formira klasa krupnih i srednjih kapitalista. Ali bojim se da nam dok se ne stabiliziramo nitko neće dolaziti i ovdje ulagati. Mislim da će novi ustav i zakoni moramo ukloniti sve prepreke dolasku i ulaganju stranih sredstava.

Što se tiče privatnog sektora, on u nas i treba da ima jednu granicu, da se ne bi formirala klasa krupnih kapitalista, ali smo bili sektaši prema njemu. I njega treba ubuduće svim silama stimulirati, osobito tamo gdje je privatni rad jeftiniji od društvenog, iz raznih razloga. Htjeli bismo uvesti neki specifičan jugoslavenski NEP, sada kada se primičemo 21. stoljeću. I to je ono za što moramo biti sposobni, za što se moramo u zemlji osposobiti. Uostalom, mi smo i stvarali poduzeća, koja su u svjetskim razmjerima mala, ali smo ih kod nas zvali velikim sistemima. Ona su se do ovog trenutka razvijala kao monopoli pod zaštitom države i nikad nisu mogla propasti, država je za njih uvijek štampala novac ako ga ne bi imala. Te sisteme moramo izložiti riziku tržišta, i shvatili smo da su važne male i srednje propulzivne organizacije, u koje danas mora ulaziti elektronika, kibernetika, robotika, itd.

U tom smislu nalazimo se u Jugoslaviji na miroljubivom putu prelaska iz socijalizma u kapitalizam. Naravno, šalim se. Mi ćemo društveno vlasništvo razvijati i čuvat ćemo i socijalističko samoupravljanje, to nam je osnovno. I valjda će našim ljudima biti bolje. Nije im tako loše kako sami tvrde da im je loše, to je jedno, a drugo, mi sami jedva možemo skupiti novac da izgradimo prvi auto-put, a recimo drugim su zemljama pomogli vojni paktovi i svjetski kapital, itd.

Vjeko Radović, »Reuters«: – Dr Suvaru, ja se malo zbunjujem vašom ocjenom situacije u Vojvodini i Crnoj Gori. Vi ste rekli da vojvođansko rukovodstvo možda i nije zavredilo da mu se pruži podrška, za razliku od crnogorskog rukovodstva. Znači li to da se crnogorsko rukovodstvo mora od tog naroda braniti suzavcem, i da li će se ubuduće po istim kriterijima pribjegavati upotrebi sile protiv naroda.

– Jeste li vi dugo živjeli u New Yorku? Jeste li tamo promatrali kako rade suzavcem i pendrecima? Htio sam reći da je naša policija

još nevješta, amaterska i u upotrebi suzavca i razbijanju demonstracija, u usporedbi s nekim visokorazvijenim zemljama. Nemojte me pogrešno shvatiti, možda previše čitate neke naše novine, a druge propuštate. U Titogradu nije bilo neke ozbiljne upotrebe sile, nitko nije ranjen, povrijeđen je samo jedan čovjek od pivske flaše koju je bacio na milicionera, pa mu je ovaj vratio. Nitko nije dobio ni pravi udarac pendrekom. Jer, kako su mi rekli, ako ga netko zaradi, vidi se nekakav trag po mjesec dana. I nitko to nije mogao pokazati. Jedino ako se sakrio. Tako da u Titogradu nije bilo ozbiljne upotrebe sile i to nije bilo protiv naroda, već protiv provokatorske grupe.*

Da me pogrešno ne razumijete oko Vojvodine: ja ne odobravam ni ovo što se dogodilo u Vojvodini. To je, kako bi rekao moj drug Setinc, koji je podnio ostavku, bila organizirana spontanost. Rekli su mi drugovi iz Novog Sada, da je tamo taj narod predvodilo devet moćnih direktora. Za jednoga ste vjerojatno čuli, postao je vrlo čuven. Narod je, kao što ćete se vjerojatno složiti, inače, da se slikovito izrazim, plodna njiva na kojoj uspijeva i žito i korov. Iz naroda su nastali i četnici, i ustaše i partizani. Tako je bilo prije, tako je u načelu i danas i sutra, tako da sam ja oprezan prema upotrebi naroda, da parafraziram naslov romana vođanskog književnika Tišme »Upotreba čovjeka«. Inače kad dođe do socijalnih protesta ili na socijalnoj i nacionalnoj osnovi uvijek su moguće svakakve konkretne situacije.

Da me pogrešno ne shvatite, i ja volim narod i svi smo mi zaljubljeni u narod.

Pavle Janković, »Le Monde«: – Dobro je što je Centralni komitet pobjegao tajnom glasanju. A tajno glasanje uvijek može da dovede do iznenađenja. I ono je utoliko dragocjenije, jer je obavljeno u jednoj komunističkoj zemlji. Međutim, kad se promatraju rezultati ovog glasanja, Čkrebić je pretrpio težak poraz. Sto Vi, kao najviši funkcioner Saveza komunista i politički aktivista već godinama, mislite koji je to osnovni grijeh koji je Čkrebić učinio da propadne na glasanju. Jer, sigurno će svatko vršiti neku analizu i doći do svog zaključka. Dakle, trebate i Vi imati Vaš.

– Ako ja sada u odgovoru pogriješim, pa me drugovi budu prozivali, što ću onda? Protiv druga Čkrebića je glasalo 78 članova Centralnog komiteta, a za njega 68. Ja osobno cijenim druga Čkrebića, vrlo je savjestan, discipliniran, iskusan. I ne mogu ishod glasanja objasniti drugačije već da ga je vjerojatno većina članova Centralnog komiteta poistovjetila s istaknutim, kako da kažem, nosiocima jedne političke linije koja se u mnogim detaljima tim članovima Centralnog komiteta ne sviđa. No, ne znači da sam ja u pravu, pokušavam naglas razmišljati. Kako bih to inače mogao drugačije objasniti. I ta linija nije toliko prisutna u radu Predsjedništva CK SKJ, već više u javnosti u cjelini.

* U vrijeme ovog razgovora nitko još nije spominjao Zutu Gredu, niti je Stipe Suvar za nju tad znao – opaska priređivača.

Aktualna zbivanja u svjetlu programa SKJ*

Prošlo je *samo* trideset godina od kada je Program SKJ napisan i usvojen, a zapravo, moglo bi se reći da je prošlo *već* trideset godina od tada. Radi se zapravo o tome da li gledamo historijsko vrijeme i njegove karakteristike u proteklih tideset godina ili gledamo kalendarsko, mehaničko vrijeme. Prošlo je jako mnogo historijskog vremena od tada. Upravo onako kako je to opisala Helene Sheehan u svom tekstu, napisanom za ovaj okrugli sto: »Plovidba Zeittgeistom«, u svojoj prvoj rečenici: »Ponekad se osjećam kao da sam za nekoliko decenija preživjela čitavu vječnost«.

Kada se danas kritički osvrćemo na Program SKJ, ne treba zaboraviti sve okolnosti, dakle, totalitet vremena i procesa od 1958. do danas. Program SKJ baš zbog toga zaslužuje povijesnu revalorizaciju, a ne kritiku s pozicija naknadne pameti. A u vremenu u kojem je pisan, uz sve slabosti koje su nam danas vidljive, taj je Program predstavljao avangardan potez za jednu konstitutivnu ideju koju je trebalo ostvariti.

Neću govoriti ovog puta o slabostima tog dokumenta, jer sam opsežnu kritiku već objavio, kao što neću ukazivati na komparativne prednosti u odnosu na sve što je u obliku političkih dokumenata i programa u to vrijeme dato u međunarodnom radničkom pokretu. Prema tom dokumentu odnosimo se na jednak način kao što je Ernest Bloch opisao odnos marksizma prema nasljeđu revolucionarne građanske misli: u smislu pojma prevladavanja, što znači odstraniti nadiđeno, sačuvati pozitivno i to pozitivno dići na viši stupanj. Upravo se tako socijalističko samoupravljanje odnosi prema svim najboljim tekovinama dosadašnjeg razvoja, prema dostignutim proizvodnim snagama i materijalnom i duhovnom bogatstvu društva, prema tekovinama demokracije, kulturi i nauci, svim progresivnim dostignućima prethodne ljudske povijesti. Upravo je to najznačajnija komponenta Programa SKJ koja omogućava da njegov osnovni pristup obogatimo novim spoznajama.

U čemu je suštinska razlika između Programu SKJ i svih drugih programa, pa čak i »Komunističkog manifesta«? Kao što znamo, oba

* Riječ na međunarodnoj tribini »Socijalizam u svijetu«, Cavtat, 21. oktobra 1988.

programa predstavljaju određenje svjesnog pravca historijskog razvoja. Utoliko su oba programatska dokumenta i sasvim određene koncepcije povijesti. Program SKJ je jedini dokument, poslije »Komunističkog manifesta«, koji povijest tumači posve kompleksno, dakle, sa stanovišta totaliteta povijesnog procesa. Program SKJ tumači povijest kao povijest klasnih borbi, što je, kao što znate, prva rečenica »Manifesta«, zatim kao epohe ekonomskih formacija društva, zatim kao smjenjivanje načina proizvodnje u okviru tih formacija i konačno kao očuvanje progresivnih elemenata prethodnih civilizacija. To je najznačajnija historijska materijalistička i dijalektička misaona osnova za realizaciju demokratskog projekta socijalizma, koja je iznad prosvjetiteljstva, idealizma i dogmatskog marksizma.

Stefano Petrucciani, govoreći o problemu suvremenog shvaćanja racionalnosti, rekao je ovdje da se radi o »racionalnosti bez historije, ili historiji bez racionalnosti«. Ne u cjelokupnoj izvedbi, ali u konstitutivnoj ideji. Program SKJ na poziciji je racionalnog usmjeravanja promjena na terenu historijskih protivurječnosti. To je njegova opća linija, međutim, u njemu se manifestiraju i elementi ideologije koja je karakteristična za mišljenje unutar vladajućih poredaka, a ne revolucionarnih pokreta. To se prije svega odnosi na elemente shvaćanja svijeta kao borbe dva sistema, zatim na težnje »izgrađnje« socijalizma i, konačno, na shvaćanje historijskih zakonitosti kao podređenih socijalizmu, a ne socijalizma u uvjetima određene ekonomske formacije društva i uvjetima robnog načina proizvodnje. U Programu su te dvije tendencije sukobljene.

Prije nego što nešto kažem o tome što mislim o mogućem pravcu obnove socijalizma, dat ću napomenu o uvjetima u kojima se realizirao Program SKJ u proteklih trideset godina.

Da najprije ponovim dva pasusa iz svog jutrošnjeg referata: »Ključan doprinos programske orijentacije Saveza komunista Jugoslavije u odnosu na sve te parcijalne teorije je u tome što socijalističkom samoupravljanju ne prilazi kao nekom konačnom i zaokruženom društvu, koje je već postignuto i kojem je jedini cilj *održanje stabilnosti vlasti*. A pogotovo perpetuiranje u vječnost klasnog društva, u odnosu na koje je sam socijalizam i posljednji izdanak i prva, početna negacija.

U Programu SKJ, a posebno i u Platformi za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ iz 1973. godine, koja je u neku ruku prođetak analize iz Programa, konkretnom našem socijalističkom društvu se u tom smislu pristupa kao društvu koje nije 'homogeno' i 'čisto' ...

Gyorgy Lukacs je dao sažet i precizan opis karakteristika načina proizvodnje u prelaznim etapama: 'U svim prijelaznim razdobljima nije društvo, međutim, pod prevlašću nijednog sistema proizvodnje: njegova je borba upravo neodlučna, *nijednom sistemu još nije uspjelo nametnuti društvu sebi primjerenu ekonomsku strukturu*, i usmjeriti ga – bar prema tendenciji – u tom pravcu. U takvim je položajima, naravno, nemoguće govoriti o bilo kakvoj ekonomskoj zakonitosti

koja bi vladala čitavim društvom. *Stari je poredak proizvodnje svoju vlast nad društvom kao cjelinom već izgubio, a novi je još nije stekao.*

Pred nama je, dakle, zadatak da, izučavajući zakonitosti ove epohe, načina proizvodnje i etape socijalističkog samoupravljanja tražimo put prema asocijaciji slobodnih proizvođača preko i iznad moderne. Kao što je Marx pokazao, ta je moderna povijesno nastala nastajanjem tržišnog društva (Marktgesellschaft) i moderne porezne države'.

Upravo su to uvjeti u kojima se realizira socijalističko samoupravljanje. Kao što sam to i u svom referatu izložio, »u nerazvijenim zemljama doista je došlo do prevetiranja toka stvari: umjesto da, prema Marxu, 'socijalizam bude pretpostavka revolucije', revolucije su postale pretpostavke socijalizma, a to je onda vodilo i teškim iskušenjima i deformacijama samog socijalizma.

No, bilo kako bilo, u značajnom broju zemalja, posebno onih evropskih, socijalizam je upravo ušao u fazu kada mora vršiti duboke zahvate u cjelokupnu socijalnu strukturu, od proizvodnih snaga do aparata vlasti. Baš zbog toga, razne teorije 'obnove', 'perestrojke', 'prenove', i obećavaju mnogo, ali, kako sam već napomenuo, realna je i opasnost da na krajnje vulgariziranim i reduciranim konceptima uglavnom nude ustupke u političkoj sferi (liberalizacija etatizma u raznim varijantama redukcije slobode na političke slobode, a onda i daljnje redukcije samih tih političkih sloboda na razne oblike revandikacija protiv aparata vlasti, eventualne slobode peticijskog djelovanja, itd.), zatim nude ustupke proizvođačima viška vrijednosti u uvođenju ovog ili onog oblika participacije (utoliko se zapravo i ovdje, u državnom socijalizmu, kao i u neokapitalizmu, radi o moderniziranju tejlorističke 'dresure majmuna' u svim oblicima industrijske demokracije), pa i razne nacionalne renesanse i homogenizacije na bazi nacionalne države s ideologijom risorgimenta (koja a priori sui generis negira pluralizam i univerzalizam), itd.

Radi se zasad, uglavnom, o parolama modernizacije proizvodnih snaga i odnosa, a bez stvarnog mijenjanja proizvodnih odnosa, kojim bi se u konkretno revolucionarnim procesima dokidao već temeljito zastarjeli postojeći način proizvodnje. Takva 'obnova' socijalizma, u kojoj bi se postojeće samo moderniziralo, perpetuirala bi to postojeće i na kraju nužno urodila još težim krizama socijalističkog razvitka.

Naprotiv, moralo bi se raditi o zahvatima: a) u samu sferu 'proizvodnje društvenih proizvodnih aparata', a u svrhu defetisizacije i samog pojma proizvodnih snaga koje, kolektivno upravljane, garantiraju progres; b) koji bi nadmašivali razinu organizacije rada i tek mijenjali formu industrijalizacije; c) koji bi promijenili funkciju države, danas svedene više-manje samo na ubrzanje akumulacije, efikasnost investiranja, discipliniranje radne snage itd.; d) kojima bi se izbjegle zamke 'podržavljenja društva' ali i 'podružavljanja države'.«

Napuštajući posljednje ideološke ostatke teorije »izgradnje socijalizma« u jednoj zemlji, nalazimo se u situaciji obnove socijalističkog

projekta, napuštamo društvene odnose koji su postali okov proizvodnih snaga rada u okviru kojih je oslobađanje znanosti, nauke, glavna komponenta. Utoliko ne gubimo historijski optimizam kao što su ga izgubili oni koji su polazili od »apsolutne neizbježnosti socijalističkog i komunističkog ishoda društvenih protivrječnosti«, kao što je to ovdje u svom referatu rekao Constanzo Preve.

Nismo izgubili tu vrstu optimističkog poimanja svijeta koji završava happy-endom, jer je kao takvu nismo nikad ni imali. Ne zaboravljajući da se program obnove zbiva u situaciji kada je napisan i »Non-communist Manifest«, a koji negira Marxovu koncepciju epoha ekonomskih formacija društva. Da i opet citiram pasus iz svog referata: »Nasuprot Marxu, Rostow historijski razvoj definira u pet stadija (sa frapantnom sličnošću Staljinovoj periodizaciji društveno-ekonomskih formacija!): 1. tradicionalna ekonomija, 2. *take off* stadij, 3. *drive to modernity*, 4. *modernity*, 5. *postmodernity*. Uloga socijalizma uklopiva je samo u *take off* stadij kao ubrzanje modernizacije, a održanje socijalizma iza *take off* stadija vodi do *break down of modernisation*, odnosno do *negative political development* ili pak do *political decay*.«

O sadašnjem stanju građanske reaktivne ideologije izvrstan je prilog Nikole Viskovića, i mi ne zaboravljamo da se sve to zbiva i u tom kontekstu. U nekoliko radova ponuđenih za ovaj skup govori se o mogućnostima kapitalističkog staljinizma, o mogućnostima staljinističkih i buržoaskih konzervativnih restauracija, kao i mješavinama tih ideologija. Naš poznati revolucionar i teoretičar Edvard Kardelj upozoravao je na mogućnost dešavanja čileanske paradigme u Jugoslaviji i ona doista nije apsolutno isključena u jednoj varijanti autoritarnog društva, po Friedmanovom modelu, kao kombinacija totalnog tržišnog liberalizma i autoritarne vlasti. S obzirom da ćemo mi to rješavati u Savezu komunista, i to na pravcu pozitivne sinteze obnove socijalizma, a ne negativne utopije, neću govoriti o mogućim lošim ishodima, jer su nade da će oni biti izbjegnuti realne.

Reći ću ukratko nešto o onim elementima socijalizma na čijoj se promjeni treba temeljiti historijski raskid sa epohom etatizma i formiranje velike društvene tendencije koju mi nazivamo jugoslavenski savez reformskih snaga. Ti su elementi: 1. rekonstrukcija pojma napretka; 2. razrada i nova sinteza u novim uvjetima Marxove četiri koncepcije povijesti koja će sve zajedno dobiti novi smisao; 3. taj novi smisao proizlaziti će iz spoznaje i na tezi da je bit stvari u njihovoj povezanosti, a to znači bit povijesti u povezanosti ekonomske formacije društva, načina proizvodnje, klasne borbe i tekovina prethodnih civilizacija. A promjenjiva bit svakog od ovih elemenata tendirat će prema sintezi u okviru četvrtog elementa – zasnivanje nove civilizacije; 4. u okviru te ideje stvarat će se novi odnos pokreta i poretka, države i civilnog društva, države i partije i radne i eksploatacije, ekonomije i politike, kolektivnog i individualnog. Sansa takvog projekta moguća je jedino ako on bude cjelovit, jer su upravo pokušaji reformi u socijalizmu, dakle,

reformi ekonomije, prava itd., ali kao odvojenih sfera, onemogućavali reformu socijalizma. Naša ideja socijalističkog samoupravljanja »pretpostavlja otvoreno društvo, i to prema najboljim dostignućima ljudske povijesti, dakle, prošlosti, i prema svim revolucionirajućim momentima sadašnjosti, koji u sebi in nuce proizvode budućnost. Ono je utoliko otvoreno ukoliko nije izvedeno iz države i njenih granica, ukoliko nije orijentirano blokovski i regionalno, nego univerzalno, pri čemu na samu univerzalnost, dakako, gledano kao na pluralističku. Zbog toga izvorno i metodički socijalističko samoupravljanje ne trpi redukcije geografskog i vremenskog tipa, redukcije revolucionarnog subjekta, redukcije ljudskih prava, petrifikacije proizvodnih snaga. Nije niti evolucionističko, niti determinističko niti mehanicističko, niti voluntarističko-subjektivističko. Ono je nužno okrenuto naprijed i nije utopiističko ali jest konkretna utopija.« (također citat iz mog referata). Sve to govori o ozbiljnosti naše namjere da se realizira proces otvorenog socijalizma.

I, konačno, informirat ću vas, vrlo kratko, o nekim aktualnim procesima u Jugoslaviji, i to isključivo sa stanovišta njihove veze, programske i praktično-političke spone prema ideji reforme socijalizma. Na 17. sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, koja je trajala tri dana, raspravljali smo o stvarima koje imaju strateško značenje za obnovu socijalizma u našoj zemlji. U svijetu se inače dosta piše i govori o procesima dezintegracije i o velikim čistkama u Jugoslaviji, a samo dio javnosti nazire bit promjena.

Prvo, doista se ide na razdvajanje države i partije, što smo i u Programu SKJ zapisali, ali u proteklih trideset godina njihov brak ipak nismo raskinuli, a to znači pomicanje Saveza komunista s pozicije čuvara etatističkog poretka na poziciju vodeće snage revolucionarnog pokreta, koji se nalazi u centru reformskog saveza. Taj raskid počinje na najtežoj i najosjetljivijoj karici: razbijanju personalne unije države i partije. I ja ću se, recimo kao sadašnji jednogodišnji predsjednik Predsjedništva CK SKJ, usvajanjem amandmana na Ustav SFRJ, povući iz Predsjedništva SFRJ, a državni funkcionari iz CK SKJ. Smatramo to značajnom odlukom na liniji reforme. Posljedice te odluke osjećat će se i u snaženju pravnog poretka i oslobođenju pokreta, a time i u razaranju etatizma. To će voditi i preciziranju uloge države, značit će sa svoje strane njeno javno ograničavanje i kontrolu.

Prema tome, ne radi se o nekakvim čistkama, nego prije svega o strateškom potezu na pravcu socijalističke reforme.

Drugo, snažan elemenat razaranja etatizma bit će jačanje veze samoupravljanja i tržišta i nadomještanje veze država-poduzeće, a to znači povezivanje radnika i svih proizvođača viška vrijednosti na cijelom jugoslavenskom prostoru. Samim time, to znači negaciju nacionalnih programa, koji su išli i idu za tim da svaka nacija i republika u Jugoslaviji ima »svoj« socijalizam i da se zatvara.

Treće, uvođenje takve javnosti rada kakva je, siguran sam, bez presedana u današnjoj politici. Centralni komitet je zasjedao i donosio važne odluke za zemlju i sve se zbivalo pred očima svih 23 milijuna Jugoslavena, kao i javnosti u svijetu.

Četvrto, to je povezivanje javnosti i odgovornosti, odnosno smjenjivosti izvršnih organa. To nisu nikakve predstave vlasti koju možete samo gledati, ili eventualno svake četiri godine glasati za nekog predstavnika koji ju simbolizira u predizbornim predstavama, od kojih apstinira sve veći broj ljudi. Jedan učesnik sjednice i član Saveza komunista pedeset godina, rekao je da takav potez utvrđivanja povjerenja, što smo ga primijenili na sjednici, nije doživio u tih pedeset godina članstva u partiji.

Peto, bez obzira na usputna tumačenja, pa i prolazne nervoze, uspjeli smo i sve ćemo više uspijevati da vrednovanju putem tajnog glasanja podliježu pojedinci sa svojim ugledom, radom, ili čak, eventualno, javnom percepcijom rada. A ne a priori predstavnici nacija, nacionalnih partija i nacionalnih država.

Šesto, učinjen je veoma značajan iskorak prema jugoslavenskoj sintezi projekta i jugoslavenskom otklanjanju slabosti.

Utoliko su na dobitku, prije svega, svi naši ljudi pa i Savezi komunista u republikama i pokrajinama. Moglo bi se reći da je nakon dužeg vremena prvi puta bilo, sportski rečeno 6+2, tj. 8:0 za Jugoslaviju i jedinstvo reformskih snaga na programu obnove socijalizma. To je ipak možda početak jednog zaokreta u pravcu ostvarivanja strategije, o kojoj sam ponešto rekao.

O stanju u Savezu komunista Crne Gore*

Kada po prvi put stavljamo na dnevni red ovog Predsjedništva probleme djelovanja jedne od republičkih organizacija Saveza komunista Jugoslavije, moramo poći od razmišljanja o sličnostima i razlikama.

Svaki dio Saveza komunista, koji ima i svoju organizacionu i akcionu samostalnost, u okviru republika i pokrajina, ima mnogo toga što je svojstveno Savezu komunista u svakom drugom dijelu i njemu u cjelini, ali i mnoge razlike, specifičnosti. Ovdje su nam drugovi Miljan Radović i Vuko Vukadinović dosta toga rekli, bili su i reljefni i približili su nam stvari, ali se meni čini da u ovom prvom razgovoru mnoge od tih specifičnosti nismo spomenuli, pa se možemo i drugom prilikom na njih vraćati.

Savez komunista Crne Gore po brožčanoj je snazi, a ne i po utjecaju, najmanja republička organizacija Saveza komunista, a ujedno i onaj Saveza komunista unutar Saveza komunista Jugoslavije koji procentualno najbolje stoji u odnosu na populaciju kojoj pripada. Naime, svaki četvrti ili peti stanovnik Crne Gore je član Saveza komunista. U nekim našim savezima komunista to nije ni svaki deseti. To ima i svoj kontinuitet iz relativno davnog vremena, kada je mala Crna Gora imala mnogo komunista đaka i studenata, zatim intelektualaca, ali i ljudi koji su išli trbuhom za kruhom, po ovoj zemlji i po svijetu, uključujući i Crnogorce iseljenike koji su bili komunisti vani, itd. A to je posljedica i zastupljenosti Crnogoraca u narodnooslobodilačkoj borbi.

Sve je to imalo i do danas ima utjecaja. Čini mi se da Savez komunista Crne Gore, usprkos svemu sa čime se danas suočava i koliko je god njegovim članovima teško, svakako teže nego komunistima u nekim drugim našim nacionalnim i društvenim sredinama, i koliko su god danas izloženi velikim iskušenjima da vrše svoj utjecaj, da rade ono što im po programu njihove organizacije pripada, dakle, da usprkos svemu, ima relativno veliki utjecaj. Rekao bih da on ima uveliko sačuvan i autoritet, pa i onda kada su njegove organizacije i rukovodstva izloženi i oštrim kritikama, što je inače svojstveno i temperamentu i govorničkoj žestini samih Crnogoraca.

* Riječ na sjednici Predsjedništva CK SKJ, 23. novembra 1988.

Činjenica je i to, da Savez komunista Crne Gore bar prema onom što ja o njemu znam i koliko je prisutan u mojoj svijesti i iskustvu, spada, ako je to danas vrlina, a ja bih rekao da jest vrlina, u najdiscipliniranije dijelove Saveza komunista Jugoslavije, u onom pravom smislu. Savez komunista Crne Gore nije Savezu komunista Jugoslavije, bar ne u novijem vremenu, pravio niti pravi neke posebne probleme. Nije Crna Gora imala do sada ni svoje masovne nacionalne pokrete, premala je za njih, nije imala ni euforije nacionalnih i sličnih homogenizacija, nije bila ni poprište nekih izrazito velikih potresa koji bi djelovali destabilizirajuće u odnosu na čitavu zemlju. Donekle je izuzetak ovo ljeto i jesen, ali mislim da se, usprkos svim teškoćama, i to prevladava.

Stoji ovo, što je spomenuo drug Kučan, da postoji informacijska blokada u odnosu na Crnu Goru. Ali, ja bih rekao ne samo informacijska blokada nego je uveliko posrijedi, usudio bih se reći, i zlonamjernost sredstava informiranja u »ostaloj« Jugoslaviji prema Crnoj Gori, koja proizlazi iz proste činjenice da se kod nas, na žalost, a takvi smo svi postali u Jugoslaviji, i sredstva informiranja zanimaju za neki drugi kraj zemlje ili neka zbivanja drugdje, samo onda kada su negativnosti, kada su senzacije, kada su neki ekscesi, kada su neki događaji koji privlače negativnu pažnju. A o onom što je dobro malo se govori, pogotovu ako netko nema razvijena vlastita sredstva informiranja. Mi u tom smislu u Jugoslaviji imamo i na informativnom planu podjelu na veoma razvijene i veoma nerazvijene sredine. Sredstva informiranja su koncentrirana u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji. Slovenija ima u odnosu na ostale u Jugoslaviji jezičnu barijeru. I iz tih sredina vrši se na »ostalu« Jugoslaviju, posredstvom sredstava informiranja, velik utjecaj. A da se autentična informacija iz Crne Gore, Makedonije, sa Kosova probije u čitavu Jugoslaviju, to je teže. Bosna i Hercegovina je nešto razvijenija u informativnom pogledu, ali ni njena informativna moć i utjecaj nisu tako veliki.

No, da ne bih dalje sociologizirao, naglasio bih i ja ono što su ovdje drugovi rekli, da crnogorskom zbiljom danas dominira vrlo teška privredna problematika. Teško je naći dio Jugoslavije gdje nešto više od pola miliona ljudi, koliko otprilike ima Crna Gora, nosi toliki teret privrednih, a iz toga izvedenih i socijalnih problema i teškoća. Ona se razlikuje od svih naših republika, pa i možda od svih zemalja u svijetu, i po još jednoj specifičnosti: ima razvijen jug, a nerazvijen sjever. Uz more, zbog turizma, dobro se živi, a u onim nekadašnjim Brdima, pa i u tzv. staroj Crnoj Gori, sada muku muče zbog toga što je tamo industrija podizana, kakva takva, ali koja danas nije propulzivna, nema tržište i nema dobre razvojne programe i prepuštena je sebi.

Čitao sam radove historičara. Crna Gora je 1939. godine imala samo 900 industrijskih radnika. Danas ih ima nekoliko desetina hiljada, ali su ti radnici često bez posla. Ta naša republika ima opadanje stope zaposlenosti, a dio radničke klase doveden je na rub socijalnog

održanja i gladovanja. I tu je sada dužnost čitave Jugoslavije, da, ne na nekakvoj apstraktnoj pomoći i na staroj fondovskoj logici, već pomoću onog u što moramo ići, to jest pomoću povezivanja radnih organizacija i njihovog zajedničkog iznalaženja proizvodnih programa i perspektiva, zajedničkog izlaženja na tržište, učini mnogo više i u odnosu na Crnu Goru. A to se odnosi i na sva naša nerazvijena područja. To je osnovno da krene njihov privredni razvoj. Mislim da i mi u Savezu komunista Jugoslavije i na razini rukovodstava možemo učiniti to da u našim razvijenim republikama više animiramo udruženi rad, da se povezuje sa udruženim radom Crne Gore i da izvlači na zelenu granu tamošnje proizvodne kolektive i kapacitete. Dakako, radi se o zajedničkom interesu za razvojne programe, a ne o nekakvoj socijali i milosrđu. Nije dovoljno da Izvršno vijeće Republike svaki dan upućuje apele, prijedloge i traženja Saveznom izvršnom vijeću, nije dovoljna ni suradnja na državnim razinama. Meni se čini da je nedostajala ta suradnja, povezanost, solidarnost, razumijevanje, ali, opet, i obostranost interesa. Prije svega i kroz komorski mehanizam, iako se i kroz njega često iskazuje monopolizam asocijacija privrednih organizacija, a koje su i same često monopolski strukturirane. Premda Savez komunista nije privredni resor, i mi bismo mogli pomoći. I da izlazimo u susret i inicijativama iz Crne Gore pod uvjetom da te inicijative više dolaze i da više idu prema raznim stranama u Jugoslaviji. Jer ovako, ta industrija, veliki njezin dio, sada je bez šansi i nema nikakve budućnosti ako ostane prepuštena sama sebi.

Crna Gora je bez sumnje mnogo postigla u 43 godine od oslobođenja do danas. Nije imala industrije i podizala ju je, ali je sada ta industrija dobrim dijelom u pitanju. Razvila je prosvjetu sve do svog Univerziteta, nauku i kulturu sve do svoje Akademije nauka, do RTV-sistema, do dnevnih novina. Sve to Crna Gora ranije nije imala. Imala je i ranije dovoljno, proporcionalno čak iznad jugoslavenskog ili bilo čijeg prosjeka u Jugoslaviji, školovanih ljudi. Ali ti su se ljudi školovali u Beogradu, Zagrebu i drugdje. Danas je to tamo, i danas je to jedna razvijena nadgradnja, za koju nema dovoljno razvijene privredne osnove. Pa i to pravi teškoće u životu Crne Gore.

A što se tiče političke situacije u užem smislu, čini mi se da je ona u Crnoj Gori danas, baš zbog ovih privrednih teškoća, prije svega određena granicom socijalne izdržljivosti, na kojoj se nalazi veliki broj ljudi, kako ljudi koji su bez posla tako i ljudi koji su zaposleni, ali na granici egzistencije, a onda i mladih generacija koje pristizu i teško dolaze do ostvarenja svojih osnovnih životnih želja, pa i onda kada imaju dobru školovanost, a to Crnogorci u pravilu uspijevaju postići. Baš u tom sukobu privrednih i socijalnih teškoća, nemogućnostima da se socijalne i kulturne potrebe zadovolje, došlo je i do pojačane živosti, da neutralno kažem, u političkom životu Crne Gore. Kao i svugdje u našoj zemlji, i tamo je posrijedi demokratizacija ukupnog društve-

nog života i borba protiv birokratizacije, a u specifičnim crnogorskim uvjetima.

Osim toga, i u nacionalnom pitanju aktualiziraju se neke retrogradne tendencije. Prije svega, tu je svima nama poznata i tradicionalno data osjetljivost crnogorskog čovjeka na svaki oblik ugnjetavanja, nacionalnog, socijalnog, rasnog, klasnog itd. A u sadašnjim prilikama u Jugoslaviji ta osjetljivost crnogorskog čovjeka došla je pojačano do izražaja i u odnosu na položaj Srba i Crnogoraca na Kosovu, izloženih pritisku snaga albanskog nacionalizma. I u ovoj seriji mitinga solidarnosti, ili zovimo ih i drukčije, u Crnoj Gori, to je došlo do izražaja. S jedne strane ta izvorna osjetljivost i čak određena žestina crnogorskog čovjeka u odnosu i na nacionalne nepravde i na pojave pritiska na Srbe i Crnogorce na Kosovu, pomiješala se s pokušajima određenih grupa, koje su nerijetko činili i ljudi sa strane, crnogorskog porijekla, ali koji se najčešće odriču svog crnogorskog nacionalnog identiteta, da se to zloupotrebi. Bilo je tu i pojava negiranja nacionalnog bića, tutorstva i dijeljenja lekcija, prozivanja i blaćenja nekih ljudi zbog toga što su postojani i principijelni, a ne zbog toga što to nisu, ili možda što se ne ponašaju kao lideri i demagozi, pa i zbog toga dolaze na udar određenih kampanji, čak i kampanji u dijelu sredstava informiranja, te prozivki i pritisaka i sa strane.

Dakako, i u slučaju crnogorske nacije i crnogorske suvremene zbilje pokazalo se da su korijeni nacionalizma žilavi u Crnoj Gori, kako onog crnogorskog koji je prvenstveno usmjeren protiv srpskog naroda s kojim crnogorski narod dijeli isto etničko porijeklo i mnogo toga u fondu zajedničke kulture i historije do najnovijeg vremena. S jedne strane imamo, dakle, crnogorski nacionalizam, a s druge strane vidljive su tendencije velikosrpskog nacionalizma, na kojima je u drugom svjetskom ratu cvalo velikosrpsko četništvo u Crnoj Gori i koji je bio žestoki, krvavi protivnik crnogorskih partizana. Možda nigdje nije bila tako žestoka borba između revolucije i kontrarevolucije kao na tlu Crne Gore, između crnogorskih četnika i crnogorskih partizana. I pokazalo se da i tu četničku tradiciju u Crnoj Gori moramo priznati kao živu, da smo se s njom nenadano suočili, a možda i samim Crnogorcima je izgledalo da je ona definitivno otišla u mrak historije.

Mislim da je ovo Predsjedništvo ispravno postupilo kada je pred dva mjeseca onako energično podržalo rukovodstvo i rukovodstva Saveza komunista Crne Gore, kada ih se na valovima inače razumljivog radničkog i omladinskog nezadovoljstva koje ima socijalni korijen, socijalne izvore, pokušalo prisiliti na povlačenje, pa čak i svrgnuti izvan legalnih procedura demokratskog političkog sistema. Mi smo dužni da se, kad se radi o nama kao političko-izvršnom organu Centralnog komiteta, ponašamo na isti način i u odnosu na druga rukovodstva kada se nađu u sličnim iskušenjima. Ne da ih branimo kada su kriva ili kada padaju na ispitu zbog nesposobnosti. Jer, to se i nama

može dogoditi, pa se dijelom i dešava, nego kada se radi o osnovnim principima ne samo komunističkog ponašanja već i demokratskih pravila života, da se i ja tako izrazim, na jednoj dostignutoj civilizacijskoj razini na ovom našem tlu, kakvo god jest, miješano: srednjeevropsko, balkansko, zapadno-istočno itd.

Još bih na kraju kazao, da je u slučaju Crne Gore, osim ove socijalne izdržljivosti na granici, za jedan veliki dio stanovništva (ako se izuzme primorski pojas, donekle Titograd kao crnogorska prijestonica, ali i tamo ima teškoća, i nekoliko većih i propulzivnijih radnih organizacija, kao što je Aluminijski kombinat, a takvih jedva da se može desetak nabrojiti izvan turističkog područja) posebno velik problem perspektive omladine, koje nisu u tim uvjetima nimalo povoljne, a omladina ima veoma visoke aspiracije, po prirodi stvari i po tradiciji kao nigdje drugdje. I to nju izlaže žestokim osjećajima i ona je onda i pojačano kritična i prema svim pojavama uzurpacija, nedemokratskim pojavama i birokratizmu, a oni su, dakako, prisutni i u Crnoj Gori.

Zaključio bih da mi, možda zato što imamo prvi put na diskusiji i na raspravi konkretne probleme jedne republičke partijske organizacije, za ovaj put napravimo jedan upotrebljiv rezime naše rasprave koji bi poslužio kao informacija, odmah sada, i za Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije, da taj rezime dostavimo i rukovodstviima drugih saveza komunista u Jugoslaviji, a da dodatno pokušamo precizirati neke opipljivije radne zaključke i onda to verificiramo na jednoj od idućih sjednica.

*Idejno-politička pitanja privredne reforme i zadaci Saveza komunista**

Posve je sigurno da je na ovoj našoj sjednici prevladavala jedno-dušnost u opredeljenju da moramo ići u privrednu reformu, i to bez ikakvog odlaganja. A istina je i to, kako je napomenuo i drug B. Mikulić, da su izrečena i veoma oprečna mišljenja o konkretnim stvarima, o tome što je pripremljeno, a što nije, sa čim se suočavamo, itd.

Kao što je rečeno, *poučeni smo promašajima, i jučerašnjim i današnjim. Osjećamo veliku skepsu i možda ima kod nas i optimizma bez pokrića. Ali upravo zbog toga moramo sve svoje intelektualne, radne i političke snage koncentrirati na privrednu reformu. Jedina bitna tema naše današnje rasprave, bar sam je ja tako doživio, jest sudbina i perspektiva samog socijalizma u našoj zemlji, tj. traženje odgovora na pitanje, kako da se socijalizam u Jugoslaviji razvija i razvije u društvo koje će svakom pojedincu omogućiti da živi slobodno i izvan materijalne i duhovne oskudice, da zna šta ga sutra čeka i da to ovisi prije svega od njega samog, njegova rada i stvaralaštva, više od toga kako radi, s koliko umijeća i znanja, a sve manje od toga koliko i gdje radi, recimo, u kojoj regiji i republici. Dakako, od takvog smo stanja daleko, ali izgubila bi smisao borba za socijalizam u našoj zemlji ako tome ne bismo stremili. I da najzad sudbina čovjeka uopće ovisi o tome kolika je društvena vrijednost njegovog rada, koju neće određivati administracija nego konkurencija. A koliko efikasno radi, pojedincu, poduzeću ili privrednoj grani treba da odgovori isključivo onaj pojedinac, poduzeće i privredna grana koji kod nas ili u svijetu proizvodi isti proizvod, daje istu uslugu ili se bavi istom vrstom djelatnosti.*

Ni jedno društvo ili pokret u historiji nisu se održali, bez obzira na to da li im je prvotni uzor bila Atena ili Sparta, dakle, humanizam ili ratovanje, ukoliko nisu uspjeli osigurati brži materijalni razvoj od konkurentskih društava. Propadali su iznutra, rušili su ih sami njihovi pripadnici, ili su srušeni izvana. To posebno važi od perioda uspostavljanja kapitalске robne proizvodnje, i u njoj tržišta i pravne države. Nemamo više iluzija, ako smo ih ranije i imali, da je Jugoslavija neki izolirani otok, koji će sam sebi osigurati raj, pa smo utoliko najzad shvatili da se ne možemo izuzeti iz tendencija epohe, svijeta.

* Završna riječ na 19. sjednici CK SKJ, 12. decembra 1988.

Utoliko i socijalizam u ovoj zemlji, ako ne ni zbog čega drugog a ono zbog stagnacije i određene, svakako privremene besperspektivnosti u koju je zapao, odnosno ovo što želimo i hoćemo sa socijalizmom, moramo promišljati iz ugla pitanja, da li je dobro usmjereno i utemeljeno u najprogresivnijim tendencijama epohe, te da li je organizaciono, dakle, pravno izvedeno tako da ozakonjuje pravila ponašanja koja su u skladu, a ne u suprotnosti sa tim tendencijama. A onda se dalje moramo pitati, da li svaki građanin ima stalnu mogućnost da kontroliira kako se izvršavaju zakoni i njegova volja. Na tim pretpostavkama teče onda život kojim svaki pojedinac kreira, proizvodi, sam ili udružen s drugima, i sebi osigurava životni smisao i sudbinu.

Prva pretpostavka zove se projekt socijalizma, druga socijalistička pravna država, a treća socijalistička demokratija.

Sve smo to počeli ubrzano spoznavati, na što upućuju i ocjene 13. kongresa SKJ, Konferencije SKJ, 17. sjednice CK SKJ i zbog toga, evo, počinjemo proces obnove koncepcije socijalizma, a unutar nje privrednog i političkog sistema, te samog SKJ koji su zasnovani na do sada vladajućoj koncepciji.

Govorimo o tri reforme, a zapravo se radi o jedinstvenom, nedjeljivom pothvatu i zadatku. Utoliko ni privredna reforma, kao što smo i na ovoj sjednici naglašavali, ne može uspjeti ako se ne obnovi shvaćanje socijalizma, ako se još štošta ne promijeni u političkom sistemu i ako se ne transformira SKJ. Današnje uvodno izlaganje druga Korošeca polazi upravo od toga, i naglasak stavlja na probleme brojnih novih instrumenata ekonomske politike u uvjetima tržišnog samoupravljanja. Uvođenje novih, kod nas dosad neprimjenjivanih raznovrsnih metoda poslovanja, organizacije rada, plasmana i prodaje uvjeti su oživljavanja i poleta privrede i povećanja produktivnosti. Postoji, međutim, opasnost da će uvođenje takvih, nužno potrebnih mjera u nekonzistentan sistem dati suprotne efekte, na što je današnja rasprava i te kako upozorila. Jer, u protivnom će proizvodne snage koje želimo restrukturirati, reorganizirati i dinamizirati udariti u stare odnose, što je glavni uzrok i sadašnje dublje krize u koju je i naš jugoslavenski socijalizam, kao uostalom socijalizam posvuda u svijetu, zapao.

Socijalizam, kao što je danas ovdje i rečeno, nije čisto i konačno društvo, već prije svega otvoreni historijski proces, pa utoliko i nova promišljanja samog socijalizma nastaju kao rezultat naših znanstvenih spoznaja, ali i ekonomskih, tehnoloških, idejnih, kulturnih procesa koji traže svoju političku artikulaciju. To je kod nas danas evidentno.

Siromaštvo i zastoj u razvoju, nezadovoljstvo ljudi rezultat su shvaćanja socijalizma isključivo kao ideološkog, političkog društva sa državom kao glavnom proizvodnom snagom, a ljudima kao sredstvom pomoću kojeg se ostvaruju neki daleki ciljevi. Taj i takav, državni socijalizam, obavio je u nerazvijenim zemljama funkciju provobitne akumulacije i u tom smislu, posebno kod nas, potvrdio svoju ulogu, jer je

ubrzo razvoj proizvodnih snaga, centralizaciju i akumulaciju kapitala kao državnog i u začecima kao društvenog, transfer stanovništva, proširio klasnu osnovu društva, i zapravo sve te procese obavio efikasnije, demokratskije i brže nego što je to učinio kapitalizam u periodu svoje prvobitne akumulacije.

Ta faza ranog socijalizma, socijalizma sirove industrijalizacije i urbanizacije, a koja je bila u znaku državnog socijalizma, socijalizma koji uvodi i doziva državu, u nas se istrošila, a izgleda i u većini drugih socijalističkih zemalja. Političke deformacije takvog državnog socijalizma, zasnovanog na političkom monolitizmu i administrativnom reguliranju svega, u teoriji, a manje i u praksi, počeli smo odbacivati davno, još u sukobu sa Staljinom 1948, a onda smo od 1950. naovamo uvodili i pokušali razvijati i inače umnogome pionirsko i specifično socijalističko samoupravljanje. Državni socijalizam je imao na svojoj zastavi ukidanje privatnog vlasništva i stvaranje državnog, ukidanje robne proizvodnje i njenu zamjenu planiranjem, i ukidanje demokracije u ime partije kao izvršioca volje proletarijata, a znamo da je to onda išlo i do diktature Centralnog komiteta, pa na kraju do bespogovornog i nemilosrdnog vođe.

Krenuli smo drugim putem, koji nije pretpostavljao apriori povijesno pravo na revoluciju nego i narodni suverenitet, dakle, ustavnopravni sistem umjesto pravde partije iznad pravde zakona. No, danas možemo reći da ni naše društveno vlasništvo nije realizirano nego kao faktički još uvijek državno; umjesto socijalizacije svih procesa ostala je ipak samo nacionalizacija, pa je utoliko i sam politički sistem u biti ostao birokratsko-etatiistički, a Savez komunista, koji je, doduše, već oko 1952. godine proklamirao preobražaj od jednopartijskog prema bespartijskom društvu, ostao je i do danas unutar tog sistema u poziciji monopoliste vlasti.

Da li nešto jest ili nije socijalizam, ne prosuđuje se, dakle, po tome kako se to nešto naziva, nego da li se radi o društveno-historijskom procesu u kojem se dokida otuđivanje proizvođača od uvjeta rada i rezultata rada, otuđenje čovjeka od čovjeka, ukida dominacija otuđene političke moći, itd. Utoliko je mjera i cilj socijalizma čovjek koji se oslobađa, i stoga toliko i govorimo o socijalizmu kao demokratskom, inventivnom, pluralističkom, otvorenom društvu.

Bitan zaokret od socijalizma kao stanja prema socijalizmu kao intenciji i procesu zbiva se upravo u ekonomskoj teoriji. Rekao bih da i tu moramo doći do novih spoznaja, te više ne govoriti o socijalističkoj robnoj proizvodnji, ili o robnoj proizvodnji u socijalizmu, već o socijalizmu u uvjetima robne proizvodnje. Jer, upravo taj pristup ne shvaća ni socijalizam ni robnu proizvodnju kao statične i vječne kategorije, nego kao promjenljive, kao sredstva i pretpostavke oslobođenja čovjeka.

A trebalo nam je i vremena i vlastitog iskustva da neke stvari shvatimo.

Iz odnosa u kojem je država uzimala i raspodjeljivala čitav društveni višak vrijednosti pokušali smo izići uvođenjem radničkog upravljanja tvornicama. Prosta reprodukcija prešla je u ruke radnih kolektiva, ali je proširena ostala u rukama države sve do polovice šezdesetih godina, kada se, Ustavom iz 1963. i privrednom reformom 1965. krenulo u pravcu i njezine deetatizacije. Ali to nije išlo, uz etatizam se konstituirao i tehnobirokratski monopol, koji je isisavao višak vrijednosti, ali bez vlastitog poslovnog rizika i stvarne odgovornosti za razvoj proizvodnih snaga. To je, kao što znamo, sedamdesetih godina dovelo do prve ozbiljne krize u razvoju društva i političkih sukoba, uglavnom u znaku birokratskih nacionalizama, iz koje je onda izlaz tražen u uspostavljanju »unutrašnje« strukture samoupravljanja (ourizacija) i novog političkog sistema, delegatskog, a što je normativno zaokruženo Ustavom iz 1974. i Zakonom o udruženom radu.

U udruživanju rada i sredstava gledala se, i taj je pogled gotovo apsolutno tada ovladao i Savezom komunista, konačna negacija državnog socijalizma, prve faze socijalizma i daljnji korak u razvoju samoupravnog društva, za koje se napominjalo da nije potpuno zaokružena društvena cjelina s vlastitim unutrašnjim zakonitostima, da nije građeno na svojoj osnovi, »nego sadrži elemente i buržoaskog društva i socijalizma«, da je samo po sebi besmisleno ako nije povezano s razvojem prema komunizmu, da bez te povezanosti i nije moguće i da ne vodi nikamo. Rečeno je, tada, u tumačenjima E. Kardelja, V. Bakarića i drugih, da će se to društvo, samoupravno, i dalje razvijati, najprije na svom usavršavanju, a »onda će iz toga izaći nove snage napretka«. Možda se nama u krizi i baš zbog krize, to sada događa. Jer, ako toga nema, »može se dogoditi da (privremeno) jačaju elementi starog društva, pa da i dođe do krize socijalističkog razvoja«. To je bilo rečeno u Platformi za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ.

Svakako da je i u provođenju te koncepcije bilo i mnogo volontarizma, i diktata političke volje, i normativnog idealizma i praznog hoda, no osnovno je bilo – to je moje uvjerenje – da je izostala stvarna revolucionarna borba u dubini i širini društva za deetatizaciju i debirokratizaciju. Utoliko su stari društveni odnosi dobili novu samoupravnu fasadu, a da nije bilo stimula za povećanje proizvodnosti rada. Pokazalo se da se deetatizacija društvene proširene reprodukcije ne postiže organizaciono-institucionalnim promjenama – to i sada moramo imati na umu kada idemo u ove nove stvari – već da je ona moguća samo ako se proizvođač sam organizira za oplodivanje svog rada na domaćem i svjetskom tržištu. Sada smo to, izgleda, nakon mnogih zabluda, kojima smo više ili manje robovali i mnogo kolebanja, konačno shvatili.

Iz današnjeg ugla gledajući možemo se lako složiti da su naši glavni promašaji u čitavom dosadašnjem razvoju bili u tome što smo već 1950 (Kidričeve teze) priznali robnu proizvodnju, specifičnu za socijalizam, i tržište, a da nisu u toku gotovo četiri decenije, sve do danas,

stvarno konstituirani ni robni proizvođač ni tržište. Proizvođač nije imao slobodu poduzetništva, a višak vrijednosti zadržao je relativno samostalno kretanje u odnosu na onog tko ga stvara.

No, bilo kako bilo, kada danas postavljamo pred sebe zadatak da najzad provedemo temeljitu i sveobuhvatnu privrednu reformu, čiji je uspjeh condicio sine qua non socijalizma u našoj zemlji, prvi uvjet njegove rehabilitacije i zadnja šansa da zakorači naprijed, nastojimo sebi štošta objasniti što se zbilo i zbiva, a ne uklapa se u naše ranije usvojene poglede i sheme i ujedno se pripremamo za korake i poteze, u čije posljedice ipak ne možemo unaprijed biti sigurni.

No, upravo zbog toga potrebna nam je egzaktna analiza i našeg društva i naše epohe, kao i našeg mjesta i uloge, mjesta i šansi našeg puta u socijalizam, uz dezideologizaciju i predstrožnost pred novim dogmama koje bi došle na mjesto onih u koje smo se do jučer, i do danas zaklinjali.

Političko opredjeljenje, naime, uvijek mora pratiti i vizija kratkoročnih zadataka i ciljeva društva. Skanjivanje oko privredne reforme posljedica je upravo jednog, ne samo materijalnog, nego i duhovnog stanja, u kojem se deset godina u nas postavlja hamletovsko pitanje biti ili ne biti, da bi se odmah zatim to isto pitanje zamijenilo sintagmom – bit će nekako. A to nekako, sve je više, za sve širi krug ljudi, postalo jedva nekako – stanje pukog preživljavanja. A pitanje promjena, privredne reforme prije svega, jest pitanje konkretne koncepcije razvoja. U proteklih deset godina te koncepcije nismo imali, pa nije ni čudno da je kriza dovela do teških potresa, nemoći, pa i nereda, zbog kojih se i u svijetu strepi za Jugoslaviju, za ono što se u njoj i što se sa njom može dogoditi. Golemu energiju društva, a i Saveza komunista, još uglavnom trošimo na različitim sajmovima nacionalnih taština i na eksplozije nacionalno-državnih euforija, umjesto da smo svi okrenuti ključnim pitanjima privređivanja i razvoja i zaustavljanja pogoršavanja uvjeta života većine ljudi.

Zemlja nam je postala arena sukoba nacionalnih birokracija i ujedno prijetećih antisocijalističkih nasrtaja, pa se osjećamo kao da smo ušli u tunel u kojem se ne vidi svjetlo i u labirint iz kojeg nema izlaza.

Potrebno je savladati sve ono što nas je dovelo u položaj inferiornosti, i ekonomske i političke i kulturne, i unutrašnje i međunarodne, a što nam je, uza sve ostalo, ugrozilo i tekovinu jedne titovske samosvijesti da samo složni možemo nadvladati sve teškoće i da možemo vući velike poteze, stvarajući društvo sretnih ljudi, a ne veoma konfliktno društvo i u socijalnom i u nacionalnom pogledu.

Konzervativnost i nemoć bilo kojeg sistema ogleda se u tome da ne uspijeva razvijati proizvodne snage društva. Sam Savez komunista presporo je raskidao veze s distributivnom birokratskom ekonomijom, i svojim oklijevanjem omogućio, i za to snosi najveću odgovornost, da dođemo i do ruba ponora. Stoviše, Savez komunista je doveo sebe u stanje birokratizirane nemoći.

Stvar je u tome da do danas nismo imali mogućnosti izbora razvojnih koncepcija, jer su nam s malim varijacijama iste koncepcije nudile u pravilu iste ekipe ljudi. A pitanje razvoja jest upravo ono pitanje koje traži i najviše demokratizacije. Utoliko bi i sama privredna reforma morala počivati na konkurenciji programa, a ne projekata koji traže iscrpljujuću i idejnu i znanstvenu redakciju ili su tek karikature ideološki poželjnih ciljeva. Mi za projekt kakvog iole značajnijeg javnog objekta raspisujemo natječaje, a za ekonomski projekt društva stvar prepuštamo jednoj, po rutinskoj metodi sastavljenoj grupi, svejedno da li i ja sjedim u njoj ili tko drugi. Na tim programima moraju se ili afirmirati ili odstupati i republičko-pokrajinske i savezna vlada. Tu popusta ne može biti ni za koga, jer samo u konkurenciji rezultata moguće je ocijeniti tko je bolji i tko uživa povjerenje ne jednog foruma nego i čitavog društva.

Da li privredna reforma za nas koncepcijski (ne govorim ovdje o izvedbenim problemima zakona) znači, i da li to može biti, napuštanje samoupravljanja? Ovdje je o tome govorilo više drugova – Korošec, Kosovac, Mojsov i dr. Pridružio bih se tim razmišljanjima.

Ne, privredna reforma mora biti konačni iskorak prema stvarnom smislu socijalističkog samoupravljanja, kojim ono može dobiti doista stvarni sadržaj i ujedno prestati funkcionirati kao prazna politička ljuštura, kao sistem transmisije vlasti, podešen zastarjeloj strukturi proizvodnih snaga i tejlorističkoj organizaciji rada.

Jer, samoupravljanje ne može polaziti samo *od zakona* koji *ciljeve* i procese definiraju kao stanje i onda se stvarnost strahovito sukobljava sa normom pa, dakle, i ljudi sa vlašću. Ono mora, naprotiv, polazeći od ekonomskih, socijalnih, tehnoloških pa onda i pravnih i političkih odnosa, sebe potvrđivati samo tako što brže oslobađa potencijale rada i kapitala, dižući i funkciju kapitala i radnu funkciju na historijski viši nivo.

Nova faza samoupravljanja, u koju ćemo ući, ukoliko se želimo održati na našem putu, utoliko će morati sadržavati intenciju oslobađanja socijalnih potencijala rada, ali i sam proces socijalizacije kapitala i njevog oslobađanja od vulgarne buržoaske ideologije i okova socijalističke države prvobitne akumulacije. Time stvaraoci viška vrijednosti, pored funkcije najamne radne snage, postaju i sami sebi kapitalisti, agenti kapitala – o čemu je Marx pisao u trećem tomu »Kapitala«, imajući pred očima kooperativne tvornice svog vremena, koje su preuzimali radnici – oduzimajući sve više u procesu proizvodnje ulogu akumulativnoj državi i proširujući je sa akumulativne na diverzificirano produktivnu, kao i oduzimajući, u dubljem historijskom smislu, tu ulogu i samoj buržoaziji u procesu proizvodnje.

Upravo se u tome iskazuje poduzetnička funkcija radnika, o kojoj se toliko i ovdje danas govorilo.

Socijalističko samoupravljanje mora se utemeljiti u koncepciji socijalizma u uvjetima robne proizvodnje, da bi se tako shvaćena poduzetnička funkcija radnika mogla reproducirati u cjelini društva, a što je osnova i za promjene odnosa politika – ekonomija. Dominacija politike nad ekonomijom, to je zapravo suština državno-socijalističke regulacije privrede, dok je dosadašnji sadržaj samoupravljanja bio uglavnom ograničen na pokušaj *kontrole* nad kapitalom od strane radnika. Ni taj nivo nije bilo moguće održati, jer je etatizam zapravo radnika ne samo pretvarao u najamnika države, nego mu je ekspropriirao i sredstva, kroz kreditni sistem, poreze, budžete, paradržavne sisteme ubiranja viška vrijednosti.

Današnje jugoslavensko društvo je distributivno, pa je i privreda distributivna, a samoupravljanje pretvoreno u sredstvo amortiziranja sukoba država – poduzeće, radnici – rukovodstvo, radnici – država. Svaki štrajk pokazuje otvorenost tog sukoba koji u distributivnoj privredi završava zahtjevima za povećanim nadnicama koje radnici i direktori zajedno traže od države, a ne od tržišta. I trebat će vremena da ne dolaze pred Saveznu skupštinu, općinsku, itd.

Sada se perspektiva samoupravljanja traži u dva pravca, a koji ćemo od njih izabrati to će odrediti ne samo sudbinu privredne reforme, nego i sudbinu samoupravljanja i socijalizma. Prvi je koncept preostanka državno-socijalističkog samoupravljanja u državno-kapitalističko. To nije nikakva teorijska, ideološka ili buržoaska opasnost uvezena izvana, nego veoma snažna tendencija koja ima osnovu u postojećoj strukturi privrede, u kojoj su dominantni siroviniski, energetski i prerađivački kapaciteti koji određuju industrijsko društvo, u dijelu tehnologije, staroj organizaciji rada, niskoj obrazovanosti, a potpuno su u skladu s pristupom da je socijalizam identičan odjeljku I u Marxovoj shemi reprodukcije – to jest, simboli takvog socijalizma su visoki dimnjaci, čađavi radnici, masovno društvo. Samoupravljanje bi, uz snažnu, po mogućnosti centraliziranu državu, trebalo vršiti klasične funkcije trade-uniona. Uvjeti rada, sigurnost zaposlenja, nadnice, sve to u tejlorističkoj organizaciji rada, vezivanje nadnica na produktivnost (*productivity deal*) – dakle, klasično kejnzejzianska politika. Takva koncepcija transformacije sistema u cjelini, pa i poduzeća, i organizacije rada, ne polazi od teze da je svjetsko tržište kriterij, pa se i u organizaciji poduzeća i strukturi proizvodnje ne orijentira ni prema dostignućima najrazvijenijeg kapitalizma nego prema prakapitalističkim rješenjima. Dokaz takve još uvijek dominantne orijentacije je i sadašnji srednjoročni plan razvoja zemlje. Treba, naime, vidjeti koje sektore preferira i kako bi nam zemlja izgledala 1992. prema tom planu, sa još više skupe energije, sirovina, teške industrije. Analiza Saveznog zavoda za plan, koja je ušla pod kožu strukturi naše privrede, evidentno to razotkriva. A kako se takva koncepcija realizira na nivou poduzeća, treba usporediti i razne prijedloge u proceduri donošenja zakona o poduzetima. Čini mi se da se i tu, u tim rješenjima, poduzetništvo i faktor znanja o upravljanju faktorima proizvodnje, nedovoljno

potenciraju kao ekonomični, donekle autonomni i važni elementi funkcioniranja faktora proizvodnje kao sredstva uspostavljanja nove podjele rada.

A upravo je integracija proizvodnje osnova postavljanja znanosti i obrazovanja kao osnovne komponente proizvodne snage društva.

Organizacija poduzeća kao da se više zamišlja po mjeri sadašnje polumanufakturne proizvodnje.

Ako nam je mjerilo najsuvremenija kapitalistička struktura privrede, u kojoj je proces socijalizacije nastao kao rezultat promjena u tehnološkoj, vlasničkoj, upravljačkoj, motivacijskoj i tržišnoj strukturi, onda ćemo u organizaciji proizvodnje i konceptu vlasništva imati na umu činjenicu da je daleko odmakao proces u kojem je, što je Marx odavno opisao kao pozitivno i negativno ukidanje kapitalističkih odnosa, proizvodni proces sve više odvojen od vlasništva, a vlasničko prisvajanje ide putem akcija i dividendi, pa je proizvodnja sve više funkcija poduzetništva a ne vlasništva.

Time, širenjem akcionarstva na široke slojeve, nestaje model akcionara sa kraja prošlog stoljeća, kao društvene elite. Utoliko, radnik kao poduzetnik u suvremenom konceptu nije prvenstveno najamnik, a ako i jest u suvremenom konceptu društvenog vlasništva koje se tržišno verificira, to je prema samom sebi.

Radno zakonodavstvo, kao i koncepcija poduzeća, ne može se više zasnivati na predodžbi *homo fabera* nego, naprotiv, mora se graditi na slici *homo creatora*. Jer, kao što pokazuju suvremene analize, napuštanjem primarnog sektora u ime tercijarnog gube se i elementi prinude i tuposti radnog procesa. Robno samoupravljanje, za razliku od državnog, više je samoupravljanje, jer radnik u poduzetničkoj funkciji, iz informacije sa tržišta, odlučuje što će, koliko i za koga proizvoditi uz vlastiti rizik. Zar je zbog toga čudno da je u najmodernijoj strukturi privrede i knjigama njenih ideologa u svijetu mnogo više prisutno razvijeno samoupravljanje nego kod većine ideologa u nas. Tamo se govori o vizijama i tko ih određuje, a kod nas se negira potreba vizije. Govori se o udruživanju i restrukturiranju korporacija, o čovjeku kao osnovnom i najvažnijem resursu. Nije zbog toga čudno da jedan od najpoznatijih ideologa suvremenog postindustrijskog društva John Naisbitt jedno od poglavlja svoje najnovije knjige naslovljava: samoupravljanje zamjenjuje generalne menadžere koji upravljaju ljudima, a kompjuteri linijske menadžere koji upravljaju sistemima. Sve to piše, polazeći od uvida u stvarnost suvremenog poduzeća u najrazvijenijem kapitalizmu.

Privredna reforma mora, sve u svemu, osigurati prelazak sa državne ekonomije na samoupravnu ekonomiju. A to znači novu kvalitetu koja nastaje strukturnim prilagođavanjem cijele privrede i cijele društvene reprodukcije. Novo poduzeće mora biti organizirano i fleksibilno za nove tehnologije, znanje i tržišne impulse, podešeno razvijenoj robnoj proizvodnji koja nije zasnovana samo na individualnoj racio-

nalnosti davno prevladanog *laissez-fairea*, nego se zasniva na kooperaciji, koordinaciji i integralnoj regulaciji.

Privrednu reformu najkraće možemo definirati kao prelaz od distributivne privrede, u kojoj država u nedostatku akumulacije sve više kviri novac, uzima kredite i podstiče inflaciju i tim postaje sredstvo sve nepravednije raspodjele, sve većeg siromaštva, prema produktivnoj privredi u kojoj država napušta poziciju centralne ekonomske mašine i preuzima funkciju globalnog usmjeravanja privrede, pravnog reda i finansijske stabilnosti. Državna intervencija je nužna i potrebna, ali ne kao preuzimanje ekonomskih funkcija sistema. Živko Pregel je ovdje govorio u tom smislu da privreda počinje organski sama sebe razvijati.

Odnos tržišta i samoupravljanja u jednom budućem trenutku kojem težimo izražavao bi se prije svega u tome da tržište vrši alokativnu, a samoupravni demokratski sistem distributivnu funkciju, osiguravajući socijalnu sigurnost. Oko toga ćemo imati teške probleme i teške sukobe. Tržište u uvjetima robne proizvodnje i organiziranog samopravnog procesa ne svodi se na stihiju koja će jednostavno integralnim tržištem i organizacionim i funkcionalnim moderniziranjem poduzeća po nekoj prirodnoj nužnosti rješavati sve probleme. To je iluzija. Osnovno je pitanje, da li će tržišna ekonomija biti u funkciji sve veće demokratizacije ili samo eksploatacije. A eksploatacija bez demokratizacije ne znači razvoj nego isto stanje kakvo imamo proizvedeno etatizmom ili još vjerojatnije – gori haos. Samoupravna tržišna ekonomija mora, dakle, početi od integracije rada i kapitala u demokratskim uvjetima.

Privredna reforma u Jugoslaviji kao u višenacionalnoj, socijalističkoj, evropskoj zemlji može uspjeti samo ako bude praćena demokratizacijom. *Mi, međutim, imamo zalaganja, pa i ne samo zalaganja, za tržište kombinirano sa centralističkom diktaturom i komandirajućom partijom, što bi stvorilo samo neku varijantu čak i čileanske ili koreanske koncepcije, koja bi u našim uvjetima proizvela samo veće siromaštvo. Isti rezultat proizvelo bi mehaničko vezivanje tržišne ekonomije sa više-partijskim sistemom.* Obje te varijante značile bi još veću dominaciju politike nad ekonomijom, jer je očigledno da i sadašnje fragmentiranje SKJ, koje nas toliko brine, u funkciji nacionalnih etatizama sve više proizvodi sukobe, politizacije, svođenje građanina na dio mase, negaciju individualnosti i nacionalistička stampeda, a što povratno jača etatizam i politički faktor u društvu. Ti se procesi danas i izazivaju, podstiču, da bi se spriječila otvaranja unutrašnjih strukturnih protivurječnosti u republikama, prema nacionalnim sukobima, čime se faktički konzervira postojeća struktura privrede. Zato je, recimo, vrlo važno i to da se na samom početku privredne reforme, uz mjere konsolidacije privrede, iziđe sa spiskom svih dugogodišnjih gubitaka, i planom zatvaranja poduzeća i pogona i prestrukturiranja, ali uz mjere i fondove socijalne sigurnosti radnika, na čemu uglavnom ništa nismo učinili.

To je uvjet otvaranja reformskih procesa u republikama. Za odnose u federaciji važno je da četrdeset godina bitke za raspodjelu u distributivnom modelu privrede, kojem je podešen i politički sistem, a što se vidi od dokumenta Sestog kongresa SKJ naovamo, zamijenimo produktivnom orijentacijom i tržišnim razrješavanjem konflikata kao normalnim sistemom, a ne sukobom etatizama, nacija, štampe u borbi oko sve manjeg kolača, a što nam u ovom času razara i Savez komunističke Jugoslavije. Planska raspodjela dohotka u političkom sistemu mora se transformirati u ekonomsku raspodjelu dohotka u privrednom sistemu. U protivnom će borba oko viška vrijednosti u Jugoslaviji, a u isforsiranoj, užarenoj politizaciji, ne samo upropastiti privrednu reformu nego i razbijati Jugoslaviju.

Najzad, riječ je i o našem uključivanju i prisutnosti u matici svjetskih tokova razvoja proizvodnih snaga, nauke i tehnologije. U referatu druga Korošeca, a i u raspravi, bilo je o tome posebno govora.

U vezi s perspektivom naših ekonomskih odnosa s inozemstvom, s našim okruženjem, Evropom i svijetom – drug Korošec je i o tome govorio, i to je bilo osjetljivo i možda u nekim stvarima malo neprecizno – dužni smo voditi računa prije svega o tome da je naše okruženje svjetsko tržište. Zato naša politika ekonomskih odnosa s inozemstvom treba da bude: disperzija, diverzifikacija tih odnosa, uključivanje u svjetsko tržište i u međunarodnu podjelu rada po za nas najpovoljnijim uvjetima. To je bitno i za našu politiku samostalnosti i nezavisnosti, kojoj, dakako, ostajemo duboko privrženi. Zato Jugoslavija ima interes da razvija, bez ograničenja, ekonomske odnose sa što većim brojem zemalja i na Zapadu i na Istoku, i njihovim organizacijama EEZ, SEV, a pogotovo sa zemljama u razvoju sa kojima surađuje u pokretu nesvrstanih zemalja. Moramo razmišljati, i ne samo razmišljati, o mogućnostima, pa i neophodnostima, kao i o modalitetima uključivanja naše zemlje u Evropsku ekonomsku zajednicu, a naravno i u SEV, ali bez davanja političkih ustupaka i bez odricanja od naše uloge u pokretu nesvrstanih i napuštanja izvanblokove pozicije. Ne smijemo, doduše, dopustiti da nam drugi govore što nam je raditi, što je naš interes, a što nije, nego te interese moramo sami definirati i s njima izaći u svijet. Jer, očito je da svijet može bez nas, ali mi sve teže možemo bez svijeta. Ne smijemo riskirati da postanemo neka mrtva zona između Istoka i Zapada, s definicijom samo globalnih, a ne i naših vrlo konkretnih interesa na međunarodnom planu. Uostalom, Istok i Zapad sve više međusobno komuniciraju i sve se više približavaju i na političkom i na ekonomskom planu. Pa utoliko više ne smijemo dopustiti da samo jugoslavenski međunarodni vlakovi kasne.

U svakom slučaju, mnogo je bolje povezivati se s međunarodnim ekonomskim alijansama, nego biti osuđen na diktat Međunarodnog monetarnog fonda, koji nam podosta toga određuje u tekućoj ekonomskoj politici zemlje. Zablude su da se ekonomski u Evropu i svijet može ići bez rizika, a s kulturom proizvodnje kiselog kupusa: ono što

bismo dobili mora se nećim i platiti, jer to plaćaju i oni koji su mnogo razvijeniji od Jugoslavije. *A ponos svoje zemlje moramo pak čuvati kvalitetnom proizvodnjom, razvojem demokracije, političkom nezavisnošću, borbom za dostojanstvo čovjeka i moralnom čvrstinom naših opredjeljenja.* Ako druge nije strah od komunističke Jugoslavije, zašto bi se Jugoslavija plašila drugačijih susjeda i drugačije Evrope?

Na 17. sjednici CK SKJ govorilo se o potrebi neke vrste specifičnog jugoslavenskog New Deala, koji, dakako, ne bi bio nalik na nekadašnji američki, kao moguće značajne poluge ekonomskog razvoja, koja bi istodobno bila i neka vrsta mosta privredne reforme ili amortizera prvog udara tržišnog privređivanja. Čula su se mišljenja da u uvjetima samo velike ponude i male potražnje može doći do ostvarivanja takvog koncepta, a to navodno nije slučaj s Jugoslavijom. Međutim, kada bi to i bila cijela istina, Jugoslavija mora ući u te velike radove, prije svega, da privuče strani kapital, kao inicijalni krvotok privredne reforme. Bez programa, posebno onih u krupnoj infrastrukturi, teško je privući inozemni kapital. No, i tu se javljaju otpori: kao da su izgradnja cesta ili hotela uz koncesije jednako što i izgradnja inozemnih vojnih baza i špijunskih gnijezda. Moramo se otarasiti tih zabluda i voditi politiku razvoja, koja će ne samo koristiti komparativne prednosti, nego prije svega i historijske proturječnosti samog kapitala. Geopolitički položaj Jugoslavije ne može tom orijentacijom nešto izgubiti, nego samo dobiti.

Reforma mora početi odmah. Ali ona neće nekakvim čarobnim štapićem završiti 1. 1. 1989. godine kada treba početi, ni 1. 1. 1991, ni 1. 1. 1995. godine – ovdje je netko rekao brat-bratu 10-15 godina – već će biti dugi period teških lomova i sukoba, o tome smo trebali danas mnogo više govoriti, koje će težište premjestiti s nacionalnih na socijalne tenzije. Pojedinci stižu jeftine političke poene tumačeći da je reformu moguće početi i završiti odmah, samo kad bi se uklonilo nekoliko onih koji to neće, i donijeli dobri zakoni. Podsjetimo se samo npr. Velike Britanije, Italije i brojnih drugih ekonomski snažnijih, pravno čvršćih i nacionalno manje heterogenih zemalja, sa gvozdenim kancelarima ili predsjednicima vlada, kakve su traume prolazili proteklih godina, štrajkove, sukobe, padove vlada. I koliko je sve to trajalo!

Reforma je, usprkos tome, naše biti ili ne biti i više se ne može pretvoriti u: bit će nekako! Reforma mora uspjeti, a mi smo danas mnogo govorili o tome u čemu ona još nije pripremljena i s pravom upozoravali na mnogo toga što je može već u startu ugroziti.

Kao što je jedan broj drugova upozorio, a najizričitiije je o tome govorio drug Miljan Radović, u nekoliko bitnih pitanja ona nije pripremljena. To moramo najozbiljnije uzeti u obzir radi cjelokupne političke i stručne mobilizacije. Nisu pripremljene cjelovite mjere, a na tome je potrošen program stabilizacije, upravo na parcijalnoj primjeni mje-

ra i međurepubličkom pogađanju, što će se primijeniti a što neće. A to je primjer volutarizma i pogađanja u ekonomiji, koji i danas traje.

Kao što je ovdje rečeno, nije sve otvoreno i nismo u svemu na početku, ali stoji činjenica, da nije određena dinamika i faza primjene reformskih mjera i preciziran prelazni period, nisu razrađeni i pripremljeni socijalni programi, a to je posljedica neodlučnosti da se jasno i javno kaže koji se gubitaši zatvaraju, koja poduzeća i radnici ne mogu izdržavati uslove tržišta, itd. Nisu ni ponuđena rješenja za unutrašnje dubioze i kursne razlike i financijske konsolidacije privrede, nije razrađen ni novi pristup pitanju nerazvijenih, itd. Sve to, i još mnogo toga, ali i slabosti u udruženom radu, uzrokovali su da nema priprema za reformu u širini društva. I to je najopasnije. Posebna je priča antiinflaciona politika u ovoj godini i njeni rezultati, te odgovornost za nju, a posebno što se nudi za iduću godinu. Zbog toga su opravdani zahtjevi da svi organi i pojedinci i preuzmu odgovornost za svoj dio posla i da svi i odgovaraju za neučinjeno ili loše učinjeno.

A što se tiče Saveza komunista, s ovom sjednicom tek počinjemo pravu bitku, tek se moramo organizirati, tek moramo ići – ako Partija to ne iznese nema tko drugi – na duboku reformu svijesti i na široku mobilizaciju. Reforma, kao što je ovdje rečeno, može uspjeti samo ako je shvati i prihvati radnička klasa i svi radni ljudi, a mi moramo znati da etatističko shvaćanje socijalizma još vlada u našoj privredi, da vladaju mnoga klišetizirana shvaćanja i socijalizma i samoupravljanja, da nedostaje priprema svih nas, da moramo kao osnovno pitanje postaviti pitanje kako mobilizirati ne samo članstvo Saveza komunista nego i najšire snage društva koje moraju biti za reformu i koja je u njihovom interesu. Ovim dokumentom, što ćemo ga sada usvojiti, mi činimo tek prvi korak i pred nama su mnogi hitni i neodložni zadaci ne na papiru već u širokoj društvenoj akciji.

*Kakav socijalizam i kakav Savez komunista**

Rekao bih da se u jugoslavenskom društvu danas javljaju tri projekta njegove budućnosti, i da preobražaj Saveza komunista moramo sagledati kroz kritiku ta tri projekta, dva odbacujući, a opredjeljujući se za jedan, ali dajući i žestoku njegovu kritiku u tom smislu da formuliramo mnoge nove ideje za sutrašnjicu.

Prvi projekt polazi od teza o izostalosti građanskog društva u Jugoslaviji, od toga da je ovdje socijalistička revolucija izvršila nasilje nad poviješću, da je ona bila ne samo suvišna nego i zlosretna, da je naše narode i ovu zemlju gurnula na stranputicu i u zapećak suvremene povijesti. Dnevni život u ovoj zemlji već pulsira i u znaku tih teza, sve do neskrivenih slavopojki staroj Jugoslaviji, a pod firmom kontinuiteta, a onda i pledoajea za nekakvu treću Jugoslaviju. O teorijskim uporištima te ideološke platforme neću ovdje govoriti. Napomenuo bih tek to da je njezina kritika na epohalnoj razini dana u marksizmu, sve tamo od kritike reformizma i revizionizma pri kraju prošlog stoljeća do današnjih marksističkih kritika teorije modernizacije. Radi se zapravo o vulgarnom povijesnom determinizmu, na čijoj se osnovi daju sve kritike naše revolucije, od 1941, pa i od ranije. Iz tog ugla nude se poruke: odbacimo opsjednutost radničkom klasom, koja tobože gotovo više i ne postoji, ili, ako postoji, onda je nešto sasvim drugo nego što je Marx tumačio da jest, odbacimo našu opsjednutost i njezinim dokidanjem, vratimo političku strukturu građanskog društva, višepartijski sistem i konfederativno uređenje i – naći ćemo se brzo u raju.

Drugi projekt polazi od toga da je socijalizam u našoj zemlji napušten, izdan odmah ili ubrzo nakon pobjede NOB-a, recimo već 1948. Da su takve teze prisutne u našem društvu vidi se i po političkom reaktiviranju svijesti kominformovskog tipa i u nekim našim najnovijim političkim zbivanjima . . .**

* Riječ na sjednici Komisije za pripremu osnova preobražaja Saveza komunista Jugoslavije, 19. decembra 1988.

** Izostavljeni su pasusi, koji su unijeti u referat na 22. sjednici CK SKJ – opaska priređivača.

Ne ulazim dublje u analizu tih sklopova svijesti, samo dajem namjenu.

Radi se, zapravo, o starim ideološkim kritikama naše revolucije, iz kojih se onda projicira i posve drugačija budućnost jugoslavenskog društva u odnosu na viziju i strategiju jugoslavenskog socijalizma, koje su se rađale još u NOB-u i razvijale u Titovo vrijeme i pod njegovim rukovodstvom...

Obnova višepartijskog sistema građanskog tipa na našem bi tlu vodila, i drugačije ne bi moglo biti, tome da se interesi klasa i naroda isključivo artikuliraju kroz političke partije, koje se zbog isprepletenosti interesa i povijesnog nasljeđa ne mogu pretvoriti ni u što drugo nego u nacionalističke organizacije, koje bi naše nacije vodile u međusobne obračune bez kraja. Na kraju krajeva to nam se već pomalo događa i u ovom i ovakvom Savezu komunista i prijeti njegovom dezintegracijom i raspadom na više-manje nacionalističke partije populističkog tipa. To savladati možda je i najkrupnije pitanje reforme samog Saveza komunista.

Na drugoj strani, kada bi se obnovio ionako još neprevladan koncept jednopartijskog sistema s komandnom ulogom Partije, s principom majorizacije i unitarističko-centralističkim modelom u kojem bi se sasvim sigurno bez uspjeha pokušavalo ostvariti dominaciju najbrojnijeg naroda ili sporazumijevanje dvaju ili triju naroda na račun negiranja ostalih naroda, to bi objektivno vodilo trajnoj dezintegraciji i raspadu zemlje. Nitko sa strane ne bi nam pri tom mogao pomoći, kada bi i htio, a naprotiv, izvana bi se moglo pokušati ostvariti ove ili one pretenzije na račun naše zemlje i pojedinih njezinih dijelova. To bi se moglo dogoditi usprkos činjenici da su na ovom tlu visoko razvijene nacionalna samosvijest i sloboda kao rezultat našeg poslijeratnog socijalističkog razvoja i politike bratstva i jedinstva...

Prema tome, besmisleno je i samo pitanje, da li socijalizam – i to na osnovnoj trasi koju je otvorila revolucija i na osnovnim dostignućima koje je socijalizam već postigao, pa ma koliko su neka od tih dostignuća i vrlo devalvirana – ili ne, ako se doista želi bilo kakav progres ove zemlje. No, ima previše razloga da se upitamo, kako da se dalje socijalizam razvija, kako da se štošta mijenja u njegovu biću, kako da se prevladaju njegove crte ranog socijalizma iz faze sirove industrijalizacije i urbanizacije, iz faze državnog monopola u proizvodnim odnosima i jednopartijskog monopola u političkom životu, kako da on stekne novi, humaniji lik, kako da bude prožet pluralizmom samoupravnih inicijativa i odgovornosti ljudi.

U tom smislu socijalizam je i u našoj zemlji, kao i posvuda u svijetu, suočen s mnogim novim izazovima i teškim iskušenjima, na koje mora naći hitne odgovore. Socijalizam ubuduće, ako to uvijek i nije bio u prošlosti, mora biti na dobrobit ljudi i sve činiti radi ljudi i za ljude. Jer, on sam sebi nije svrha, a pogotovo ne smije više koristiti ljude da bi se održavala represija u bilo kojem obliku. Ali, to nije dovolj-

no, to su samo načelne istine koje moraju imati svoj konkretni i stalno novi sadržaj. Bez toga sadržaja radilo bi se o borbi okoštalih dogmi i lijepih i humanističkih fraza, a u društvenom životu širili bi se samo procesi degradacije, otuđenosti i konflikata.

Ne odustajući od poznate misli iz Programa SKJ da ne postoji ništa sveto što se ne može i odbaciti i prevladati, moramo sažeti ocjenu sadašnjeg puta, realno ocijeniti uspjehe, ispraviti promašaje i popuniti praznine. I ujediniti se da idemo naprijed, da se izborimo za duboke i dalekosežne promjene.

To je onda pitanje redefiniranja koncepta i uloge i samog Saveza komunista.

Pri tom, mislim, moramo poći baš od onih crta naše socijalističke revolucije koje ne mogu biti dovedene u pitanje . . .

Rekao bih da je kod nas vrlo prisutna jedna vrsta konzervativnog komunizma, a vezana je za onu drugu platformu o kojoj sam govorio, ali ne samo za nju, a koja na suvremenu civilizaciju gleda kao na građanski poredak koji treba razoriti, da bi se izgrađivalo novo društvo na potpunim ruševinama starog. Suvremena civilizacija nastala je antinomijom kapitala i rada, i njezin je razvoj rezultat te dijalektike, a razvoj demokracije u kapitalizmu počinje parolama buržoaske revolucije o slobodi, jednakosti i bratstvu. Radnički pokret puna dva stoljeća bori se da ih od parola pretvori u stvarnost i da im da svoju klasnu interpretaciju. Zato socijalizam kod nas i otpočinje, bez obzira na sve porođajne muke, kao pokušaj da se kapitalska funkcija i funkcija rada dignu na višu razinu, koja će baš kroz oslobođenje čovjeka ubrzati razvoj proizvodnih snaga. Zbog toga od samog pripremanja i izvođenja socijalističke revolucije, naša je strategija bila – koristeći se iskustvima buržoaskih demokracija, a posebno radničkog pokreta u njima, unaprijediti tu demokraciju i izmijeniti joj socijalnu osnovu. Ovo posljednje, dobivanje izmjene socijalne osnove, pokazalo se i pokazuje se, ponekad i u drastičnim oblicima buržoaskih diktatura, kao granica koja ugrožava čitavo društvo.

Od samog trenutka političke pobjede revolucije, a kasnije sve više, naša teorija i praksa imali su radikalno drugačiji koncept od staljinskog ili staljinističkog, koji socijalizam reducira na poredak s tri osakačena ekonomsko-politička procesa: ukidanje privatnog vlasništva kroz jačanje državnog, ukidanje robne proizvodnje i njezina supstitucija generalnim planom i ukidanje demokracije u ime sužene i iskrivljene formule diktature proletarijata kao diktature državno-partijske birokracije.

Mislim da smo i danas uvelike zarobljenici tih triju redukcionističkih pristupa i u teoriji i u praksi, koliko god je strategija naše revolucije bila usmjerena na njihovo prevladavanje.

I najzad, socijalističku demokraciju, od samog početka, a ne samo od 1948, nismo izvodili isključivo iz teze o povijesnom pravu na revoluciju, već i iz načela narodnog suvereniteta, pa je i legitimitet vlasti izvođen iz ustavno-pravne legalnosti, a ne iz revolucionarne pravde koju realizira partijska država.

Na ovim stvarima moramo izvršiti kritiku vlastitog projekta, da bismo mogli ići dalje.

*Nema alternative avnojskoj Jugoslaviji**

(...) Gdje smo danas i što se to s nama događa?

Socijalizam je u našoj zemlji u velikim teškoćama i pred još većim iskušenjima. Ali nije doveden u pitanje, niti ćemo skrenuti s onog glavnog puta koji je krvlju plaćen u NOB-u i kojim smo koračali u čitavom vremenu kada nas je vodio Tito.

Postigli smo mnogo, i oni koji to ne vide ili su slijepi ili su previše razočarani ljudi iz starijih, a previše neinformirani ljudi iz mlađih generacija.

U našoj zemlji živi 0,15% svjetskog stanovništva, ona daje 0,40% svjetske proizvodnje i zauzima 565-ti dio kopna kugle zemaljske. A zahvaljujući 1941, 1948, 1950. i drugim datumima naše novije historije; zahvaljujući jednoj od najdubljih i po herojici najslavnijih revolucija našeg vremena, u kojoj su naši narodi, ujedinjeni najprije na djelu te revolucije, a zatim i u svojoj novoj zajednici, u kojoj su svi priznati i postali ravnopravni, prvi u našoj epohi pokazali svijetu, ovdje na periferiji i vjetrometini Evrope, da svoju sudbinu uzimaju u svoje ruke i da je prošlo vrijeme ugnjetavanja malih naroda i potčinjavanja malih zemalja; zahvaljujući uvođenju radničkog upravljanja tvornicama i dostignućima socijalističkog samoupravljanja; zahvaljujući politici nesvrstanosti i izvanblokovskom položaju, kao i ljubomornom čuvanju svoje nezavisnosti; i, najzad, zahvaljujući Titovoj ulozi i snazi njegove ličnosti, njegovoj sposobnosti da bude kapetan našeg broda na svjetskoj pučini, njegovoj hrabrosti i vještini da se nosi i sa Churchillom i sa Staljinom i da ni pred kim ni on ni mi ne prignemo glavu, zahvaljujući svemu tome – ova naša Jugoslavija ušla je na velika vrata u suvremenu svjetsku historiju i postigla ugled i utjecaj koji su daleko, daleko veći od njene populacijske i teritorijalne veličine i od udjela njene proizvodnje u svjetskoj proizvodnji.

I u tom smislu naša zemlja još nešto znači u svijetu, usprkos svim nedaćama u koje smo mnogo više sami sebe uvalili nego što su nam drugi to učinili, ili što su nas pogodile svjetske tendencije i protivurječnosti, koje ugrožavaju sve zemlje i narode (osim onog malog broja zemalja koje su stoljeća kapitalističkog razvitka i svjetsko kapitalistič-

* Govor na narodnom zboru na Klisu, 18. decembra 1988. godine.

ko tržište doveli i dovode u privilegiran položaj, čineći od njih još uvijek metropole novca, tehnologije, informacija i vojne moći), a i usprkos tome što smo u vremenu od Titove smrti do danas gubili i na ugledu i na utjecaju.

U svijetu se danas, zbog galame koju sami u zemlji pravimo, zbog naših nacionalističko-birokratskih svađa i sukoba, zbog obnove mitološke svijesti, atavizama i pogleda na svijet koji su izvučeni iz ropotarnice historije, s pojačanom zabrinutošću piše i govori o Jugoslaviji, o njenom socijalizmu, o stanju u našim međunacionalnim odnosima, o tome što će se dogoditi i već događa, a što ne obećava povoljan rasplet i ružičastu perspektivu. Tome se ne trebamo čuditi, jer su zebnje, nevjerice, strah ušli i u široke mase naših ljudi. A svemu smo sami krivi. *Počeli smo se ponašati kao posvađana braća, koja su naslijedila roditeljsku kuću i sada joj drmaju temelje, razbijaju na njoj prozore, raznose oganj sa jednog ognjišta, počinju i krov dizati, a u ludoj namjeri da se svatko brine samo o sebi, da se potuče sa svima ostalima i da se svi oko lo rastrče, pa makar i u mrklu noć i nevrijeme.*

No, budući da ne spadam, drugovi i drugarice, u pesimiste, već, naprotiv, u nepopravljive optimiste, dopustite da kažem da će Jugoslavija ne samo ostati socijalistička, federativna i nesvrstana zemlja nego i da će pribirati snage, i da to već i čini, da ponovo brže krene putem materijalnog i duhovnog napretka koji će svim njezinim ljudima i narodima vratiti i spokojstvo i samopouzdanje, i učvrstiti ih u jednom historijski neizbježnom i jedino perspektivnom zajedništvu slobodnih i ravnopravnih ljudi, naroda i narodnosti.

Golema većina naših ljudi, bez obzira u kojem kraju zemlje, u kojoj republici i pokrajini živi, koje je nacionalne pripadnosti, da li je religiozna ili ne, da li ima ovaj ili onaj pogled na svijet, zna i osjeća, da alternativa Jugoslaviji, socijalizmu, bratstvu i jedinstvu, samoupravljanju, nesvrstanošću, demokraciji i civilizacijskom napretku nema. *Historijsko pamćenje narodnih masa o tome što su revolucija i Tito značili i znače glavna je garancija ne samo održanja na našem putu socijalizma, na kojem smo u proteklim desetljećima ostvarili velike tekovine i izborili svoje dostojno mjesto u svijetu, u borbi za progres, mir i humanizam, nego i novog poleta i renesanse socijalizma u ovoj našoj zemlji.*

Nije više moguća, ako je u prošlosti neko vrijeme i bila, Jugoslavija koja ne bi bila socijalistička, odnosno ne bi se mogla održati Jugoslavija u kojoj bi socijalizam bio poražen ili osnovni socijalistički ciljevi i ideali napušteni.

Nije moguća Jugoslavija, u kojoj svi narodi i narodnosti ne bi bili priznati i ravnopravni, u kojoj bi bilo koji narod i bilo koja narodnost bili negirani ili imali manja prava. Nije moguća Jugoslavija, u kojoj bi došlo do prekrajanja unutrašnjih granica ili kakvih aneksija i razgraničenja, koji bi doveli u pitanje odluke Drugog i Trećeg zasjedanja AVNOJ-a. Nije moguća Jugoslavija po mjeri jednog, bilo kojeg naroda, ili po sporazumu dva ili tri njena naroda na štetu ostalih.

Nije moguća ni Jugoslavija, u kojoj se ne bi, u novim uvjetima, na pragu 21. stoljeća, razvijala i obogaćivala prava i slobode ljudi, postojala sloboda mišljenja, sloboda osobne i grupne inicijative i samoorganiziranja i pune otvorenosti prema svijetu, postizao civilizacijski i kulturni napredak, a nestajali atavizmi, mitovi i dogme prošlosti, lažne masovne politizacije, kolektivne psihoze koje konfrontiraju ljude prema etničkoj, ideološkoj ili nekoj drugoj pripadnosti.

Nije moguće socijalističku i federativnu Jugoslaviju, rođenu u jedin-svenoj revoluciji, ni danas ni sutra, ako je to i bilo moguće u ranijim trenucima revolucionarnog etatizma, uređivati odozgo, nekakvim birokratskim dekretima s jednog mjesta, niti eventualno voljom jednog čovjeka ili bilo kakve i kolike oligarhijske grupe. Jugoslavija mora biti jedinstvena i ostati raznolika, uređivana demokratskim putem, artikuliranom voljom ljudi i naroda.

Ni socijalizam ni Jugoslavija ne bi mogli koračati u budućnost, ako bi se radničkoj klasi, kojoj danas pripadaju svi stvaraoci materijalnih i duhovnih dobara, oduzele već postignute tekovine socijalističkog samoupravljanja, ako bi radni čovjek i građanin bio natjeran u ulogu poslušnika i najamnika, pa radilo se o birokraciji, tehnokraciji, elitama znanja i pameti. U tom smislu ni privredna reforma, o kojoj je bilo riječi ovih dana, posebno i na 19. sjednici CK SKJ, ne teži da poništi i suzi samoupravljanje, već da mu najzad stvori i osigura materijalnu osnovu, da osigura slobodu inicijative i stvarnu odgovornost stvaralaca vrijednosti putem verifikacije njihova rada na domaćem i svjetskom tržištu, traženjem mjesta i razvojnih šansi na svjetskoj razini razvijenosti proizvodnih snaga.

Tko je danas tobože više za Jugoslaviju, a tko tobože manje, koji su naši narodi po svojoj prirodi jugoslavenski orijentirani, a koji su, eto, po prirodi, subverzivni, čiji su djedovi gdje i koliko ginuli za Jugoslaviju ili ne, sve su to iz ugla naše današnjice i sutrašnjice apsurdna pitanja, na koja onda nema ni suvislih odgovora, a vode tek licitacijama koje pušu u jedra nacionalizma i izazivaju slijepe strasti. I za prošlost i za budućnost Jugoslavije ipak je najvažnije, jedino važno što to povezuje njezine narode, a osigurava im i identitet i razvoj. I stoga ne tražimo u prošlosti poraze, već zajedničke pobjede i ne tražimo u pobjedama razloge za današnje prepirke, već poruke za zajedništvo, u znak predostrožnosti prema svakom, historijski još mogućem, požaru u zajedničkoj kući, pa i bratoubilačkim obračunima. Tražimo ono što će nas još više i čvršće povezivati. Dolazeće generacije neka uređuju Jugoslaviju i po logici vlastitih potreba i po svojoj mjeri, po mjeri modernog svijeta, koristeći pri tom više nova znanja nego stare mitove.

A NOB je tu ona trajno inspirativna, ishodišna tačka, pri čemu ne zanemarujemo već cijenimo i stremljenja i doprinos svih ranijih pokoljenja jugoslavenskom ujedinjenju.

Težimo tome da Jugoslavija bude zemlja koja je snažna zbog toga što je svi njeni građani vole, a prijatelji u svijetu poštuju i koja će se

ubuduće razvijati po kriterijima politički slobodnog, socijalno i nacionalno, tehnološki, kulturno i ekološki bogatog čovjeka. *A tome onda, dakako, ne mogu voditi ni stari ni novi mitovi, ni nove svađe, pa eventualno i ratovi, stari sukobi, porazi i pobjede, računi.*

Ako je jučer možda i imalo, jugoslavenstvo danas ne može nositi prije svega etnički pečat, već socijalno-kulturni sadržaj. To je danas, a sutra će pogotovo biti, jedan novi, ljudski bogatiji socijalizam, i novi razvoj socijalističkog samoupravljanja. Jugoslavenstvo, utoliko, nije i ne može biti nešto što nam se nameće sa strane ili dekretom odozgo, *nitko nikome ne izvozi Jugoslaviju i jugoslavenstvo, iz republike u republiku, niti je definira u jednom svemoćnom centru.* A jednako tako, ne može se u svijetu kakav jest ni jedna naša nacija emancipirati tako da se odvaja ili čak izdvoji iz Jugoslavije. Jugoslavija, kao socijalistička zemlja i zajednica, prije svega je princip oslobođenja svakog pojedinca i nacije, iznutra, svojim snagama, udruženim sa drugima.

Danas je presudno upravo to da se historijske i političke veze naših naroda još više razvijaju u neposredne ekonomske veze, na jedinstvenom tržištu, na kojem nećemo, dakako, razmjenjivati mitove, nego rezultate proizvodnje i stvaranja, i to ne kao nacije i države, nego kao pojedinci, poduzeća i asocijacije. Upravo zbog toga je uvjet novih kvaliteta veza među našim narodima otvoreni socijalizam, koji će od svakog našeg naroda stvoriti ne samo modernu političku naciju, kojoj je revolucija omogućila samoodređenje nego i u suvremeni svijet integriranu naciju, posredstvom svjetskog tržišta. A na svjetskom tržištu neće nas održati neka treća Jugoslavija, u kojoj bi se, recimo, ponovo uspostavio državni socijalizam, i u kojoj bi vladali kruti monolitizam i centralizam, već naprotiv, preobražena današnja, avnojevska Jugoslavija. Biti jugoslavenski orijentiran danas znači prije svega boriti se za obnovu socijalizma u svojoj sredini. *Jugoslavenstvo danas pretpostavlja angažman protiv svake ekonomske i kulturne autarkije i birokratskog zatvaranja u svoju naciju, često sa idejama državnosti i suvereniteta iz 19. stoljeća.* I još više, to pretpostavlja i angažman protiv autarkije Jugoslavije u odnosu na svijet. A onda, riječ je i o odvajanju države od partije, kao i o odvajanju suverenosti pojedinca i nacija od nacionalnog etatizma i birokracije. Dakle, jugoslavenstvo danas pretpostavlja otvorenost prema suvremenom svijetu, odnosno njegovim najvišim ekonomskim, tehnološkim i kulturnim dostignućima, neposredne, državom i birokracijom što manje posredovane, ekonomske i političke veze naših naroda, pluralizam i različitost na istoj najširoj osnovi socijalističkog procesa i zajedničke vizije, slobodu pojedinca prije svega u tome da odlučuje o pitanjima svog svakidašnjeg života, o uvjetima i plodovima svog rada i stvaranja. Zbog toga je i afirmacija socijalističkog jugoslavenstva moguća samo na podlozi oslobođenja samog socijalizma u našoj zemlji od etatističko-birokratskih okoštalosti i u takvom razvoju Jugoslavije koji će joj osigurati i jedan novi identitet, prepoznatljiv u svijetu po njezinim proizvodima, kulturnim različitosti-

ma i kreativnim ljudima. *To i takvo jugoslavenstvo onda znači i čuvanje i razvijanje bratstva i jedinstva, za koje su se izborili Titovi partizani, za koje su bile i jesu ljudske većine u okrilju svih naših naroda i narodnosti, znači jedan duh zajedništva i povezanosti od Triglava do Vardara, koji se kroz historiju rađao i od, recimo, 1848, 1918, 1941. naovamo, a pogotovo u čitavoj Titovoj epohi našeg socijalizma, ali treba da se neprestano nanovo potvrđuje i obogaćuje. U susret bi mu morao ići i novi Ustav, koji ćemo u idućim godinama pisati i donijeti, a izražavao bi i novo bogatstvo teorije i prakse u pravnoj normi.*

Govorimo o ekonomskoj reformi i političkoj stabilizaciji, a još i na jednoj i na drugoj premalo radimo, od vrha federacije i rukovodstva do svake organizacije udruženog rada, svake osnovne organizacije Saveza komunista i Saveza sindikata ili mjesne konferencije Socijalističkog saveza. Jedno moramo znati: Jugoslavija ne može biti stabilna niti se stabilizirati bez dubokih promjena, a prije svega u tom smislu da se društvo najzad počne ekonomski integrirati i mijenjati putem ekonomije, a ne putem države ili samo puke političke volje.

U ovom trenutku i ovdje slušaju me i mnogi Titovi partizani. Znam, da su puni ogorčenja. Mnogi njihovi snovi i ideali pogaženi su i iznevjereni. Ogorčeni su što se napada i Tita. Vama, drugovi borci, poručujem: u trenutku smjene generacija, u kojem su predmet kritike upravo moja i nešto mlađe generacije (koje su dužne i moraju ustupati mjesto još mlađima također, vrlo nezadovoljnima i veoma nestrpljivim), покаžite razumijevanje i za nove odnose i za nove vrijednosti, za potrebe generacije unuka, za njezin senzibilitet i ideale koji su nerijetko, ali ipak, samo prividno različiti od vaših, a i dalje bespoštedno osuđujte i svim svojim snagama odupirite se svemu onome što ugrožava maticu revolucije, što bi da preuredi i preusmjeri Jugoslaviju u odnosu na ovu, za koju su krvarile i izgarale vaše generacije u Titovo vrijeme.

Svi rukovodeći ljudi morat će se, ako danas i nije još tako, već sutra podvrci i podvrgavati doista najširim procedurama demokratske kontrole i provjeravanja. Za nepoštene i grabežljive neće biti mjesta, ako je do sada i bilo. *Za one koji se demagoški udvaraju samo svom narodu, a unose nemir među druge naše narode, za one kojima Jugoslavija i socijalizam nisu na prvom mjestu, iznad svih drugih vrijednosti i političkog angažiranja, za one koji drugima nude demokraciju i druge pozivaju na odgovornost, a kod svoje kuće pribjegavaju i najcrnjem birokratskom naredbodavstvu i najplićoj demagogiji, ukratko, za mnoge mangupe koji su još u našim redovima, već sutra neće biti mjesta.*

Demokratizacija najzad mora nadjačati birokratizaciju jugoslovenskog društva. U birokratizaciji društvene svijesti i društvenih odnosa glavni je uzrok svih promašaja i teškoća socijalizma i kod nas i u svijetu. Ona je bila i jest i osnova svih redukcija i samog smisla socijalizma i represivnih sredstava koje su ga kompromitirale i još kompromitiraju. Ispod svih konflikata i konfuzija s kojima se danas suočavamo ipak

je u Jugoslaviji tekla, u posljednjim godinama, pa i mjesecima i danima, jedna ubrzana demokratizacija života. I to je ono što ohrabruje i ne dá se zaustaviti.

NOB, partizani, Tito, divni dani i godine juriša na nebo, skojevskog asketizma, koračanja komunista vedra čela i obraza čista, narodnog vjerovanja u to da nema više povratka na staro, vrijeme obnove i izgradnje, pionirski koraci socijalističkog samoupravljanja – sve je to prošlost koja i obavezuje i osvjetljava put. Sjećanja prelaze s pokoljenja na pokoljenje i kristaliziraju se u kolektivno pamćenje i svijest. Utoliko sve je to slavna nedavna prošlost koja nas nužno inspirira i za put koji je pred nama. A, dakako, imala je i tamnu stranu mnogih sektaških, dogmatskih i birokratskih deformacija, od kojih se danas s pravom distanciramo, i oni koji su joj bili neposredni svjedoci i učesnici i oni koji o tome tek slušaju i čitaju putem sredstava kolektivnog pamćenja.

Ne smijemo posustati ni u provođenju tri reforme, ni u ostvarivanju mnogih dalekosežnih promjena u vremenu koje je neposredno pred nama.

Sve to znamo, i baš zato krenimo, idimo naprijed, na dobrobit socijalističke Jugoslavije.

*O stanju u Savezu komunista Makedonije**

Mi se još uhadavamo u raspravama o stanju i problemima u pojedinim organizacijama Saveza komunista Jugoslavije. Ovo je tek drugi takav razgovor. Razgovarali smo o problemima Saveza komunista Crne Gore, a još nas čeka sedam takvih razgovora u susret 14. kongresu SKJ. Trebali bismo ih bolje pripremiti, nego onaj prošli i ovaj današnji. . .

Rekao bih da su drugovi iz rukovodstva Saveza komunista Makedonije vrlo savjesno, u okviru onog što smo u ovom času tražili, postupili i dali iscrpnu informaciju, iz koje se vidi čime je najviše bio zaokupljen Centralni komitet Saveza komunista Makedonije i njegovo Predsjedništvo u vremenu nakon Devetog kongresa Saveza komunista Makedonije i Četrnaestog kongresa SKJ. Nama su kroz to vrijeme dostavili 31 informaciju o raznim stvarima, 9 mišljenja i sugestija, 13 vrsta ostalih materijala, itd. Nekad je to bilo na naše traženje, jer smo tražili i od svih drugih, a nekad i na vlastitu inicijativu.

Drugovi Jakov Lazaroski i Gligorije Gogovski ovdje su iscrpno izložili stanje i probleme.

Savez komunista Makedonije daje svoj doprinos naporima da se postigne idejno i akciono jedinstvo čitavog Saveza komunista Jugoslavije za ostvarivanje funkcija federacije i za razvoj čitave zemlje.

Recimo, iako je, uz Crnu Goru i Kosovo, Makedonija u najtežem ekonomskom i socijalnom položaju u zemlji, u raspravama i traženjima rješenja za privrednu reformu predstavnici Makedonije zalagali su se za rješenja na koja sada idemo. Dakle, nisu polazili prvenstveno od toga koliko je trenutno teško stanje u privredi Makedonije i koliko prelaz na novi način privređivanja, na tržište itd., posebno i makedonsku privredu, zbog njene strukture i svega što je naslijedila, u ovom času stavlja u daleko teži položaj od onog u kojem je privreda u razvijenim krajevima zemlje. Mislim da je u tom smislu bio značajan i angažman Saveza komunista Makedonije i njegovog rukovodstva na pitanjima ostvarivanja društveno-ekonomskog razvoja Makedonije. Ovdje je Milan Pančevski podsjetio na to. Ako malo idemo i unazad, onda su drugovi u Makedoniji prvi postavili temu odgovornosti za velike pro-

* Riječ na sjednici Predsjedništva CK SKJ, 20. decembra 1988.

mašene investicije. Nismo ih svi u Jugoslaviji slijedili, a ne znam da li su i oni sami sebe slijedili do krajnjih konsekvenci. Ali je činjenica da su to postavili i da je to tamo prvo pokucalo na vrata. Tražili su izlaze, recimo, i s obzirom na činjenicu velike nezaposlenosti, pa su išli i na one norme o radnom stažu koje su izazvale u ostaloj zemlji nerazumijevanje. Jednom smo i mi i u ovom sastavu o tome razgovarali. Ali na to su išli upravo zbog velike nezaposlenosti, pa su htjeli olakšati zapošljavanje mladih naraštaja.

Činjenica je da su, koliko znam, koliko sam i sâm osobno pratio, pojačano vodili politiku oslanjanja na vlastite snage. Druga je stvar, da li se svi u Jugoslaviji moramo više oslanjati na vlastite snage i još jače voditi takvu politiku.

Ovdje su spominjane i inicijative iz Saveza komunista Makedonije i iz Socijalističke Republike Makedonije da se neke stvari na razini Jugoslavije i federacije rješavaju. Koliko sam razabrao iz ove informacije, a i iz izlaganja drugova, to je uglavnom bilo na relaciji Izvršno vijeće Sobraanja Makedonije i Savezno izvršno vijeće oko problema cijena, a znamo i zašto. Drug Gogovski je naveo podatak da je liberalizacija cijena u maju 49 posto cijena u Makedoniji ostavila pod striktnom kontrolom, a sada je taj postotak 26, daleko najveći u Jugoslaviji. To je zbog strukture privrede. Pod režimom kontrole cijena više su sirovin-ske grane i teška industrija, i ono što je strateški značajno za zemlju, a locirano je u SR Makedoniji. Onda su tražili da se ubrza provođenje mjera o ekonomsko-financijskoj konsolidaciji privrede i banaka, kao i blagovremeniji priliv sredstava iz Fonda federacije za kreditiranje br-žeg razvoja; tražili su da cijene osnovnih prehrambenih proizvoda budu jednake u Jugoslaviji i da osiguraju kompenzacije; tražili su neke pogodnosti oko uvoza sirovina, da se intervenira u vezi teškoća u snabdijevanju elektroenergijom na relaciji Kosovo-Makedonija. Mož-da bi trebalo reći svima, ne samo drugovima iz Makedonije, da bi bilo poželjno što više inicijativa i druge vrste, ne samo kad se nešto traži što opipljivo pogađa u tom trenutku privredu jednog dijela zemlje, nego po logici: predložimo da se to i to razmotri, predložimo da se to vidi. Mi u čitavom Savezu komunista nemamo takvu praksu da nam pojedini dijelovi sa svojim inicijativama i prijedlozima, i kad nešto ne traže ili kad nešto ne kritiziraju nego predlažu, više reaguju. Ali dru-govi iz rukovodstva Makedonije mislim da spadaju među one koji su u svemu ovome čak bili nešto aktivniji.

Vidi se da je SR Makedonija, svi to znamo, u izuzetnim teškoćama i zbog toga što je bila bez industrije. Poslije rata ju je podizala i ima industriju koja nije perspektivna u ovom trenutku za uključivanje u jugoslavensku i svjetsku podjelu rada, i tu su najveće teškoće i najveći zadaci.

A industrijalizacija Makedonije posebno je, kao ni u jednom dijelu zemlje, bila praćena i ubrzanom urbanizacijom. 40 posto privrednog potencijala Makedonije koncentrirano je u Skoplju, a gotovo da se i

toliko njenog stanovništva slilo u taj grad. Koliko je samo razvoj Makedonije, kad se gleda retrospektivno, otežala eksplozija Skoplja, populacijska, a i po kapacitetima, do koje je došlo bez dovoljno naše opreznosti nakon katastrofalnog potresa 1963. godine. Cijena je toga da je 2000 seoskih naselja u Makedoniji odumrlo i da su se svi iz njih iselili, a onda je to osjetljivo i za međunacionalne odnose. Jer, to su uglavnom naselja naseljena Makedoncima, dok Albanci i dalje imaju demografski bum, zauzimaju tu zemlju, itd.

Bilo kako bilo, industrijalizacija i urbanizacija u proteklih četiri-pet decenija nisu bile dovoljno planirane, nisu bile dovoljno racionalne i danas se tome plaća ceh. A ove teškoće u zapošljavanju, nizak životni standard i besperspektivnost, određeni osjećaj besperspektivnosti kod ljudi utječe i na to da je danas, recimo, iseljavanje u Australiju i Kanadu iz nekih krajeva Makedonije poprimilo razmjere epidemije. A bježe i stručni kadrovi, koje je Makedonija poslije rata podizala. I to ne bježe toliko u Jugoslaviju, iz raznoraznih razloga, nego bježe u svijet. O tome niste posebno govorili, ali znam da to postoji kao problem.

A opet, SR Makedonija postigla je mnogo toga u četiri i po decenije svog postojanja kao slobodna republika u sastavu socijalističke Jugoslavije. Makedonci su posljednji naš narod koji je stekao priznanje svog jezika i stvorio ga 1945. od tamošnjeg govora, narod koji je posljednji na Balkanu i u Evropi stekao nacionalno samoodređenje, izbio se za njega u našoj jedinstvenoj revoluciji. I mnogo toga je Makedonija učinila. Naročito je mnogo učinila u nauci, u obrazovanju, u razvoju kulture, u podizanju nacionalnih i državnih institucija. Sve je to pomoglo da se afirmira samobitnost makedonskog naroda i u granicama Jugoslavije i u svijetu. Iako tu ima mnogo toga što čini nepovoljno okruženje s obzirom na djelovanje nacionalizma drugih naroda s kojima Makedonci graniče ili su s njima ispremiješani, o čemu ću nešto kasnije reći.

U posljednje vrijeme u SR Makedoniji, u pogledu razvoja organizirane društvene snage u prvi plan stavljaju probleme agrokomplesa, male privrede, uloge nauke i tehnologije, što mi se čini ispravnim. Vidi se i kroz ove dnevne redove, da su Centralni komitet i Predsjedništvo tome posvećivali više pažnje. Kad kažem agrokomples, ne u smislu da Makedonija bude u Jugoslaviji poljoprivredno područje, već u smislu da Makedonija, s obzirom na svoju klimu i zemljište, može Jugoslaviji davati mnogo više poljoprivrednih proizvoda, a pogotovo izvoziti i u Evropu. A i tradicija je tamo starih zanata, pretkapitalističke industrijalizacije. To je tradicija vrlo pogodna za razmah male privrede danas, a ona nam i tamo ne ide, kao što se ni u cijeloj zemlji nije baš razmahala.

A onda, tu je i nauka i tehnologija. Iako je Skopski univerzitet otvoren prije četrdeset godina, a Makedonska akademija nauka prije dva deset, u nekim granama nauke, recimo u seizmologiji i na području

rudarstva, Makedonija je izbila u špicu u Jugoslaviji. I to sve spada u pozitivna dostignuća.

Problemi razvoja i zapošljavanja u svakom su slučaju prvi problemi Makedonije, a uostalom i čitave zemlje, sa njenim specifičnim teškoćama. Ovdje je netko rekao da Makedonija probleme ne može rješavati sama. Ni SR Slovenija ni bilo koja naša republika, bez obzira na razvijenost, probleme ne može riješiti sama. Svrha je ovih naših razgovora na političkoj razini, među ostalim, ta da se svakoj republici i pokrajini pomogne da probleme ne rješava sama bez obzira na stupanj razvijenosti. A posebno kada je riječ o nerazvijenoj republici.

Ni na 19. sjednici CK SKJ, ni ranije, nismo stavili a moramo staviti na dnevni red, na pravi način, elemente naše nove politike u odnosima razvijenih i nerazvijenih u Jugoslaviji. Očigledno je da ovakav državni fond ne može ostati, ali je očigledno i to da se ne možemo pouzdati ni u stihiju tržišta, pa i bez obzira da li će i kada ono procvasti. Ovdje je jednom Milan Kučan spominjao odnose Lombardije i juga Italije. Moderni kapitalistički razvoj, neokapitalizam, tamo je, zahvaljujući socijalistima koji obavljaju prljave poslove buržoazije, proveo ekonomsko čudo. Ali nigdje ni u Evropi ni u svijetu odnosi razvijenih i nerazvijenih ne mogu se rješavati samo funkcioniranjem tržišta. No, činjenica je da ni naša politika, ako je ranije i davala rezultate, sada ih i ubuduće, ako bude ovakva, neće davati. Prema računicama nekih naših ekonomista, u nerazvijene republike i pokrajinu Kosovo uloženo je u poslijeratnom vremenu oko 50 milijardi dolara (svakako je više uloženo u razvijenim republikama). A kada bismo upitali za efekte, oni nisu adekvatni. To je, međutim, sve prošlost. Sada moramo dobro razmisliti kako postaviti politiku na relaciji: razvijeni-nerazvijeni. Možda dolazi u obzir formiranje neke posebne banke, možda orijentacija na podizanje svega što je infrastruktura, što onda privlači sredstva finalnih proizvođača iz čitave Jugoslavije, a sada i strana ulaganja na koje moramo ići.

Inače, zabrinjava da su u Makedoniji investicije pale na toliko nizak udio u društvenom proizvodu. Možda su i najniže u Jugoslaviji: 9,8 posto, a kada se zna da 50 posto ide u energetiku, onda je to još nepovoljnije. SR Makedonija sada mora tražiti optimalan program, kako da poveća ulaganja i čemu da dade prioritet, a da računa na podjelu rada u Jugoslaviji, na jedinstveno jugoslavensko tržište, na privlačenje stranih sredstava, i sve to pod teretom najveće devizne zaduženosti u zemlji, koja je, s obzirom na izvozne sposobnosti makedonske privrede, veoma teška. Ali, vidi se da idu u akciju i kroz podatak, koji je Gogovski iznio, da su 161 organizacija udruženog rada i banke išle u program konsolidacije i da su u 1987. i 1988. otvoreni stečajni postupci nad 66 organizacija udruženog rada, što je relativno i najviše u Jugoslaviji. I to pokazuje da komunisti i drugi radni ljudi u Makedoniji traže rješenja, traže izlaze.

Cini mi se da je u SR Makedoniji osjetljiva i tema međunacionalnih odnosa, i s obzirom na historiju i s obzirom na sadašnjost. Jer, makedonskom su narodu kroz historiju prijetili, a donekle prijete i danas, nacionalizmi u četiri okolna naroda: grčkom, bugarskom, srpskom i albanskom. I sve se to historijski nije izvijelo, a nije se izvijelo ni u aktualnim pitanjima dnevne politike kada se radi o međunarodnim okolnostima: u Grčkoj se nikako ne želi priznati makedonska nacija, a ni u Bugarskoj nikako ne žele priznati makedonsku naciju ne toliko u Makedoniji nego negiraju i svako postojanje makedonske nacionalne manjine u Bugarskoj. Albanski nacionalizam ima plan ekspanzije, miješanja i nadiranja. *A srpski nacionalizam klasičnog tipa* pokazuje se u tome što se ne priznaje autokefalnost Makedonske pravoslavne crkve, već dvije decenije ili koliko, pa sve do detalja oko skidanja i stavljanja ploče u manastiru Prohor Pčinški, itd. To sve živi.

No, želio bih znati, ima li manifestacija i makedonskog nacionalizma? Meni se čini, koliko pratim kako reagiraju pojedini intelektualci, da ima i toga. A koliki je to problem u samoj Makedoniji pouzdano ne znam.

I kada sve to spominjem, dodao bih da je vrlo osjetljiv položaj albanske narodnosti u Makedoniji. Svi znamo da ona uživa sva ustavna, politička i druga prava, pa tim više moramo biti oprezni i prema svakoj mogućoj formulaciji i postupku da u Jugoslaviji i kod nedovoljno informirane javnosti ne budemo pogrešno shvaćeni. Recimo, znam da je sada u pojedinim dijelovima Jugoslavije naišla na odjek predložena formulacija jednog amandmana na Ustav SR Makedonije, kojom se ide na to da se mijenja odredba iz sadašnjeg Ustava da je SR Makedonija država makedonskog naroda i država turske i albanske narodnosti u odredbu da je to država makedonskog naroda i društveno-politička zajednica u kojoj žive i narodnosti. Nitko se od nas nema pravo miješati u to, ali se moramo zalagati da ustavi naših republika sadrže odredbe da su one države i svih onih narodnosti koje su izrazitije u njima zastupljene. Jer, normalno je da te narodnosti nemaju druge države, osim zajedničku državu Jugoslaviju. Nemojte me pogrešno shvatiti, nisam to proučavao, ali trebamo biti krajnje oprezni i u tim osjetljivim stvarima.

Dobro bi bilo da bolje znamo, a na žalost ne znamo dovoljno, kako diše i kako je sada raspoloženo 160 hiljada članova Saveza komunista u Makedoniji, kao uostalom partijsko članstvo i u drugim dijelovima Saveza komunista Jugoslavije. Sto se sve događa u oko 5.000 osnovnih organizacija Saveza komunista u Makedoniji. Jer, čini mi se da je, promatrajući život u čitavoj zemlji, pasivnost članstva u osnovnim organizacijama velika. Stoga bismo u budućim razgovorima o drugim organizacijama Saveza komunista morali obratiti više pažnje upravo na to što se zbiva u partijskoj bazi.

Vidim, po dnevnim redovima, da ste se u Makedoniji veoma mnogo bavili klasno-socijalnom strukturom partijskog članstva. Ali, zanima

me, da li imate tendenciju osipanja, izlaženje radnika iz Saveza komunista. To nas sve brine i baš zato i razgovaramo o tome.

Činjenica je i ova: teško se probijaju informacije iz Makedonije u čitavu Jugoslaviju. Ne znam čime je to određeno, ali kada CK SK Makedonije održi svoju sjednicu, o tome ne iziđe ni retka, ili iziđe nekoliko redaka u novinama u »ostaloj« Jugoslaviji. Objavit će se nešto više ako je nešto incidentno, samo tada. I to je veliki problem. Čini se da je informacijski jaz između Makedonije i »ostale« Jugoslavije možda najveći, iako su jezične teškoće manje, recimo, nego na relaciji sa Slovenijom. Jer, makedonski se lakše razumije od slovenskog, ali Slovenija ima i razvijenija sredstva informiranja, i sve što se u njoj zbiva nailazi i na veći odjek u Jugoslaviji. Isto tako, piše se samo povodom onog što je u Makedoniji incident ili što se inscenira kao incident, što neko proizvede kao incident. I to je ono što nas sve brine, a onda rezultat toga je, da idu često kritike iz drugih sredina na stanje u Makedoniji, a da se ne poznaje stanje u Makedoniji. Kao što u načelu ima i toga, da se upućuju kritike iz Makedonije na stanje u drugim sredinama, a da se ne poznaje stanje u tim drugim sredinama. Zbog toga nam je potrebno, bar u partijskoj komunikaciji, više opserviranja na licu mjesta, više uvida, više inicijativa, više razgovora, kritika, itd.

Na kraju krajeva, i svrha je ovih naših razgovora koje smo počeli stavljati na dnevni red Predsjedništva, a sa namjerom da informacije o tome uvijek prosljedimo Centralnom komitetu, kako da u čitavom Savezu komunista Jugoslavije i u čitavoj zemlji više uvažavamo specifične probleme i teškoće svake partijske organizacije i svake republike i pokrajine. S ambicijom da ne samo podržimo ono što treba podržati, nego i preporučimo drugima što treba preporučiti. I da eventualno damo kritiku kad treba, itd. A i pokažemo razumijevanje za sve ono što se traži i predlaže iz tih naših organizacija i dijelova zemlje, kako bi se dao što veći doprinos razvoju čitave zemlje, a i da svi u Jugoslaviji bolje razumijemo probleme neke partijske organizacije i sredine.

Kao što smo to učinili kada smo razgovarali o stanju u Savezu komunista Crne Gore, predlažem da se sve što proizlazi iz informacije što smo je dobili iz izlaganja druga Lazaroskog i naše rasprave, pretoči u ocjene i stavove našeg Predsjedništva, a koje bismo usvojili na jednoj od naših idućih sjednica.

Sve je još u znaku sukoba etatizma i samoupravljanja*

– Godina 1988. možda će ostati zapamćena kao godina u kojoj je dedogmatizacija našeg političkog života najviše odmakla i postala neopoziva, deblokirajući neke stare ideje i inicijative i radajući brojne nove. Ali, i kao godina daljnjeg pogoršavanja političke situacije i mnogih bilansa. Kako Vi vidite i jedan i drugi saldo, trenutno stanje stvari i 1989. godinu?

– Zbivanja u protekloj godini bila su u znaku eksplozije mnogih namomilanih napetosti, a nikako se ne mogu svesti samo na dedogmatizaciju. Društvo se pokrenulo u procesima široke politizacije i u različitim pravcima. Struktura društva je takva da su mogući najrazličitiji, i veoma divergentni društveni pokreti, kao što su pokreti ostataka klasičnog seljaštva, industrijskog proleterijata, srednjih slojeva, »nove radničke klase«, starijih i novijih slojeva intelektualnih radnika, sve do tzv. novih ili alternativnih pokreta koji su se u svijetu javili još ranije na ekološkim i mirovnim inicijativama tzv. postmoderne. Bio je od ranije dominantan, i ostao je takav, sukob etatizma i samoupravljanja. Distributivno-etatiistički tip ranog, nerazvijenog i siromašnog socijalizma dao je ono što je mogao: proveo sirovu industrijalizaciju i pružio širokim slojevima prva dobra industrijsko-urbane civilizacije. I onda se istrošio, a samoupravljanje ga je prikrivalo kao ukrasni plašt.

Pokazalo se da je tajna svih naših tajni oskudica viška vrijednosti i njegova loša upotreba, što se više nije dalo prikrivati ni posuđivanjem sredstava u inozemstvu ni ekstenzivnim investiranjem. A ovisno o različitim klasnim, socijalnim interesima, različiti pokreti nude i različite opcije za izlaz i traže i različite krivce za sadašnje teško stanje u društvu. No, ipak prevladavaju, a to je 1988. godina reljefno pokazala, socijalistički zahtjevi, jer je na sceni i historijsko pamćenje velike većine ljudi o tome što je ova zemlja postala i postigla zahvaljujući izvedenoj revoluciji i dosadašnjoj »izgradnji« socijalizma. Doduše, na sceni su ponekad suprotne i sukobljene zamisli o socijalizmu.

Ako Savez komunista Jugoslavije ne zamišljamo kao državnu partiju, onda je upravo to idealan ambijent za SKJ da obavi sintezu svega

* Intervju »Borbi«, »Delu« i »Oslobođenju« 31. XII 1988. i 1. i 2. I 1989. Sugovornici su bili: Đuro Bilbija, Nadežda Gaće i Gordana Suša.

toga u jedan samoupravni pokret, djelujući u njemu. Dakle, SKJ se mora nedvosmisleno i jasno opredijeliti za obnovljeni projekt socijalizma, ne zadovoljavajući se dosadašnjim istrošenim i opisivačkim frazama.

– Recite pobliže kako vidite politički život zemlje protekle godine i njegove pouke?

– Taj se život uzburkao i nosio je u sebi mnoge istinske poruke bojeg i progresivnijeg, ali i velike rizike, obilovao je i provalama retrogradne svijesti i slijepih strasti, no kao da se početno kristalizirala koncepcija jednog »novog« socijalizma, koja u koječemu znači i diskontinuitet, ali i čuva osnovni kontinuitet, ostaje na strateškoj liniji jugoslavenske socijalističke revolucije.

Ova je godina, bez sumnje, za sve nas građane Jugoslavije bila teška, možda najteža u nizu loših godina. Ali, u toj smo godini, napokon, čini se, svi zajedno ne samo postali svjesni stanja u kojem smo se našli, već i izlaza koji nam predstoje. To je godina u kojoj se naziru i nove vizije i perspektive. Sa programom reformi dati su elementi, početak transnacionalne integracije. Ideja reforme socijalizma data je kao osnova jedne nove reintegracije Jugoslavije.

Nacionalizam kao iluzorna lažna zajednica nastojao se uvlačiti u ta gibanja, od seljačkih do mirovnih, izjednačavajući civilno društvo i naciju. Nacionalni programi kao osnove masovnih nacionalističkih pokreta ponuđeni su kao programi horizontalnog ujedinjenja u okvirima nacionalnih država.

Proširio se i politički prostor za inicijative, ali je istovremeno porasla eksploatacija stvaralaca viška vrijednosti, realna je najamnina (jer se ono što radnik prima nije pretvorilo u njegov dohodak) padala i snižena je sve do razine egzistencijalnog minimuma za velik broj proizvođača, a na što su oni reagirali i učestalijim štrajkovima, u kojima su iznosili i izrazito političke zahtjeve.

SKJ ostaje najviše odgovoran za ishod ove ponekad stihijne, ali i provocirane otpočete demokratizacije. A on još nije jedinstven u bici za onaj pravac demokratizacije koji je za Jugoslaviju i socijalizam u njoj plodonosan. Svi se u Jugoslaviji hvale demokratizacijom, a pri tome se pojedine demokratizacije i »demokracije« oštro i bezobzirno konfrontiraju. Očigledno je da se ipak radi o različitim konceptima, vizijama i dosezima. I sa tim istinama moramo se suočiti.

Kao stvarni pomaci u takvoj demokratizaciji koja je programski cilj SKJ, mogli bi se označiti: konačno prihvaćanje koncepta razvoja socijalizma u uvjetima robne proizvodnje a odbacivanje koncepta partijske države i uloge subjektivnog činioaca i političke organizacije kao dirigenta privrede; opredjeljivanje za otvoreni socijalizam; afirmacija prava na vlastito mišljenje; ukidanje ili dovođenje u pitanje ovog ili onog političkog monopola; porast snage javnog mišljenja i jačanje društvene kritike, usprkos svim njegovim negativnim popratnim strana-

ma; jačanje kontrolne funkcije nad državnim organima, utvrđivanje odgovornosti za moralne i materijalne promašaje pojedinaca, zloupotrebe položaja, itd.

Godina u koju ulazimo, bit će obilježena istim tim pojavama i procesima. Na čemu Savez komunista Jugoslavije mora nastojati i istrajati? Na tome da objedini sve pozitivne inicijative, akcije, procese u čitavoj zemlji, da gradi sintezu, da osmisli štošta što i stihijno teče i da se doista stavi na čelo saveza reformskih snaga. I da izađe na kraj sa mnogočime što ga sada iznutra ugrožava, kao retrogradna svijest i lažna demokracija. I ključno je da se otvori proces privredne reforme.

– Postigli smo, izgleda, preliminarnu suglasnost da idemo u »tri reforme«. No, nije li za odgovore zašto i kakve reforme, potrebno prethodno pružiti odgovore na pitanja strateškog značaja: kakav socijalizam i kakvu Jugoslaviju hoćemo?

– Kada razmišljamo o daljnjoj sudbini socijalizma i u našoj zemlji i drugdje, moramo znati da socijalizam u svijetu ne stoji nasuprot kapitalizmu, nisu ta dva sistema tek geografski razdvojene zone ili hemisfere. Kapitalizam i socijalizam u našoj su epohi ispremiješani. I kapitalizam se udaljava od svojih ranijih bezobzirnih principa i metoda; štošta novo u organizaciji rada, u organizaciji društva, u klasnim odnosima donio je razvoj proizvodnih snaga, nauke, tehnologije. Svijet se, dakle, ne vraća u kapitalizam, već i sam kapitalizam danas iz sebe iznjedrjuje i odnose i rješenja koji su po kriterijima 19-og i prve polovice 20-og stoljeća bili eminentno socijalistički, itd.

Socijalizam je u našoj zemlji najprije izvojevao političku pobjedu, a onda pokušavao prevladavati kapitalizam na ograničenom prostoru, autarkičnom koncepcijom »izgradnje« socijalizma u jednoj zemlji. Sada se iz toga moramo izvuci, prilagođavati razvoj našim proizvodnim snagama, ali i otvarajući se ekonomskoj prisili u razmjeni sa svijetom, da bismo prevladali zaostajanje naših proizvodnih snaga, nauke i tehnologije i snagu socijalizma jačali otvaranjem, a ne zatvaranjem koje vodi i relativnom siromašenju i kompromitaciji samog socijalizma.

A sa istim su problemima u osnovi suočene i ostale socijalističke zemlje, bar one koje su provele sirovu industrijalizaciju i njoj primjereniju urbanizaciju.

– Dakle, socijalizam, ako smo vas dobro razumeli, napušta svoje autarkije i »uklapa« se u jedinstveni kapitalističko-socijalistički svet, da se tako dalje afirmiše i razvija.

– Da, radi se o tome. Postoji jedan ključni moment u transformaciji projekta socijalizma, od zatvorenog u otvoreni.

Vi znate da se u ruskom Oktobru računalo sa socijalizmom u koncepciji svjetske revolucije. Nakon poraza revolucije u Njemačkoj i drugdje u Evropi, Lenjin je koncipirao teoriju socijalizma u jednoj zemlji. Tada je i otpočela involucija prema državnom socijalizmu kao za-

tvorenom društvu, u kojem je država i partijska birokracija vlasnik, nacionalizator sredstava za proizvodnju, ali i ljudi. Ta obrambena koncepcija, nametnuta i pritiskom izvana, neprijateljstvom kapitalizma, ali i pritiskom starih proizvodnih snaga iznutra, u biti se održala donekadavno, pa i sve do danas. Mi smo je u Jugoslaviji prvi načeli. No, i kod nas je autarkija prema svijetu bila i ostala osnovni izvor svih ekonomskih, socijalnih i političkih blokada. Takva obrambena koncepcija nužno se pretvara u strah od svijeta, strah od novih ideja iznutra, strah od restauracije, itd. Mislim da je to osnovno metodičko polazište za svaku analizu i projekt obnove socijalizma.

– *Je li tome sada kraj?*

– Vjerujem da jest, i kod nas u i svijetu.

Nakon propasti programa »svjetske revolucije«, socijalizam prvi puta u svojoj novijoj povijesti, dakle, u postoktobarskom razdoblju, najavljuje ofanzivnu demokratsku strategiju koja se ne zasniva na izvozu revolucije i represije, već na »izvozu« ideja, rada, mirovnih inicijativa, tehnoloških projekata. To je početak pobjede shvaćanja socijalizma kao pluralističkog svjetskog procesa, koji u različitim formama narasta posvuda u svijetu. Naša je zadaća da kroz pokret nesvrstanih, a posebno sada kada ćemo ga i formalno predvoditi, otpočnemo u svijetu novi sistem borbe demokratske, ekološke, demografske itd., koja bi zamijenila borbu sistema.

Ofanzivna strategija socijalizma u Jugoslaviji – znači generalni projekt obnove u kojem će svaki pojedinac upisati svoje pasuse kreativnosti i znanja. To je smisao aktiviranja historijskog projekta koji u sebi objedinjuje brojne pokrete. Ofanzivna strategija državnog socijalizma radala je represiju. Aktiviranje produktivnih i kontrolnih potencijala socijalističkog samoupravljanja proizvest će posve nove odnose.

– *Dobili smo odgovor na pitanje: kakav socijalizam. A drugi deo našeg ranijeg pitanja glasio je: kakva Jugoslavija?*

– Prije nekoliko godina rekao sam da nisam za svaku Jugoslaviju, već samo za socijalističku i federativnu. I bio sam i tada kritiziran od nekih krugova i drugova. Dakako, i danas tako mislim. Razvoj događaja pokazuje da danas takva ocjena stoji čvršće nego jučer.

Danas je i iz međunarodnog ugla deplasirano pitanje, da li će Jugoslavija opstati. U svijetu napreduje mirovni proces, doduše, i dalje uz podjelu sfera interesa. A Evropa je stabilna, prožeta integracionim inicijativama. Riječ nije, dakle, o opstanku Jugoslavije već o tome kakva će Jugoslavija biti već sutra, što će se mijenjati u njoj i kojom brzinom, a i po koju ćemo cijenu savladati određene dezintegracione tendencije i momente nestabilnosti.

U najmanju ruku zastarjelo je na Jugoslaviju gledati kao na etničku činjenicu, kao na savez ili konglomerat srodnih ili i nesrodnih etnikuma. Jugoslavija danas i sutra može biti i prosperirati samo po socijalizmu, ali ne ni po bilo kojem i bilo kakvom socijalizmu. A ne može

prosperirati, ukoliko bismo svi ostali ili, bolje reći, ponovo postali baštinici, i u svijestima i u odnosima, raznih mitsko-romantičnih predstava i retrogradnih tradicija.

Što je bila ideja jugoslavenstva i što je bila Jugoslavija ranije i do sada? U prošlosti je ideja ujedinjenja pošla od slavenstva i zajedničke sudbine južnih Slavena u odnosu na presizanja okolnih moćnih etnikuma. U našem stoljeću stvorena je zajednička država. U socijalističkoj revoluciji svi su naši narodi izvojevali samoodređenje, stvorena je socijalistička federativna država, naslonjena na jednu partiju i u okvirima državno-socijalističkog monopola nad društvenom reprodukcijom, krenulo se putem socijalističkog samoupravljanja.

Sada mi, stoljeće i po nakon prvih ideja i pokreta za jugoslavenstvom ujedinjenjem, nanovo promišljamo smisao socijalističkog jugoslavenstva.

Uvjet jedne nove integracije Jugoslavije je prevladavanje razvojnih metoda, instrumenata praktične politike, pa i subjekata ranog socijalizma. To onda, prije svega, znači da se moraju napustiti metode revolucionarnog etatizma, a polazeći od analize promjena u načinu proizvodnje, od analize odnosa moderne i modernizacije, industrijskog i postindustrijskog društva, itd. Društvo bi se najzad moralo okrenuti društvenoj sferi razmjene, ekonomije, i na toj osnovi postizati svoju integraciju.

Zastupam tezu da je integracija Jugoslavije na novom modelu razvoja, koji bi najzad i u proizvodnim odnosima osigurao stratešku pobjedu socijalističkog samoupravljanja nad državnim socijalizmom, uvjet demokratizacije i nacionalne ravnopravnosti, dok bi daljnji procesi etatiističke fragmentarizacije vodili totalitarizaciji života u okvirima uskih, nacionalnodržavnih društava, a Jugoslavija bi bila tek njihov konglomerat i puki politički prostor za njihovu koegzistenciju. Jer, klizili smo prema takvim, u odnosu na Jugoslaviju kao cjelinu zatvorenim, društvima koja teže da se utemelje na »zaokruženim« nacionalnim ekonomijama, po uzorima možda iz 19. stoljeća, sa reaktiviranjem nacionalizma kao političko-ideološke obrane uskih nacionalnih tržišta. A za našu sposobnost i moć preokreta pretpostavka je novi način razmišljanja o suštini socijalizma, o funkciji države, o odnosu plana i tržišta, o subjektu, ili subjektima društvenih promjena, o čovjeku koji će slobodno raditi i stvarati za svoju sreću, o smislu i funkciji znanosti, tehnologije i tehnike, o odnosu samoupravnog pluralizma i monizma.

– *Ne pretpostavlja li to i menjanje ustavne koncepcije Jugoslavije. Uostalom, najavljen je novi Ustav?*

– Novi identitet Jugoslavije bit će, nadam se, izražen i u Ustavu koji ćemo raditi. Pitanje je, doduše, od čega ćemo poći u daljnu ustavnu raspravu. Polazne pozicije, tko će sa koje startne pozicije u trku već se naziru. Ne bih ovdje spominjao *sve moguće platforme koje će biti i koje već jesu u igri, od onih o integralnom jugoslavenstvu, poslanstvu pojedinih naroda, oslobodiocima i oslobođenima, državotvornosti, narodnom*

jedinstvu, naddržavnosti, radikalskih, frankovačkih, obrenovićevskih, liberalnih, starčevićanskih i drugih. Naše je pitanje, sa čim mi komunisti ulazimo u promjene. Sa kojim programom?

Ovoj su Jugoslaviji osnove odredili sami naši narodi svojom zajedničkom i jedinstvenom oslobodilačkom borbom, što je svojim odlukama potvrdio i AVNOJ, a suštinske veze između nacija i odnose u nacijama određuje socijalizam. Ukoliko se ne želi stvarati nacionalna neravnopravnost i izazivati građanski rat, onda je svaka ideja o negaciji AVNOJ-a piromanska i suluda. Danas kad su sve naše nacije već razvijene moderne nacije, nitko nikoga ne može podrediti, mogu samo svi izgubiti. To ne znači da nema u svakom vremenu mesija s takvim idejama, spremnih da potpale požare.

– No, u čemu se onda Jugoslavija može menjati?

– Pa da ponovim: put koji bi Jugoslaviji osigurao izgled razvijene, demokratske, moderno organizirane, bogate i slobodne zemlje može biti samo put obnove socijalizma i njegovog razvoja po mjeri ljudskih potreba. U budućnosti će prepoznatljivost zemalja biti sve više izražena stupnjem oslobođenja čovjeka, materijalnim i duhovnim bogatstvom, očuvanjem prirode, bogatstvom specifičnosti, a sve manje veličinom državnih granica, vojskama, ratovanjima, sposobnošću dominacije, monolitnošću i centralizmom, pripadnošću blokovima.

Stoga se nadam, da će prevladati osnovni princip podizanja materijalnog blagostanja ljudi, jačanja samoupravne demokracije i ravnopravnosti naroda i narodnosti, a ne iz ugla preraspodjele moći u Jugoslaviji između različitih birokracija, borbe etatizma, ili, recimo, iz ugla kombiniranja tržišnih i diktatorskih metoda, itd.

Danas se socijalizam i kod nas identificira ovim pojmovima: politički monopol partije, etatističko uređenje svih odnosa, hiperregulacija i administrativni voluntarizam, zatvorenost tržišta, neefikasnost, neinventivnost i nekonkurentnost, sirovinske i industrijalističke projekcije razvoja, energetska potrošnja, zagađivanje okoline, niski osobni dohoci, neuravnoteženost razvoja, itd. Usporedimo li sve to s onim faktorima koji vode dezintegraciji Jugoslavije, doći ćemo do jednostavnog zaključka da zastarjelost jednog modela industrijalizma prijeti opasnošću da socijalizam u Jugoslaviji i završi kao forma sirove industrijalizacije.

Ideje obnove socijalizma, pa dakle i Jugoslavije, suština reformi, morale bi rezultirati projektom koji bi osnovne pojmove prevodio, inovirao, a neke u potpunosti odbacio, na način kako smo to već učinili prvi puta, u sukobu sa staljinizmom.

Konkretizacija će se odvijati na tri osnovna pravca promjena: reformi Saveza komunista, privrednoj reformi i reformi političkog sistema, dakle na tri reforme. Da pokušam onome što sam rekao pridodati neku vrstu rezimea o onom bitnom što te tri reforme povezuju u jednu jedinstvenu.

Prvo, socijalizam moramo odrediti kao sredstvo i proces oslobodjenja čovjeka, kao ideju, pokret i poredak. Drugo, *moramo se osloboditi shvaćanja socijalizma kao prekretnice nakon koje sve završava, i sagledavati ga kao razvoj od manje prema više socijalizma, sa više prekretnica*. Treće, socijalizam mora inauguirati pojmove slobode i zdravog i bogatog života, nema slobode bez bogatstva i zdravlja, nema bogatstva bez oslobođenja čovjeka, bez socijalnih, političkih i stvaralačkih sloboda. Četvrto, teorija socijalizma je od početka pluralistička i ne može se svesti na jedan model. Peto, socijalizam mora usvojiti jedan sasvim drugačiji pojam napretka od onoga koji je u osnovi zajednički, kvantitativan, i za državni socijalizam i za državni kapitalizam, mora ujediniti *progres znanja i slobode*, i nema socijalizma bez alternativa, konkurencije projekata, ali socijalističke alternative moraju biti usmjerene na prevladavanje postojećeg načina proizvodnje.

– *Reforme i u njima sadržana demokratizacija političkog života pokrenule su u svim socijalističkim zemljama, pa i kod nas, međunacionalna trvenja. Da li je postojeće osnaživanje nacionalizma izraz krize socijalizma ili je, kako se to sve češće ističe, nacionalizam sudbina savremenog sveta, pa i naša sudbina?*

– Nacionalizam nije sudbina suvremenog svijeta, pa ni posebno naša sudbina, ali narodi postoje i postojat će i ni jedan se narod ne miri s time da ne odlučuje o sebi i da se ne afirmira i u granicama neke zemlje i u svjetskoj zajednici. To se pogotovo odnosi na naše narode, koji su u jedinstvenoj revoluciji pod Titovim vodstvom izborili ravnopravnost i opredijelili se za bratstvo i jedinstvo.

Međunacionalna trvenja kod nas izraz su kako još historijski neizvjljene nacionalističke svijesti, tako još više dominacije nacionalnih birokracija i elita u društvenim prilikama u kojima se stvaraoci vrijednosti ne povezuju putem svojih »prirodnih« ekonomskih veza, već nacionalnodržavnim posredovanjem i pogađanjem.

– *No, nisu li ideje i praksa zatvaranja u nacionalne države stalne pretnje jedinstvu i prosperitetu Jugoslavije?*

– Prije svega, naši su narodi svoje samoodređenje u NOB-u izrazili i stvaranjem svojih republika, i kao nacionalnih država, iako republike nisu samo to – nacionalne države. I oni su se dobrovoljno ujedinili u Jugoslaviju kao federaciju, kao saveznu državu. I to se ne može dovesti u pitanje.

Danas je stanje, na žalost, takvo da čak i u dijelovima Saveza komunista opsjednutost prije svega nacionalnom državom paralizira Jugoslaviju. Opsjednutost nacionalnom državom mora postojati, dok god se nacionalne birokracije plaše otvaranja prema Jugoslaviji i svijetu, u slobodnom kretanju ljudi i protoku i razmjeni kulturnih dobara i informacija. U našim nacijama birokratske i kulturokratske elite još drže monopole odlučivanja o resursima, sredstvima, institucijama, informacijama i promocijama ljudi na istaknuta mjesta u privredi i u političkoj i kulturnoj i naučnoj nadgradnji; u tome i na tome sebe re-

produciraju kao advokate i čuvare nacije. Iz istih razloga pribjegavaju i nacionalnim homogenizacijama i stvaranju psihoza, čak i paranoja nacionalne ugroženosti – od koga? Tobože od drugih naših naroda i od same Jugoslavije, ako bi funkcionirala kao sređena i racionalna federacija.

Jugoslavija, dok je i koliko je socijalistička, ne može imati ni srpski, ni hrvatski, ni slovenski, niti ičiji posebni pečat; nitko u njoj ne može imati primat. Jugoslavija mora biti jugoslavenska, da bi bila podjednako i srpska, hrvatska, makedonska, crnogorska, itd.

Nitko nema više prava na Jugoslaviju, niti prava da je više svojata. Ona je domovina svih naših naroda i narodnosti i svima im je podjednako potrebna.

– Sve se češće, čak i sa zvaničnih mesta, čuju priče da Slovenija može sama, da Srbija ima najkvalitetniju sirovinsko-prerađivačku osnovu, pa stoga i ona može sama. Čemu to vodi i gde su koreni takvih pretpostavki?

– Ne može ni Jugoslavija sama, već se mora u proizvodnji i preko tržišta povezivati s Evropom i svijetom. Ni jedna naša republika ne bi popravila svoje ekonomsko stanje ni osigurala vlastiti razvoj nekakvim osamljivanjem ili zatvaranjem u svoju nacionalnu ekonomiju. Uostalom, rezultati toga vide se u privrednoj situaciji.

Već najmanje dvadeset godina prave se računi tko koga u Jugoslaviji iskorištava. Osam ekonomskih instituta, ili sličnih institucija, davalo je i daje osam dokumentacija i osam viđenja jugoslavenskog razvoja, više-manje iz ugla da baš »mi« loše prolazimo, a »drugi« bolje, na »naš« račun. To je služilo za svađe republičkih i pokrajinskih birokracija i za paraliziranje ekonomske politike u Federaciji.

Dakako, postoji ekonomska podloga našeg nacionalnog pitanja, i danas kao i jučer. Neravnomjernost razvoja neće moći ukloniti jedinstveno jugoslavensko tržište, ako se i razvije. Štoviše, ono će, po prirodi tržišta, tu neravnomjernost u ponečem, pa i u mnogočemu povećavati. Stoga je potrebna, i više nego je bila ranije, politika korekcija u korist slabije razvijenih. No, jedna nova politika. Nemam ovom prilikom prostora da kažem kako i sam sagledavam njene konture.

U Jugoslaviji su se inače dosad gotovo svi gurali u nerazvijene, da bi nešto dobili, a to što su dobivali nisu dobro iskoristili. To je tipično za distributivni socijalizam. Čitava je zemlja odatle već decenijama obuzeta svojim unutrašnjim svađama oko nerazvijenosti, pa joj je i zbog toga Evropa, koja je njezino neposredno ekonomsko okruženje, u ekonomskom razvoju još više pobjegla naprijed.

– Mislite li da je Jugoslavija danas, i posle svega što se poslednjih meseci događalo, bliže opasnosti da »i sama postane Kosovom« nego u vreme kada ste na to upozoravali?

– Ako krenemo u reforme, onda su veće šanse da stanje i na Kosovu krene nabolje.

Rekao bih inače, da politička situacija na Kosovu i oko Kosova, tamo više nego igdje u Jugoslaviji, paralizira i raspoloženja i energije ljudi za bolji rad, veću proizvodnju, bolje korištenje sredstava i proizvodnih kapaciteta. . .

Stanje će se konačno popraviti, kada se na Kosovu prevlada sve ono što ga gura u specifičan, ne samo etnički rezervat, kada ljudi s Kosova, prije svega Albanci, normalno budu išli po našoj zemlji da rade, stvaraju i obrazuju se, a isto tako i svi drugi dolazili na Kosovo da žive i rade.

Svakako, politička je stabilizacija na Kosovu osnovni preduvjet okretanja prema tim razvojnim pitanjima. Ona, pak, na prvom mjestu pretpostavlja suzbijanje kako ilegalnog organiziranog djelovanja snaga albanskog nacionalizma i separatizma, tako i onoga koji perfidno djeluje na javnoj sceni.

Na žalost, spor i neodlučan obračun s nosiocima kontrarevolucionarnog djelovanja albanskog nacionalizma, najprije 1968, zatim 1981. godine, sve do danas, omogućava njegovu daljnju eskalaciju, što sa svoje strane utječe na pogoršavanje društvenih, ekonomskih i političkih prilika u čitavoj zemlji. . . *

Nedavna masovna okupljanja, protesti, demonstracije pokazali su ne samo da je nacionalna podijeljenost dovedena do kraja, već i to, a što još više treba da nas zabrinjava, da je albanska narodnost objekt raznih dezinformacija i manipulacija. To je tim teže i opasnije što na Kosovu još nije suzbijen utjecaj kontrarevolucionarne linije albanskog nacionalizma, koji traži etnički čisto Kosovo i državno otcjepljenje, što nisu suzbijene ni mnoge konkretne manifestacije s tih pozicija.

Evidentno se pokazalo da i u redovima albanske narodnosti raste zabrinutost da će kao narodnost biti potisnuta u neravnopravan položaj, da će Kosovo izgubiti svoju autonomiju, a osobito što se kao narodnost tretira gotovo kao subverzivna. Mada za to nema realne osnove, ipak, bilo je i pojedinih napisa u štampi, parola, transparenta, govora na raznim skupovima, koji su mogli dati takvog povoda. S druge strane, albanski nacionalisti unose u albanske mase antisrpsko raspoloženje, siju glasine da će albanska nacionalnost izgubiti sva prava, pravo na jezik, da će seljacima biti oduzeta zemlja, te da tome vode i predložene promjene u Ustavu SR Srbije. Pokazalo se da u albanskoj narodnosti i u odnosu na nju dosad nije bilo, niti danas u potrebnoj mjeri ima, stvarnog političkog rada i stvarne političke akcije Saveza komunista i drugih organiziranih socijalističkih snaga. To je glavna slabost Saveza komunista Kosova, na kojoj je on padao na ispit, a koju mora savladati . . .

– Vratimo se začas posebno na privrednu reformu. U nju najzad ulazimo početkom ove godine, najavljena je kao spasonosna, ali u jav-

* Izostavljeni pasusi koji znače ponavljanje u odnosu na druge tekstove u ovoj knjizi – opaska priređivača.

nosti se gotovo unisono tvrdi da nije pripremljena. Imate li komentar tome?

– Osnovna idejno-politička pitanja u pristupu privrednoj reformi više-manje su raščišćena i oko njih uglavnom postoji suglasnost i u stručnoj i u političkoj javnosti.

Na žalost, mnogi praktični koraci nisu na vrijeme ili još nisu poduzeti, da bismo mogli računati na uspješan start reforme.

Čao što znamo, nisu ostvareni bitni ciljevi i zadaci ekonomske politike u protekloj godini, ako se donekle izuzmu rezultati u izvozu, turizmu, saobraćaju.

Najbitnije je najzad početi snižavati inflaciju, koja je specifično naša, koja nije nalik ni klasičnim inflacijama u prošlosti niti današnjim inflacijama drugdje, pa se ne može ni savladati klasičnim metodama, niti šok-terapijom, koja, recimo, nikako ne uspijeva u zemljama Latinske Amerike.

Inflacija prijeti da prijeđe i u hiperinflaciju. To znači, da dosadašnje mjere nisu bile ni prave, ni kompleksne . . .

Sve ćemo to pretresati i na sjednici CK SKJ u januaru.

Glavni cilj reforme – temeljito prestrukturiranje privrede, mogli bismo postići do kraja stoljeća, a o tome na kojim osnovama rekao sam ponešto i na 19. sjednici SK SKJ.

– Postoji li u Savezu komunista razmišljanje o strategiji, na primer, posle 1992. godine, kada će Evropa izgledati u privrednom, a i u kulturnom i političkom pogledu drugačija?

– Pa, proteklu godinu obilježila je i rasprava o našem odnosu prema evropskim integracijama. Pozicija do koje smo došli predstavlja značajan pomak, važan i za budućnost Jugoslavije, a to je upravo pozicija otvorenog socijalizma i integracije u svjetsko tržište, što onda logično vodi i našem većem uključivanju u Evropu. Mi smo Evropi i njejoj kulturi u toku jednog milenija dali bezbroj kulturnih i naučnih dostignuća. Zbog toga je veliko značenje inicijative da kao Jugoslavija, jedinstveno a ne segmentarno, otvaramo to pitanje, i zbog toga je dobro da smo o tome početno razgovarali i na nedavoj 19. sjednici CK SKJ.

Naše povezivanje s Evropom potrebno je na svim razvojnim programima, koji su u vrhu svjetskih tendencija, ali ne samo zato što su evropski nego samo ako su objektivno najbolji.

– Da li nam možete nešto pobliže reći i o preobražaju Saveza komunista Jugoslavije. Jer, vi ste uostalom na čelu Komisije koja je zadužena da ponudi koncept?

– Na vaše pitanje odgovorit ću samo jednom metodološkom napomenom. Kakav će biti budući lik Saveza komunista Jugoslavije ne može se odgovoriti na stari način, tako da CK SKJ, kakav politbiro ili Stipe Suvar kao trenutni predsjednik izvršnog organa unaprijed odrede stvari, a da se članstvo o tome tobože demokratski izjasni. Krenuli smo obrnutim putem. Idemo ne samo od Gramscijeve teze da partija

kao kolektivni intelektualac zajedničkim naporom uma u dijalogu dođe do rješenja, nego moramo ići i mnogo šire. Cjelokupna socijalistička pamet i čitav naš komunistički pokret mora izraziti svoje viđenje avangarde i svoju poziciju. Mi moramo obaviti sintezu prema epohalnim parametrima, koristeći se svjetskim spoznajama i ujedinjujući historijsko, spoznajno-teorijsko i organizaciono pitanje u jedan projekt. To je uvelike drugačiji pristup od onoga koji nam se također nudi kao model a koji raspravu svodi na organizacioni problem, uvođenje jednog statuta direktivnog karaktera, izbora dobrog Centralnog komiteta da riješi stvari, itd.

Ponešto od ovog viđenja stvari izreći ću u tom smislu i kada komisija kojoj sam na čelu uskoro ponudi koncept, koji će Centralni komitet pretesti i onda ga eventualno uputiti na općepartijsku diskusiju, u susret 14. kongresu SKJ.

– *Dobro, prihvatimo to. Ali, da u kontekstu buduće uloge Saveza komunista dodirnemo pitanja političkog pluralizma i višepartijskog sistema. Naime, i u nas, a ne samo, recimo, u susednoj Mađarskoj, kao da sve više stiže legitimitet govor o političkom pluralizmu. U SR Sloveniji su već na delu pokušaji formiranja drugih partija. Još su ranije iznošena mišljenja o uvođenju dvopartijskog sistema socijalističke i samoupravne orijentacije. Kako Vi gledate na nužnu pluralizaciju političkog života u Jugoslaviji?*

– Zahtjevi za uvođenjem višepartijskog sistema, koji se u posljednje vrijeme, kako i sami kažete, sve češće iznose, trebali bi nas, prema mišljenjima zagovornika, kao *deux ex machina* brzo izvesti iz ekonomske i političke krize, uvesti u stvarnu demokraciju, učiniti poželjnim za zapadni svijet, itd.

Razgovaramo o budućnosti. Dakle, zalažem se za slobodnu diskusiju i o političkom pluralizmu. A pitam: *trebamo li u budućnosti jedne dogme zamijeniti drugima, imamo li argumenata da bi nam sa više partija bilo bolje ili lakše?*

U uređivanju naših društvenih odnosa za budućnost morali bismo imati na umu, prvo, kako će društveni sistem realno funkcionirati, dakle, praktičnost, drugo, kakva su historijska iskustva i treće, kakva su dostignuća i tendencije u najrazvijenijim zemljama svijeta i najprogressivnijim segmentima tih društava.

Osnovna slabost etatiističke faze socijalizma bila je dominacija politike nad ekonomijom, monopol politike, zamjena pozicije baze i nadgradnje, a rezultat je bio smanjenje proizvodnje robe i povećanje proizvodnje otuđene moći. Uvođenje više partija kod nas proizvelo bi još veća sukobljavanja, i to na nacionalnim, sektorskim, klasnim, slojnim, konfesionalnim platformama, koje bi se ipak nužno morale izraziti u prevlasti nacionalnih programa. To pokazuju i ove prve inicijative osnivanja novih partija, u kojima se naslućuje redukcionistički pristup svođenja svega na nacionalno, sa konzekvencama otcjepljenja, dominacije, itd. Naime, te inicijative pokazuju da se čak i sasvim pozitivni

programi i racionalni problemi, koje socijalizam također loše rješava (ljudske slobode, solidarnost, ekologija, svjetski mir) u tim programima koriste kao sredstvo politizacije koje te probleme tretira kao nacionalne, a ne kao prije svega ljudske.

Višepartijski sistem, bojim se, proizveo bi hiperpolitizirano, blokirano i podijeljeno društvo, u kojem bi proizvodnja sukoba zamijenila proizvodnju dobara. Cilj sadašnje reforme Saveza komunista i političkog sistema upravo je taj da otkloni elemente takvog sistema koji se probijaju u sadašnju političku organizaciju života.

A i historijske pouke govore protiv. Imali smo prije rata 39 partija, koje su izrasle na strukturi društvene podjele rada koja je uglavnom u političkom smislu proizvodila sistem potčinjenog radništva, neravnopravnih naroda i parazitske buržoazije.

Raspad svih partija 1941, osim Komunističke, pokazao je kakva je snaga tih programa u uvjetima koji su po dubini historijskog oranja slični današnjim.

I najzad, ako želimo učiti od razvijenog svijeta, konačno bismo trebali početi uzimati u obzir njegove dobre strane, a ne samo loše ili odbačene. Na primjer, koncepciju poduzeća ne smijemo graditi tako da od državnosocijalističkog stvaramo državokapitalističko, već bi se trebala koristiti živa praksa rastućeg samoupravljanja u modernim korporacijama, pa i u mikrojedinicama postindustrijskog društva.

Brojni lijevi kritičari, pa i postmarksisti, ukazuju na praksu višepartijskog sistema parlamentizma kao na skup »stranaka ropotarnica«, kojima je glavna briga i cilj pridobiti većinu, koje proizvode selektivno sljepilo za ključna i sporna pitanja, što sve više vodi situaciji da su razlike između stranaka manje nego unutar njih, a da stranke »izmišljaju« važnost posebnih problema. To je dovelo do široke nevjerice ljudi prema strankama i njihovoj politici, što se vidi i po slabim i sve nižim odazivima birača na izborima. U političkim bitkama stranaka za mjesta u parlamentu i za dolaženje i održanje na vlasti sve se više govori o manje bitnom (recimo, o ličnim slabostima kandidata, skandalima, vrijeđanjima, ljubavnicama, žiro-računima), da bi se izbjeglo govoriti o vojnoj industriji, državnom deficitu, represiji, policiji, špijunaži, itd. Upravo je na tome narasla snaga i novih društvenih pokreta, koji su angažirani u obrani civilnog društva od dominacije države i otvaraju pitanja koja klasične stranke zbog logike vlasti prikrivaju (atomska energija, urbana obnova, stanovanje, naoružanje, čak i MMF i sistem finansijske eksploatacije). Ti se novi pokreti ne žele stranački organizirati, oni najprogresivniji žele integrirati pojam slobode i dobrog života u samoupravljanju!

Izlaz iz još uvijek vladajućeg monizma i monopola Saveza komunista moramo tražiti ne u stvaranju sukobljenih monističkih partija već u društvenom pluralizmu, u razvoju samoupravne strukture društva. Zar i sadašnje tendencije mrvljenja Saveza komunista nisu dokaz za to. Istinski razvoj samoupravljanja, djelovanje Socijalističkog saveza

kao demokratskog pluralističkog pokreta za promjene, afirmacija socijalističkog civilnog društva kao elementa samoupravljanja, stvarna briga i inicijativa mnoštva udruženja i organizacija za slobodniji i humaniji život ljudi, uspostavljanje stvarne kontrole društvenih snaga i po jedinaca nad upravom i vlašću, to su, smatram, mnogo progresivniji odgovori od stranačko-političkog pluralizma, odnosno višepartijskog sistema.

U predstojećoj reformi političkog sistema i reformi Saveza komunista moramo, dakle, smjelije razraditi i konkretizirati naš načelni koncept kako u samoupravni sistem integrirati sve organizirane snage socijalističke društvene svijesti i stvaranja, kako osloboditi inicijativu ljudi i, uopće, ostvariti demokratsku povezanost svih stvaralačkih snaga u društvu, da bismo brže išli naprijed.

– Posljednjih mjeseci dobili smo svojevrstu političku funkcionalizaciju i satanizaciju štampe. Kroz javna glasila se iz rukovodstava i delova SKJ plasiraju različite političke opcije, ona su »jurišni odredi« i njihovih konfrontacija, uzajamnih prozivki i trenutnog odnosa snaga. Pri tom svaka sredina i svako rukovodstvo pozitivno ocjenjuje svoja glasila. Kamo nas takvo stanje stvari vodi? Da li je tačan utisak da partijski vrh nema snage za kritičku poziciju, da sve svoje primedbe upućuje samo »pojednim javnim glasilima«?

– Kao da je nastala situacija u kojoj se svi sada bave štampom. Politika se bavi štampom, sudovi se bave štampom, štampa se bavi štampom. Raspadom etatizma kod nas se raspada i njemu svojstven mehanizam kontrole i regulacije društva, pa i sredstava javnog informiranja. Politika je suviše držala svoju šapu nad privredom, investicijama, pravosuđem. Cjelokupni sistem društvenog vlasništva postupno se usmjeravao u privatno vlasništvo birokracije, a ne prema socijalizaciji. Možda su sredstva javnog komuniciranja najviše bila u takvom privatnom posjedu birokracije.

Prije nekoliko godina počela je liberalizacija, spontano i stihijno otimanje iz tih stega. Sasvim je sigurno da je uloga novinarstva u pokretanju umrtvljenog društva velika. Neki su listovi odigrali sasvim naglašene uloge u svemu tome. Ta se tendencija mora nastaviti ukoliko želimo stvarno i na dugi rok otvoriti sve tajne birokratskog odlučivanja, samovolje, privilegija, nesposobnosti i gluposti. Zaboravlja se da je moderna demokracija nastala spojem tržišnog društva, pravne države i javnosti kao posredovanja tih dviju sfera. Ukoliko ne želimo ostati zarobljeni u podržavljenom i umrtvljenom društvu, umjesto da samoupravljanje dobije snagu stvaralačkog pokreta, moramo podržavati te procese.

Javnost, otjelovljena u sredstvima javnog informiranja, danas se nalazi u jednoj prelaznoj poziciji, poprima različite forme, javlja se kao mješavina različitih utjecaja i pomalo tendira prema tome da doživi istu sudbinu kao i socijalistička država specifične prvobitne akumulaci-

cije. Možda smo imali u ovih nekoliko prethodnih godina, a osobito u prošloj, svojevrsnu prvobitnu akumulaciju samoupravne javnosti.

Vi znate da se i država od sredstva oslobođenja pretvarala u sredstvo podržavljanja, kočenja napretka, blokiranja. Ni sredstva komuniciranja nisu lišena te opasnosti. Ali zbog toga ne treba ubiti pticu rugalicu. Ovo o čemu govorite u vašem pitanju, ta satanizacija, dijabolizacija, to je nagovještaj takvog procesa. Događa se čak nešto gore od perioda primitivne kontrole. *Sada kada je kreativnost donekle oslobođena, kod nekih listova ona se stavlja i u funkciju nacionalnih homogenizacija i stvaranja neprijatelja od čitavih naroda, neviđene hostilizacije života, slobode od drugih i slobode za služenje svojim.* Pojedini listovi i televizijski studiji postaju žrtve perfidne manipulacije, organi narodnog bijesa poput onog iz jakobinske revolucije. Jedna matrica mišljenja sa svim vrijednostima patrijarhalne zajednice, koju karakterizira izolacija od ostalog svijeta, moćnim tehnološkim sredstvima napuhana je do neviđenih razmjera. Sredstva komuniciranja pretvaraju se u bedeme propagande i kontrapropagande. A to su odlike ratne štampe. Na našim frontovima pobjede neprijatelj gubi, a rat traje. Mislim, da velika većina novinara prema tome osjeća profesionalno i etičko gnušanje. Stoga vjerujem da će progresivna uloga nadvladati, a za što je preduvjet političko razbistravanje.

– *Znači li to, da se problem štampe i problemi u štampi i ne mogu riješiti samo na nivou političke akcije, nego da nešto ne valja i sa modelom?*

– Potpuno se slažem! Prvo što se političkog dijela stvari tiče, mislim da će prvi korak biti kriterij da na javne funkcije ne može biti biran nitko tko javno ne istupa. Mi imamo ljude koji godinama javno ne istupaju, a jedino frazerski govore na rutinskim sastancima. *Svaki funkcioner mora javno odgovoriti na ono što ga se ozbiljno priupita u javnosti. Od imovine koju posjeduje, pa do toga kako vidi pojedini problem i njegovo rješenje. Nevjerojatna je stvar da se nekoga mjesecima pita za neke stvari i da taj šuti. Kome je odgovoran? Ako je partijski funkcioner, prije svega članstvu, ali i cjelokupnoj javnosti. Jer, reformirani Savez komunista mora biti demokratski ugrađen u samoupravljanje i u njemu u civilno društvo. Nije javnost i javna odgovornost ako sakupite masu ljudi, kažete im svoje i onda zatražite da se razidu. Takav tip javnosti demokratska su društva odavno prevladala. Svaki pojedinac, svaki građanin mora imati pravo na odgovore o svim ličnim i društvenim pitanjima koja ga zanimaju. Naš politički sistem, naša javnost mogu podržavati samo one funkcionere koji takve odgovore mogu kompetentno pružiti.*

– *Vi ste, uz još nekolicinu funkcionera, poznati po polemikama, javnim nastupima. Ne bi se moglo reći da u posljednje vreme odgovarate na »prozivke«.*

– Ne odgovaram na ono što je već jednom razjašnjeno i ne odgovaram na napade u kojima nema intelekta, racija, individualnog ili grup-

nog protivljenja mojim potezima. U takvim »pisanjima« dijalog je unaprijed i nemoguć i na štetu onog koji je izabran za metu. Spreman sam, međutim, odgovoriti na sva pitanja meritorna za racionalnu javnost, a takva postoji u svim sredinama. Za iracionalnu ionako nema nade. Na to moraju biti spremni i svi drugi javni radnici. Ne može se odgovarati samo svojoj naciji i svojoj štampi. Bilo bi inače dobro da one novine koje su u ovom trenutku najmanje svrstane i najmanje podaničke prednjače u takvom pretresanju svih pojedinaca na javnim položajima.

*O mitingu i ostavkama u Crnoj Gori**

Ono bitno i najvažnije što se zbivalo jučer i prekjučer u Titogradu i Crnoj Gori, a ima svoju prehistoriju ako ne dužu a onda bar za javnost vidljivu od prošlogodišnjih mitinga i po Crnoj Gori, a posebno okupljanja u Titogradu u oktobru, koje je bilo i rastureno, najšira je javnost mogla pratiti i u direktnom televizijskom prenosu i u iscrpnom informiranju gotovo svih novina, uključujući i direktan prijenos sinoćnje sjednice Centralnog komiteta Saveza komunista Crne Gore.

Jučer su o situaciji u Crnoj Gori raspravljali, svaki po logici svoje nadležnosti i odgovornosti, i Predsjedništvo CK SKJ i Predsjedništvo SFRJ.

Predsjedništvo SFRJ reagiralo je kratkim saopćenjem za javnost, u kojem je naglasak na poštovanju ustavnog poretka, javnom redu, potrebi rada i proizvodnje.

Predsjedništvo CK SKJ informirano je od svojih članova, koji su bili u Crnoj Gori, a zatim i putem telexa sa lica mjesta, i, kao i svi, putem novina, radija i televizije, te je izvršilo razmjenu mišljenja. Stvari se nastavljaju, ali kulminacija je bila jučer, jučer se dogodio određeni rasplet. Možemo samo konstatirati da nije bilo narušavanja javnog reda i da je za sada, bar formalno, održan legalitet sistema.

Vi znate da je ostavke Predsjedništva Centralnog komiteta SK Crne Gore i izvršnih sekretara prihvatio Centralni komitet SK Crne Gore na sinoćnoj sjednici, da je donio odluku o sazivanju kongresa Saveza komunista Crne Gore već u maju i, najzad, da je imenovao radnu grupu koja će pripremiti kongres. Znači da je i najavljena sjednica Skupštine SR Crne Gore, mislim već sutra. Ona će razmatrati ostavke iz svoje nadležnosti. Ostavku je podnijelo i Predsjedništvo RK SSRN Crne Gore i valjda će se i Republička konferencija najhitnije sastati.

Sto se tiče ostavki funkcionera iz Crne Gore u rukovodstvima federacije, tu je išao zahtjev prema dvojici članova Predsjedništva CK SKJ iz Crne Gore i izvršnom sekretaru. Oni su svi podnijeli ostavke, kao i član Predsjedništva SFRJ. O njegovoj ostavci odlučuje Skupština SR Crne Gore. O ostavkama u partijskom rukovodstvu Jugoslavije od-

* Riječ na sjednici Predsjedništva SK SSRNJ, 12. januara 1989.

lučivat će Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije. U skladu sa Statutom ostavka mora biti obrazložena i Centralni komitet o njoj se izjašnjava da li je prihvaća ili ne.

Predsjedništvo CK SKJ jučer je konstatairalo da je neophodna dublja analiza kako uzroka tako i posljedica zbivanja u Savezu komunista Crne Gore, kao jednom od devet sastavnih dijelova Saveza komunista Jugoslavije, da će se i samo na tome angažirati i zaključilo da će detaljnije obavijestiti Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije o svojoj aktivnosti i u odnosu na probleme u Savezu komunista Crne Gore bar od oktobarskih događaja u Titogradu i Crnoj Gori do danas.

Ne bih u ovoj prilici ulazio u neke napomene u svrhu notiranja uzroka, toka i posljedica zbivanja, ali jedno je sigurno: vrlo teško stanje u privredi Crne Gore (teško je u čitavoj Jugoslaviji, ali znamo svi da je privreda Crne Gore, uz privredu Kosova i privredu Makedonije u najtežem stanju), nizak standard većine radnika, činjenica da je mnogo stanovništva, ako nema neke druge izvore prihoda, i ako se izuzme primorski pojas, na rubu egzistencijalnog minimuma i, najzad, nezaposlenost omladine, među najvećima u zemlji, pogotovo obrazovane omladine – sve je to onda moglo pripomoći i ovom mnogo većem nezadovoljstvu, iako su ljudi u čitavoj zemlji nezadovoljni.

Probleme Crne Gore, znamo i to, ne može rješavati samo Crna Gora. I jučer smo o tome govorili. I upitali smo se, koliko je propusta u politici na razini Jugoslavije, da se više razumiju i zajednički rješavaju problemi naših društveno-političkih zajednica tamo gdje su oni najteži.

Bilo kako bilo, nezadovoljstva svih vrsta i svih razloga u Crnoj Gori akumulirala su se i na dvodnevnom masovnom mitingu pretočila u političke zahtjeve da ostavke podnesu sva izvršna rukovodstva na razini Republike, osim rukovodstva omladine i SUBNOR-a. A po svemu sudeći, ići će to i na većinu, ako ne i na sve općine u Crnoj Gori. Ljudi misle da će već time stvari u Crnoj Gori ići bolje, no nama je jasno, da i to dodam, da nema poboljšanja u Crnoj Gori ako u čitavoj Jugoslaviji ne krene proizvodnja i ne počne padati inflacija, kao što su to i danas ovdje svi govornici naglašavali i u prvoj tački dnevnog reda, kada smo razgovarali o kandidatu za predsjednika SIV-a i zadacima tog novog SIV-a.

Kontekst za političku ocjenu zbivanja u Crnoj Gori, po mišljenju nas u Predsjedništvu CK SKJ, jest pogoršanje političkog stanja u cijeloj zemlji i u razdoblju nakon 17. sjednice CK SKJ, dosta složeno stanje i odnosi u Savezu komunista Jugoslavije u smislu toga da se nedovoljno poštuje demokratski centralizam i nema jedinstva na nekim ključnim stvarima, iz čega je proizišlo i nepoštivanje zaključaka 17. sjednice, ostavka SIV-a, neusvajanje mjera tekuće ekonomske politike, otežani uvjeti za provođenje privredne reforme, i najzad, stanje političke blokade koje nas sprečava da se u Savezu komunista do kraja okrenemo reformi samog Saveza komunista.

Mi ćemo o čitavom ovom širem kontekstu, uključujući i ocjenu rada i odgovornosti našeg Predsjedništva pred Centralnim komitetom, a u tom smislu i o zbivanjima u Crnoj Gori, u najskorije vrijeme, možda već iduće sedmice, raspravljati na sjednici Centralnog komiteta SKJ.

Rekao sam ponešto iz ugla onog što smo jučer raspravljali na sjednici Predsjedništva CK SKJ.

* * *

Dopustite samo dvije-tri rečenice, ne u smislu replike nego u vidu dodatnih napomena. Mislim da je presudno za Savez komunista da konačno prestane da bude državna partija ili partija vlasti ili partija na vlasti ne u onom smislu da je ona na vlasti kao organizacija radničke klase kao osnovne proizvođačke klase koja se bori da se drži vlast u socijalističkom društvu nego u jednom doslovnom operativnom smislu. To je vjerojatno i najvažnije pitanje reforme Saveza komunista, a jedna od najkрупnijih dimenzija same te reforme je da Savez komunista ukine elemente vlastitog političkog monopola posebno u kadrovskoj politici, da ne bude onaj koji sve amenuje, naknadno ili prije daje direktive i drugim društveno-političkim organizacijama ili radi stvari za koje su pozvani drugi organi i institucije u političkom sistemu, koje pripadaju samoupravljačima i organima samoupravljanja. Oko toga mislim da ćemo se svi lako suglasiti. To je u vezi i s onim što je govorio drug Smole, ali i drug Bućin.

Drugo, u vezi sa ovim što se dogodilo u Crnoj Gori i ranije u Vojvodini, a možda će se događati i drugdje, osobno mislim da *moramo u Savezu komunista jasno i glasno kazati, da mitinzi ne mogu smjenjivati partijska rukovodstva. Ali i kazati koji su uvjeti funkcioniranja partije, da ne dolazi do toga da narod, bilo kako se okupio, iz bilo kojih razloga, ne smatra partijsko rukovodstvo za vladu.* Onda se zna, o partijskom rukovodstvu ili o bilo kojem segmentu partijskog života odlučuju članovi Saveza komunista, od osnovne organizacije do rukovodstava. I ovo je jedna od pouka, o kojoj moramo otvoreno razgovarati i u Savezu komunista...

*Zabrinutost za sudbinu zemlje**

– Gost večerašnjeg »Intervjua tjedna« je predsjednik Predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije dr Stipe Suvar. Vaše ime, družo Suvar, ovoga je tjedna dosta bilo u središtu pažnje, i zbog nezapamćenog vala kritika iz raznih dijelova zemlje, a krenuo je i val podrški. Kako se osjećate?

– Normalno obavljam svoje poslove i pripremam referat za sjednicu CK SKJ. Što se tiče tih kritika, za mene one nisu nove. Ja sam na ovu dužnost došao na najdemokratskiji način. Da se pohvalim – prošao sam sedam teških glasanja s više kandidata, a i na 17. sjednici CK SKJ zajedno s još osam drugova dobio sam veliko povjerenje Centralnog komiteta u tajnom glasanju. Sve kritike treba na regularan način razmatrati i na račun mene, kao i svakog drugog, i tu se pouzdajem u primjenu Statuta SKJ, u argumentaciju. Novo je to što se zahtijeva smjenjivanje, ali tu se zna procedura i demokratski red u Savezu komunista Jugoslavije. To je što se tiče mene osobno, ali što se tiče stanja u zemlji, u Savezu komunista, pojačano sam i ja zabrinut kao i, čini mi se, velika većina ljudi.

– Upravo sam htjela reći da su ljudi vrlo zabrinuti ovim stanjem i pitaju, kamo sve to vodi. Vi ste i prošli tjedan na Saveznoj konferenciji, na Predsjedništvu Socijalističkog saveza, dali neke ocjene. Koje su to ocjene?

– Prvo, privredna reforma faktično nije ni počela. Politička reforma je počela usvajanjem amandmana na Ustav SFRJ. U prva tri mjeseca ove godine treba biti kompletirana ta prva faza usvajanjem promjena u ustavima svih republika i dvije autonomne pokrajine. A istodobno smo se već počeli pripremati za rad na novom Ustavu, koji bi za izvjesno vrijeme trebao stupiti na snagu. Prema tome, što sve promijeniti u političkom sistemu bit će naša preokupacija ovih mjeseci, i na duže vrijeme, i do 14. kongresa, i poslije njega. Mi smo na 19. sjednici CK SKJ osnovali radnu grupu koja će pripremati platformu Saveza komunista za novi Ustav, što bi je 14. kongres trebao usvojiti.

* Razgovor u Dnevniku TV-Zagreb, 21. januara 1989. Sugovornik je bila Ankica Barbir-Miladinović.

I najzad, partijska reforma. Na 17. sjednici osnovali smo komisiju, koju ja vodim, a koja je razrađivala stvari i trebala bi istupiti najkasnije u ožujku s prijedlogom koncepta reforme, koji bi Centralni komitet pretresao i uputio na javnu partijsku diskusiju s namjerom da se sve to finalizira na 14. kongresu. Ali, na žalost, burna politička zbivanja u zemlji, koja su eskalirala zadnjih dana, sile nas da se hitno okrenemo ponovnom razmatranju aktualne političke situacije, odnosa u SKJ, odgovornosti i radu CK SKJ i njegova Predsjedništva, i to je ova sjednica koju smo sazvali za 25. siječnja.*

– *Na toj sjednici vjerojatno će biti usvojeni novi zaključci i tako dalje. Ali, ja bih ipak podsjetila: Konferencija SKJ i 17. sjednica CK SKJ donijele su vrlo jasan program i čvrste zaključke. Međutim, oni se ne ostvaruju.*

– *Ovaj put ne bi imalo nikakvog smisla da donosimo neke opće zaključke. Moramo stvari i odnose imenovati njihovim imenom, ći u potrebna raščišćavanja, u ono što mnogi vole naglašavati – u diferencijaciju, ali dokraja, otvoreno, iskreno, komunistički, i to u Centralnom komitetu koji je najviši organ SKJ između dva kongresa. Mi više ne smijemo ni časa kasniti. U zemlji je porasla napetost, porasla je zabrinutost goleme većine i za sudbinu socijalizma u našoj zemlji i za sudbinu titovske i avnojske Jugoslavije. Jer, avnojsku Jugoslaviju može stihija – ili oni koji je žele proizvesti – i srušiti, ali nije moguća Jugoslavija koja ne bi bila na Titovu konceptu, na avnojskom, na ravnopravnosti naroda, na federativnosti, na socijalističkom samoupravljanju. U tome je 90 posto naših ljudi suglasno, ali problemi su u metodama, u različitim ponudama rješenja i scenarija.*

– *Da li je sve ovo što se događa spor oko praktične realizacije svega dogovorenoga, ili je riječ o različitim konceptima?*

– *Rekao bih, a to ću i na sjednici Centralnog komiteta pokušati izložiti, da su posrijedi različiti koncepti. Dva bih uzeo kao krajnje polarizirana. Jedan je restauracija građanskog društva u cijelosti, sa svim njegovim političkim instrumentarijem i s igrom političkih partija, s nadom onih koji se za to zalažu da će SKJ biti pokopan, sići sa scene i da će ono što su komunisti i revolucija u ovoj zemlji htjeli i pokušavali, uz golemu snagu narodnih masa, od NOB-a naovamo, ostvarivati, da je to historijski promašaj i da ide ad acta. Druga nudi kao tehnologiju, kao praksu, kao način ponašanja, komandnu partiju koja nije više moguća, a koja bi se više oslanjala, rekao bih uvjetno, na ideologiju totalitarnog populizma i koja bi nas, na kraju krajeva, sasvim sigurno odvela u jednu vrstu specifično našeg neostaljinizma.*

– *Ima se, zapravo, dojam da se to opravdano nezadovoljstvo ljudi vrlo pažljivo usmjerava. Kako razlučiti upravo tu neizbježnu raspravu o odgovornosti od stihije?*

* Radi se o 20. sjednici CK SKJ, a koja je održana 30. i 31. januara i 1. februara 1989.

– Vidite, ne može na desetine i stotine hiljada članova Saveza komunista ići na mitinge da ruši partijska rukovodstva. Ne govorimo o drugima koji nisu članovi Partije, jer među tim drugima može biti i pojedinaca, pa čak i grupa, organiziranih, a mnoge jesu organizirane, koje stoje na nacionalističkom programu, na nekom balističkom programu, na nekom četničkom programu, na nekom ustaškom programu. Ima ljudi s kojima je ovo društvo imalo i te kako računa, u rasponu od nekadašnjih informbirovaca pa do običnih kriminalaca. Sve se to u mase, kad se okupljaju, može i sliti, i sakriti, i izbacivati svoje programe i parole. I daleko od toga da goleva većina naroda u svim dijelovima zemlje nije duboko privržena ovom socijalizmu i da nema duboko historijsko pamćenje; ona osjeća strah i zabrinutost da Titovo djelo i djelo revolucije ne bude dokraja pokopano i u ime toga, a suočena s velikim nezadovoljstvom, pogoršanjem dnevnog života, ide uglavnom socijalnim buntom. Taj se socijalni bunt često preusmjeruje, transformira u nacionalni bunt, u buđenje nacionalnih emocija, u ono što u svijetu pišu: da nam prijete etnički ratovi, da nam prijete građanski rat, da će se Jugoslavija raspasti. *Uzaludno trošimo goleme energije, ne okrećemo se pravim stvarima razvoja, pravim stvarima ovih triju reformi.* Na tome je Savez komunista postigao početno, deklarativno jedinstvo, ali su prakse i politike različite i vuku u različitim pravcima o kojima sam govorio. I tu su ta naša iskušenja o kojima sada, ne čekajući 14. kongres, moramo dokraja otvoreno govoriti i razjasniti se. Savez komunista se mora još jednom pokazati dorastao historijskom ispitu i preuzeti inicijativu, ili ga može stihija događaja stvarno razbiti. A to bi bilo katastrofalno za ovu zemlju.

– *Sve se više prozivaju rukovodstva. A koliko je rukovodstvo za cijelu ovu situaciju krivo?*

– Rukovodstva su brojna. Prije svega, imamo jugoslavenska rukovodstva, imamo republička i pokrajinska. Poslije Titove smrti mi nemamo stvarni autoritet i stvarni utjecaj saveznih rukovodstava. Na njih se svatko obrušava, i to često bezobzirno, a ona su osuđena na apele. Demokratski centralizam u Savezu komunista kako-tako funkcionira do razine republičke, ili eventualno pokrajinske organizacije, a što se tiče odluka na nivou čitavog SKJ, često svatko uzima samo ono što mu konvenira, na to se poziva i to podržava, a radi po svojem. I to nam razbija Savez komunista. Doduše, tu možda ima i nepreciznosti, smetnji u sadašnjim statutarnim rješenjima, ali još više u praksi. Mi to moramo do 14. kongresa i na njemu raščistiti, i te tendencije federalizacije i pozivanja na demokratski centralizam. Oni koji se na njega najviše pozivaju, često ga i najmanje poštuju.

Veliko je pitanje Saveza komunista unutrašnja demokracija. Neki dijelovi Saveza komunista zakočili su proces njegove unutrašnje demokratizacije, premda se tamo najviše govori o demokraciji. Na primjer, o bilo kome od nas koji ima neku saveznu funkciju, ili funkciju u nekoj drugoj republici, može se pisati, govoriti, tvrditi što se hoće,

moгу se voditi kampanje za smjenjivanje, može nas se tretirati maltene kao državne neprijatelje. Ali nađite mi primjer u nekim dijelovima Saveza komunista i u nekim našim društveno-političkim zajednicama da se može izreći jedna jedina riječ kritike na nekoga tko je tu rukovodilac, a da odmah oni koji kritiku izriču neće biti i smijenjeni, i kažnjeni, i otpušteni, i proskribirani i izbačeni iz Partije. Pa gdje smo mi to? Savez komunista se birokratizirao u cjelini, pa do svojih rukovodstava. Ima birokratizma i kod nas. Mi u Centralnom komitetu SKJ štošta nismo raščišćavali i suočavali se na pravi način.

– Kad smo kod ovih prozivanja, ovog tjedna na vaše ime sručio se val optužbi. Ja sam tu zabilježila neke naslove iz novina. Recimo, »Politika« donosi napise s naslovom »Suvarovska koalicija«, onda »Pravoslavlje« s naslovom »Teatralnost u neprincipijelnosti«. Prije dva dana slovensko »Delo« se pak pita »Hoće li Suvar izdržati?«, a da i ne spominjemo upravo završenu Izvanrednu konferenciju SK Vojvodine na kojoj se sasuo doista val optužbi s govornice, do prijedloga da vas se smijeni s funkcije. Istodobno, mnogo partijskih i boračkih organizacija protivi se tome.

– Ne bih htio govoriti o sebi, ali, eto, namećete mi pitanje. Već sam ponešto i rekao. Ja sam 33 godine član SKJ, prošao sam u njemu određeni put i do ove dužnosti, na kojoj sam šest mjeseci – bit ću valjda još šest mjeseci ako me Centralni komitet na regularan način ne smijeniti. Ne bih mnogo objašnjavao niti se branio. Novo je ovdje što su sada dijelovi Saveza komunista, sredstva informiranja u tim sredinama i razne političke govornice i sastanci maksimalno koncentrirani na to da se rasturi Centralni komitet, ovaj sada kakav jest, njegovo Predsjedništvo, a onda u prvom planu da se eventualno smijeni, onemogućiti, dokraja kompromitira i trenutni predsjednik. No, ja se duboko pouzdajem u demokratsku i statutarnu proceduru u Savezu komunista i spreman sam da za sve odgovaram Centralnom komitetu koji me birao u Predsjedništvo i Predsjedništvu koje me biralo za svog predsjednika.

A kada zbrojite sve ovo što se sada i na moj račun iznosi, to je locirano uglavnom u Srbiji, u Crnoj Gori i u Vojvodini, a iz drugih dijelova zemlje i dijelova SK ne stižu takve prozivke na moj račun, a i sami ste spomenuli da stižu podrške. Prozivke i podrške s jedne i druge strane, rat oko ljudi, to je rat oko svega, to je rat i oko Jugoslavije, to je rat oko Saveza komunista. Možemo mi smjenjivati rukovodstva, mijenjati ljude, ali s takvom atmosferom, takvim odnosima, takvom tehnologijom političkog života moramo ići u propast, ne možemo doći na zelenu granu. I kada zbrojite sve oko mene, dobivate otprilike slijedeću sliku, slijedeću poruku iz svih tih kritika koje su ovih dana narasle do neslućenih razmjera: na čelu Partije je zavjerenik i mračnjak koji potajno dolazi u Titograd, koji mrzi narod, koji narod naziva ulicom, koji podržava poltrone u rukovodstvima koji ga služe, koji smišlja svađe između Srba i Makedonaca, radi protiv pokrajina kao dijela Srbije, a sve to

zato što je ustaša, jer brani Milu Budaka, kao što piše i jedno »Pravoslavlje«. Dakle, ustaša je šef Partije i neprijateljske koalicije, a kada to ljudi bezbroj puta slušaju – u nekim dijelovima zemlje, bez obzira na nacionalnu pripadnost, na intimna uvjerenja, kada to iz dana u dan, iz sata u sat slušaju, onda se budi njihov pravedan gnjev i onda narod traži da taj čovjek siđe sa scene, bez obzira na to tko je. A narod je uvijek u pravu kao najviša institucija sistema. Aristotel je još tumačio, pozivajući se na starije filozofe, da je narod uvijek u pravu. Aristotel je vjerojatno mislio i na praksu iz grčke demokracije da su demagozi često zavodili narod, ali kada bi postali tirani, narod ih je izbacivao i kravo s njima obračunavao. Narod je time pokazivao sa zadržkom da je također u pravu. Ako narod to traži, tu nema što više da se radi nego da se zbaci i takav pojedinac i rukovodstvo kojem je na čelu, a da dođe eventualno pravi vođa i pravo rukovodstvo koje će pravim metodama uvoditi red i mir po Jugoslaviji!

– *Dakle, tu smo. Idući tjedan očekuje nas sjednica CK SKJ, vrlo bitna. Što Centralni komitet treba uraditi?*

– CK SKJ, duboko sam uvjeren, bit će na visini zadatka. Mi ćemo imati do kraja otvorenu, nadam se, komunističku raspravu pred cjelokupnom jugoslavenskom javnošću i pred svjetskom javnošću, i više se ne smijemo igrati žmurke. Moramo stvari i odnose, imena i ljude imenovati pravim imenom, ići po logici »popu pop – bobu bob«. Mislim, ako je riječ o radu i odgovornosti Centralnog komiteta, njegova Predsjedništva, pa i mene kao predsjednika – ne govorim o mojim prethodnicima – za ovo vrijeme koliko sam predsjednik, *ona je u tome što smo možda dopuštali – baš u ime toga da ne budemo opterećeni sobom, svojim svadama, odnosima, da Savez komunista bude jedna nemoćna svadalačka organizacija, umjesto da se okrene pravim stvarima, da nam se diktira, da nam se daju ultimatum i da nas se stavlja pred svršen čin.*

*Aktualno političko stanje u zemlji, odnosi u Savezu komunista, rad i odgovornost Centralnog komiteta i Predsjedništva**

Umjesto ubrzane političke stabilizacije nakon 17. sjednice CK SKJ stanje se pogoršalo – zašto?

Na 17. sjednici CK SKJ konstatirali smo da je za početak reformi osnovni uvjet politička stabilizacija zemlje odmah i da je to glavni zadatak Saveza komunista Jugoslavije.

Prošla su gotovo tri i pol mjeseca, a političko stanje u zemlji nije se promijenilo nabolje. Stoviše, stvari stoje gore nego su stajale.

Bili smo uvjereni da je 17. sjednica našeg Centralnog komiteta otklonila strepnje, stišala strasti, probudila nade. Ali, njezin je politički kapital brzo potrošen. Kako je vrijeme proticalo sve je manje ostajalo od jedinstva, za koje smo mislili da smo ga tada postigli, i to prvenstveno ponovnim okretanjem prema zadacima triju reformi, za koje se opredijelila Konferencija SKJ. Na toj smo sjednici u uvodu rekli – suština je u njihovoj povezanosti i to je osnova za reformu Jugoslavije.

Od 13. kongresa SKJ, a posebno od Konferencije SKJ u maju prošle godine naovamo, počeli smo graditi jugoslavensku sintezu pogleda na budućnost i jugoslavensku politiku promjena, koje bi otklonile birokratsku okoštalošću društva i dovele, na dubinskim temeljima revolucije, do široke demokratizacije socijalističkog društva, u kojem će sistem i institucije, pa i sam Savez komunista postojati zbog ljudi, a ne da ljude podređuju sebi.

Bitka za obnovu socijalizma, koja pretpostavlja i bespoštednu kritiku sadašnjeg stanja i odnosa, dala je prve značajne rezultate. Postale su jasnije konture novog socijalističkog procesa, koji će Jugoslaviju odrediti kao zemlju u kojoj dolaze do stvarnog izražaja sposobnosti ljudi i dosljedno se poštuju ljudske slobode, zemlju čije su granice otvorene za konkurenciju najboljih roba, utjecaj najprogresivnijih ideja, zemlju koja svijetu nudi nešto novo, u kojoj se nacija, politika, pravo, država, javnost, moraju razvijati kao mediji socijalističkog civilnog društva, u kojem se pojedinac potvrđuje prema svojim potrebama i po svojoj slobodnoj volji.

* Uvodna riječ na 20. sjednici CK SKJ, 30. januara 1989.

Obnova socijalizma, kojoj oblik i sadržaj daju tržište, pluralizam oblika vlasništva, pravna država, demokratski odnosi, oslobađanje ideja i inicijativa, stimuliranje rada i kvaliteta, konkurencija projekata, to bi morali biti činioci nove integracije jugoslavenskog društva, koja bi polazila od najboljih dostignuća civilizacije, ugrađujući ih u naš socijalistički projekt.

Sve smo to ponovili i naglasili i na 17. sjednici. I zašto se i poslije nje nismo odista okrenuli provođenju reformi; zašto nismo provodili i konkretne zaključke 17, 18. i 19. sjednice; zašto nam se politička situacija i dalje pogoršava; zašto ni u Savezu komunista ne postizemo jedinstvo na sintezi jugoslavenske politike koja bi nas najzad počela izvlačiti iz velike ekonomske, političke, a i moralne krize; čija je, u čemu i kolika odgovornost za takav i dalje krajnje nepovoljan tok stvari; koliko nas sputavaju i razbijaju faktički, a koliko statutarni odnosi u Savezu komunista Jugoslavije; što su činili ili pak nisu učinili ovaj Centralni komitet i Predsjedništvo, za što su odgovorni, a zašto i što nisu učinili centralni komiteti u republikama i pokrajinski komiteti – to su pitanja, ne sva, kojima bismo se na ovoj sjednici morali pozabaviti, sa ciljem da se svakome odgovornost i odmjeri i izvedu konzekvence.

Bilo bi naivno misliti da je neprovođenje tih zaključaka samo rezultat loše volje ili nediscipline. To je rezultat *osnovnog sukoba reformskih i antireformskih snaga koji smo na 13. kongresu SKJ označili kao sukob samoupravljanja i etatizma. Antireformske snage su tobože za otvoreni socijalizam ali bez konkurencije svjetskog tržišta, one su i za tehnološki, kulturni i naučni progres, ali protiv povezivanja s Evropom i svijetom. Na riječima su za tržište i strukturno prilagođavanje, a na djelu održavaju zastarjele industrijske pogone, pokrivaju gigante gubitake i investiraju u sirovu industriju. Zalažu se za reformu SKJ, a kao rezultat te reforme žele jedinstvo po mjeri birokratskog centralizma i monopolizma. Razrješenje sukoba samoupravljanja i etatizma Konferencija SKJ naznačila je opredjeljenjem za tri reforme. Na 17. sjednici CK SKJ založili smo se pak za politiku jugoslavenske reformske sinteze. Ali i događaji poslije te sjednice pokazuju da se radi o izboru između puta neosmišljenog, ishitrenog i antagonističkog traženja rješenja u Savezu komunista kao moćnoj partiji vlasti, centralizma i komandiranja i reforme SKJ. Najveća je odgovornost Centralnog komiteta SKJ, kako je zaključila Konferencija SKJ, »za to da se pod vidom jačanja jedinstva ne izvrši obnova birokratskog centralizma i partijskog monolitizma«.*

U ovoj uvodnoj riječi ići će se tragom zaključaka 17. sjednice, s namjerom da se dá podloga za raspravu i ocjene ovog Centralnog komiteta o tome što je od njih ostvareno, što nije, a u svjetlu rada i odgovornosti i samog Centralnog komiteta i Predsjedništva.

Uvjeti i pravci provođenja reformi kao jedinog puta izlaska iz ekonomske i političke krize

Kako, dakle, stojimo s proklamiranim reformama, o kojima smo raspravljali na tri posljednje sjednice ovog Centralnog komiteta, a cjelovitije upravo na 17. sjednici.

Neposredni zadaci 17. sjednice mogu se podijeliti u nekoliko grupa.

Prvu grupu čine tačke 1. i 2, a odnose se na angažiranje komunističke partije u privrednoj reformi, socijalnoj politici, te provođenju cjelovitih promjena u privrednom i političkom sistemu i ekonomskoj i razvojnoj politici koje treba ostvarivati istovremeno i povezano.

Od komunističke partije je zatraženo »da se u odgovarajućim institucijama političkog sistema odlučno založe za usaglašavanje stavova o otvorenim pitanjima u privrednom sistemu«.

Kao glavni zadatak i preduvjet privredne reforme istaknuto je »zaustavljanje rasta inflacije i njeno postupno smanjivanje, oživljavanje proizvodnje i ostvarivanje razvojnih programa, daljnji rast izvoza, hitno i neodložno poboljšavanje materijalnog položaja privrede i zaustavljanje daljnjeg pada standarda i njegovo poboljšavanje«, te »na liniji dosljednog ostvarivanja suštine ekonomske politike primijenjene poslije 15. maja 1988. godine, kritička ocjena efekata poduzetih mjera i potrebu izmjene postojećih i poduzimanja dodatnih mjera«.

Istaknuto je »radikalno smanjivanje svih, a posebno neproductivnih troškova, uz punu društvenu kontrolu«. Također je zatraženo usvajanje odluka o »poboljšanju položaja privrede u raspodjeli i rasterećenju privrede«.

Tražilo se od komunističke partije u Skupštini SFRJ i skupštinama republika i pokrajina »da pokrenu inicijativu da se neodložno, svestrano i kritički ocijeni i utvrdi odgovornost za nepoduzimanje adekvatnih mjera i aktivnosti radi ostvarivanja ciljeva i zadataka ekonomske i razvojne politike u 1988. godini, a posebno na području inflacije«. Dužni smo, da na današnjoj sjednici ocijenimo da li su komunističke partije u skupštinskom sistemu to činili.

Analiza izvršenja tih zaključaka pokazuje: otpočele su promjene u političkom sistemu i ekonomskoj i razvojnoj politici, ali nisu ostvarene istovremeno i povezano; nije donijeta većina sistemskih zakona, a niti su utvrđene sve mjere ekonomske politike; komunističke partije su učinili značajan napor u usaglašavanju stavova o otvorenim pitanjima privrednog sistema, ali taj posao još uvijek nije završen; nastavljen je rast inflacije, a proizvodnja je tek negdje porasla; izvršena je kritička valorizacija ekonomske politike nakon 15. maja 1988. godine; učinjen je značajniji napor na smanjenju državne administracije, broja službenih kola, službenih putovanja u inozemstvo; krajem godine u većini sredina privredi su vraćena značajna sredstva i time izvršeno stanovito rasterećenje, ali budžetska i vanbudžetska potrošnja nisu smanjene; do-

šlo je do otavke SIV-a i nisu donijete neke važne mjere ekonomske politike za 1989. godinu, uključujući i savezni budžet.

Analiza ostvarenja ovih zaključaka pokazuje, dakle, da su neki bitni potezi učinjeni, da su neki izostali, iako ih je moguće izvesti na svim nivoima, a da kao najteži problem ostaje obuzdavanje inflacije. Nije realiziran stav 13. kongresa o obavezi izrade i donošenja cjelovitog antiinflationog programa.

Što se tiče obuzdavanja inflacije, čini nam se da je stvar u tome što nema dovoljno spremnosti da se žrtvuju ovi ili oni posebni interesi, da bi se zemlja počela izvlačiti iz ekonomske krize, da bi proizvodnja počela rasti i zaustavio se pad realnih osobnih dohodaka, itd.

Ne osiguramo li stabilne političke i pravne odnose u zemlji koji će povezati i podstaći propulzivne grane privrede, rad, znanje i kreativnost, nove tehnologije i tehnološku pismenost, onda će nas zarobljavati mitovi prošlog stoljeća, odbojnost prema svijetu, sukobi nacionalnih država, što nužno rezultira i nacionalnim homogenizacijama. Onda zbogom i svaka reforma! Jer, reforma je prije svega sukob sposobnih i nesposobnih, rada i nerada.

Novi će SIV, a zatim i svi činioci pred koje će on izlaziti, moći nešto učiniti samo ako se ne spriječi tržišna orijentacija, a nemilosrdno zasiječe u industrijsku strukturu privrede, ako se radnička klasa ne bude organizirala protiv tržišno orijentirane politike, umjesto protiv loše organizacije rada i loših proizvodnih programa, nesposobnih poslovnih i drugih rukovodstava na svim nivoima. I ako se nova rukovodstva ne budu birala uz pomoć konkurencije novih programa. Zato se moramo izboriti u sistemu, da SIV u svom radu bude okrenut Skupštini SFRJ i kao njen izvršni organ dosljednom ostvarivanju utvrđene politike, a ne u drugim pravcima i traženju podrške za svoj rad. Ukoliko novi SIV bude radio na liniji stavova Konferencije SKJ, on objektivno mora imati našu podršku.

Samo orijentacija na djelovanje tržišta na čitavom jugoslavenskom prostoru pokazat će, tko je koliko sposoban i koliko odgovoran za lošu proizvodnju, programe, plasman, nekonkurentnost.

Dosadašnji sistem državne raspodjele više ne može funkcionirati, u federaciji više nije moguće dogovorima dijeliti inozemne kredite, niti čitava zemlja može više bilo kome pokrivati propale investicije koje gutaju ogromne pare.

Zato je moguće poći u dva pravca. Ili će se ljudima ponuditi sve teškoće i iskušenja reforme, kao što su to činili i čine oni koji vode ekonomsku i socijalnu politiku i u drugim zemljama, pa i mnogo razvijenijim od naše, a prolazile su ili prolaze kroz krize. Jer, najzad sve zemlje zapadaju u krize, a radi se o tome da ih ni jedna zemlja ne može savladati preko noći a bez diranja u strukturu privrede i industrijske gigante – gubitaše, bez rigoroznih programa štednje, kresanja potrošnje itd. U najmanju ruku, neplodne su i prepirke o krivnji razvijenih

za položaj nerazvijenih ili nerazvijenih za razvijene, o tome da jedna republika sprečava ovo, a druga ono.

Kod nas gotovo da još nitko nije »svojoj« sredini i »svojoj« radničkoj klasi obećao takvu reformu, niti se izišlo na vidjelo s informacijama – koja poduzeća nemaju perspektivu i zašto se žele koristiti novi krediti. A događa se i to da se aplaudira direktorima koji su radnike poduzeća-gubitaša povelili na ulicu da ruše »vlade«, da drže govore o »loteljašima«, dok oni sposobni i konkurentni šute i plaćaju tuđi ne-rad.

Sve to nisu uvjeti u kojima privredna reforma uspijeva, i to je je-dan od osnovnih razloga da smo sazvali i ovu sjednicu.

Privredna reforma ne smije poništiti ili suziti samoupravljanje, već svakom čovjeku najzad stvoriti uvjete da bolje radi i bolje zarađuje. Da ima veća prava i punu slobodu inicijative.

U procesu usvajanja amandmana na Ustav SFRJ, a na njih se odno-se tačka 4. i 5. zadataka 17. sjednice, oni članovi Ustavne komisije koji su i članovi ovog Centralnog komiteta, kao i republičkih rukovodstava Saveza komunista, uložili su veliki stvaralački napor, tako da su ti za-daci 17. sjednice u vezi s promjenom Ustava SFRJ realizirani. Usvoje-nim amandmanima na Ustav SFRJ stvoren je značajan prostor za re-formu privrednog i političkog sistema. Time je reforma cjelokupnog jugoslavenskog društva bar donekle i za početak dobila usmjerenje koje je povezuje s najbitnijim tokovima promjena u Evropi i svijetu. Tržišna orijentacija, utemeljena u robnoj proizvodnji, uz na reform-skim kriterijima zasnovanu zajedničku ekonomsku politiku, posebno poresku, kreditno-monetarnu i politiku na području ekonomskih od-nosa s izozemstvom, pravna država i samoupravni politički pluralizam u socijalizmu postaju najznačajnija i najvažnija karika i evropske i svjetske orijentacije modernog projekta socijalističke Jugoslavije, koja nam, recimo, omogućava i stvaranje projekta neposredne integracije u projekte EZ i druge evropske projekte.

Na 19. sjednici naš je Centralni komitet formirao radnu grupu koja će raditi platformu SKJ za novi Ustav, koju bi trebao usvojiti 14. kongres SKJ. Sve organizirane socijalističke snage u našoj zemlji bit će u predstojećem vremenu angažirane na donošenju tog novog Ustava kao osnove dublje reforme našeg političkog sistema socijalističkog sa-moupravljanja, sa novim rješenjima u pravcu demokratizacije čitavog društva i neposrednih prava građana da biraju, odlučuju i kontroliraju državu i institucije.

Posebno je bio značajan angažman Predsjedništva CK SKJ na ustavnim promjenama u SR Srbiji, kojima je bio cilj da »SR Srbija kao država i samoupravna zajednica ostvaruje neophodne funkcije na cijeloj svojoj teritoriji i da se realizira suština autonomije pokrajina koje su u sastavu SR Srbije i konstitutivni činilac federacije«. Toj aktivnosti pružani su ranije snažni otpori, kako u pravcu očuvanja statusa quo, tako i u nekim nastojanjima da se negira autonomija pokrajina. Naše

je Predsjedništvo, naime, i ranije, prije zauzimanja svojih decidiranih stavova 30. septembra 1988. pratilo tok izrade Nacrta amandmana na Ustav SR Srbije, i zatim tok javne rasprave o tom dokumentu i, polazeći i od razbuktalih javnih polemika, u više navrata namjeravalo da to stavi na dnevni red, a u duhu stavova CK SKJ o aktualnim pitanjima ostvarivanja odnosa na kojima se zasniva jedinstvo i zajedništvo u SR Srbiji, a koje je 13. kongres SKJ utvrdio kao idejno-političku osnovu za aktivnost komunista i kao njihovu obavezu. Međutim, to nije bilo prihvaćano bilo iz SK Srbije bilo iz SK pokrajina.

Predsjedništvo CK SKJ najzad je u argumentiranoj i otvorenoj raspravi jasno pokazalo u kojem se pravcu mora vršiti operacionalizacija Stavova o jedinstvu i zajedništvu u SR Srbiji, podržavajući u cijelosti Nacrt amandmana na Ustav SR Srbije. Ono je u međuvremenu u više navrata upozoravalo i na potrebu da organizirane socijalističke snage posebno na Kosovu ispravno tumače predložene promjene u Ustavu SR Srbije i razbijaju nerazumijevanja i otpore takvim promjenama koji se u toj našoj pokrajini još uvijek javljaju.

Osnovno je za Savez komunista Jugoslavije da se osposobi za ponovno preuzimanje političke inicijative

Na 17. sjednici CK SKJ zaključili smo (tačka 8. Neposrednih zadataka...), da je »najneposredniji i najhitniji zadatak da se, u skladu sa Stavovima Konferencije SKJ i u sklopu priprema za 14. kongres Saveza komunista Jugoslavije organizira i ubrza rad na idejno-političkom, organizacionom i kadrovskom preobražaju SKJ«.

Obavijestio bih Centralni komitet da je u međuvremenu intenzivno radila posebna komisija, koju smo tada izabrali, a koja je uspostavila suradnju sa predsjedništvima centralnih i pokrajinskih komiteta, s odgovarajućim stalnim komisijama samog CK SKJ i centralnih i pokrajinskih komiteta. Nismo ostali u forumima, već smo uključili aktive radnika-komunista, marksističke centre i redakcije teorijskih časopisa i pozvali na suradnju veliki broj kreativnih intelektualaca koji su proučavali i promišljali teoriju i praksu partije i iskustva Saveza komunista. Komisija će u idućem mjesecu predložiti nacrt dokumenta.

Za demokatsku socijalističku viziju budućnosti najvažnije je ukidanje političkog monopola SKJ, a, naprotiv, jačanje njegove uloge kao avangarde rada, kohezionog idejno-političkog činioca i nosioca strateških inicijativa. Sve je jasnije da sama partija, bez demokratske inicijative svih ljudi, bez odlučivanja radnih ljudi u proizvodnim odnosima i svih građana u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, ne može i kada bi htjela, ni razvijati socijalizam, ni preuzimati odgovornost kako za njegova dostignuća tako i za njegove promašaje.

Tim više što se javljaju i glasovi prošlih vremena, stare, konzervativne svijesti koja je još veoma prisutna u samom Savezu komunista, a

traži monolitnu partiju komandnog tipa, ne vidi njenu drugu i drukčiju ulogu. U tom se slučaju ne bi radilo o preobražaju Saveza komunističara, već o nastojanjima da se on i sutra ponaša kao partija vlasti.

A više je nego jasno da *oslonac SKJ više ne može biti država, već široki demokratski pokret socijalističkog samoupravljanja, s osloncem na sve stvaraoc materijalnih i duhovnih dobara*. Ukorićen u tom pokretu, Savez komunista vidjet će dalje i misliti slobodnije, naći će saveznike u ljudima koji obogaćuju sadašnjicu i stvaraju sutrašnjicu. Time će se potvrđivati i kao jugoslavenski i svjetski usmjeren pokret, a po tome i kao komunistički.

Komunisti se za vlastite ideje i ciljeve mogu boriti samo argumentima i demokracijom, ali i odlučnošću, a ne kompromisima i pogodbama. Ukoliko moramo biti predostrožni prema zahtjevima protagonista dogmatičko-birokratske svijesti za povratkom na jednopartijski monopol i na takvo »jedinство«, koje bi pretpostavljalo ukidanje republičkih i pokrajinskih organizacija, centralizam bez unutarpartijske demokracije, bespogovornu poslušnost umjesto slobodne rasprave i odgovorne kritike. Uostalom, *reforma SKJ mora biti usmjerena u pravcu društvene a ne partijske demokracije*.

Jednako tako, moramo biti predostrožni i prema tezama i inicijativama da se Savez komunista pretvori u labavu, amorfnu organizaciju, koja bi se povukla iz svijeta proizvodnje i kreativnog rada, ne bi računala sa radničkom klasom kao svojom socijalnom osnovom, a koju ne bi obavezivao ni na minimum idejnog jedinstva.

Shvaćanje obnovi Saveza komunista izrastaju iz dva konzervativna shvaćanja historije i ekonomskog i političkog osobođenja čovjeka.

Jedno polazi od teza o izostalosti građanskog društva u Jugoslaviji, od toga da je ovdje socijalistička revolucija izvršila nasilje nad povišću, da je ona bila ne samo suvišna nego i zlosretna, da je ovu zemlju gurnula na stranputicu i u zapećak suvremene povijesti. U tom smislu našoj se javnosti neskriveno i sve učestalije serviraju čak i slavopojke staroj Jugoslaviji, a onda i pledoajei za nekakvu »treću« Jugoslaviju.

Radi se zapravo o vulgarnom povijesnom determinizmu, na čijoj se osnovi daju sve kritike naše revolucije od 1941, pa i od ranije.

Druga platforma polazi od shvaćanja socijalizma kao društva koje se može volontaristički voditi, a i danas se izražava u različitim otvorenim ili prikrivenim formama, ideološki adaptirana, a u osnovi zahtjev za komandnom ulogom Partije izvodi iz centralizma i monolitizma u vođenju društva, dok, naprotiv, pluralizam samoupravnih političkih interesa u društvu smatra kočnicom i smetnjom, komplikacijom nasuprot diktaturi proletarijata koja bi se realizirala diktaturom partije, ova diktaturom Centralnog komiteta, a Centralni bi komitet, naravno, onda trebao nepogrešivog vođu. A moramo znati da masovna narodna svijest, u uvjetima opadanja životnog standarda i besperspektivnosti privrednog i društvenog razvoja, može biti prijemčiva za takav kurs.

U slučaju obje spomenute platforme radi se zapravo o starim ideološkim kritikama naše revolucije koje istodobno predstavljaju projekte i eventualno potpuno drugačije budućnosti jugoslavenskog društva u odnosu na viziju i strategiju jugoslavenskog socijalizma, koje su se radale još u NOB-u i razvijale u Titovo vrijeme i pod njegovih rukovodstvom.

Bez obzira na ta osporavanja, mi se možemo braniti samo promjenama, a ne apriornim obranama ideologije ili cjelokupne dosadašnje a pogotovo današnje prakse. Jasno je da te platforme nisu u stanju osigurati integraciju jugoslavenskog društva na socijalističkoj osnovi. Samo procesi istodobne snažne ekonomske integracije i diverzifikacije mogu osigurati ubrzani razvoj i stvaranje veće materijalne i kulturne osnove sadržajnijeg i bogatijeg života ljudi.

Moramo početi i od nekih pozitivnih iskustava razvijenog svijeta, od nove prakse i u svijetu, da bismo ta iskustva koristili u našem daljnjem socijalističkom razvoju.

Brojne analize ukazuju na praksu višepartijskog sistema parlamentarizma kao na skup »stranaka ropotarnica«, kojima je glavna briga i cilj pridobiti većinu, a da ljudi stvarno ne odlučuju, a što je dovelo i do široko rasprostranjene nevjerice u priču da se odlučuje u parlamentu i da se samo vrši kontrola moći. U izbornim se nadmetanjima ne govori o onome što je bitno. Upravo je zbog toga, zbog istrošenosti i simuliranosti klasičnog stranačkog sistema narasla snaga i novih društvenih pokreta, koji su danas angažirani u obrani civilnog društva od dominacije države i koji otvaraju pitanja koja klasične stranke zbog logike sakrivaju (atomska energija, urbana obnova, stanovanje, naoružavanje, čak i MMF i sistem finansijske eksploatacije).

Ti se novi pokreti ne žele stranački organizirati, oni najprogressivniji među njima žele integrirati pojam slobode i dobrog života u samoupravljanju!

Dakle, izlaz iz postojećeg monizma i monopola Saveza komunista moramo tražiti ne u stvaranju mnogo sukobljenih monističkih partija već u pluralizmu, u razvoju samoupravne strukture društva. Zar i sadašnje tendencije određene dezintegracije Saveza komunista nisu dokaz za to. Obnova koncepta samoupravljanja, obnova Socijalističkog saveza kao demokratskog pluralističkog pokreta za promjene, afirmacija socijalističkog civilnog društva kao bitnog sastavnog dijela socijalističkog samoupravljanja, stvarna briga i inicijativa mnoštva udruženja i organizacija za slobodniji i humaniji život ljudi, uspostavljanje stvarne kontrole društvenih snaga i pojedinaca nad upravom i vlašću, to su, mislim, mnogo progressivniji odgovori od stranačkog pluralizma.

U posljednje vrijeme počeli su kod nas nicati razni odbori, udruženja i savezi, koji imaju ambicije da se razviju u političke partije, a neki već odbijaju da se smjeste u okvir Socijalističkog saveza. Moramo biti otvoreni prema demokratskim raspoloženjima ljudi, pa i prema aspiracijama da se organiziraju na osnovama političkog pluralizma u

granicama Ustava, ali i veoma predostrožni prema snagama koje u ovoj zemlji ne samo da ne žele više socijalizma, nego ga ne žele ni malo, ne žele ga uopće, a Savez komunista Jugoslavije bi rado skinuli s historijske i društvene scene. O svemu tome morali bismo što prije, odmah, i u Savezu komunista i u Socijalističkom savezu izraditi analize i zauzeti političke stavove.

Ne odustajući od poznate misli iz Programa SKJ, da ne postoji ništa sveto što se ne može odbaciti i prevladati, moramo sažeti ocjenu sadašnjeg puta, realno ocijeniti uspjehe, ispraviti promašaje i popuniti praznine.

Iz toga onda proizlaze i sva ključna pitanja redefiniranja koncepta i uloge samog Saveza komunista.

Osnovno je za Savez komunista kako da se on danas i sutra osposobi za građenje vizije i njezino provođenje u društvu, ali na strategiji socijalističke revolucije. Kako da se osposobi za ponovno preuzimanje inicijative u društvu a koju je uvelike ispustio. I zbog toga je neodgodivo i redefiniranje, obnavljanje, obogaćivanje njegove programske orijentacije.

Naša je velika slabost danas što naš razvoj ne izvodimo iz tendencije epohe i tendencija razvoja svijeta, nego smo pali u zamku, kao uostalom i druge socijalističke zemlje, da ga izvodimo iz sebe samog, na konceptu autarkije, iz države, iz vlasti. Ako je socijalizam u fazi rane industrijalizacije i urbanizacije i morao biti takav, sada to više ne može biti. Novi momenti razvoja i u svijetu i kod nas, duboke promjene metoda djelovanja i rada Saveza komunista, neposredna povezanost s radničkom klasom, inteligencijom, kreativnim snagama društva – u tome je bit toliko aktualne njegove reforme.

Socijalistički politički pluralizam kao pretpostavka socijalizma ili neostaljinizam – to su alternative. Pretpostavka takvog političkog pluralizma je borba mišljenja, kritika prakse, sloboda organiziranja u okviru Socijalističkog saveza, pluralizam idejne, naučne i političke misli, sukobljavanje parcijalnih interesa koje tek svojom artikulacijom može doživjeti samoupravnu sintezu sa ciljem socijalističkog napretka. Taj i takav politički pluralizam unutar sistema socijalističkog samoupravljanja, brana je i nacionalnim homogenizacijama i političkim monolitizmima koji po prirodi stvari ne dopuštaju ni drugačija mišljenja, ni slobodu kritike.

U protivnom, umjesto demokratskog razrješenja sukoba različitih aktualnih interesa između različitih dijelova radničke klase, upravljačkih slojeva, pojedinačnih i zajedničkih interesa, između radnika i tehnostrukture, birokracije, razlika u nerazvijenosti, dobili bismo diktaturu partije, koja na izgled postiže jedinstvo birokratskim metodama, naređujući državi ali i oslanjajući se na državu, pozivajući se na historijske interese klase, čiji mandat nose samo pojedinci, uvjereni da je klasa, umjesto svoje akcije, baš njima dala mandat da se o njoj brinu. Upravo je ta i takva ideologija i na njoj izrasla praksa zapečatila krizu državnog socijalizma.

Sa reformom Saveza komunista ne možemo više čekati. Sam projekt reforme može biti osnova priprema 14. kongresa SKJ i s njezinim konceptom možemo ići na jednu od idućih sjednica Centralnog komiteta.

O Jugoslaviji u budućnosti i avnojskim osnovama

Na 17. sjednici CK SKJ zaključili smo i to, da naš Centralni komitet posebno razmatra i aktualna pitanja međunacionalnih odnosa i čuvanja i razvijanja bratstva i jedinstva kao glavne tekovine NOB-a.

U tački 13. Neposrednih zadataka stoji: »Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije nalaže članstvu, organizacijama i organima Saveza komunista da vode odlučnu borbu za ostvarivanje politike nacionalne ravnopravnosti i pružaju beskompromisan organiziran i jedinstven otpor rastućem valu nacionalizma u svim sredinama, njegovom prodoru u Savez komunista i pojedine institucije sistema, kao i nastanju antisocijalističkih i antikomunističkih napada na našu revoluciju, SKJ i društveno uređenje«.

Svakodnevni pritisak i gomilanje nepovoljnih zbivanja nije, međutim, omogućavao našem prorijeđenom Predsjedništvu da pripremi sjednicu i o međunacionalnim odnosima.

A nacionalizmi su postali žešći i razorniji po svijest ljudi i političke odnose u zemlji, još više su prodrli u Savez komunista i iznuđuju i politike nacionalnih homogenizacija i nacionalističkih konfrontacija. To toliko uznemirava sve naše ljude u svim krajevima zemlje, da su danas istinski zabrinuti i za sam opstanak Jugoslavije kao socijalističke i federativne zajednice, za koju su se svi naši narodi i narodnosti, predvođeni Komunističkom partijom Jugoslavije i Titom, izborili u svojoj zajedničkoj i jedinstvenoj revoluciji i kojoj je temelj udario AVNOJ.

Na ovoj sjednici moramo ocijeniti da li su, koliko i gdje članovi, organizacije i organi Saveza komunista ostvarili zaključak našeg Centralnog komiteta o beskompromisnoj borbi protiv nacionalizma i njegovog prodiranja i u sam Savez komunista.

Decenijama smo se mi Jugoslaveni ponosili što smo zemlja malih, ali složnih i slobodarskih naroda, koji su prvi u Evropi i u svijetu pokazali da su svoju sudbinu uzeli u svoje ruke i da smo zemlja u kojoj je nacionalna ravnopravnost ostvarena kao ni u jednoj drugoj zemlji suvremenog svijeta.

I u najudaljenijim krajevima kugle zemaljske čuli su za Tita i Jugoslaviju ne samo po hrabroj partizanskoj borbi, otporu Staljinu 1948. godine, socijalističkom samoupravljanju i politici nesvrstanosti, već i po bratstvu i jedinstvu naroda i narodnosti. Na žalost, danas nas u svijetu pretežno spominju kao zemlju kojoj prijeti raspad baš zbog nacionalnih sukoba, svađa, kosovske drame, separatističkih i unitarističkih tendencija, slabosti federacije, a jakosti i samodovoljnosti republika

kao nacionalnih država, itd. Moramo se upitati, što se to dogodilo s nama i da li je doista tako, da li nam doista prijetite, na pragu 21. stoljeća, i mogući bratoubilački obračuni?

Da li doista stoji da je nacionalno pitanje ovog ili onog našeg naroda danas neriješeno, po čemu i zašto i na kome je krivica?

Bilo kako bilo, dnevni politički život u našoj zemlji poodavno je, a iz dana u dan sve više, zatrovan nacionalističkim strastima i svađama, a da od toga nije imun ni Savez komunista. Dapače, *i on je sve više opsjednut i opterećen nacionalnim pitanjem, međunacionalnim odnosima i odnosima između republika i pokrajina, moći i nemoći federacije i institucija i rukovodstava na razini federacije, pitanjima separatizma i unitarizma, partikularizma i centralizma, federacije i konfederacije, upotrebe jezika, nošenja zastava, nacionalno-državnih kompetencija, nacionalne samobitnosti, etnogeneza, historijskih zasluga i grijeha pojedinih naroda, većeg ili manjeg učesća u NOB-u, pitanjima koji su narodi i narodnosti i njihovi pripadnici jugoslavenski orijentirani, a koji tobože nisu, već su više ili manje subverzivni, itd., itd.* Činjenica što su te teme počele dominirati društvom i Savezom komunista pokazuje da Savez komunista u odnosu na njih nema jasne, principijelne stavove, a nema ni inicijativu, da oni budu kao općedruštveni prihvaćeni i ostvareni u našoj društvenoj praksi. *Stoviše, umjesto toga, on se našao u situaciji, da se bori – često nedovoljno smišljeno i argumentirano pa zbog toga i neuspješno – protiv stavova koje nude drugi, sa drugačijih idejno-političkih pozicija ili da ih čak nekritički preuzima (postaje njihov zarobljenik).*

Jesmo li se to vratili u neka vremena predsocijalističke prošlosti, možda i u 19. stoljeće i još ranije, dok narodi oko nas u Evropi, pa i u svijetu, ne samo da su okrenuti budućnosti, već smjelo ulaze u regionalne i svjetske integracije? Koji i kakvi društveni odnosi danas i ovdje obnavljaju sklopove nacionalističkih provincijsko-palanačkih svijesti i prave pomame nacionalističkih strasti? Savez komunista i pojedini njegovi dijelovi sve teže odolijevaju politici nacionalnih homogenizacija, a time i konfrontacija u odnosu na druge naše narode. *Zbog toga nas u Evropi i u svijetu smatraju teškim bolesnikom na Balkanu, sa Kosovom kao rak-ranom, koja se širi na odnose između nacija i republika u čitavoj zemlji. Pitaju: šta će ostati od Titove Jugoslavije, umire li Tito po drugi put.*

Aktualna zbivanja potvrđuju konstataciju iz Programa SKJ da se nacionalizam »javlja kao plašt za prikrivanje antisocijalističkih tendencija i egoističkih i partikularističkih interes ili kao spontan oblik negativne reakcije na eventualne tendencije birokratskog centralizma i hegemonizma, ili kao izraz neravnomjerne ekonomske razvijenosti pojedinih dijelova zemlje«. Pokazuje se da – usprkos dosadašnjem razvoju socijalističkog samoupravljanja – opasnosti »tendencije birokratskog centralizma i njihova idejno-politička manifestacija – velikodržavni hegemonizam« (Program SKJ) još nisu iščezle, odnosno da su dugoročne.

Privredna reforma, reforma političkog sistema i reforma Saveza komunista utoliko su hitne i neodložne i sa stajališta stvaranja novih osnova dobrih i stabilnih međunacionalnih odnosa, kojima nacionalna pripadnost, ravnopravnost jezika, razvoj nacionalnih kultura, njegovanje nacionalnih tradicija nisu smetnja već pretpostavka.

Zbog toga je birokratizacija našeg društva zaustavljala njegovu stvarnu demokratizaciju, ispod površine sistema socijalističkog samoupravljanja Jugoslavija se počela dezintegrirati na zatvorena društva koja teže da se utemelje na zaokruženim republičkim i pokrajinskim ekonomijama, kojima upravljaju »nacionalne« birokracije, sa reaktiviranjem nacionalizma kao ideologije uskih nacionalnih tržišta.

Integracija Jugoslavije na novom konceptu razvoja, pobjeda socijalističkog samoupravljanja u proizvodnim odnosima uvjet je ne samo demokratizacije već i nacionalne ravnopravnosti. Daljnji procesi etatizacije vodili bi pak uskim nacionalnodržavnim društvima, kojima bi Jugoslavija eventualno bila tek poligon pogađanja i sukobljavanja.

»Nacionalna« birokracija u savezu sa »nacionalnom« tehnokracijom, razvila je opsesiju nacionalnim državama, s tendencijama da se »privlače« i oni dijelovi nacije koji žive u jednoj ili više drugih naših republika, da se birokratski vrhovi pogađaju, cjenkaju i eventualno diktiraju slabijima, nastojeći ih dovesti u satelitski položaj, itd.

Danas se gotovo širom naše zemlje vode svojevrsni političko-propagandni ratovi i uzbukavaju strasti i oko toga da li ova ili ona republika treba da bude jaka ili pak slaba, stabilna ili nestabilna, pa da Jugoslavija bude jaka i stabilna. Pa zar stvari nisu, ili ne bi morale biti jasne: *svaka naša republika mora biti i jaka i stabilna, da bi Jugoslavija bila jaka i stabilna! A još je važnije: da ni jedna naša republika ne slabi Jugoslaviju, već da sa svim drugim republikama ravnopravno preuzima odgovornost za razvoj Jugoslavije, za dostignuća našeg socijalizma koji je nedjeljiv (jer, u Jugoslaviji ne može biti, recimo, šest ili osam različitih socijalizama, i pored svih ekonomskih i kulturnih razlika i specifičnosti).*

U privrednoj i političkoj reformi moramo razviti materijalne i političke osnove jedne nove integracije Jugoslavije upravo da bismo sačuvali njezinu avnojevsku bit i savladati tendencije nacionalističkih podjela i sukoba.

Ovakva Jugoslavija, rođena u socijalističkoj revoluciji, mora ostati, kao što je rečeno i na 17. sjednici, socijalistička i federativna, ili je neće biti.

Naime, nakon svega što je jedinstvena socijalistička revolucija naših naroda i narodnosti u historijskom smislu već realizirala, afirmirajući njihov identitet, slobodu, ravnopravnost, bratstvo, jedinstvo, njihovu zajedničku socijalističku današnjicu i perspektivu, nije moguće zamisliti da bi se mogla održati neka treća, četvrta ili bilo koja po redu Jugoslavija, koja ne bi bila upravo ta i takva, socijalistička i federativna.

Utoliko ne bi mogla opstati ni Jugoslavija po mjeri jednog, bilo kojeg naroda, niti na štetu ma i jednog od njenih naroda, a u kojoj bi narodnosti ponovno bile stavljene u rezervate nacionalnih manjina.

Golema većina naših ljudi, bez obzira u kojem kraju zemlje, u kojoj republici i pokrajini živi, zna i osjeća, da alternative Jugoslaviji, socijalizmu, bratstvu i jedinstvu, samoupravljanju, nesvrstanosti, demokraciji i civilizacijskom napretku nema niti je može biti.

Nije moguće socijalističku i federativnu Jugoslaviju uređivati nikakvim birokratskim dekretima s jednog mjesta, niti, recimo, sporazumom Srba (koji čine 36 posto stanovništva) i Hrvata (koji čine 20 posto stanovništva), uz eventualno i priključenje Slovenaca, dakle, tri naša naroda koji su jedini bili priznati u staroj Jugoslaviji.

Svi su narodi u ovoj zemlji definitivno izborili svoje samoodređenje i razvili svoj identitet, i ni jedan više ne može biti negiran, progutan, aneksiran, asimiliran, a i ne živjeti povezan i ispremiješan s drugim našim narodima.

Socijalizam u Jugoslaviji, pa prema tome i Jugoslavija kao socijalistička ne bi imali perspektivu, ako se ne bi neprestano širila prava i slobode ljudi, postojala sloboda mišljenja, sloboda osobne i grupne inicijative i samoorganiziranja i pune otvorenosti prema svijetu, postizao civilizacijski i kulturni napredak.

Ni socijalizam ni Jugoslavija ne bi mogli koračati naprijed, ako bi se radničkoj klasi i svim građanima oduzele već postignute demokratske tekovine, ako im se ne bi pružile nove, prave šanse i mogućnosti.

Svaka politika koja bi u Jugoslaviji špekulirala sa ovim istinama, bila bi, prije ili kasnije, poražena.

Tko je danas tobože više za Jugoslaviju, a tko tobože manje, apsurdno je pitanje, koje vodi tek licitizacijama koja pušu u jedra nacionalizma i izazivaju slijepe strasti. I za prošlost i za budućnost Jugoslavije ipak je najvažnije i jedino važno što to povezuje njezine narode, a osigurava im i identitet i razvoj. Inače smo u ovoj ispremiješanoj zajednici svi u manjini.

Stoga je i ovaj Centralni komitet, opredjeljujući se za reforme i jugoslavensku sintezu, tražio i nalazio razloge za zajedničke pobjede, a ne razloge za sukobljavanja i prepirke, jer je takav, afirmativan stav najbolja obrana prema svakom mogućem požaru u zajedničkoj kući. I tražimo ono novo što će nas još više i čvršće povezivati.

Afirmacija socijalističkog jugoslavenstva moguća je danas, dakle, samo na podlozi oslobođanja od etatičko-birokratskih spasilačkih formula, bilo da računaju na nacionalnu državu, bilo na velikodržavni hegemonizam, na koji upozorava Program SKJ. To i takvo jugoslavenstvo onda znači i čuvanje i razvijanje bratstva i jedinstva, za koje su bili i jesu svi naši narodi i narodnosti, znači razvijanje zajedništva, povezanosti i razumijevanja. A to će se zajedništvo i održati i obogaćivati, bez obzira na danas naraslu snagu nacionalizama i na njihove prodore i u Savezu komunista Jugoslavije.

Predlažem da zaključimo da svi centralni i pokrajinski komiteti Saveza komunista, kao i Komitet Organizacije SKJ u JNA, u najskorije vrijeme održe sjednice, na kojima će razmotriti aktualna pitanja međunacionalnih odnosa, a posebno uočiti pojave, njihove uzroke i nosioce prije svega u svojoj sredini i odrediti konkretne zadatke komunisti i u borbi protiv nacionalizma ili nacionalizama, budući da se ona danas u pojedinim dijelovima Saveza komunista malo ili nimalo vodi, i u čuvanju i jačanju bratstva i jedinstva i reformama kojima je cilj i integracija Jugoslavije na razvijanju socijalističkih odnosa, a na avnojevskim osnovama. Tada bismo na sjednici našeg Centralnog komiteta SKJ sabrali ocjene i stavove i odredili zadatke u jedinstvenoj politici jugoslavenskog komunističkog pokreta koja vodi jačanju socijalističke Jugoslavije i još većim slobodama i dostignućima svih njezinih građana i svih naroda i narodnosti koji u njoj žive.

U tački 12. »Neposrednih zadataka . . .«, usvojenih na 17. sjednici, rečeno je, među ostalim, da su napadi na ličnost i djelo Josipa Broza Tita u svojoj biti reakcionarni i antikomunistički. Međutim, nakon 17. sjednice napadi na Tita dalje su eskalirali, posebno u pojedinim sredinama. *Neki potpisnici zahtjeva za preispitivanje Titove uloge postali su u međuvremenu, u nekim javnim glasilima, »heroji« napada i na CK SKJ.* Repertoar optužbi na Tita i KPJ u međuvremenu je i proširen, a u te su se napade uključili i mnogi novi autori. Nisu rijetki slučajevi da se iza Titovih slika na nekim mitinzima zaklanjaju i iredentisti i šovinisti raznih boja, pa čak i pojedinci koji su krivično gonjeni zbog napada na Tita. Stoga smo dužni upozoriti i na potrebu provođenja radnih zaključaka Predsjedništva CK SKJ, donijetih nakon rasprave o toj temi 13. oktobra prošle godine, uoči 17. sjednice. Jer, moramo jasno upitati za odgovornost zbog izostanka »kontinuirane idejno-političke aktivnosti« i na tom planu.

I napadi na JNA su nastavljeni, iako je u tački 14. »Neposrednih zadataka . . .« rečeno da su članovi Saveza komunista dužni suzbijati »učestale napade na koncepciju općenarodne obrane i društvene samozaštite i na JNA kao zajedničku oružanu silu svih naših naroda i narodnosti«. Stav našeg Centralnog komiteta i njegovog Predsjedništva u tome je jasan i nepromijenjen. Napad na JNA smatramo napadom na bitne integrativne činioce SFRJ i na idejno-političke i ustavne odrednice naše obrambene politike.

O ulozi i nezadovoljstvu radničke klase i naroda, birokratizaciji društva i rukovodstava i neophodnosti duboke socijalističke demokratizacije

Pogoršavanje uvjeta života širokih slojeva naroda, rasprostranjene pojave društvenih deformacija, birokratizam i zloupotrebe, propusti i slabosti u djelovanju tzv. subjektivnog činioca i nejedinstvo, sukobi i

svađe u njegovim redovima, oživljavanje nacionalizma i raznih antisocijalističkih i antikomunističkih ideologija – sve to, i još mnogo toga, dovelo je do široko rasprostranjenog i velikog nezadovoljstva širokih slojeva radničke klase i naroda. Došlo je do široke politizacije, u kojoj ima mnogo pozitivnog, ima mnogo zabrinutosti i za sudbinu socijalizma i zemlje. U prošloj godini, uz nešto manje od 2000 štrajkova, u kojima je u čitavoj zemlji učestvovalo oko 360.000 ljudi, došlo je u nekim dijelovima zemlje do mitinga, protesta i demonstracija, među kojima su dominirali mitinzi solidarnosti u Srbiji, Vojvodini i Crnoj Gori sa Srbima i Crnogorcima na Kosovu, koji su izloženi pritisku albanskog nacionalizma, u početku organizirani i sazivani od za to formiranog posebnog odbora, a potom u organizaciji Socijalističkog saveza i drugih društveno-političkih organizacija. O tome smo raspravljali i zauzimali stavove na 16. i 17. sjednici CK SKJ.

U tački 10. »Neposrednih zadataka . . .«, usvojenih na 17. sjednici, Centralni komitet je dao precizne ocjene i utvrdio jasne zadatke komunista »u borbi za svestrano angažiranje radnih ljudi i građana, za klasni revolucionarni i socijalistički samoupravni karakter političke akcije koji jača jedinstvo i koheziju jugoslavenske zajednice«. Pri tome je naglasio da se »osnovna opredjeljenja za socijalističko samoupravljanje, bratstvo i jedinstvo i druge tekovine i vrijednosti naše revolucije snažno ispoljavaju i na brojnim mitinzima solidarnosti i masovnim okupljanjima radnih ljudi i građana, do kojih je došlo naročito nakon 16. sjednice CK SKJ«.

U pojedinim dijelovima zemlje došlo je i nakon 17. sjednice CK SKJ do masovnih protestnih okupljanja i do mitinga, iz različitih pobuda, a i organizatori su bili različiti.

Na valovima masovnog protesta i mitinga odstupila su najviša rukovodstva Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija u Vojvodini i Crnoj Gori, a i u velikom broju tamošnjih općina, kao i u nekim općinama u Srbiji. Uzroci, tokovi i posljedice mitinga, protestnih okupljanja i demonstracija, a koji se, dakako, ne mogu trpati u isti koš, predmet su velikih političkih sporova u čitavoj zemlji, pa i u redovima Saveza komunista i između njegovih rukovodstava.

I o tome smo zauzeli jasne stavove na 17. sjednici CK SKJ i nastojali se, barem kada se radi o Predsjedništvu CK SKJ, u skladu s njima i ponašati i poduzimati konkretne akcije na osposobljavanju organizacija i rukovodstava Saveza komunista za akciju.

U svakom slučaju, izljev radničkog i narodnog nezadovoljstva velika su pouka i za Savez komunista i za sve organizirane socijalističke snage. A mi pouke nismo, izgleda, još počeli izvlačiti, iako je i u zaključcima CK SKJ zahtijevano »od komunista, organizacija i organa Saveza komunista da iz takvih skupova izvuku pouke za vlastitu akciju« i da se »bore za usmjeravanje naraslog nezadovoljstva radnih ljudi i građana . . . za odlučno, efikasno i brže mijenjanje stanja«, za rješavanje »onih složenih društvenih problema koji su povod za masovno izražavanje nezadovoljstva«.

U ovoj prilici rekao bih tek to da svi znamo, ako smo marksisti, komunisti, demokrate, ne samo da se ne može osuđivati radnike i narod, nego da naprotiv moramo biti na njihovoj strani. A znamo, dakako, i to da se nezadovoljstvo naroda može zloupotrebjavati, da ne nezadovoljnim ljudima može, kada se okupljaju, i manipulirati. I po Ustavu ljudi imaju slobodu okupljanja i izražavanja svoje volje, interesa, pogleda i zahtjeva, a u granicama koje on propisuje. U radničkim štrajkovima i na mitinzima pokazivala se bez sumnje privrženost goleme većine učesnika i socijalizmu i tekovinama revolucije i putu kojim nas je poveo drug Tito. No, bilo je i pojava koje nas moraju zabrinuti. Recimo, bilo je i ubacivanja raznih grupa i pojedinaca koji djeluju s nacionalističkih i otvoreno neprijateljskih pozicija, prikrivajući se u masi i iza mase ljudi, a ponekad se ubacujući i u organizacione odbore ovog ili onog protestnog skupa ili mitinga. Neselektivne ostavke, izazvane štrajkovima i mitinzima, dovode i do toga da ispaštaju i stradavaju i sposobni, čestiti i politički posve nedužni ljudi, uz one koji se opravdano skidaju sa rukovodećih mjesta zbog birokratiziranosti, zloupotreba, političkih grešaka, ali i iz drugih razloga.

CK SKJ je zahtijevao da komunisti, organizacije i organi SKJ »političkom akcijom djeluju da ne dolazi do okupljanja koja bi mogla da narušavaju međunacionalne odnose i ugrožavaju bratstvo i jedinstvo u pojedinim višenacionalnim sredinama i u čitavoj našoj zemlji«.

Mitinzima, protestna okupljanja i demonstracije do kojih je došlo na Kosovu nakon 17. sjednice, a i neka okupljanja ovih dana i drugdje, prijetili su i direktnim sukobljavanjima na osnovu različite nacionalne pripadnosti. U odnosu na sve to mi komunisti, kao i svi progresivni ljudi, moramo izvući pouke o metodama našeg rada i o našoj prisutnosti i utjecaju . . .

Krajnji je čas da preuzmemo inicijativu, idemo u susret ljudima, i sami otpočnemo reforme, jer ako to ne učinimo čeka nas paraliza čitavog sistema legalnih institucija, šira kaotična zbivanja, pa i ugrožavanje samih osnova društvenog poretka. *To ćemo spriječiti samo preuzimanjem inicijative, a ne nikakvom silom, ili apsolutnim besprizivnim vešanjem organizirane spontanosti.*

O provođenju Zaključaka 17. sjednice CK SKJ o Kosovu i o odgovornosti

Kao što je poznato, ovaj CK SKJ još je na svojoj 9. sjednici odlučno prekinuo s oportunizmom i odgađanjima u politici slamanja nosilaca i otklanjanja posljedica kontrarevolucionarnog djelovanja albanskog nacionalizma na Kosovu, a onda je o tome raspravljao na svojoj 16. sjednici, da bi na 17. odlučno inzistirao na diferencijaciji i utvrđivanju odgovornosti u rukovodstvima i organizacijama SK Kosova. U svrhu provođenja tih zaključaka neprestano je angažirana posebna

radna grupa Predsjedništva, a za općinske partijske organizacije na Kosovu zaduženo je 30 članova CK SKJ.

Politička situacija na Kosovu se, međutim, i nakon 17. sjednice CK SKJ pogoršavala, vodeći devalvaciji početnih pozitivnih rezultata. Kao najveća zaprijetila je opasnost da se ljudi u rukovodstvima i u organizacijama SK na Kosovu u pogledima i ponašanjima podijele prema nacionalnoj pripadnosti. Sporom i nedovoljnom provođenju tačke 9. »Neposrednih zadataka . . .« o Kosovu, usvojenih na 17. sjednici, najviše je pridonijela nepotpuna i napravovremena aktivnost, prije svega Predsjedništva PK SK Kosova na cjelovitom provođenju utvrđenih zadataka na 17. sjednici. Ono nije pokazalo spremnost da brzo, bez oklijevanja i oportunitizma provodi jasne stavove i zaključke CK SKJ. U Savezu komunista i u redovima organiziranih socijalističkih snaga na Kosovu još su veoma prisutni otpori provođenju jasnih stavova i zaključaka CK SKJ.

Predsjedništvo CK SKJ u više je navrata i učestalo razmatralo aktualna zbivanja na Kosovu i zauzimalo konkretne stavove za daljnju aktivnost, insistirajući na neodložnom, dosljednom, efikasnom i cjelovitim ostvarivanju zaključaka 9, 16. i 17. sjednice CK SKJ.

Mora se najzad pokrenuti najšira politička akcija među radnim ljudima i građanima Kosova na stvaranju i jačanju jedinstvenog socijalističkog fronta Albanaca, Srba, Crnogoraca i pripadnika svih drugih naroda i narodnosti na Kosovu. Takvog fronta još nema, naprotiv, ljudi se sve više dijele po osnovu nacionalne pripadnosti. Odlučujući značaj ima bitka za vraćanje međunacionalnog povjerenja i poboljšanje međunacionalnih odnosa, a čemu je osnovni preduvjet raskid s pojavama obranaštva i oportunitizma i odlučna akcija na stvaranju jedinstva u SK Kosovo i njegovim organima u borbi protiv kontrarevolucije, u borbi protiv albanskog nacionalizma i separatizma, ali i protiv srpskog i svakog drugog nacionalizma. Da bi se to postiglo mora se prekinuti sa sve više prisutnom praksom traženja podrške rukovodstva od »svojih« komunista iz »svoje« nacionalne sredine. Također je neodrživa i sve učestalija logika preispitivanja što su drugi uradili u povodu ostvarivanja zaključaka o Kosovu, a da se kritički ne razmotri vlastita aktivnost i odgovornost.

Naime, kada je riječ o aktivnosti nas komunista na Kosovu, posebno je važna konstatacija iz tačke 9. »Neposrednih zaključaka . . .«, prema kojoj »Centralni komitet SKJ smatra da najveću odgovornost za pogoršavanje stanja na Kosovu i za neostvarivanje ciljeva SKJ na ključnim pitanjima snosi sadašnji Pokrajinski komitet SK Kosova i njegovo Predsjedništvo. Iz tih razloga CK SKJ, u skladu sa članom 53. Statuta SKJ, upozorava Pokrajinski komitet SK Kosova i njegovo Predsjedništvo i obavezuje ih da utvrde pojedinačnu odgovornost svojih članova za neostvarivanje utvrđenih zadataka i poduzmu sve mjere u skladu sa stavovima 13. kongresa i 9. sjednice CK SKJ o Kosovu na stabilizaciji stanja u ovoj pokrajini«, i naglašava se da su »organi SK Srbije dužni da dosljedno koriste statutarne mogućnosti, na osnovu

principa demokratskog centralizma, poduzimaju sve neophodne mjere za efikasno ostvarivanje politike SKJ o Kosovu, za osposobljavanje i djelovanje SK Kosova kao sastavnog dijela SK Srbije i za cjelovitu integraciju i razvoj SAP Kosova kao nedjeljivog dijela SR Srbije. Za dosljedno i efikasno ostvarivanje utvrđene politike ovi organi treba da preuzmu sve Statutom predviđene mjere i za to snose političku odgovornost«.

Posebno je upućena kritika i onim članovima CK SKJ koji nijednput nisu obišli neku općinsku organizaciju Saveza komunista na Kosovu, a bili su za to zaduženi.

Nakon što smo usvojili stavove Predsjedništva CK SKJ o protestnim okupljanjima i demonstracijama koja su nastala kao reakcija na 17. sjednicu CK SKJ nemamo više razloga za veliku priču.

Nisu nam potrebni novi zaključci, već samo to da na današnjoj sjednici utvrdimo:

- da li je dosljedno provedena diferencijacija i utvrđena pojedinačna odgovornost članova PK SK Kosova za neostvarivanje utvrđenih zadataka i kako je ona provedena;

- kakve su rezultate dale akcije na zaštiti ustavnosti i zakonitosti, ostvarivanju jedinstvenog jugoslavenskog programa, smanjenju demografske eksplozije, angažiranju jedinica sigurnosti na Kosovu, osposobljavanju institucija sistema, zaštiti osobne, imovinske i pravne sigurnosti svih stanovnika Kosova, slobode i ravnopravnosti;

- da li su organi SK Srbije preuzeli Statutom predviđene mjere u odnosu na organe u SK Kosovo, i koje; te da li su za to preuzeli političku odgovornost, a što je također traženo u tački 9. zaključaka;

- koji zaduženi članovi CK SKJ, a zatim i članovi Predsjedništva nisu u proteklom periodu bili aktivni na terenu Kosova (neki članovi Predsjedništva CK SKJ nisu boravili na Kosovu ni u čitavom vremenu od 9. sjednice CK SKJ do danas, pa bi trebali objasniti razloge takvog svog ponašanja i za to snositi odgovornost).

Kao posljedica (ne)izvršavanja zaključaka 17. sjednice nije proširen jedinstveni front Albanaca, Srba, Crnogoraca, a nacionalna je podijeljenost gotovo potpuna.

Smatram da bi rukovodeći ljudi Saveza komunista Kosova i Saveza komunista Srbije o svemu ovome trebali izvijestiti ovaj Centralni komitet. A o aktivnosti radne grupe Predsjedništva CK SKJ za Kosovo i članova CK SKJ, zaduženih za tamošnje organizacije SK dobili ste informaciju, koju će posebno obrazložiti rukovodilac radne grupe.

O radu i odgovornosti Centralnog komiteta i Predsjedništva

Jedan od značajnih uzroka produbljivanja društveno-ekonomske krize vezan je za rad rukovodećih struktura u SKJ. Njihove osnovne slabosti izražene su u nesposobnosti kritičkog sagledavanja »istroše-

nosti« jednog koncepta socijalističkih društvenih odnosa; u gubljenju historijske inicijative u demokratskoj socijalističkoj transformaciji društva i kaskanju za stihijom društvenih procesa koji rezultiraju krizom; u okoštalošći sadržaja i metoda rada SKJ i njegovih organa, koji su iznudei »izvana«, pod pritiskom društvenih zbivanja, a, na žalost, nisu bili u potrebnoj mjeri izraz svjesnog opredjeljenja i idejno-političkog prednjačenja u odnosu na te procese; u gubljenju u borbi za preraspodjelu vlasti i u politikantskim korteširanjima i podmetanjima unutar birokratiziranih, od demokratskog života SK otuđenih formi i neprikosnovanih pojedinaca.

O svemu tome, posebno o radu CK SKJ i njegova Predsjedništva, dosta je kritički i samokritički rečeno kako na Konferenciji SKJ, tako i na 17. sjednici CK SKJ. Dogovorena je, na toj liniji, i kadrovska obnova CK SKJ i njegova Predsjedništva. Naša je dužnost da danas kritički sagledamo što je sve onemogućavalo da upravo nakon 17. sjednice CK SKJ bude ostvarivana stabilizacija i revitalizacija rukovodstva SKJ. Sa mnogo su strana Predsjedništvo CK SKJ, kao i CK SKJ izloženi apriornom osporavanju i neargumentiranom prozivanju. Što je idejna suština tih kritika? Centralnom komitetu i njegovom Predsjedništvu silom se želi staviti u zadatak ono što ne može biti njegova nadležnost i što je bilo i jest izraz zahtjeva za ostvarivanje komandirajuće društvene uloge Partije (bolje reći njegova rukovodstva) u društvu. CK SKJ se osuđuje i zato što nije i neće prihvatiti takve »zadatke« i očekivanja. Najmanje što je ovom Centralnom komitetu potrebno jest apriorna osuda i obrana, osobito kada ona dolazi od strane idejne i političke koncepcije suprotstavljene reformskom, demokratskom kursu SKJ u prevladavanju krize.

Optužbe se izriču za nesposobnost i oportunističnost, pa čak i za anti-jugoslavensku politiku, za tzv. neprincipijelnu koaliciju, za podržavanje kontrarevolucije na Kosovu, podržavanje separatizma i autonomišta, za tobožnju birokratsku kontrarevoluciju u zemlji, itd., itd. Te osude prerastaju i u otvorene zahtjeve za raspuštanjem i ostavkom. To se sve široko plasira i putem sredstava javnog informiranja.

Na ovom je Centralnom komitetu da se o svemu tome izjasni, da utvrdi činjenice i odgovornost, i vlastitu i svog Predsjedništva i svakog člana koji se proziva, ali i odgovornost republičkih, pokrajinskih i svih rukovodstava u Savezu komunista Jugoslavije i njihovih članova.

Smatram da su Centralni komitet i Predsjedništvo u posljednje vrijeme djelovali i djeluju samo na liniji koalicije za reformu, da je to posebno došlo do izražaja u pripremi Konferencije SKJ i na 17, 18. i 19. sjednici. A pokazali su slabosti, pogotovo Predsjedništvo, što se nisu dovoljno odlučno odupirali političkoj praksi koja je u svojoj biti usmjerena protiv stvarnog provođenja reformi, što su u nekim situacijama oklijevali, što su dopuštali da ih događaji zatiču i pretiču, što su u ovome ili onome dopuštali i politiku diktata i svršenog čina, što nisu uspjeli realizirati demokratski centralizam i što nisu poduzimali sank-

cije za njegovo kršenje upravo kada se radi o ocjenama, stavovima, zaključcima i odlukama njih samih, Centralnog komiteta i Predsjedništva.

Ukoliko je posebno i u radu Predsjedništva CK SKJ nakon 17. sjednice bilo kompromiserstva i oportunitizma, uzroke tome treba, doduše, tražiti prije svega u prevelikim razlikama u gledanjima na pojedina pitanja i ušančenostima u »sopstvenim« republičkim i pokrajinskim stavovima.

Na neefikasnost u radu Predsjedništva utjecale su i činjenice nekompletnosti njegovog sastava i odricanja legitimiteta – iz nekih sredina – pojedinim članovima, što je samo Predsjedništvo guralo u defanzivu. Pri svemu tome ojačala je praksa »zaštite« od odgovornosti pred Jugoslavijom u »vlastitim« sredinama. U takvoj situaciji ni Predsjedništvo i ni jedan organ ne može raditi bez velikih teškoća.

Nerijetko je u našem radu prisutna praksa da se uzima i reinterpreтира samo ono što nekome odgovara, a da na to nismo odlučno reagirali. Naravno da se cjelokupna odgovornost Predsjedništva CK SKJ ne može odvojiti od odgovornosti predsjedništava centralnih komiteta Saveza komunista republika i pokrajinskih komiteta.

Predsjedništvo CK SKJ i sam CK SKJ uvažili su zahtjeve za utvrđivanje odgovornosti za članove Predsjedništva koji su dolazili uglavnom iz jedne sredine, a odnosili su se na kadrove iz drugih sredina. I neki članovi Predsjedništva podnosili su ostavke, upozoravajući na opasnosti stihijnog pritiska na svakog tko drugačije misli, a orijentiran je jugoslavenski, demokratski i komunistički.

U vremenu nakon 17. sjednice CK SKJ naširoko je razrađivana tvrdnja da u CK SKJ i u njegovu Predsjedništvu vlada neprincipijelna koalicija. A gdje su argumenti za takvu tvrdnju? Ako ih ima, neka se iznesu. U interesu svog dostojanstva i legitimnosti ovog rukovodstva, čije biranje i smjenjivanje, kao i utvrđivanje eventualne odgovornosti, mora da počiva na utvrđenim statutarnim normama, naš komunistički pokret takve olake tvrdnje i provokacije više ne može tolerirati.

Pogotovo se to odnosi i na prave kampanje protiv ovog Centralnog komiteta i njegova Predsjedništva. Ali ne samo protiv njih, već i protiv »tuđih« rukovodstava i rukovodilaca, onih iz drugih sredina. Jedno je opravdana i argumentirana kritika, a drugo je sijanje laži i kleveta.

U tački 15. »Neposrednih zadataka« rečeno je: »CK SKJ zahtijeva od komunista u javnim glasilima i svim institucijama javnog informiranja da se odlučno i odmah prekine s praksom stavljanja glasila u službu neprincipijelnog razračunavanja, manipulacije i zloupotreba i toleriranja drugih negativnih pojava koje su eskalirale.«

Upravo pisanje dijela sredstava javnog informiranja najbolje pokazuje poziciju CK SKJ i mogućnost njegovog utjecaja na stabilizaciju političkih prilika u zemlji. Neka sredstva informiranja organiziraju prave hajke na sve druge, a sprečavaju bilo kakvu kritiku u svojoj sredini, pa i informacije koje nisu poželjne iz drugih sredina. Urednici tih

glasila, ponegdje i članovi centralnih komiteta, dosljedno primjenjuju praksu »zatvorenog« socijalizma u svojoj republici. Sve je prepuno kritike federacije, uključujući i besprimjerne, a neargumentirane optužbe CK SKJ. Uprkos čestim upozorenjima kamo sve to vodi, nismo mogli učiniti ništa da to spriječimo. Oni koji su to mogli u onim republičkim i pokrajinskim organizacijama SK, gdje do takvih neargumentiranih napada, odnosno hajki dolazi, nisu to činili i ne čine.

Zar se želi da ovaj CK SKJ bude odgovoran samo jednoj sredini ili pojedincima u njoj, pa da ga može rasturati svatko kome se to sviđa, a da se u isto vrijeme traži da pojedinci budu odgovorni samoj toj svojoj sredini?

Jer, riječ je i o tome, kome je i gdje njegova baza. Svim članovima CK SKJ baza je kongres SKJ, a između dva kongresa bira ih, do Statutom SKJ određenog broja, sam Centralni komitet. Svim članovima Predsjedništva baza je Centralni komitet. Druga je stvar, da se mora voditi računa i o povjerenju sredine i organizacije Saveza komunista iz koje pojedinac dolazi.

U posljednje se vrijeme, posebno iz nekih dijelova SKJ, traži odgovornost Predsjedništva CK SKJ, vezanu za zbivanja i učinjeno i neučinjeno u SK Kosova, SK Vojvodine i SK Crne Gore. Neka Centralni komitet na regularan način ispita i utvrdi činjenice i u tom pogledu, te neka odluči i o eventualnim mjerama odgovornosti.

Dobili ste informaciju o angažiranju Predsjedništva na provođenju zaključaka 17. sjednice CK SKJ o Kosovu, a o tome što se činilo i radilo na Kosovu u ime Predsjedništva i CK SKJ mogu vas pobliže izvijestiti članovi Radne grupe i članovi Centralnog komiteta, koji su zaduženi za Kosovo (35 članova CK SKJ).

Predsjedništvo je jednoglasno usvojilo dva saopćenja o događajima u Novom Sadu i stanju u SK Vojvodine, prvo 6. oktobra i drugo 1. novembra. Oba ste dobili. Podsjećam da je CK SKJ na svojoj 16. sjednici jednoglasno potvrdio i usvojio i Ocjene i stavove Predsjedništva CK SKJ o protestnom okupljanju u Novom Sadu 9. jula prošle godine. Predsjedništvo je zadužilo tri svoja člana za pomoć rukovodstvu SK Vojvodine, a 13 članova CK SKJ zaduženo je za organizacije SK pojedinih općina u Vojvodini. Predlažem da ti drugovi neposredno obavijeste ovaj Centralni komitet o našem angažiranju i u SK Vojvodine.

Saopćenje o događajima u Crnoj Gori u oktobru 1988. godine Predsjedništvo je usvojilo, uoči 17. sjednice CK SKJ, a da ga ni na toj sjednici, ni na 18. i 19. sjednici CK SKJ, nitko nije doveo u pitanje. Dostavili smo vam i ocjene i stavove o stanju u SK Crne Gore, koji su inače objavljeni u štampi, a koji su proizašli iz rasprave na sjednici Predsjedništva 23. novembra 1988. godine. Nakon mitinga u Titogradu 10. i 11. januara i ostavki u rukovodstvima SK Crne Gore, Predsjedništvo je, uz više rasprava o situaciji, odredilo grupu koja je višednevno boravila na licu mjesta, te i ona može informirati ovaj Centralni komitet o svome radu.

I najzad, dostavljeni su vam stenogrami tri istupanja predsjednika Predsjedništva CK SKJ: na dva sastanka izvršnog rukovodstva, kojem predsjedava, i na jednom sastanku Predsjedništva Savezne konferencije SSRN Jugoslavije. Na osnovu onog što je izrekao na tim sastancima, a na što nitko od prisutnih nije stavio primjedbe, to u sredstvima informiranja (osim nedavno u »Borbi«) nije izvorno preneseno, već je prepričavano ili falsificirano, kao i na osnovu jedne izmišljotine, izgovorene na Izvanrednoj konferenciji SK Vojvodine, razvila se u nekim sredinama najšira kampanja, sve do zahtjeva za odgovornost i smjenjivanje.

U svjetlu stanja i odnosa u Savezu komunista Jugoslavije i odgovornosti ovog Centralnog komiteta kao njegovog najvišeg organa između dva kongresa, pokreću se i pitanja održavanja izvanrednog ili pak prijevremenog kongresa.

O prijedlozima za sazivanje kongresa

Na Konferenciji SKJ krajem maja prošle godine ostali su u velikoj manjini oni koji su predlagali da se održi izvanredni kongres, i to što prije. Zahtjevi za izvanrednim kongresom iz nekih organizacija Saveza komunista čuli su se i u toku ljeta. Utihnuli su nakon 17. sjednice. Ovih se dana ponovno iznose. Izvanredna konferencija SK Vojvodine službeno je zatražila da se održi izvanredni kongres SKJ. CK SK Bosne i Hercegovine i CK SK Slovenije predlažu pak da se kongres, ne izvanredni nego redovni, održi do kraja ove godine, a to predlaže i Predsjedništvo CK SK Makedonije.

Citirani zaključci Konferencije SKJ, koje je Centralni komitet usvojio kao svoje (jer, Konferencija ne donosi statutarno obavezne odluke) naglasak su stavili na utvrđivanje odgovornosti. U njima se upravo od ovog CK SKJ zahtijeva da u tom smislu »energično i odlučno iskoristi statutarne mogućnosti i obaveze«.

Na osnovu 17, 18. i 19. sjednice CK SKJ, njihovih zaključaka i svega što su na njihovu tragu nastojali činiti i Centralni komitet i Predsjedništvo, vidi se da SKJ ima program, inicijativu i perspektivu i da djeluje u duhu zaključaka Konferencije SKJ.

Posebno se nakon 17. sjednice stvorio dojam da je politička napetost u zemlji popustila i da će doći do više jedinstva i spremnosti i u Savezu komunista da se okrenemo glavnim pitanjima razvoja i demokratizacije našeg društva, da će se prestati sa razbuktavanjima strasti, negativnim politizacijama, podstrekivanjima nacionalizma, politikom žmirenja i na razmah raznih reakcionarnih i antikomunističkih radoba. No, pokazalo se, na žalost, da su snage galame i pompe, dirigiranog populizma, nacionalističkih licitiranja i nacionalnih homogenizacija ponovo u zamahu i da te snage naše društvo odvlače od promjena u

privredi, politici i kulturi, za koje smo se načelno opredijelili i u tom smislu profilirali i politiku Saveza komunista od 13. kongresa, preko Prve konferencije SKJ, pa do 17, 18. i 19. sjednice CK SKJ.

Da smo se – umjesto trošenja energije na manifestacione stvari i na mnoge suvišne i lažne politizacije na kojima nam se u svijetu i prijatelji i oni zlradi čude, a i sve više brinu za nas, pa govore i pišu o raspadu Jugoslavije, etničkim sukobima i opasnosti građanskog rata, o sistemu kojim se ne može upravljati i koji svakoga čini nemoćnim – više okrenuli radu i proizvodnji, motivaciji ljudi da više zarađuju boljim radom, stimuliranju i uvažavanju stvaralaštva, inovativnosti, samorganiziranosti ljudi, boljoj organizaciji rada, povezivanju sa svijetom u nauci i tehnologiji, razvoju i organizaciji tržišta, smanjilo bi se masovno nezadovoljstvo ljudi i zaustavilo uskršavanje i širenje oblika svijesti i odnosa za koje smo mislili da su ih revolucija i socijalizam sahranili.

Neprestano nametanje iznuđenih poteza vođenjem politike što gore – to bolje, a koja želi izazvati krizu međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji kako bi pokazala da ovakva avnojska i Titova Jugoslavija nema perspektive i da je treba prekrojiti i preurediti, širenjem atmosfere prozivki i optužbi, pa čak i dovođenja u pitanje integriteta ovog Centralnog komiteta i ispravne politike, sposobnosti i doraslosti njegovog izvršnog organa, neviđene kampanje – sve nam to nije ni dopuštalo da se usmjerimo i na te zadatke i poslove, a kamoli da se okrenemo radu na terenu i odlaženjima u osnovne i općinske organizacije i među članstvo.

Ne poštuje se demokratski centralizam, a ovaj se Centralni komitet proglašava dežurnim krivcem, koga treba što prije rasturiti.

A što se tiče kongresa, dopustite da ponovim ono što sam o tome rekao u završnoj riječi na 17. sjednici CK SKJ: »Bilo je riječi o kongresu – kada ga sazvati, pod kojim uvjetima, na kojoj platformi. Prvo, kongres ćemo održati isključivo po statutarnoj proceduri. Drugo, bit će to kongres ovoga Saveza komunista, a ne nikakve partije vlasti ili raspada u višepartijski sistem. Treće, bit će to kongres reforme Saveza komunista na pravcu njegove obnove, a ne nikakve regresije. Četvrto, kada će se kongres održati odlučit će ovaj Centralni komitet.«

Što se tiče suštine kongresa, ni danas ne smatram da tome treba nešto novo dodati. A o zahtjevu Izvanredne konferencije SK Vojvodine i prijedlozima nekih organizacija iz SK Srbije o sazivanju izvanrednog kongresa SKJ, kao i o prijedlozima nekih republičkih organa SK da se 14. kongres održi prije vremena, Centralni komitet SKJ će – nakon obavljenih konsultacija u svim republičkim i pokrajinskim organizacijama i u Organizaciji SKJ u JNA – obaviti raspravu na jednoj od narednih sjednica i blagovremeno donijeti odluku, utvrditi datum i mjesto održavanja kongresa, prijedlog osnovnog sadržaja idejno-političke platforme za izradu nacrtu kongresnih dokumenata i utvrditi broj delegata i način njihovog izbora, kao i kriterije za izbor članova organa SKJ.

Sva kritička razmišljanja o događajima poslije 17. sjednice bila bi jalova ako ne bi donijela dodatne spoznaje za naše današnje i sutrašnje političke akcije, a na liniji stavova 13. kongresa i Konferencije SKJ. Najvažnije što danas trebamo učiniti jest da vidimo kako da premostimo razlike u našim redovima. One su činjenica, zbilja krize i u SKJ, u odnosima između njegovih dijelova i rukovodstava. Naravno, nije nimalo čudno ako i među nama komunistima postoje određene razlike u gledanjima kakva prilikom krupnih društvenih pitanja uvijek postoje među ljudima koji misle svojom glavom i imaju osjećaj odgovornosti. Bilo bi, međutim, veoma pogrešno – a u sadašnjoj situaciji i dramatično – *ako ne bismo htjeli da otvoreno govorimo o takvim razlikama i mišljenjima, ako ne bismo raspravljali o njihovim konsekvencama i ako bismo izbjegavali njihovo kritičko, drugarsko raščišćavanje*. Jer, time bismo, takvim našim oportunistom, ne samo dalje otvarali vrata neprincipijelnosti, intrigama i politikanstskim manipulacijama, već i opasno rasparcelizirali politiku SKJ, dalje razgrađivali njegovo jedinstvo, da pojedini njegovi (sastavni) dijelovi i njihovi organi i dalje djeluju izvan demokratski utvrđenog sistema uzajamne odgovornosti. To bi, onda, još više produbilo našu krizu i sunovratnom brzinom dezintegriralo i SKJ i Jugoslaviju, kao socijalističku i federativnu zajednicu ravnopravnih naroda i narodnosti.

Tito je sedamdesetih godina upozorio odgovorne komuniste: *»Ako hoćemo da imamo jedinstvo naših naroda, mora postojati jedinstvo Saveza komunista. To treba zapamtiti. Mi nećemo dozvoliti da se u Savezu komunista stvaraju razne frakcije, da se ide raznim linijama. Linija Saveza komunista je jedna, bez obzira na republike«. I u Nišu istih godina: »... Ukoliko unutar Saveza komunista jedni vuku naprijed a drugi nazad – onda nećemo nigdje stići. Zato moramo te stvari raščistiti«.*

Naše historijsko pamćenje, kao revolucionara komunista, moralo bi dosezati i do tih dana naše prošlosti, kad je na čelu SKJ bio Tito, koja je prošlost i te kako poučna za nas, za našu današnju zbilju, za naše ponašanje i traganje kako da raščistimo razlike u našim redovima.

Sa ove sjednice našeg Centralnog komiteta ne možemo otići a da ne otklonimo neslaganja u SKJ i između pojedinih republičkih organizacija i funkcionera. Ne možemo otići *a da ne uremo put ponovnom uspostavljanju odnosa međusobnog povjerenja i uvažavanja, osobito u međunacionalnim odnosima. U tome će nas i te kako podržati i radnička klasa i svi naši narodi i narodnosti koji dobro osjećaju u kakav ambis sve ove razmirice vode*.

*U povodu zahtjeva za smjenjivanje**

Svaki član Saveza komunista podložan je kritici. Jednako tako svaki je član podložan i odgovornosti. Prema tome, to vrijedi i za mene, koji sam sada na ovoj dužnosti.

Izvanredna konferencija Saveza komunista Vojvodine zatražila je moje smjenjivanje, a onda se tom zahtjevu priključilo i Predsjedništvo Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije. U međuvremenu, ili prije toga, to je zatražilo i dosta partijskih rukovodstava i organizacija u Srbiji, a i neke u Crnoj Gori. U zahtjevu je rečeno »smjenjivanje«, »da se smijeni, odnosno razriješi«, premda, da uzgred kažem – mada to i nije važno – Statut SKJ ne sadrži pojam »smjenjivanje«, a sadrži »razrješenje«.

Ako se pokreće postupak mog razrješenja u Predsjedništvu kao predsjednika – a Predsjedništvo je izvršni organ Centralnog komiteta i njemu je naslovljen zahtjev Izvanredne konferencije Saveza komunista Vojvodine – onda bih htio upozoriti, i zato sam se i odlučio da se obratim Centralnom komitetu, da u pogledu utvrđivanja i izricanja idejno-političkih mjera, odgovaram Centralnom komitetu, a ne Predsjedništvu. Ako Predsjedništvo u eventualnom postupku i zaključi da me razriješi sadašnje dužnosti ja ću to možda i prihvatiti, ali statutar- no idejno-političku mjeru može mi odrediti samo Centralni komitet. U članu 57. stav 4. Statuta Saveza komunista Jugoslavije stoji: »Odgovornost člana Centralnog komiteta SKJ – ne spominje se onda bilo koja dodatna funkcija u Centralnom komitetu – utvrđuje i izriče mu idejno-političku mjeru Centralni komitet SKJ, a drugi organi i osnovne organizacije mogu davati mišljenje i prijedloge za pokretanje pitanja njegove odgovornosti.«

Prema tome, to što traži Izvanredna konferencija Saveza komunista Vojvodine je, zapravo, adresirano ovom Centralnom komitetu, iako je formalno naslovljeno na Predsjedništvo. Ovdje se, u ovom što je drug Korošec dijelom pročitao, kaže da je rasprava na Konferenciji svojim tokom, iznijetim mišljenjem i ocjenama o mom radu, ponašanju i moralnom liku, dala argumente za utvrđivanje zahtjeva za smjenjivanje, odnosno razrješenje.

* Riječ na 20. sjednici CK SKJ, 31. januara 1989.

»Argumenti« u ovom papiru su samo ti, koje je drug Korošec već pročitao. Ja ću ih ponoviti: »S obzirom na ono što se dešavalo u vezi sa statusom bivšeg vođanskog rukovodstva, kao i na to što se dešavalo u Crnoj Gori od oktobarskih manifestacija do smene crnogorskog rukovodstva potpuno je jasno – to tvrdi Izvanredna konferencija Saveza komunista Vojvodine, to je ona usvojila kao službeni dokument – da se u najvišem rukovodstvu Saveza komunista Jugoslavije (a najviše rukovodstvo Saveza komunista Jugoslavije između dva kongresa je ovaj Centralni komitet, mi smo se doduše i na Predsjedništvu pitali, da li se mislilo na Predsjedništvo, ali pošto se nije napisalo, znači da se radi o Centralnom komitetu) »formirala neprincipijelna politička koalicija u kojoj je učestvovao i drug Stipe Suvar.« To implicira da sam ja član koalicije, možda i glavni član; ali sasvim sigurno koaliciju ne čini jedan član. Treba to raščistiti: koliko članova i koji su sve članovi u toj koaliciji, itd. I onda se kaže, to je »presudno utjecalo«, ta koalicija, ta »činjenica« da u najvišem organu Saveza komunista Jugoslavije postoji i politička koalicija, neprincipijelna, »na daljnje razbijanje jedinstva u Savezu komunista Jugoslavije«.

Prema tome, optužuje se koalicija u najvišem organu, čiji je član Stipe Suvar, da je to presudno utjecalo na daljnje razbijanje jedinstva u Savezu komunista Jugoslavije! I kaže se da je to »sasvim jasno«. I jesu li to stvarni argumenti? Na osnovu čega je to »sasvim jasno«? Mislim da ni čuvenom biskupu Torquemadi, inkvizitoru u srednjem vijeku, ne bi palo na pamet, da tako nešto kaže. Isto je tako »sasvim jasno«, da se drug Suvar, »svojim ocenama i stavovima stavio u ulogu konfrontiranja srpskog i crnogorskog naroda, s jedne strane, i makedonskog i srpskog naroda, s druge strane«.

I slijedi pasus oko odgovornosti za Kosovo. O tome ovaj put neću govoriti, već ću nešto reći u završnoj riječi, kada ću se pokušati osvrnuti i na situaciju na Kosovu: ako Centralni komitet utvrdi da je u vremenu poslije 17-te sjednice bilo odugovlačenja i taktiziranja, treba ustanoviti činjenice, a u sklopu toga onda vidjeti kako stoji s odgovornošću Predsjedništva i mene kao predsjednika.

A sada da se vratim na moje istupe, na osnovu kojih se sve ovo tvrdi i traži u neviđenoj propagandnoj kampanji, koja je u jednom dijelu zemlje vođena protiv mene. Nije mi stalo do onih koji tu kampanju »proizvode« i koji pišu i govore tako kako to čine, ali svakog čovjeka, pogotovo kada je na ovom mjestu na kojem sam ja, mora boljeti kada zna da milijuni ljudi iz dana u dan slušaju najordinarnije laži. Jedan je po zlu čuven čovjek ovog našeg dvadesetog stoljeća izgovorio onu čuvenu rečenicu: deset puta ponovite laž i jedanaesti put to zvuči kao istina.

Dakle, četiri su stvari na kojima se sve ovo temelji, i sva ta kampanja i zahtjevi za smjenom.

Prvo, radi se o čistoj izmišljotini pojedinca, izrečenoj na Izvanrednoj konferenciji Saveza komunista Vojvodine. Mogu reći samo to, da

veoma žalim tog čovjeka, a da ga donekle razumijem zbog okolnosti u kojima se našao. I o tome ne bih ništa više.

A onda postoje tri moja istupa, koja služe za ove optužnice i zahtjeve. Ja sam tekst tih istupa podijelio članovima Centralnog komiteta, imate to svi, ali nisam siguran da su svi članovi Centralnog komiteta to pročitali. Jer, pojedini članovi ovog Centralnog komiteta i dalje tvrde ono što tvrde, a što su preuzete laži, a ovdje, u ovim tekstovima je ono što sam rekao i zašto sam spreman odgovarati. Radi se o tri moja istupa, kao što sam i u uvodnom izlaganju naveo, i to dva na sjednicama Predsjedništva Centralnog komiteta i jednog na sjednici Predsjedništva Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije.

Na sjednici Predsjedništva Centralnog komiteta, 23. novembra 1988. godine, sudjelovao sam i to posljednji, kao što je red, jer sam vodio sjednicu, u raspravi o stanju u Savezu komunista Crne Gore i o problemima s kojima se susreću crnogorski komunisti. I onda je nakon nekog vremena krenula široka kampanja prozivki – da sam pohvalio crnogorsko rukovodstvo za poslušnost i da sam se, kao što vidite iz formulacije Izvanredne konferencije Saveza komunista Vojvodine, svojim ocjenama i stavovima stavio u ulogu konfrontiranja srpskog i crnogorskog naroda. Imate svi kod sebe izvod iz stenograma, a prozivke i kritike mogu se odnositi samo na ovaj pasus: »Čini mi se da Savez komunista Crne Gore ima, usprkos svemu s čime se danas suočava i koliko je god komunistima u Crnoj Gori danas teško, svakako teže nego u nekim drugim našim nacionalnim i društvenim sredinama i koliko god su danas izloženi velikim iskušenjima da vrše svoj utjecaj, da rade ono što im po programu njihove organizacije pripada, tamo Savez komunista, usprkos svemu, ima relativno veliki utjecaj i uveliko je sačuvaovao i autoritet, pa i onda kada su njegove organizacije i rukovodstva izloženi i oštrim kritikama, što je inače svojstveno i temperamentu i govorničkoj žestini samih Crnogoraca.

Činjenica je i to da Savez komunista Crne Gore, bar prema onome što ja o njemu znam i koliko je prisutan u mojoj osobnoj svijesti i iskustvu, spada, ako je to danas vrlina, a ja bih rekao da jeste vrlina, u najdiscipliniranije dijelove Saveza komunista Jugoslavije u onom pravom smislu. Savez komunista Crne Gore nije Savezu komunista Jugoslavije, bar u novije vrijeme, pravio niti pravi neke posebne probleme. Nije Crna Gora imala do sada ni svoje masovne nacionalne pokrete, premala je za njih, nije imala ni euforije nacionalnih i sličnih homogenizacija, nije bila ni poprište nekih izrazito velikih potresa koji bi djelovali destabilizirajuće u odnosu na čitavu zemlju, a donekle je izuzetak ovo ljeto i jesen, ali mislim da se usprkos svim teškoćama i to prebrođuje«. To sam rekao. I to je, dakle, poslužilo optužnici – da sam dao podršku crnogorskom rukovodstvu – rukovodstvo ne spominjem, govorim o Savezu komunista Crne Gore – da sam zavadio srpski i crnogorski narod. U toj svojoj riječi govorio sam i o tome da je i u Crnoj Gori u NOB-u bila žestoka borba između partizana i četnika, ali to valjda nije sporno.

Drugo moje izlaganje na sjednici Predsjedništva CK SKJ odnosilo se na situaciju u Savezu komunista Makedonije. I tu je cijela kampanja do neslućenih razmjera razvijena oko toga da sam optužio srpski narod da ovo ili ono čini prema makedonoskom narodu. Citirat ću ono što je poslužilo kao povod za veliku kampanju protiv mene, punu falsifikata i laži: »Čini mi se da je u Makedoniji osjetljiva i tema međunacionalnih odnosa i s obzirom na historiju i s obzirom na sadašnjost. Jer, makedonskom su narodu kroz historiju prijeteći, a donekle prijete i danas, nacionalizmi u četiri okolna naroda (dakle, ne govorim o narodima nego nacionalizmima u njihovim redovima), grčkom, bugarskom, srpskom i albanskom. I sve se to historijski nije izvijelo a nije se izvijelo ni u aktualnim pitanjima dnevne politike kada se radi o međunarodnim okolnostima: u Grčkoj se nikako ne želi priznati makedonska nacija, a ni u Bugarskoj nikako ne žele priznati makedonsku naciju ne toliko u Makedoniji nego negiraju i svako postojanje makedonske nacionalne manjine u Bugarskoj. A onda albanski nacionalizam ima plan ekspanzije, miješanja i nadiranja. Srpski nacionalizam klasičnog tipa pokazuje se u tome što ne priznaje autokefalnost Makedonske pravoslavne crkve već dvije decenije ili koliko, pa sve do ovih detalja oko skidanja i stavljanja ploče na manastir Prohor Pčinjski«. Mogao sam još štošta dodati, ali rekao sam samo ovo. Govorio sam o nacionalizmu klasičnog tipa i vezao ga za Srpsku pravoslavnu crkvu. Gdje je tu srpski narod, gdje ja tu svađam srpski s makedonskim narodom?

Moram kazati da mi je predstavljao zadovoljstvo i satisfakciju komentar »Nove Makedonije«, prekjučer, pod naslovom »Klasični nacionalizam u mantiji«, gdje se kaže da sam »otvoreno iznio pravo stanje i činjenice« i onda »Nova Makedonija« dalje ističe »da je u nekim listovima koji izlaze u Srbiji objavljeno više tekstova i razgovora s raznim filozofima, sociolozima, naučnim radnicima i crkvenim velikodostojnicima koji postojanje SR Makedonije tretiraju kao rješenje Kominterne, čime praktično negiraju postojanje makedonskog naroda i osporavaju njegovu nacionalnu samobitnost.« »Normalno je bilo – piše 'Nova Makedonija' – da se posle izlaska takvih i sličnih teza pojave i suprotne reakcije i ograde, a da i ne govorimo o otvorenom suprotstavljanju ovim historijskim prevaziđenim tezama koje se na žalost i nakon dugogodišnjeg poslijeratnog razvoja i dalje mogu sresti. Međutim, ni u jednom listu ili časopisu ili na javnoj tribini i forumu u SR Srbiji to nije učinjeno«.

To su bila dva moja istupa na sjednicama Predsjedništva CK SKJ. Da kažem i ovo: kada se istupa na sjednicama Predsjedništva, onda to može biti zatvorena sjednica, a može i otvorena, a u ovom slučaju bile su debate koje su pratili novinari. Druga je stvar što nitko nije prenio u cijelosti to što sam govorio. Nije ni važno, ali se ne smije lagati i falsificirati. Ako se hoće optuživati, onda treba to što je tko rekao u cijelosti objaviti, dati na televiziji. Snimljeno je to i na televizijskim trakama, ako u međuvremenu nisu poništene, jer imam i u tom smislu nepovoljna

iskustva s nekim televizijama. »Evo, rekao je to, optužujemo ga za to.« I onda snosim odgovornost, kao i bilo tko u takvoj situaciji. Izgovorio sam to pred članovima Predsjedništva CK SKJ i nitko od 22 člana Predsjedništva nije mi stavio ni jednu primjedbu ni na prvo ni na drugo izlaganje na licu mjesta, a da uzgred dodam, da i za mene u tom slučaju vrijedi odredba Statuta SKJ da je »pravo i dužnost člana Saveza komunista Jugoslavije da iznosi svoje kritičko mišljenje o svim političkim pitanjima i problemima, o ponašanju drugih članova Saveza komunističkog člana. Tu kritiku član Saveza komunista iznosi u osnovnoj organizaciji i organima čiji je član, odnosno na drugim organiziranim skupovima u Savezu komunista, a ne izvan toga. On je dužan da svoje tvrdnje obrazloži, a za kritiku i mišljenje koje je u vezi s tim iznio, član Saveza komunista ne može snositi političku odgovornost«.

Treći moj istup bio je na sjednici Predsjedništva Savezne konferencije Socijalističkog saveza 12. januara, dakle, prije dvadeset dana, a nakon što je dvodnevni miting u Titogradu, masovni, okončan davanjem ostavki svih onih rukovodstava i rukovodećih ljudi koje su na tom mitingu tražene. Po funkciji sam i član Predsjedništva Socijalističkog saveza. Drug Božidar Čolaković me zamolio, da članove Predsjedništva ukratko informiram o situaciji u Crnoj Gori. Govorio sam vrlo kratko i to je sve snimljeno – traka valjda još nije uništena, a ono što sam rekao izazvalo je poplavu optužbi da sam tobože uvrijedio crnogorski narod, da sam ga nazvao »ulicom«. A rekao sam samo ovo: »U vezi s ovim što se dogodilo u Crnoj Gori i ranije u Vojvodini, a možda će se događati i drugdje, osobno mislim (imam li ja pravo na neko mišljenje, imam li ja slobodu mišljenja – m. n.) da mi moramo u Savezu komunista jasno i glasno kazati da mitinzi ne mogu smjenjivati partijska rukovodstva«. Dakle, ne govorim ni o narodu ni o ulici, nego o mitinzima. Dodao sam: »Ali i kazati koji su uvjeti funkcioniranja partije da ne dolazi do toga da narod (sada sam u pozitivnom smislu spomenuo narod), bilo kako se okupio, iz bilo kojih razloga, ne smatra partijsko rukovodstvo za vladu. Onda se zna, o partijskom rukovodstvu ili o bilo kojem segmentu partijskog života odlučuju članovi Saveza komunista, od osnovne organizacije do rukovodstva. I ovo je jedna od pouka o kojoj moramo otvoreno razgovarati i u Savezu komunista«. Samo sam to rekao.

Smatrao sam da je potrebno da pred svojim Centralnim komitetom, u situaciji u kojoj jesam, kažem ono što sam dužan u ovom trenutku reći.

Naravno, svaki legalni i statutarni postupak i protiv mene na raspolaganju je Savezu komunista.

*Iz krize se ne može izići novim voluntarizmom**

... Po meni, ova je sjednica imala osnovnu svrhu da uspostavi kontinuitet sa 17. sjednicom. A 17. sjednica je bila kontinuitet s Konferencijom SKJ. To ne znači da su ostale naše sjednice manje značajne ili da ih treba ignorirati. Konferencija SKJ je pak razradila osnovnu orijentaciju 13. kongresa, da se ide na dublje reforme, koje su zapravo jedna jedinstvena reforma.

Umjesto da se ostvaruju zaključci 17. sjednice, mi smo imali vratolomno, brzo pogoršavanje prilika, ignoriranje tih zaključaka, njihovo neizvršavanje i na kraju krajeva i osudu same 17. sjednice kao nekakve sjednice na kojoj su se događale sumnjive stvari, proradila do kraja ovakva ili onakva koalicija, radilo se ovako ili onako, statutarно ili nestatarно ...

Na 17. sjednici, a i na ovoj sjednici nastojali smo da jedinstvo stvaramo na *reformskoj platformi*, jer *nikakvo se jedinstvo među nama ne može postići bez takve platforme*.

U tom smislu dopustite i ne zamjerite da kažem da je i moje uvodno izlaganje imalo samo jedan smisao: da tačku po tačku, a tako mi je i Predsjedništvo sugeriralo, ukaže na sve ono što nije ostvareno od zaključaka 17. sjednice. Očekivali smo da oni članovi našeg Centralnog komiteta, a očekivali smo to i od predsjednika predsjedništava republičkih i pokrajinskih komiteta, na koje se pojedine tačke posebno odnose više nego na ostale, objasne razloge neizvršavanja obaveza.

Moram reći da o tome nije bilo baš riječi. Svatko je govorio onako kako je govorio. Utoliko nismo ni na ovoj sjednici poštivali demokratski princip svake samokritičke rasprave. Predsjedništvo CK SKJ, da dodam, valjda mogu to reći i u njegovo ime, nije neki polit-biro, a niti je onaj koji mu predsjedava nekakav generalni sekretar, s ovlaštenjima da izdaje direktive i izriče presude prije nego što čuje argumente – onih na koje se odnose. A to nije učinjeno. Sami nismo htjeli na druge primjenjivati principe koje su oni ponekad primjenjivali na nas. Prema tome, ako CK nešto ne dogovori i ako to nije sinteza iza koje svi stojimo, nitko nema naredbodavnu vlast, usprkos tome što se pozivamo na demokratski centralizam. Neizvršavanje vrlo jasnih i preciz-

* Iz završne riječi na 20. sjednici CK SKJ, 1. februara 1989.

no utvrđenih zaključaka 17. sjednice rezultat je ne samo različitih koncepcija, ne samo oportunitizma i neodgovornosti već i snažno iskazanih tendencija da se sam Centralni komitet SKJ, ovakav kakav jest, poživio on još šest ili osam mjeseci, ipak i onemogućiti, da ne upotrebim jači izraz, da se razbije, da se razjuri i preostali, ako ne svi, a ono još neki članovi Predsjedništva, pa i bez obzira na njihovu bazu. Da se na odgovornost i smjenjivanja poziva organe i funkcionere federacije, a da nitko od nas ne smije, bez teških lomova i teških kampanja u zemlji, prozivati na taj način ni jedno republičko-pokrajinsko, pa čak ni neko gradsko rukovodstvo.

Naš je zadatak, a za to se i rasprava na ovoj sjednici izričito zalagala, da hitno pripremimo platformu za reformu Saveza komunista Jugoslavije – to smo unijeli u zaključke, a imali smo i u zaključcima 17. sjednice – i time još više produbimo kurs reformi, da raščistimo pitanja demokratizacije, političkog pluralizma, pripremimo kongres SKJ i time ovo društvo povučemo naprijed. To je naglasak, ako sam shvatio tok sjednice, goleme većine diskusija.

Platformu ćemo onda dati, kao što je i rečeno, u općepartijsku raspravu.

Naš je zadatak, što smo i danas unijeli u zaključke, da pripremimo i platformu SKJ za izradu novog Ustava. Zato smo već obrazovali radnu grupu na 19. sjednici.

Zadatak nam je da stvaramo i takvu političku klimu i odnose – koji će omogućiti da novi SIV ne podlegne antireformskim pritiscima, ne odustane od tržišne orijentacije i na toj osnovi zaustavi rast inflacije, što je životno pitanje svakog našeg čovjeka, pa prema tome i naš najvažniji zadatak. Obustavljanje inflacije pretpostavlja konsenzus svih u Jugoslaviji, to je stvar političke volje i napora, da svatko učini svoje i odrekne se od nečeg svog da bi čitava zemlja počela izlaziti na zelenu granu.

Radi se, prije svega, o tome da Savez komunista Jugoslavije više ne gubi bitku za bitkom, kao što je ovdje konstatirao drug Petar Šimić. A moramo znati, da dok nema dubljih promjena, nema ni poboljšanja političkog stanja u zemlji. A ono opet najviše ovisi o raspoloženjima radnih ljudi i građana. Ta se raspoloženja pak mogu početi mijenjati i u korist Saveza komunista i u korist socijalističkog razvoja na novim osnovama, samo ako nam prije svega ekonomska kretanja počnu ići nabolje. Jugoslavija se u posljednjih desetak godina suočavala s krizom razvoja, koja je već došla do dna. A krize su sve razvijenije zemlje, kapitalističke zemlje, i prolazile i naučile savladavati mnogo puta u proteklih stotinu i više godina. Kod nas se radi, pored ostalog, i o nedostatku elementarnih pravila ponašanja u konfliktnim situacijama koje kriza nameće.

Nedostatak funkcioniranja svih elemenata pravne države i tržišta kao osnovnog objektivnog regulatora sukoba interesa, premješta – sve je dosad tako bilo i tako će potrajati ako ne krenemo u dublje promje-

ne – razrješavanje krize tamo gdje je nastala, u partiju. I to je bit naše situacije: *Savez komunista ne smije podleći novom voluntarizmu i iscrpljivati se i dalje u borbi za vlast, za preraspodjelu postojećeg monopola, prevlast ove ili one frakcije i naciokracije ili više njih nad drugima, itd. Jer, iz toga izlaza nema, osim slabljenja partije, pa i njenog raspada.*

Od ovog časa kada je Savez komunista Jugoslavije ugledao samo dno krize i reagirao, posebno na lanjskoj Konferenciji, tezom o tri reforme, to zapravo znači temeljitu obnovu, a ne, kao što ovdje reče Kučan, puku korekturu dosadašnjih promišljanja o ranom socijalizmu, *znači reorganizaciju države i preusmjeravanje makroekonomskih funkcija federacije i federalnih jedinica*, o čemu je govorio drug Lazaroski, *i toliko radikalnu reformu SKJ koliko je radikalna razlika između tržišta i etatizma, između pravne države i revolucionarnog prava, između pluralizma i monizma, itd.*

Bez duboke promjene svih ovih dijelova koji čine jedno društvo, jugoslavensko, nema razrješenja krize. Razrješenje krize će početi kada bude, kako je istaknuto u raspravi, postignuta historijska suglasnost većine u našim narodima i narodnostima s opredjeljenjima i vizijama većine u Savezu komunista Jugoslavije. Demokratsko razrješenje pak pretpostavlja da zbir glasova ne može odlučiti o sudbini jednog dijela cjeline, da *odnos snaga ne može da suspendira federativno uređenje*, a to bi značilo kao da o sudbini jednog naroda odlučuje drugi narod bez obzira da li se taj narod slaže s njihovim odlukama. O tome je ovdje govorio Slobodan Milošević, i ja se slažem s time.

Čini se da neki misle da su u »svojoj« partiji već proveli reformu, a stvar je u tome da je sada prihvate ostali. Otuda teze o dobrim i lošim rukovodstvima u ovoj zemlji i jalovo međusobno optuživanje o tome tko više ugrožava zemlju i pridonosi njezinoj destabilizaciji, otuda i viđenje razrješenja u tome, da odu oni drugi ili da se ovdje u CK SKJ stvori prevlast koja bi omogućavala diktat uz pomoć čvršćeg centralizma od ovog koji sada provodimo. Otuda i kritika CK SKJ zbog nejedinstva. Kako je moguće jedinstvo? Stvaranje tog jedinstva je uvjet izlaska iz krize, to osjeća svaki čovjek ove zemlje. Zato nam ljudi toliko poručuju: dogovorite se. To bi bio stvarni početak raspleta krize. Ali, to je moguće samo ako svi zajedno odredimo i preciziramo bitne političke tačke za stvaranje vizije zajedničkog razvoja koja nas je povezala u zajedničku državu, a to je pitanje zajedničke platforme, bitke za Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju, naše bitke za njeno osuštavanje a ne samo za njeno održanje. Opet sam citirao nešto iz rasprave. Zato smo rekli: potrebna nam je drugačija vizija i praksa socijalizma jer je to ono što povezuje naše narode, a ne samo država i prošlost. Dakle, projekt koji je sposoban da apsorbira i adaptira sva bitna civilizacijska dostignuća, naučno-tehnološka, informacijska, privredna, politička, kulturna, kroz njih razvijajući i ostvarujući ideju socijalističkog humanizma. To je prvi uvjet raspleta krize, a on nije ispunjen. Taj projekt je pretpostavka reforme SKJ, a reforma SKJ je uvjet

njegove realizacije. *Mi još uvijek nemamo zajedničku platformu te reforme SKJ i to je bilo glavno pitanje sjednice.* I ja sam mu takav značaj dao i u referatu, bez obzira i na kritike o nekakvoj tobože nerazumljivoj učenosti. Neke stvari moramo reći i na jednoj razini teorijskog promišljanja.

Naš je zadatak u tom smislu mobilizacija svih snaga Saveza komunisti i svih subjektivnih socijalističkih snaga, radničke klase i organa samoupravljanja na zadacima reformi, umjesto što se iscrpljujemo u svadama i razilaženjima u rukovodstvima. Počeli smo s privrednom reformom, a imamo i novi SIV koji obećava da neće praviti kompromise na kursu reforme, što ne znači da će u tome uspjeti, pogotovo ako se čitava zemlja doista ne mobilizira na kursu reforme. A glavno i najvažnije pitanje pri tome je *zaštita radničke klase u socijalnoj politici, da ni kriva ni dužna masa radnika ne bude bačena na ulicu.* Na tome se nismo organizirali i na tome smo sada malo spremni. To znači da će vlada na tržišnoj orijentaciji otvoriti i sve otvorene i sve prikrivene i zataškavane rak-rane naše privrede i generatore inflacije. Očekujemo to od nje. Jer, uz inflaciju od hiljadu posto svaki je projekt, pa ma koliko dobar, na bubnju, a sva obećanja da se još malo pričekava – iluzija.

Dakle, ostaje nam podrška SIV-u, iako smo ovdje rekli da još njegov program ne znamo ali pokazujemo dobru volju i to ne u smislu podrške a priori. Nije naše da kontroliramo vladu – vladu kontrolira Skupština i delegatski sistem, ali da ima našu načelnu podršku na liniji onoga što je tražila Konferencija SKJ. A najbolja podrška će biti držati se podalje od partijskog miješanja u praktičnu ekonomsku politiku.

Da nešto kažem o sposobnosti rukovodstva. Radi se o ulozi i sposobnostima više rukovodstava a ne jednog rukovodstva. U širem smislu, Centralni komitet Saveza komunisti Jugoslavije i osam centralnih i pokrajinskih komiteta i Komitet u Armiji sa svojim izvršnim organima su, ako ne jedno rukovodstvo a onda konglomerat rukovodstava. Statutarni i drugi odnosi u Savezu komunisti su takvi, da ako svi ne radimo na sinhroniziranoj liniji, onda dolazi do teških sukoba a što pogoršava političku atmosferu i ne omogućava političku stabilizaciju. Mi se svi pozivamo na demokratski centralizam, tražimo odgovornost ovog Predsjedništva, ovog Centralnog komiteta, a upitajmo se, jesu li oni faktično sada, u današnjoj situaciji, išta više od, kako je Radovan Radonjić rekao, savjetodavnih konzultativnih tijela. Ako se traži demokratski centralizam, onda idimo na to da Predsjedništvo, kad nešto zaključi kao izvršni organ u ime CK SKJ ili po svojim kompetencijama, i zatraži da sva predsjedništva to provedu a ona se ogluše, promptno obavijesti CK SKJ, i onda se sastanimo i utvrdimo odgovornost za kršenje demokratskog centralizma. Onda će otpasti kritika za oportunitizam i oklijevanje, čega je bilo i ima. Kao što sam u uvodnoj riječi rekao, oklijevali smo upravo zbog toga da ne bismo razbuktavali svađe i bavljanje sobom u ovoj teškoj situaciji. Ali, obnovimo onda dosljedno

pravila igre demokratskog centralizma, od Centralnog komiteta do osnovnih organizacija, uz pravo svih na inicijativu i kritiku odozdo prema gore.

Mi moramo biti sposobni da se korigiramo, da priznamo greške. Ali, radimo to na najnormalniji, najdemokratskiji i statutaran način. Kao što je ovdje rekla Dara Krnetić, *nismo birali naša rukovodstva da se međusobno svadaju*. I to je istina. »Tanjug« je, koji je inače počeo davati neke ambiciozne političke komentare pred neke događaje, pred ovu našu sjednicu emitirao svoju ocjenu da je savezno partijsko rukovodstvo u velikoj mjeri izgubilo autoritet, idejnu i akcionu moć. Ako je tako, upitajmo: zašto je tako. *Je li zato što smo mi ovdje doista proizvod negativne selekcije kadrova, ili su nam svima vezane ruke, ili smo prisiljeni na poslušnost rukovodstvima, i to uživam, u republikama i pokrajinama?*

Na našoj su sjednici dominirale dvije teze o rukovodstvima.

Jedna je *teza o pobjedi naroda nad rukovodstvima*. Narod može trajno pobjeđivati rukovodstva, i red je da to i čini. Ali, kako da mi izađemo iz eventualne opasnosti da se rukovodstva smjenjuju, što nam se počelo događati, ali nam se ne mora tako događati svakih šest mjeseci, a da se društveni odnosi ne mijenjaju i da ne izlazimo iz krize? Naravno, da će onda konsekvence biti, da se ako treba, i svaka tri dana mijenjaju rukovodstva. A onda su savezna u najslabijoj poziciji, jer pojedinci u republikama zasjednu po četiri godine, nekad i osam, promijene dvije glavne funkcije, i mogu pomalo i diktirati nama s jednogodišnjim mandatima u federaciji, nezaštićenim sa svih strana.

Može narod i dalje »pobjeđivati« rukovodstva, ali je riječ i o tome da narod mora imati rukovodstvo, riječ je o tome da ga on bira, da ga kontrolira, ali ga mora imati, i da mu bude što bolje. Prema tome, uvijek neko rukovodstvo mora biti, a nije onda ni bitno koliko će se često smjenjivati, bitno je boriti se za napredak, za promjenu društvenih odnosa.

Druga teza: »Idimo, moramo hitno ići na izvanredne kongrese, da se skinu sva sadašnja rukovodstva«. U redu. To će se možda i dogoditi. I nije stvar samo u nekakvom pomlađivanju samom po sebi. Sada u našim rukovodstvima dominira generacija pedesetgodišnjaka, moja generacija, a već je vrlo malo onih ispod 40 godina, dok oni iznad 60 godina odlaze, evo odlazi i na ovoj našoj sjednici jedan broj zaslužnih ljudi iz te generacije, često neopravdano izranjavan, iako je i te kako imao svojih slabosti. Mnogo mladih ljudi čeka da preuzme odgovornost i u nauci i u privredi i u radu, a da im prostore nismo otvorili, a moramo to učiniti i u politici. I posve sigurno kongresi će, držali ih mi za tri ili pet mjeseci ili za godinu dana, donijeti i veliku kadrovsku smjenu. Ali, činimo to na regularan način, ne na horuk način i ne u atmosferi velikih rušenja i tutnjava! Na kraju krajeva, *nisu u pitanju ni rukovodstva ni pojedinci nego je u pitanju Savez komunista i njegova historijska uloga*. A ako ne promijenimo praksu i svoje ponašanje, *prijeti nam opasnost da budu poražena sva rukovodstva*. Ona pak neće biti po-

ražena ako se okrenu onom što je osnovno i shvate da kada se radi o dubljem mijenjanju društvenih odnosa nema tzv. brzih rješenja.

Politička bit stvari je u tome, *tko će i u ime kojih ciljeva, i na koji način, upravljati našom društvenom krizom, dok je ne savladamo*. I osnovno je, tko će i koje snage u društvu imati političku inicijativu i koliko sam Savez komunista. Bez sposobnih rukovodstava nema raspleta krize, ali je do njih moguće doći samo temeljitom kadrovskom obnovom putem neposrednih izbora i razrađenijim sistemom smjenjivosti. To ne znači odgađanje utvrđivanja odgovornosti za promašaje, i ne isključuje i šire kadrovske smjene odmah ako treba. To se, uostalom i događa. No, *za rasplet krize važno je i kako odlazi svaki pojedinac i kako dolazi svaki drugi, da li je to potpuno u duhu i humanizma Saveza komunista Jugoslavije i njegovog odnosa prema ljudima i u najtežim situacijama*. I onda kad su oni i teški politički grešnici, formule da revolucija jede svoju djecu vode samo tome da nova djeca jedu revoluciju. To su brojne birokratske »revolucije« u socijalističkim zemljama i pokazale. Da li nam novi kadrovi dolaze na osnovu konkurencije ili programa sa na početku izbora utvrđenih više kandidata, ili se opet izvođe izborne ekvilibristike sa slučajnim viškovima kandidata? O tome se radi, a i o mnogo čemu drugom.

Postavljeno je, u telegramima koji su nam pristizali, te i u našim raspravama, u žestokim istupima i pojedinih članova CK SKJ, pitanje odgovornosti Centralnog komiteta, a još više odgovornosti Predsjedništva. Ostavimo po strani i odgovornost predsjednika. Jer, o tome smo govorili. Na 17-toj sjednici Predsjedništvo je tražilo da se Centralni komitet izjasni o tome ima li u njega povjerenje. Jovo Ugrčić je objasnio da po Statutu nismo obavezni podnijeti ostavku. Ali, bili smo se dogovorili tko god ne dobije to povjerenje, da nudi ostavku kao moralni čin. Završilo je onako kako je završilo. Što da sada činimo? Hoćete li da opet glasate o povjerenju, iako nije statutarno? I da onima koji ne dobiju povjerenje opet bude prepušteno da li će otići ili ne? To bi ovaj Centralni komitet trebao da kaže.

Jedan od osnovnih preduvjeta ozdravljenja samog Saveza komunista je i *prevladavanje svađalačkog, netolerantnog tipa političkog mišljenja*, prema kojemu istina SK postaje jedina subjektivno određena istina u društvu, a sa svim drugim istinama je neophodan obračun, itd. Pogotovu obračun među komunistima, što je glavni indikator borbe za vlast. Jer, prema nacionalistima i antikomunistima ne odnosimo se ni približno tako bezobzirno, što smo više puta spominjali i na ovoj sjednici, kako se odnosimo jedni prema drugima i kako se međusobno ophodimo. Sposobnost argumentiranog dijaloga osnovni je preduvjet razrješenja krize među ljudima i narodima koji žele živjeti zajedno, tražeći zajedničke interese a uvažavajući posebne. Bez njega nećemo dobiti zajedničku platformu za reformu SKJ, niti novi Ustav. Dobit ćemo samo nove svađe i nametanje vlastitih interesa u formi nameta-

nja jedne istine, ideološki kamuflirane kao opće. Prihvatimo li dijalog na ciljevima koje smo odredili kao reformske onda su i šanse da stvorimo i provedemo zajedničku platformu raspleta velike.

Na 17-toj sjednici išli smo na to kao na jedini izlaz, da nas se ne razbije, pored ostalog, i iz onih razloga koje je jučer u svom istupu spomenuo Ivo Družić. Moram reći da mi se ne dopada metafora o lokomotivama i vlakovođama. Ne vodim nikakvu kompoziciju, već kao prvi među jednakima, evo šest mjeseci, vodim kolektivni izvršni organ CK SKJ. Pokušaji, pa i bili ili ne dobronamjerni, da se razlike idejnog karaktera, kao i različit odnos prema provođenju zaključaka ovog Centralnog komiteta, prikažu kao maltene sukobi ličnosti, ne vode stvarnom uočavanju problema: kako da ovaj Centralni komitet djeluje kao najviše rukovodstvo SKJ, koje će graditi jedinstvo na pravim stvarima i kroz unutarpartijsku demokraciju. Prema tome, ne radi se o privatnoj politici, već o tome, bar što se mene tiče, da li kako treba vršim ili ne svoju dužnost kao primus inter pares u Predsjedništvu, a o svim drugim članovima Predsjedništva da li sabotiraju politiku Centralnog komiteta ili se bore onoliko koliko mogu, koliko im je omogućeno u ovakvim uvjetima.

Inače, nije odgovornost na Predsjedništvu što već nisu provedene promjene u sastavu CK SKJ i Predsjedništvu prema kriterijima usvojenim na 17. sjednici. Svi centralni i pokrajinski komiteti nisu svoje obavili u rokovima, a mi smo htjeli to, ne pojedinačno, nego odjednom, što je i logično. Sada smo izabrali nove članove CK iz Vojvodine, na idućoj sjednici možemo izabrati nove članove Centralnog komiteta iz svih republičkih i pokrajinskih organizacija, a isto tako i nove članove Predsjedništva na ona mjesta koja su sada upražnjena, a dakako uz striktno pravilo o više kandidata. I kao što je već ovdje rečeno: da možda na toj sjednici donesemo i sve odluke o predstojećem kongresu, o temi, datumu, tijelima za pripremu, itd. A onda nas čeka sjednica na kojoj bismo ponudili koncept reforme.

*O našim uspjesima, dogmama i promašajima**

Komunistička partija, odnosno Savez komunista Jugoslavije bio je inicijator svih bitnih promjena u historiji naše zemlje i u razvoju našeg društva u posljednjih više od pola stoljeća, negdje od 1928. godine, 1937–1941, kada je Tito osposobljavao Partiju za nailazeći svjetski rat i za NOB i revoluciju, pa u samom NOB-u, 1948, kada je pružen otpor Staljinu, 1950, kada uvodimo samoupravljanje, pa sve do političkih i drugih reformi koje smo pokušavali sedamdestih godina. Uvijek je imao inicijativu i nalazio rješenje.

Danas, međutim, proživljavamo veliku krizu u razvoju socijalizma, a koja nije samo naša, jugoslavenska. Jer, socijalizam u svijetu, u svim zemljama našao se u velikoj krizi. Marx je za društvo koje danas zovemo socijalizmom rekao da će se raditi u dugim porođajnim bolovima i da će biti veoma dugotrajan razvoj od kapitalizma, iz kojeg socijalnom i političkom revolucijom radničke klase treba da proizide novo-društvo, do komunističke zajednice u kojoj će ljudi biti slobodni i moći slobodno zadovoljavati svoje ljudske potrebe.

Sada se radi o tome da li je i koliko Savez komunista Jugoslavije, koji je ranije nalazio ispravna rješenja, sposoban za nove inicijative, za nova rješenja, a koja bi bila dalekosežna.

Odmah iza pobjede NOB u nas je bio na sceni revolucionarni etatizam, kada je država bila sve i sva, upravljala društvom, ubirala društveni višak vrijednosti, raspoređivala ga, brinula o svim potrebama društva i ljudi, a Komunistička partija se s njom bila poistovjetila, čak i personalnim srastanjem aparata države i aparata partije. Taj naš revolucionarni etatizam bio je ipak više-manje po uzoru na tada jedini socijalizam koji je postojao, socijalizam u SSSR-u. No, već je u našem NOB-u bilo mnogo elemenata samoupravljanja: narod je počeo proizvoditi nove oblike života i jednu samoorganizaciju života, došla je do izražaja ona velika snaga narodnih masa, o kojoj je Edvard Kardelj pisao 1945. godine kao o glavnoj tekovini NOB-a i utoliko je to bilo i rodno mjesto, u historijskom smislu, našeg socijalističkog samoupravljanja, i baš zbog toga je naša revolucija i došla u sukob sa Staljinom

* Iz izlaganja i razgovora u Političkoj školi SSO Bosne i Hercegovine u Neumu 4. februara 1989.

i Informbiroom. Jer, to se nije uklapalo u shemu socijalizma koji je već postojao u Sovjetskom Savezu, uvelike birokratiziran i do vrhunca razvijen kao državni socijalizam, sa strahovladom birokratskog aparata sa Staljinom na čelu.

Bilo je to vrijeme obnove i izgradnje zemlje, vrijeme juriša u nebo, opijenosti narodnih masa pobjedom NOB-a, vrijeme potpune sraslosti Komunističke partije s narodom. A onda je došla i određena birokratska institucionalizacija društva, i nama je sukob sa Informbiroom pomogao da se birokratizacija društva po sovjetskom uzoru ne nastavi nego da krenemo putem socijalističkog samoupravljanja. Najmisaoniji ljudi naše partije i revolucije posegli su, među ostalim, i za Marxovim i Lenjinovim tekstovima o odumiranju države. Boris Kidrič proučava čak i iskustva čartističkog pokreta u Engleskoj i ideje o vijećima proizvođača. Tako se pedesetih godina radala koncepcija samoupravljanja. Krenuli smo putem društvenog razvoja, koji je u svijetu odmah bio zapažen i zbog kojeg smo nekoliko decenija uživali velika priznanja i smatrali da nam stvari idu u najboljem redu. Komunistička partija Jugoslavije mijenja ime u Savez komunista Jugoslavije, a Šesti kongres 1952. proklamira kretanje od jednopartijske u susret bespartijskoj demokraciji. Poduzeće se počinje osamostaljavati od države i pretvarati u radnu organizaciju, itd.

I mi smo se šezdesetih godina brzo i dobro razvijali. Formirala se radnička klasa, koja je ranije bila malobrojna. 1945. godine imali smo samo 451 hiljadu radnika i službenika, a u četiri decenije formirala se klasa proizvođača materijalnih dobara od oko pet milijuna ljudi. Počeci samoupravljanja izražavaju se u tome da upravljanje prostom reprodukcijom u tvornici uzimaju radnici, dok je proširenu reprodukciju u čitavom društvu i dalje vodila država. Tek polovicom sedamdesetih godina, negdje u vrijeme privredne reforme 1965. godine, rasformiraju se državni investicioni fondovi na razini federacije, republika, itd. i prenose se u bankarski sistem ili u radnu organizaciju. Politika, izražena u novom Ustavu iz 1963. i na Osmom kongresu SKJ 1964, te u idejama privredne reforme 1965, bila je usmjerena na drugi korak samoupravljanja: da ono iz sfere proste reprodukcije zakorači u sferu proširene reprodukcije. Ide se na to da samoupravna ne bude samo privreda, već i društvene djelatnosti i da se čitavo društvo samoupravno organizira, i to na ideji dohotka koja se razrađuje negdje već šezdesetih godina. A dohodak je zapravo definiran kao kategorija koja zamjenjuje nekadašnju najamninu i profit i kamatu i rentu iz kapitalističkog društva, odnosno sve ih stapa u jednu kategoriju kojom bi trebao upravljati onaj koji stvara višak vrijednosti i tako se organizirati da na cijelo društvo može utjecati kao upravljač tim vlastitim viškom vrijednosti.

Tada se javlja i delegatski sistem, čija je izvorna inspiracija Pariška komuna i njezin imperativni mandat. E. Kardelj će kasnije na istom tragu formulirati i pluralizam samoupravnih interesa. U shvaćanju

samoupravljanja ide se korak naprijed, kada V. Bakarić, uoči Desetog kongresa SKJ, naglašava da nekakvo samoupravno socijalističko društvo, koje bi bilo konačno i zaokruženo, samo za sebe, ne može postojati, da je besmislica i da ne vodi nikamo, da je socijalističko samoupravljanje korak dalje od državnog socijalizma u susret historijski još dalekoj asocijaciji slobodnih proizvođača i da treba i jugoslavenskom društvu dati pravac kretanja prema asocijaciji slobodnih proizvođača. To je bila osnovna ideja, iz koje su proizišli i tzv. radnički amandmani 1971. i Ustav 1974. i Zakon o udruženom radu 1976. Vjerovali smo da imamo snažnu revolucionarnu viziju i da smo na najboljem putu.

Nije se, dakako, u teoriji negirala robna proizvodnja. B. Kidrič je još 1950. godine pisao da socijalističkom samoupravljanju osnova mora biti robna proizvodnja, i to socijalistička robna proizvodnja, koja ima svoje specifičnosti. Druga je stvar, što je u zbilji robnu proizvodnju gušio državni intervencionizam. No, taj naš projekat, uobličen sedamdesetih godina, nije prohodao. Zašto? Spadam među one koji su taj projekat i zagovarali i obrazlagali. No, sada mi se, u svjetlu negativnih iskustava, čini da je posrijedi bila iluzija našeg komunističkog pokreta, i prije svega njegovih najmisaonijih ljudi, da se kretanje u susret komunizmu može trasirati kao autarkičan put u jednoj još relativno materijalno-tehnološki i naučno nerazvijenoj zemlji. Nismo dovoljno uzeli u obzir zakone epohe i potrebu da se izložimo, kao konkretno socijalističko društvo, pritisku razvijenih proizvodnih snaga iz svijeta i pritisku svjetskog tržišta. Bez toga nema ni »unutrašnje« prinude u podizanju proizvodnih snaga.

Historijski se ciljevi ne mogu doseći političkim voluntarizmom, normama i dekretima, spiskovima lijepih želja. Tu je, možda, bila glavna zamka, u koju je upao socijalizam u svijetu. Lenjin je mislio da je revolucija u Rusiji samo prethodnica evropske revolucije, a evropska revolucija okosnica i centar svjetske revolucije. I boljševici su zamišljali svjetsku sovjetsku socijalističku republiku. A kada je revolucija u Evropi na ishodu prvog svjetskog rata izostala, Lenjin se suočio s pitanjem, da li se socijalizam može održati u jednoj zemlji, pogotovo tako zaostaloj kao što je bila Rusija. I onda je sam odgovorio na to pitanje: da se može i mora održati. A kasnije se onda oko toga javio sukob između Trockog i Staljina. Prvi je i dalje propagirao permanentnu revoluciju, polazeći od uvjerenja da nema održanja revolucije bez permanentne revolucije u Sovjetskom Savezu i u svijetu; drugi je to odbacivao pozivajući se na Lenjina. A da bi paradoks bio veći, Staljin je u političkoj praksi primijenio sve ideje Trockoga. Socijalizam je već od tada, od tih početaka u sovjetskoj Rusiji imao psihologiju kapitalističkog okruženja: da je nemoćni otok koji se mora hrvati s moćnim svijetom kapitalizma da bi preživio (iako je Rusija velika zemlja).

Iz te psihologije okruženja kapitalizmom, od kojeg se treba neprestano braniti, ideološki i politički, i u odnosu na koji se treba ekonomski zatvarati proizišla je koncepcija autarkije socijalizma u svim soci-

jalističkim zemljama. Neki san da će se uspostaviti socijalistička međunarodna podjela rada odmah nakon drugog svjetskog rata, kada je socijalizam politički pobijedio i u Jugoslaviji i u drugim istočnoevropskim zemljama, pao je ubrzo u vodu. Vidjelo se i kroz stvaranje mješovitih poduzeća između Sovjetskog Saveza i tih zemalja, da je to zapravo vodilo samo hegemoniji državnog socijalizma Sovjetskog Saveza. Ta koncepcija okruženja i autarkije socijalizma jedan je istočni grijeh koji socijalizam nosi danas u sebi. Privrede svih socijalističkih zemalja, uključujući i privredu Sovjetskog Saveza, ostale su kolonijalne, u tom smislu da je njihova struktura za svjetsko kapitalističko tržište i za svjetski razvoj proizvodnih snaga, koji kapitalizam u međuvremenu nosi, kolonijalna, inferiorna. I utoliko je upravo danas socijalizam u svijetu došao u veliko iskušenje da se mora do kraja otvoriti prema kapitalizmu.

Uostalom, naša je epoha jedinstvena kapitalističko-socijalistička epoha, u kojoj dominira zakon robne proizvodnje. Socijalizam se mora razvijati u otvorenoj konkurenciji na svjetskom tržištu, koje funkcionira kao svjetsko kapitalističko tržište. On mora najzad izići iz okruženja i straha i razvijati i političke slobode ljudi više nego ih je sam kapitalizam razvio. I to je danas bitan momenat za socijalizam posvuda u svijetu, pa i u našoj zemlji. A upravo je naša zemlja stekla tu historijsku zaslugu, da je prva pedesetih godina postavila pitanja: da socijalizam u svakoj zemlji ima svoje specifičnosti i da nema jednog puta u socijalizam, da socijalizam mora prestati biti socijalizam države, da radni čovjek i građanin mora ući u samoupravljanje, itd. Na žalost, baš zbog toga što smo protekle dvije-tri decenije ostali na konceptu autarkije zatvorene zemlje koja nije bila pod pritiskom razvijenijih proizvodnih snaga u svijetu i svjetskog kapitalističkog tržišta, sve smo više zapadali u krizu razvoja.

Robna proizvodnja ne može funkcionirati u jednoj iole razvijenoj zemlji, a da nije djelić svjetske robne proizvodnje. Do danas smo imali i kvazirobnu proizvodnju i kvazitržište. U zemlji nam se zapravo formirao sistem monopolne privrede, čiji su savršeni izrazi u našim prilikama bili i naši »veliki sistemi«, koji, uz rijetke izuzetke, nisu sposobni za međunarodno tržište. Bili su, naime, i još su zaštićeni na domaćem tržištu. Stvorili su svoje monopole. Ako to nije bio monopol na tlu čitave Jugoslavije, monopol je osiguravala republika ili općina. Imali smo sistem, u kojem je mogla propasti neka sitna radna organizacija, ali ne ni jedna velika, jer ju je na kraju krajeva uvijek država spašavala.

Na sceni je u biti ostao državni socijalizam, usprkos plaštu samoupravljanja. On je dao svoje u mijenjanju socijalne strukture društva. Za zadatke sirove industrijalizacije i sirove urbanizacije bio je najproduktivniji, najefikasniji. Danas grdimo svu našu noviju prošlost, ali je činjenica da je Jugoslavija, ne po našim statistikama nego po svjetskim, dvadesetak godina, između 1960. i 1980, poslije Japana, imala

najveću stopu porasta društvenog proizvoda u svijetu. Odakle je to proizlazilo? Dobijali smo i pomoć izvana i uzimali inozemne kredite, i tu se u računima nešto sakrilo, ali je činjenica da je tada i takav sistem davao brz razvoj proizvodnih snaga, a sada je za to više potpuno nesposoban.

I u tome je osnovni problem reforme socijalizma. Državni je socijalizam dao svoje i on je i kod nas i u svijetu krahirao, što se najbolje vidi i po zbivanjima u Sovjetskom Savezu, Kini, Poljskoj, Mađarskoj, ali na druge načine i u Rumunjskoj, Sjevernoj Koreji, Vijetnamu, Kubi, Albaniji...

Politički smo se davno otvorili prema svijetu. Prva smo socijalistička zemlja koja je i široko otvorila granice svojim građanima, kulturno smo se također otvorili, čak i toliko da smo u nekim stvarima postali trećerazredna kolonija potrošačke kulture Zapada. No, naš socijalizam ostao je zatvoren u pogledu privrede i njenog povezivanja sa svjetskim tržištem i u pogledu uključivanja u svjetske tehnološke i naučne tokove.

U čitavom vremenu od oslobođenja do danas postojao je, više ili manje, i izrazit politički monopol Saveza komunista Jugoslavije i monolitizam u njegovim redovima. Spomenuo sam da se nisu ostvarivale proklamacije, prvi put izrečene na Šestom kongresu, a više ili manje ponavljane sve do danas, da partija raskida personalnu uniju s državom i postaje organizacija koja neposredno djeluje u radničkoj klasi i u narodu, kao idejni i politički organizator i mobilizator. Savez komunista Jugoslavije nije zapravo radio na vlastitoj transformaciji... I dalje je postojala svemoć partije, a zapravo njezinog aparata, koja je proizlazila i dan-danas proizlazi iz oslonca na državu, a ne na klasu i na demokratski organizirane narodne mase.

Da napomenem: socijalizam je pobjeđivao u nerazvijenim, seljačkim zemljama u kojima mahom nije bilo ni mnogih dostignuća građanske demokracije, koju je razvila buržoazija u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, da bi, uz ostalo, spriječila pobjedu radničkog pokreta. Utoliko, i pitanja demokracije u socijalizmu treba historijski konkretno situirati. Sve buržoaske revolucije bile su krvave, mnogo krvavije nego socijalističke. Francuska je revolucija masovno izvodila ljude na giljotiranje. Američka je revolucija možda bila demokratskija, jer je bila antikolonijalna. Engleska revolucija, kojoj je na čelu stajao diktator, također je plivala u krvi. Demokracija, o kojoj mi danas govorimo kao o građanskoj, a plediramo i za prihvaćanje njenih teokvina, u biti se razvila u ovom vremenu nakon drugog svjetskog rata, a svakako tek u našem stoljeću. Socijalističke su revolucije historijski rješavale mnoge zadatke koje u seljačkim zemljama nisu riješile buržoaske revolucije. A tek s kapitalizmom povijest postaje svjetska povijest, i sve što se događa u jednoj zemlji dio je svjetske povijesti. Sada je sazrelo vrijeme da i socijalističke zemlje preuzmu pozitivne teokvine građanske demokracije. Iz tog ugla moramo sagledavati i našu situaciju.

No, sama politička reforma, pa ni reforma partije, ne mogu sjesti na realno tlo, ako se ne izvrši deetatizacija privrede, društvenih sredstava (društvenog kapitala).

Svemoc partije proizlazila je iz oslonca na državu, ali je i država djelovala kao partijska država, kao država u vlasti jedne partije.

Država je određivala sve što je bitno za proizvodne odnose i razvoj proizvodnih snaga. Utoliko do danas nije izvršena deetatizacija materijalne osnove samoupravljanja, a za nju je glavni indikator da li privreda ima vlastite investicije ili nema. Rasformirani su, kao što sam spomenuo, državni investicioni fondovi, ali su sredstva prešla u bankarsko-kreditni sistem, koji je potpuno ostao pod etatističkim skutom. Svaka je banka poslovala i radila ono što je naređivala »njena« država. Budući da su i savezne banke ukinute, republičke i pokrajinske države, a u razvijenim općinama i općinske države, naređivale su »svojoj« banci u što će trošiti novac. A budući da stvarno nije bilo odgovornosti za neuspjela ulaganja i trošenja iznad ekonomskih mogućnosti, sistem je postao sistem stvaranja dubioza i fiktiva, igrali smo se novca i štampali novac, a novac stvarno nije imao svoju funkciju. I stoga imamo veći unutrašnji dug nego nam je dug prema svijetu. Iz tog stanja smo već pred dvadesetak godina nastojali izići, proklamirajući ekonomsku stabilizaciju.

Prvi smo put počeli govoriti o stabilizaciji u rezoluciji Savezne skupštine o ekonomskoj politici za 1970. godinu i od tada se borimo za stabilizaciju. A šta hoćemo stabilizirati? Zar postojeće stanje? Stvar i jest u tome da se postojeće stanje mijenja! Stabilizirati privredu to znači ugraditi u nju objektivne osnove reprodukcije, a da to ostane na pravcu socijalizma. Drugim riječima, ukinuti državni dekretizam i politički kontrolni voluntarizam. I to je smisao sadašnje bitke za sve tri naše reforme, zapravo za jednu jedinstvenu reformu.

1982. godine donijeli smo Dugoročni program ekonomske stabilizacije. Pet-šest godina smo se uzalud borili da ga počnemo primjenjivati.

Vjerovali smo da nešto možemo preokrenuti apelima i partijskim proklamacijama. I ovo što se sada i na sjednicama CK SKJ događa, a kojima, evo, u posljednjih šest mjeseci i ja predsjedavam, ista je priča: sva se odogovornost baca na politički faktor, a politički se faktor sužava na Savez komunista i onda se njega čini odgovornim što ovo ili ono ne promijeni. A stvar je u tome da on prestane da i preko države vodi privredu. Privreda mora proraditi po svojoj unutrašnjoj logici, a da socijalizam i samoupravljanje ostanu.

Dugoročni program ekonomske stabilizacije ostao je u okviru projekta sedamdesetih godina, ali budući da se taj projekt nije ostvarivao, nije imao stimula motivacije, prisile tržišta, kriza je produbljena. Sada, kada se sporimo kako dalje, dijele nas na dogmate i konzervativce. Mi smo se razlikovali samo u tome, što su neki duboko vjerovali u ideje Ustava 1974. i ZUR-a i smatrali da nismo vodili stvarnu revolucionarnu bitku u dubini i širini društva da se to ostvari, nego da je ostao na

snazi državni socijalizam i tehnobirokratski monopol, a drugi su mislili da sve to što je formulirano kao ideja udruženog rada, kao ideja dohotka koji će funkcionirati kroz delegatski sistem, kao ideja kretanja društva u susret asocijaciji slobodnih proizvođača treba baciti preko palube. Bar u »službenoj« politici u rukovodećim strukturama nije bilo nikoga tko nije bio oduševljen Ustavom 1974. godine i ZUR-om. Protivila se više ili manje glasno tek nekolicina ekonomista. Društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima išlo se na to, da radnik, počinjući od osnovne organizacije udruženog rada preko radne organizacije do SOUR-a, a zatim preko delegatskih skupština, raspoređuje dohodak koji je njegov višak vrijednosti, da na to ima ključni utjecaj. A druga je stvar što ni materijalna osnova za takvo radničko odlučivanje nije postojala, što je nismo stvarali, što nismo preokret izveli i što je cijelo društvo funkcioniralo na starim osnovama, a subjektivni faktor nije bio sposoban da sebe razvlasti i da to sve preokrene. I odatle smo se našli u stanju velikih konfuzija, i tek u najnovije vrijeme razabiremo prave pravce reforme.

Treba priznati da smo bili i još smo žrtve vlastitih dogmi, koje smo sami stvarali i kojima smo se u raznim fazama zanosili. To inače prijete svakom političkom pokretu. Otkako se pojavila na historijskoj sceni, buržoazija ima svoje dogme i ne mijenja ih – dogmu privatnog vlasništva, dogmu slobode na tragu francuske revolucije: bratstvo – sloboda – jednakost. A pitanje je, koliko su te parole i do danas ostvarene... Socijalizam, pa i naš, krenuo je s nekim svojim parolama, koje želi ostvariti i za koje misli da su pomak dalje od onoga što su pružile buržoasko revolucije. I mi smo, dakle, imali dogme, a onda su na njihovo mjesto došle velike konfuzije. Generacije omladine, a to ste vi, koje u posljednjih desetak godina izrastaju, utoliko možda najbolje osjećaju da je socijalizam u ovoj zemlji ne samo ozbiljno zapeo, već da može pretrpjeti i historijski neuspjeh, iako ste i vi odgajani na historijskom pamćenju naroda i socijalističkih snaga u ovoj zemlji o tome što je revolucija značila i promijenila. Čini mi se da mnogi ljudi, mladi ljudi kod nas već misle: kapitalizam je bolji i napredniji od socijalizma, ali su to doktrinarne stvari, a važno je da čovjek počne raditi, da može živjeti od svoga rada, da se kreativno potvrđuje, da se osjeća slobodnijim...

Nama sada prijete opasnost da stvorimo nove dogme, da mislimo da će sve riješiti tržište, pogotovo neko stihijsko, neorganizirano tržište, kojeg više nigdje u svijetu nema. Tržište uvijek netko organizira i stvar je u tome da ga u ovoj zemlji mora organizirati samoupravni proizvođač kroz poduzeće – sada smo vratili taj naziv – kao samostalni subjekt privređivanja, u kojem se pak radnik ne smije vratiti u najamni položaj, niti se vratiti ispod razine koju je već kapitalizam osigurao tzv. participacijom.

Tek 1988. dolazi do prodora ideje i rješenja tri reforme, o kojima smo danas zaokupljeni. Na početku smo sve tri reforme, a napredu-

jemo u njihovoj razradi i političkoj bici za njih od Konferencije SKJ u maju prošle godine, preko 17. sjednice CK SKJ, pa do, usudio bih se reći, netom održane 20. sjednice CK SKJ. Sve tri neće ići nimalo lako. No, ne smijemo od njih odustati pod cijenu odustajanja od socijalizma i samoupravljanja . . .

Odgovori na pitanja

– *Da li ćemo ići u pravcu višepartijskog sistema i s čime bi se u tom slučaju suočio Savez komunista Jugoslavije?*

– Da budem kratak: prvo, naš Ustav za sada ne dopušta formiranje više političkih partija i sadrži odredbu o historijskoj odgovornosti Saveza komunista. Vidjet ćemo kako ćemo to u novom Ustavu formulirati. Nama nije do političkog monopola Saveza komunista kao jedinog arbitra i jedine političke partije. Ali očigledno da u ovoj zemlji restauracija klasičnog višepartijskog sistema ne bi donijela boljitak. Uglavnom bi nikle nacionalne i nacionalističke partije, koje bi se prije svega borile za skidanje Saveza komunista sa političke scene. Utoliko trebamo jasno vidjeti iskušenja višepartijskog sistema, ali i iskušenja da SKJ djeluje kao koalicija republičko-pokrajinskih partija, što se i događa.

– *Što mislite o opasnosti frakcija u SKJ?*

– Da kažem samo to, a nemam vremena posebno obrazlagati: ako demokracije nema u cjelini društva, ne može je biti ni u Savezu komunista, i obratno. A razlike i u Savezu komunista moraju i postojati i izražavati se. Sloboda mišljenja i dijaloga, da bi se došlo do sinteze i do jedinstva, uvjet je preobražaja Saveza komunista, a da to ne mora voditi konstituiranju i djelovanju frakcija.

Komunističke partije su historijski nastale kao manjine u društvu da društvo vode u pravcu komunizma i da se za to izbere. A u njima samim, uvijek je manjina stvarala nove ideje. Demokratski centralizam i postoji za to da joj dâ prostora da se ona za to izbori i kada većina na to pristane da se onda to i poštuje i primjenjuje. Smatram da manjina i većina u Savezu komunista može postojati u ovom ili onom, pa i svakom konkretnom pitanju. Kada se u borbi agrumenata većina opredijeli, onda manjina mora to provoditi, ne odričući se svojeg mišljenja.

U praktičnom smislu je, u vremenu nakon Titovog odlaska sa čela SKJ, veliki problem u tome, što – upravo zbog gušenja demokracije, ovo ili ono republičko ili pokrajinsko rukovodstvo SK može stvarno djelovati kao frakcija.

Ako neko rukovodstvo ili neki Savez komunista, koji je konstitutivni dio SKJ, zbog politike svoga rukovodstva, objektivno dođe na liniju koju bismo mogli nazvati frakcionaškom u odnosu na cjelinu Saveza komunista, nema nikoga da ga skine, osim ako u samom tom Savezu

komunista unutrašnja demokracija i unutrašnja borba mišljenja to ne omogućiti.

Da budem jasniji: ni jedna republička ili čak pokrajinska politika ne može biti osuđena ili suzbijena kao eventualno frakcionaška, ako se stvari ne razvijaju u pravcu unutrašnje demokracije, pa se onda traži oslonac i u čitavom SKJ. A unutrašnja partijska demokracija uglavnom nije procvjetala, ona se guši, u nekim dijelovima Saveza komunista više, a u nekima manje. U dva slučaja, SK Vojvodine i SK Crne Gore, rukovodstva su, prvi put u historiji SKJ, smijenili mitinzi. A vi u BiH imali ste jedno drugo raščišćavanje, koje se meni mnogo više sviđelo. Iako ste bili možda u najtežoj situaciji, u jednom trenutku našli ste bolje izlaze, ali možda ste se i lakše mogli othrvati određenim pritiscima.

Prema tome, netko iz Zagreba i Beograda koji isto ili različito misli, mora imati slobodu da se i slobodno izjašnjava, a da se ne plaši »svoga« rukovodstva u Beogradu i Zagrebu . . .

– *Rekli ste da bez demokracije u Savezu komunista nema ni demokracije u društvu, i obratno. No, ne stojimo li još lošije sa demokracijom u društvu, nego i u samom SKJ?*

– Da, stojimo lošije. Demokracija svakog dana i na svakom mjestu važna je, najvažnija u legalnim institucijama, u društveno-političkim organizacijama, u organima samoupravljanja, u svakidašnjem životu i radu. A u društvu posvuda vlada birokratska okoštalost, vladaju klanovi, klike . . . Svega toga imamo u izobilju. Da demokracija funkcionira, ne bi bilo ni mitinga na ulicama, nitko ih ne bi mogao prirediti, ni u sumnjive ni u dobronamjerne svrhe.

Druga je stvar radničko nezadovoljstvo koje se izražava u štrajkovima. Jer, radnik još uvijek nije u poziciji da shvati da ako mu je prenikak osobni dohodak, a on nema mogućnost da bolje radi i više zarađuje, za to nije kriva Savezna skupština. Ona mu ne može dati novaca ako dođe pred nju. To je pitanje mijenjanja društvenih odnosa.

– *Je li moguće da se stvarno pojavi neki novi Tito?*

– Može se razumjeti široko narodno iščekivanje da se pojavi neki novi Tito, ali smiješne su folklorne igre i primitivne i sirove parole i pjesme o novom Titu. To samo vrijeđa Tita i sve nas. Nikakav se novi Tito u ovoj zemlji ne može pojaviti. Historija je rodila Tita. Pogotovo se nitko iz nacionalnog vođe ne može preobraziti u Tita, ma tko to bio, od Slovenije do Makedonije. Tito nije bio ničiji nacionalni vođa nego je bio vođa svih Jugoslavena, prirodni autotitet socijalističke revolucije. Ali ne samo to. Nijedan se pojedinac neće, u ovoj socijalističkoj Jugoslaviji, ako ona kreće putem socijalističkog napretka i civilizacije, više formirati ni s autoritetom koji je Tito imao po prirodi stvari. I danas se radi jedino o tome da funkcioner bude pošten, radišan i da obavlja funkciju kako treba dok je na njoj i da mu ta funkcija bude ograničena, da se ne smije ogriješiti o normalna pravila života u društvu . . .

– Da li je Savez komunista sposoban da vrati izgubljeno povjerenje? Zašto velik broj članova Saveza komunista Jugoslavije, uglavnom radnika, napušta članstvo? Kako zaustaviti nacionalističke optužbe u Savezu komunista Jugoslavije?

– Uvjeren sam u to, da je Savez komunista Jugoslavije sposoban da ponovno preuzme političku inicijativu, koju je zbog mnoštva razloga dugo godina gubio, a posebno u čitavom, ako tako smijem reći, posttitovskom vremenu. Osnovno je što je Savez komunista sebe birokratizirao najviše u metodama rada i što se zatvorio, što je htio po inerciji uredovati na jedan način iz prohujalih vremena i sada je veoma važan i pritisak na njega i mladih generacija, a ne da mu okreću leđa!

Vi možete veoma mnogo pridonijeti tome da Savez komunista preuzme inicijativu, pritiskom i opravdanom kritikom, traženjem demokratskih rješenja i autonomijom vlastitog djelovanja, umjesto poslušnosti bilo koje vrste koja je nepoželjna.

Oko osipanja članstva: to je i razumljivo, ako je godinama ljudima išlo loše i sve lošije, ako je standard života padao, ako je veliki broj ljudi došao do granice egzistencijalnog minimuma, ako se štošta u društvu događalo i događa što ljude ogorčava. Ali, brine baš to da najviše izlaze radnici. Radnik je onaj koji nije u Savezu komunista da bi nešto dobio i da bi nešto čuvao i kada se razočara prvi izlazi. Dijelom se to odnosi i na omladinu.

Mislim da će oporavljanje, prije svega na privrednom planu, i čim nam malo brod krene naprijed, samo po sebi normalizirati pitanje priliva i manjeg osipanja.

Vjerujem da više nikakvi momenti karijerizma neće utjecati na to da netko ulazi u Savez komunista, već samo principi i želja da se djeluje na stvarno komunistički način.

Pitanje: kako zaustaviti nacionalističke optužbe u SKJ?

Nacionalizam u Savez komunista jače prodire uvijek kada je stanje u društvu teže i kada Savez komunista gubi političku inicijativu. A nama nikad nije stanje bilo teže nego danas. U momentima velikih društvenih kriza i konfuzija sve stare ideje stječu obnoviteljsku moć, a nacionalizam je ljudima najprijemčljiviji. On je ideologija koju je mlada i nerazvijena buržoazija u našim zemljama izgrađivala od 19. stoljeća i bila je iluzija misliti da je pobjeda NOB-a nad kontrarevolucionarnim nacionalističkim pokretima u ovoj zemlji za svagda zbrisala to iz ljudskih svijesti. Nacionalizam će ponovo izgubiti svoje tlo, kada uspostavimo nove činioce integracije Jugoslavije, koji neće počivati na tome da društvenim viškom vrijednosti u biti upravljaju nacionalno-birokratske oligarhije. Kada se privreda počne povezivati i funkcionirati po kriterijima kako da što bolje posluje, kako da svakom radniku u svakom poduzeću bude bolje i da se svako poduzeće bori za jedinstveno jugoslavensko tržište, onda će to izbaciti iz igre i nacionalnu birokraciju, elitističku inteligenciju koja igra na kartu nacionalnog

spasioca, čuvara i savjesti svoje nacije, i sve vrste nacionalnih posrednika. Prema tome, ta bitka za Jugoslaviju budućnosti, demokratsku, civilizacijsku i socijalističku, poboljšat će, u to sam duboko uvjeren, i međunacionalne odnose

No, to ne umanjuje potrebu, da o stanju u međunacionalnim odnosima hitno razgovaramo. Na 20. sjednici CK SKJ, pred tri dana, odlučili smo da svi centralni i pokrajinski komiteti u najskorije vrijeme održe sjednice, na kojima će analizirati i prodore nacionalizma u Savezu komunista, da svatko ocijeni svoj nacionalizam, a ako to ne učini, da nema pravo pokazivati prstom i na nacionalizam kod drugih . . .

– Kakvo je vaše mišljenje o promjenama koje omladinci hoće i u vlastitoj organizaciji i u cjelokupnom životu?

– Omladinska je organizacija po Jugoslaviji u posljednje dvije do tri godine pokazala mnogo živosti i mnogo napretka. Od Slovenije do Makedonije, svugdje su posrijedi neke nove inicijative, nova traganja na liniji omladinskog nezadovoljstva i maksimalne kritičnosti. No, nisam siguran da je bilo koji dio Saveza socijalističke omladine Jugoslavije u ovom trenutku učinio bitan pomak na ono što smatram vrlo važnim: prisutnost i akcija u radničkoj i školskoj omladini. Imam osjećaj da je ipak još to sve nekako u omladinskoj nadgradnji i da ima u tome elemenata – nemojte me pogrešno shvatiti – avangardnog elitizma. Ali i to će doći. Morat će se organizacija spustiti u bazu i ojačati svugdje u bazi. Ali to je u osnovi glavni problem i Saveza komunista. Najvažnije je da se kroz reformu omladinske organizacije, jer i o njoj je riječ, otvori protok novih ideja, da se formiraju alternativni programi, da se integriraju novi društveni pokreti, da se da prostora novim senzibilitetima, a sve na platformi obnove socijalizma i autonomije Saveza socijalističke omladine Jugoslavije, svakog njegovog dijela, svake njegove organizacije. Danas je značajan kriterij demokratičnosti odnosa u pojedinoj republici, da li omladinsko rukovodstvo, kao i sindikalno i ono Socijalističkog saveza, pokazuje ili ne slijepu poslušnost i podudarnost s mišljenjem i ponašanjem partijskog rukovodstva. Ono doista mora biti samostalno. Reformu samog SSOJ-a ne treba izvoditi Savez komunista, niti se čak u nju miješati, osim na način normalne, ravnopravne razmjene mišljenja i kritike koja ne diktira i ne traži poslušnost. Kriteriji reforme Saveza socijalističke omladine, po mom mišljenju, moraju biti interesi mladih, a ne borba za vlast, kako bi on djelovao kao pokret po mjeri novog senzibiliteta mladih. Glavni cilj mora biti stvaranje vašeg programa, koji ćete nuditi svima drugima s kojima morate biti u zajedničkom frontu socijalističkih snaga. Koliko znam o omladinskoj organizaciji BiH, koliko uspijevam pratiti njen rad, ona je među onim dijelovima SSO koji su na dobrom putu. Više vlast kao takva i poslušnost nije vaš problem. Skinuli ste ga. Ali je sada stvar što više pozitivnih programa i inicijativa i da gurate naprijed, da se potpuno izdignete iznad nivoa prizemnog kritizerstva i politikanstva, kojih može biti i u omladinskoj organizaciji . . .

– Promjenom ljudi mnogo ne dobijamo. Da li je vrijeme da se mijenja sistem koji čovjeku ne omogućava da griješi i da za to odgovara? Ako jeste, što će ostati od dosadašnjeg sistema? Što je ono osnovno, što je novo »u novom sistemu«?

– Logika ranog socijalizma, a svi smo mi još i u Jugoslaviji i u svijetu zarobljenici te logike ranog socijalizma, jest da čovjek služi sistemu, a ne sistem čovjeku. U tome socijalizam mora učiniti kopernikanski obrat. Rani socijalizam je iznikao iz plebejskih revolucija i preokreta u seljačkim zemljama, sa masama bez osnovnih civilizacijskih tekovina, sa polunaturalnom siromašnom egzistencijom čovjeka, elementarnim borbama za održavanje fizičke egzistencije. To je problem još mnogih socijalističkih zemalja. Na žalost i naš. Sada je socijalizam i na tom osjetljivom pragu, da mora pojedinca, njegovu inicijativu, njegovu slobodu samoorganiziranja, njegovu slobodu da uspostavlja oblike zajedništva s drugim ljudima maksimalno uvažavati. Vrijeme masovnog socijalizma, u smislu da talasa ljudske mase, bilo da je posrijedi golema podrška i oduševljenje, pa čak i stahanovski pokret, pokret Alije Sirotanovića, udarništvo, omladinske radne akcije, štafete – sve su to izrazi masovnog revolucionarnog zanosa ranog socijalizma – na izmaku. Na društvenu scenu su stupili novi senzibiliteti. I tu najviše omladina može dati.

Mi smo »proizveli« veoma mnogo institucija, a nije stvar u njima samima, već da su institucije birokratizirane i samoupravljanje papirnato, da caruje forumski rad, da su »mehanizmi« potisli i prikrili čovjeka u njegovoj dnevnoj životnoj i radnoj situaciji. Čovjek se osjeća sve nemoćnijim, a sve subjektivne socijalističke snage otišle su u »sistem« hoda u prazno, nekako »izvan« i »okolo«. Novi je sistem u tome smislu potreban, ali ne da bi mijenjao historijski cilj ovoga društva da se razvija socijalizam, nego da bi, naprotiv, osiguravao nove sadržaje socijalizma i borbu za njih u ovom vremenu reformi, tako da do idućeg stoljeća provedemo jednu temeljitu rekonstrukciju jugoslavenskog socijalizma i njegov pomak, ako ćemo se dijalektički izražavati, za jedan korak naprijed.

*Politički rad u narodu glavni je zadatak socijalističkih snaga Kosova**

Rahman Morina je rekao da otvara sastanak političkog aktiva, a Slobodan Milošević da bi članovi ovog političkog aktiva trebali doći u svaku mjesnu zajednicu, svako naselje. Ja bih htio naglasiti da je potreban mnogo, mnogo veći politički aktiv Saveza komunista i svih organiziranih socijalističkih snaga od ovog koji se ovdje okupio da bi se u ovom trenutku na Kosovu doista počeo događati jedan dublji i dalekosežniji preokret u praktičnoj politici i da to počne davati rezultate. Taj aktiv trebali bi zapravo činiti svih oko 100.000 članova Saveza komunista Kosova, trebali bi ga činiti i svi socijalistički opredijeljeni ljudi koji nisu članovi Saveza komunista, a kojih svakako u ovoj Pokrajini ima mnogo više nego što ima članova Saveza komunista, morali bi ga, štoviše, činiti svi čestiti, poštenu i dostojanstveni ljudi u ovoj Pokrajini, bez obzira na svoju nacionalnu pripadnost pa čak i intimna idejna, politička, vjerska ili nevjerska uvjerenja, itd.

Morina je htio kazati – kako sam ga shvatio – pomalo i pravdajući se, ne kao pojedinac nego za ovaj trenutak za rukovodstvo Partije ovdje u Kosovu, da se ne radi o novoj politici već da se radi o istoj politici. Usudio bih se reći, da stvar i jest u tome da je nama baš potrebna jedna nova politika na Kosovu i da je mi još nemamo u praktičnoj akciji, u borbi za ljude, za raspoloženja, ponašanja, za rad i život gotovo dva milijuna stanovnika ove Pokrajine, a da to bude na kontinuitetu osnovnih idejnih i političkih opredjeljenja Saveza komunista Jugoslavije, pa u sklopu njega i Saveza komunista Srbije, a onda i Saveza komunista Kosova, koji je i član jedinstvene organizacije Saveza komunista Srbije i član jedinstvene organizacije Saveza komunista Jugoslavije. U tom smislu, stara politika znači dosljednost u onome što smo bar na partijskim razinama, a prvenstveno na najznačajnijim skupovima Saveza komunista Jugoslavije, na njegova dva kongresa – Dvanaestom i Trinaestom, a zatim na sjednicama Centralnog komiteta utvrđivali.

Kao što znate, CK SKJ je nakon 13. kongresa imao 21 sjednicu, a na pet je imao kao posebnu temu Kosovo, ponekad i višednevne debate. I ranije, između Dvanaestog i Trinaestog kongresa, donosili smo

* Riječ na političkom aktivu Kosova, 24. februara 1989.

rezolucije, imamo kao dokumenat i danas odličnu platformu iz 1982, koja ima drugoročan značaj, ali je stvar u tome da ono što u toj platformi piše i za što smo kao jugoslavenski komunisti i kao napredne socijalističke snage, a prvenstveno vi ovdje na Kosovu, pa u Srbiji i onda u čitavoj Jugoslaviji odgovorni ne ostvarujemo. Naš je glavni problem da kroz sve ove godine, od provale albanskog nacionalizma sa kontrarevolucionarnim zahtjevima 1981. naovamo, nismo napravili taj dubinski preokret, i to prije svega u praktičkoj akciji. Nismo promijenili stanje nabolje, nismo postigli stabilizaciju političke situacije na Kosovu i takav kvalitet međunacionalnih odnosa kakav je neophodan da se ovdje živi zajedno, da Albanci koji su u golemoj većini u ovoj Pokrajini doista žive zajedno sa Srbima i Crnogorcima koji se osjećaju najugroženijim i jesu najugroženiji, a onda i s Muslimanima kojih ima značajan broj u ovoj Pokrajini, Romima, Hrvatima i svima drugima, bez obzira na nacionalnu pripadnost. O tome se radi i u tom smislu politički aktiv nikada nije dovoljan, dovoljno brojan.

U ovom trenutku, u kojem se sada ovdje pojavljujemo, na licu mjesta na Kosovu, htio bih vam štošta reći, no želim i moram štošta reći prije svega rudarima u Starom trgu. Tražio sam da se nađem sa rudarima svih nacionalnosti. Dopustite mi stoga da samo u tom smislu kažem da je politička, moralna i radna kriza, a koja inače postoji u čitavoj Jugoslaviji, ovdje na Kosovu ovih dana dostigla takve kritičke tačke da može biti puno gore i najgore, i da moramo po svaku cijenu to sve zaustaviti. O tome se radi.

Sada se albanski radnici, studenti, učenici okupljaju na ovaj način na koji se okupljaju, s obzirom i na zabranu javnog okupljanja, štrajkuju, gotovo da su paralizirani rad i proizvodnja u Pokrajini. A ova Pokrajina svakodnevno dobiva značajna sredstva čitave Jugoslavije za svoj razvoj i održanje, a ona je nama značajna i za ukupnu ekonomiku zemlje i zbog svojih potencijala i sirovina.

Činjenica je da SAP Kosovo ima više od osam posto jugoslavenskog stanovništva, a da je njen udio u društvenom proizvodu Jugoslavije ispod 2 posto. Ako je tako, i uz takva značajna sredstva, ako se ovdje loše radi, ako se sve slabije radi, ako se ne radi iz ovih i onih razloga, ako su ljudi nezadovoljni prvenstveno iz suprotnih razloga, zbog nacionalne pripadnosti i zabrinutosti za svoj etnos, onda je to neriješivo ukoliko politički, i ako hoćete ljudski ne prevladamo situaciju na Kosovu, ako ubrzanim tempom ovdje stvari ne krenu naprijed, nabolje.

Najtragičnija je, kada je riječ o Savezu komunista, a mislim da ćete se sa mnom složiti, velika nacionalna podijeljenost samih članova Saveza komunista u dnevnim ponašanjima i reagiranjima, od osnovnih organizacija, pa do – usudujem se reći po onome što znam i pratim – Pokrajinskog komiteta. *Komunista Albanac i komunista Srbin ne moraju misliti jednako, kao što ne moraju jednako misliti ni dva komunista Albanca i dva komunista Srbina.* Ne mislim na takvu uniformnost miš-

ljenja. *Ali u osnovnim stvarima života i razvoja ove Pokrajine oni moraju jednako misliti, a ako misle i ponašaju se i djeluju veoma različito onda je to krajnje paralizirajuće za snagu i utjecaj Saveza komunista, za njegovu političku akciju.* I to je ono što najviše brine, a što se evidentno posljednjih mjeseci, a pogotovo posljednjih dana, pokazalo. O tome se brinite. To u Savezu komunista prevladati osnova je i za njegovu političku akciju, a onda i za političku akciju svih organiziranih socijalističkih snaga, koju su komunisti dužni predvoditi u cilju poboljšanja situacije u Pokrajini.

Riječ je i o rukovodstvima i o rukovodiocima, od rukovodstva svake osnovne organizacije Saveza komunista do rukovodstva na razini Saveza komunista Kosova, tj. Pokrajinskog komiteta i njegovog Predsjedništva. *Ne može se afirmirati, potvrditi i održati kao stvarni ljudski, politički i ako hoćete moralni autoritet čovjek a član rukovodstva koga ne prihvaćaju i ne priznaju komunisti svih naroda i narodnosti ove Pokrajine. To, uostalom, važi za svaku sredinu u Jugoslaviji i za čitavu našu zemlju.* Iz tog ugla gledajući, samo oni rukovodioci, ne samo u Savezu komunista nego i uopće, koji svojim radom i ponašanjem imaju povjerenje ljudi, ako ne svih a ono velike većine ljudi bez obzira na nacionalnu pripadnost, mogu situaciju – od njih najviše ovisi – preokrenuti, a to je i uvjet da se održe na rukovodećim funkcijama. I u tom smislu, zaoštravanje odgovornosti, pa ako hoćete i diferencijacija, prava je stvar.

To smo mi tražili i na 17. sjednici Centralnog komiteta. Centralni komitet SKJ na toj je sjednici izrekao jedinu mjeru koju mu Statut dopušta kada se radi o nekom rukovodstvu u Savezu komunista Jugoslavije: uputio je upozorenje Pokrajinskom komitetu, dajući i kritiku i vlastitom Predsjedništvu, to jest nama koji tamo sjedimo (a ovdje smo prisutni Milošević, Gačić i ja, Morina je novopridošli). Rekli smo da je najveća odgovornost na Pokrajinskom komitetu i na Savezu komunista Kosova, onda na Savezu komunista Srbije i na Centralnom komitetu Saveza komunista Srbije, pa onda i na čitavom Savezu komunista Jugoslavije. Jer, možemo mi u Beogradu, na našim sjednicama, koliko god hoćemo razmatrati situaciju na Kosovu, mi je ne možemo preokrenuti. *Mi možemo štošta u Jugoslaviji učiniti da ide nabolje, ali je preokrenuti na licu mjesta možete samo vi, pa uz vas i sa vama Savez komunista Srbije i subjektivni činioци u SR Srbiji, a onda svi ostali u Jugoslaviji.* Ne peremo se mi, naše su odgovornosti velike, ali nisu neposredno provedbene. Mi smo, pored ostalog, od 13. kongresa SKJ do sada imali 127 sjednica Predsjedništva, uključujući i ovu od preksinoć, i na 34 sjednice bavili smo se Kosovom. Sada je za općine na Kosovu zaduženo 30 članova CK SKJ. Budući da godišnje mijenjamo zaduženja po općinama, ovdje je češće ili rjeđe u protekle tri godine, ne računajući članove CK SKJ sa Kosova, boravilo bar 80 članova CK SKJ. Neki su bili marljivi, neki manje marljivi, ali su bili dužni dolaziti i dolazili su, neki manje, neki više.

Čak da se ovdje na Kosovo preseli i čitavo Predsjedništvo CK SKJ, pa da ovdje stalno zasjeda ne može preokrenuti situaciju. Situaciju na licu mjesta preokreću ovdašnje socijalističke i humanističke snage o kojima sam govorio.

Cini mi se da je u tom smislu osnovno da poštujemo Statut i pravila demokracije, statutarne pravila demokracije u Savezu komunista za utvrđivanje odgovornosti »odozdo«. I mi u Predsjedništvu CK SKJ – to bih želio ovdje kazati – nismo nikada htjeli zauzeti stav koga treba smijeniti, a koga dovesti, nego smo kazali – i to stoji u našim stavovima, to stoji u zaključcima 17. sjednice – da svačiju odgovornost utvrđuje rukovodstvo čiji je on član. Po Statutu to vrijedi za sve nas, a kritika i podrška »odozdo« je osnovna. I što je Pokrajinski komitet učinio i još 26 općinskih komiteta na tom planu utvrđivanja i pojedinačne odgovornosti i diferencijacije, odlaska pojedinih ljudi, a dolaska i izbora novih, vaša je stvar. Mi nismo ni u drugim slučajevima, niti ćemo prihvatiti, bar dok je ovaj Statut na snazi, neku arbitražu »odozgo« ili sa strane, koga smijeniti i koga dovesti. Ali, svatko tko ne položi ispit, dužan je da ide po regularnim normama unutrašnjeg života u Savezu komunista, na način koji utvrđuje Statut SKJ i po pravilima demokracije.

Ja ću rudarima u Starom trgu ponoviti ono što sam govorio, a zbog čega sam bio i te kako prozivan, da partijska rukovodstva ne mogu smjenjivati mitinzi i štrajkovi. Ali pravo kritike ima svatko, pravo kritike imaju i najširi slojevi naroda, bili oni u pravu ili u zabludi, imaju pravo i svi građani. Partija je dužna da o tome vodi računa, da to sasluša i postupa na regularan način.

Kada je 1981. godine došlo do meteža na Kosovu, koji su organizirale i predvodile snage albanskog nacionalizma, među nama nije bilo spora oko toga da to ima, s obzirom na sve moguće posljedice, pa i na konkretne učinke, kontrarevolucionarni značaj. To nikada nije bio ozbiljan spor ni za koga u Savezu komunista Jugoslavije. I kod tih ocjena ostajemo i s vremena na vrijeme ih ponavljamo, a druga je stvar kako djelujemo. Ali, sada, iz retrospektive, možemo kazati da smo izgubili mnogo godina baš zbog toga što nismo imali pravu akciju, pravu dijagnozu svega. *Ovdje je zapušten rad sa narodnim masama, više nego igdje u Jugoslaviji, a svugdje se u Jugoslaviji Savez komunista bio birokratizirao, pobjegao u svoje kancelarije i institucije, papire, forume i govore poput ovih, koje evo ovdje nas trojica danas držimo.* I tu je bila posljedica golema zatvorenost Pokrajine, njena zatvorenost prema Srbiji, prema Jugoslaviji, golema birokratska nedemokratskost, koja, ponavljam, negdje više a negdje manje, postoji u čitavoj Jugoslaviji, ali ovdje je bila najizrazitija. Vodila je tome da do 1981. ni Jugoslavija, ni Srbija, nisu znale sve što se tu zbivalo, a što je upozoravalo na tektonske pomerećaje i što je decenijama narastalo i kao nacionalna podjela i kao nacionalna diskriminacija i kao osjećaj nacionalne ugroženosti i jednih i drugih.

Imali smo razdoblje do Brionskog plenuma, kada je bilo teško za albansku narodnost na Kosovu. O tome je ocjene dao Savez komunisti i Kosova i Srbije i Jugoslavije i nisu ih u međuvremenu revidirali ni opozvali, a čini mi se, da i ne trebaju i ne mogu. Tu se štošta događalo ispod žita, što je stvaralo osjećaj ugroženosti kod albanske narodnosti. I to se na Brionskom plenumu i poslije njega, a gdje je teret bio baš na Savezu komunista Srbije, raščistilo. Ubrzo, međutim, 1968. izbijaju prve demonstracije i prvi izlasci na ulice sa pozicija albanskog nacionalizma koji su bili opominjući. No, u tom trenutku na to se nije reagiralo kako treba, i onda je proteklo trinaest godina, da bi u prvoj godini nakon Titove smrti ponovo buknuo, sada mnogo opasnije.

Snage albanskog nacionalizma, koje imaju svoj program, svima nama poznat, djelovale su, dakle, ranije i one će to pokušavati i ubuduće. A riječ je o tome, kako da ih mi energično suzbijamo, kako da im ne damo prostor, kako da ih jednom stjeramo u mišju rupu i kako da im ne damo da se obnavljaju u novim generacijama, a to se, izgleda, danas pojačano događa, i to je najtragičnije.

Baš zbog toga, i snage srpskog nacionalizma narastaju, i ovdje na Kosovu i u Srbiji i u Jugoslaviji, a sa traumom Kosova i problemima Kosova. I one su pravile u posljednje vrijeme incidente, na koje nismo uvijek adekvatno i pravovremeno reagirali.

Smiješne su rasprave koji je nacionalizam opasniji, na Kosovu je sto puta opasniji albanski nacionalizam. *Ali je u Jugoslaviji opasniji srpski nacionalizam. Što se tiče sudbine Jugoslavije, opasan je i albanski i hrvatski i svi drugi. Albanski je opasan utoliko što hoće razbijati Jugoslaviju, što hoće da otme jedan dio njenog teritorija. A to se dok Jugoslavija postoji neće nikada dogoditi i neće se nikada dogoditi samo snagom albanskog nacionalizma, jer smo mi jači, bez obzira kakva je situacija u zemlji. No, živimo u realnom svijetu, u Evropi i svijetu i okruženi susjedima i tako dalje, da u to ne ulazim.*

Na žalost, nama je trebalo vremena da sve to shvatimo. Išao sam pregledati materijale Trinaestog kongresa. Od nešto manje od 1.800 delegata njih je 40-tak spomenulo Kosovo, i to polovica njih bila je sa samog Kosova. Znači, u trenutku Trinaestog kongresa SKJ izgledalo nam je kao da je posrijedi ipak nekakva stabilizacija, a pokazalo se ubrzo da nije. Išli smo onda na 9. sjednicu CK SKJ. Od te sjednice navoamo, usprkos onome što nismo učinili i na razini Saveza komunista Jugoslavije i njegovog rukovodstva i na razini Saveza komunista Srbije i njegovog rukovodstva i na razini Saveza komunista Kosova i njegovog rukovodstva, imali smo, usuđujem se ovdje javno naglas razmišljati, jedan napredak. Konačno je pobijedila u čitavoj Jugoslaviji, kao što sam – dopustite da sam sebe citiram – rekao na 17. sjednici, svijest od Triglava do Đevđelije, da je Kosovo problem svih, problem čitave Jugoslavije i da nitko ne može biti ravnodušan, neinformiran i imun prema Kosovu, bez obzira gdje u ovoj zemlji živi, koliki mu je standard i kakvom se kulturom diči ili ne diči ili što traži ili ne traži. I shvatili

smo da se ni Jugoslavija ne može stabilizirati zbog Kosova. Ta svijest je stvorena, i čitava Jugoslavija danas strepi zbog Kosova, ne strepe samo Srbi, strepe i Albanci iz drugih razloga, bez obzira koliko je tko informiran i kako i tko je od koga organiziran i koliko je manipuliran, itd. Svega toga ima. Ne strepe, dakle, samo Srbi u SR Srbiji i srpski narod u cjelini, ne strepi samo crnogorski i makedonski narod, s kojima Albanci također žive ispremiješani, strepimo svi. Ne kažem svi podjednako. Ali jedno je strepiti, a drugo je činiti. Ta svijest je prva tekovina toga za što se borimo od 9. sjednice CK SKJ naovamo, pa u kontinuitetu sa 17. sjednicom, sve do 20. sjednice CK SKJ.

Cini mi se, da smo tek poslije 9. sjednice CK SKJ otvorili problem odgovornosti decenijama najodgovornijih ljudi u ovoj Pokrajini, koja je objektivno morala biti, a nije raščišćena 1981. i 1982. i tih godina, povezano i s odgovornošću ljudi u rukovodstvima Srbije i u rukovodstvima Jugoslavije. Mi smo to otvorili kroz rad grupe za utvrđivanje odgovornosti Fadilja Hodže, pa adekvatno tome i Pokrajinski komitet ovdje za još niz ljudi, ali smo na tome i stali. Ne govorim o krivičnim i drugim odgovornostima, to nije stvar nas u Savezu komunista, govorim o političkim odgovornostima, idejno-političkim odgovornostima sa stajališta Saveza komunista Jugoslavije.

Nadalje, ipak se u vremenu nakon 9. sjednice naovamo prvi puta dogodilo da su svi savezi komunista republika i Vojvodine, a ne samo Savez komunista Srbije, uzeli Kosovo i kao svoju neposrednu brigu. Jer, zadužili smo ih da moraju imati svoj program akcije u odnosu na Kosovo i na Kosovu, kao i u odnosu na Albance koji žive posvuda po Jugoslaviji, ne znam, govorim napamet, možda ih ima od Beograda do Ljubljane negdje 200 do 300 hiljada. To je drugi rezultat.

Donijeli smo i Jugoslavenski program za Kosovo, no stvar je u tome što se ova svijest o Kosovu ne pretače u adekvatnu akciju čitave zemlje. Utoliko ni jugoslavenski program o zaustavljanju iseljavanja Srba, Crnogoraca i drugih pod pritiskom odavde ne realiziramo, a pri tom može nam biti opravdanje, ako nam je opravdanje, da sve što u ovoj zemlji zaključimo i donesemo sporo i aljkavo i nedovoljno energično realiziramo.

I najzad, otvorio se ovdje front borbe, ali smo mi još u fazi proklamacija da front mora biti zajednički, da je trajna stabilizacija zadatak svih nas i danas i sutra i za 10-15 godina, zadatak i za nekoliko generacija koje će ovdje morati živjeti zajedno. Treba stvarati zajednički svakidašnji život ljudi, da ne žive jedni pored drugih nego jedni s drugima. Jer, tu su glavni lomovi, glavne provalije koje su zahvatile i komuniste i Savez komunista, i to duboko, duboko zahvatile. I tu je presudan taj zajednički front, o kojem toliko govorimo, a njega još ne vidim. A ne može ga realizirati stotinjak ljudi nego u taj zajednički front koji će se u dnevnom životu doista manifestirati mora ući i velika većina ljudi.

Sada radnik Albanac štrajka, ne silazi u jame, izlaže se čak i zdravstvenim i životnim opasnostima, a istodobno svom drugu Srbinu ne

dâ da radi, a ovaj hoće da radi. A oni se moraju naći na istoj poziciji, kada se radi o borbi protiv birokracije, o socijalnim zahtjevima, o radnom čovjeku, o njegovom životu, a da se za demokraciju svi i svatko bori. *Da se Srbin u ovoj sredini ne osjeća kao progonjena manjina, a da se ni Albanac u Jugoslaviji ne osjeća kao diskriminirana narodnost.* Na papiru, u ustavima i našim dokumentima nije to, ali to ne znači da ne može biti u realnom životu. Jer, odnos većine i manjine je konkretan. U nekom selu je većina u nacionalnom pogledu ova, a manjina ona. U SAP Kosovo Albanci su većina, njih je 80 posto, a 20 posto svih drugih. U Jugoslaviji Albanci čine onaj postotak stanovništva koji Srbi sada čine u Pokrajini, negdje oko 8,5 posto. I svatko u ovoj zemlji može da bude i većina i manjina, ali je osnovno kako se socijalistički i komunistički ponašati i boriti za iste stvari.

To što se od novembra naovamo ovdje događa, okupljanja, protestne manifestacije i kako hoćete to da zovemo – a nije sasvim svejedno kako ćemo stvari zvati, ali je važnije kako ćemo djelovati i kako ćemo raditi – a sa kulminacijom ovih dana, upozorava da prvi put masovnija okupljanja albanskog stanovništva imaju epicentre u najosjetljivijim strukturama, bez obzira tko stoji u pozadini, to su radničke i rudarske sredine, zatim inteligencija i omladina. A to što prvi put nakon marta 1981. dolazi do novih masovnih protesta, od novembra 1988. naovamo, pokazuje da zadatak nismo u cjelini ne samo savladali već možda ni počeli na jedan dublji način savladavati.

Pri tom *moramo razmišljati i o tome što je to što običnog većinskog albanskog čovjeka ovdje na Kosovu i posvuda u Jugoslaviji brine.* Možemo govoriti da su ljudi manipulirani, organizirani i tako dalje, možemo to govoriti i u slučaju drugih nacionalnih pripadnosti, drugih okupljanja, bez obzira na konkretnije motive, ali stvar na kraju krajeva nije u tome nego boriti se za većine, tu uznemirenost odstranjivati. Ovdje je Slobodan Milošević ispravno naglašavao, da svaki Albanac mora na djelu da se uvjeri i na riječima, da njemu ne prijeti opasnost, njegovom nacionalnom identitetu, njegovom jeziku, njegovoj kulturi i njegovom mjestu ravnopravnog građanina SAP Kosova, SR Srbije, SFR Jugoslavije, bez obzira na nacionalnu pripadnost. Ali je s druge strane uvjet tome da taj većinski Albanac ide u akciju kada se ovdje skrnave srpska groblja, kada se pali srpska i crnogorska imovina i kada se atakira na ljudske živote i izvode barbarska nasilja. Toga ima u čitavoj zemlji, toga i u Evropi ima, koliko god je ona kulturna i civilizirana, toga ima koliko god hoćete na kugli zemaljskoj, ali baš zbog toga što smo na Kosovu došli u situaciju u koju smo došli, ovdje je svako silovanje 30 ili 100 puta teže nego, da se tako izrazim, neko »normalno« silovanje u Ljubljani, u Zagrebu i tako dalje; ima mnogo teže političke, ljudske, moralne posljedice. O tome se radi. Trebamo albanskog čovjeka, većinskog ovdje, upitati: dobro, manifestiraj, okupljaj se, protestiraj, na kraju ako to nije rušenje društvenog poretka po Ustavu imaš pravo na to, ali to čini i kada treba uzeti u zaštitu Srbina,

Crnogorca i svakog čovjeka koji je ovdje izložen bilo kakvom pritisku, diskriminaciji i nasilju. I obratno, Srbima i Crnogorcima i drugima koji su ovdje u velikoj manjini, a mogu se oslanjati na takvu većinu u Srbiji i u čitavoj zemlji, moramo isto to kazati: ne smiješ dopuštati, jednako kao albanskog, provalu srpskog nacionalizma i bilo kakvu diskriminaciju ukoliko je u tvojoj moći.

Da završim, mislim da je dobro ovo što je jučer i kako se jučer odigralo u Skupštini SR Srbije oko promjena Ustava. Prije svega, nije mi jasno zašto toliko albanske mase na Kosovu misle da se tu nešto ključno promijenilo. Jer, promjene se odnose na 5–6 stvari, za koje je normalno da ih SR Srbija dobija u nadležnost kao država, ako se nećemo pomiriti sa činjenicom da je Srbija sastavljena od tri države, odnosno ako dvije pokrajine mogu prerasti u države i biti države. Savez komunista Jugoslavije je to spoznao 1985. kada je formirao radnu grupu za odnose i zajedništvo u Srbiji i izišao s dokumentom, koji je onda usvojio i Centralni komitet SKJ pa Trinaesti kongres, pa smo ga potvrdili i na Konferenciji, SKJ, u maju prošle godine, na njega se pozvali i na 17. sjednici CK SKJ, da je stvar u tome da su pokrajine i te kako razvijene kao konstitutivni elementi federacije, a da su njihove relacije prema Srbiji, u čijem su sastavu, zakržljale, da nisu adekvatno definirana prava republike kao države u odnosu na pokrajine kao autonomije. Otkud u albanskim masama toliko zablude da će im autonomija Kosova biti ukinuta, otkud tako misle i oni albanski intelektualci koji su ovih dana izašli sa svojom izjavom o tome i koji smatraju da vojvođanska i kosovska autonomija mogu biti različite. Jer, tu nisu posrijedi samo različite nacionalne strukture. I Vojvodina i Kosovo su nacionalno složeni, nacionalne su im strukture različite, a autonomija Vojvodine i Kosova mora biti ista i mora biti sačuvana u svim svojim bitnim značajkama.

Strah da autonomija Kosova ne bude ukinuta izazvao je i parole: »Ne damo Ustav iz 1974!« Prije svega, mi *smo amandmane na Ustav SFRJ donijeli na osnovu suglasnosti svih u Jugoslaviji da se ne dira u osnovna načela*. A ako se nisu dirala osnovna načela Ustava SFRJ iz 1974, onda se nisu dirala, sasvim je sigurno, ni osnovna načela ustava svih naših republika i dviju pokrajina. Druga je stvar što ćemo mi u Jugoslaviji ubrzo ući u jednu duboku, ali demokratsku i političku ustavnu reformu. Bio ustav ovakav ili onakav, dok je ovakve Jugoslavije, titovske, stvorene u socijalističkoj revoluciji, nitko ne može u njoj dovesti u pitanje njenih šest republika i dvije pokrajine u sastavu Srbije. A stvar je u tome da ne budemo opijeni nacionalnim državama i da se u Jugoslaviji izvrši ekonomska integracija na jedinstvenom tržištu, pa ćemo lakše rješavati i politička i kulturna pitanja.

Dakle, sve to govori da je zapušten rad s albanskim masama, da su one duboko dezinformirane i da je u njih ušao strah da Albanac u ovoj zemlji, a dva je milijuna pripadnika te nacionalnosti koja je dale-

ko najbrojnija naša nacionalnost, postane građanin drugog reda ili da je to postao. O tome ne može biti govora.

Ostavimo na stranu antialbansko raspoloženje koje je u ovoj situaciji godinama bujalo u Jugoslaviji i u Pokrajini i Srbiji, a tajna mu je i u velikom antisrpskom raspoloženju ovdje i drugim antiraspoloženjima. Jedno je uhvatiti se u koštac s tim, a drugo govoriti o ovim stvarima. Dok postoji socijalistička Jugoslavija, te se stvari neće konstitutivno mijenjati.

Utoliko je politički rad s masama i glavni zadatak organiziranih socijalističkih snaga Kosova.

*Treba imati jednake aršine za sve**

Vi ovdje iznosite devet zahtjeva. Dopustite da se o njima izjasnim.

Kod vas, drugovi rudari, postoji strah za autonomiju Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo, koja je u svemu pravno izjednačena i bit će izjednačena s autonomijom Socijalističke Autonomne Pokrajine Vojvodine. Jer, ne možemo u Jugoslaviji imati dvije vrste autonomnosti. Svojedobno smo to, doduše, imali. Ovdje je autonomija startala kao oblast, a u Vojvodini je bila pokrajina. Ali, to je izjednačeno već u Ustavu 1963.

U Ustavu SFRJ stoji odredba da je socijalistička autonomna pokrajina, u ovom slučaju obje naše pokrajine u sastavu Socijalističke Republike Srbije, konstitutivni elemenat federacije. To je ostalo. To nitko ne dira. Druga je stvar, što se promjenama u Ustavu SR Srbije ide, koliko sam pratio detalje, za tim da se u pet pitanja uspostave određene nadležnosti Republike nad čitavom njenom teritorijom, to znači i na teritoriju dviju pokrajina koje su u njenom sastavu. Jer, ako neka zajednica u Jugoslaviji ima nadležnost republike, onda treba da ih sve republike imaju podjednako. Jučer je Skupština SR Srbije, uz suglasnost gotovo svih delegata – nisam imao vremena da to pratim, a čini mi se da je bilo samo nekoliko suzdržanih glasova – usvojila amandmane. Ostao je spor, u određenoj mjeri, ali vezan za detalje, oko amandmana 47. A to je zapravo postupak proglašenja Ustava – da li je potrebna ili ne prethodna suglasnost skupština autonomnih pokrajina na Ustav Srbije. A to nije nesavladivo pitanje. Činjenica je da se dosad Srbija kao republika nije mogla ni na koji način izjašnjavati o ustavima svojih pokrajina, a da one mogu blokirati Ustav Republike. Surija Pupovci, čovjek iz redova Albanaca na Kosovu, koji je vjerojatno najbolji stručnjak za ustavnu materiju i za federativni sistem, jučer ili prekjucher, govorio je u Skupštini Srbije, a njemu, mislim, možete vjerovati, da ničim nisu ugrožena nacionalna prava albanske narodnosti.

Treba li da vas uvjeravam da je Jugoslavija zajednica naroda i narodnosti i da su bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost njezine neponišti-ve karakteristike. Republike u Jugoslaviji su i nacionalne države, s izu-

* Obraćanje rudarima Starog trga, 24. februara 1989.

zetkom u određenom smislu Bosne i Hercegovine koja nije nacionalna država samo jednog naroda. A sve naše republike imaju veći ili manji postotak stanovnika koji nisu one nacionalne pripadnosti po kojoj republika nosi svoje ime. U Sloveniji, Slovenci čine 90 posto stanovništva, 10 posto su ostali, i kako emigracija teče, to se tamo povećava udio ostalog, neslovenskog stanovništva, uključujući i Albance koji tamo u sve većem broju žive i rade. U Hrvatskoj Hrvati čine 75 posto stanovništva, a Srbi 11,5 posto. U Bosni i Hercegovini Muslimani čine 42 ili 43 posto stanovništva, Srbi 32 posto, Hrvati nešto ispod 20 posto, a onda su tu i ostali. Crnogorci čine 68 posto stanovnika Crne Gore, a u toj republici žive i Muslimani, Albanci, Srbi i Hrvati. U Makedoniji Makedonci čine oko 70 posto stanovništva, a Albanci 20 posto. Za Kosovo sami znate podatke. U čitavoj Srbiji, sa dvije pokrajine, Srbi čine 66–67 posto stanovništva, ostalo su ljudi drugih nacija i nacionalnosti, a brojčano je među tim »drugima« najzastupljenija upravo albanska narodnost. Jer, osim na Kosovu, njezini pripadnici žive i u tri općine na jugu uže Srbije, u Beogradu i drugdje, tako da u granicama SR Srbije živi oko milijun i 400 hiljada Albanaca. Preostalih oko 600 hiljada Albanaca živi pak u Makedoniji, Crnoj Gori i drugdje u Jugoslaviji. Migracije čine svoje, i nema sumnje da će se i sve veći broj Albanaca naseljavati u druge krajeve Jugoslavije.

Ne može se osporiti to da je albanska narodnost mnogo postigla i dobila u novoj, Titovoj Jugoslaviji. A bila je gotovo posve obespravljena u buržoaskoj Jugoslaviji. Albanska je omladina tek 1958. godine dobila mogućnost da na nekoj višoj školi, bila je to Viša pedagoška škola u Prištini, može slušati nastavu na materinjem jeziku. A danas je više od 70 posto studenata Prištinskog univerziteta albanske narodnosti i uče na svom jeziku. Koliko znam, u svijetu nema univerziteta, na kojem bi pripadnici neke nacionalne manjine (a mi smo s pravom napustili taj naziv) bili toliko zastupljeni na univerzitetima i imali nastavu na svom jeziku. A da se i ne govori o Akademiji nauka, o televiziji, novinama, izdavaštvu, što je sve ovdje postigla i dobila i albanska narodnost.

Vi ste najstarija radnička sredina na Kosovu. Kada se kaže: Stari Trg, Trepča, rudari, svi pomislimo na revolucionarne tradicije. Tito je tri puta bio na Kosovu i sva tri puta je došao vama. U NOB-u ste dali rudarsku četvu, izveli ste ovdje u Trepči prvu akciju protiv okupatora, odavde su rudari krenuli da budu partizani na Kopaoniku... I upravo zbog toga ne smijete nasjedati dezinformacijama. Ta priča da jezik može biti ugrožen, da jezik neće biti ravnopravan, da je nacionalni identitet albanske narodnosti doveden u pitanje, da ćete postati građani drugog reda, nikako ne stoji. Bilo je vremena u novijoj historiji, kada ste tako tretirani, ali se to neće ponoviti.

Sada ima mnogo šovinizma i prema albanskoj narodnosti u ovoj zemlji, ali, ruku na srce, ima i mnogo šovinizma i nacionalizma u redovima albanske narodnosti i prema pojedinim našim narodima. I tu smo svi

u istom loncu: nacionalizam je u neku ruku još uvijek naša sudbina, on je i talog naše historije. A socijalizam i revolucija tražili su rješenja u bratstvu, jedinstvu i ravnopravnosti. I nisu uspjeli kroz četrdeset godina pobijediti sve staro i u odnosima među narodima i narodnostima, štoviše, mnogo toga se starog ponovo vraća na društvenu scenu. Kada smo članovi Saveza komunista, moramo biti čisti od nacionalizma, a gledajte sada na Kosovu situaciju: član Saveza komunista Albanac sasvim drugačije razmišlja od člana Saveza komunista Srbina, a kada se radi o nacionalnom pitanju u Pokrajini i u Jugoslaviji. A to je naša tragedija. Živ čovjek nosi u sebi i mitološka i nacionalistička opterećenja. No, imamo snage da čuvamo bratstvo i jedinstvo i Titovu viziju Jugoslavije. Socijalističke snage u redovima svih naroda i narodnosti neće u tom pogledu pokleknuti.

Oko načela Ustava SFRJ stvari sam vam objasnio.

U Ustavu SFRJ piše da su autonomne socijalističke pokrajine konstitutivni elemenat federacije. U tom smislu i skupštine socijalističkih autonomnih pokrajina Kosovo i Vojvodina davale su suglasnost i na nedavne promjene Ustava SFRJ. I sve pozicije autonomnih pokrajina u federaciji ostale su iste. Uostalom, svaki naš ustav, od 1946. do danas, sadržavao je odredbu koja garantira autonomije i poimenično ih navodi.

Toliko o ustavnim promjenama i nacionalnim pravima.

Drugo je pitanje bilo oko prosvjetnih radnika. Koliko sam informiran, radi se o prijedlogu zakona. Jer, kada se zakon donosi, imate prvo njegov prijedlog, onda nacrt zakona . . . Taj se prijedlog radio u pokrajinskom resoru za obrazovanje. Nisam ga čitao, a morat ću ga pročitati i svi mi drugi. Skupština Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo donosi taj zakon, kao i svaki zakon, ili ne donosi. Predsjedništvo SAP Kosovo, čiji je predsjednik drug Koljgeci ovdje prisutan, također se o tome izjašnjava, jer i proglašava zakone. Ja ne mogu u ime njih ni obećavati ni odlučivati. Ali ako je tako kako vi tvrdite da piše, onda je po svie sigurno to protivustavno i to se ne može donijeti. Toliko mogu reći.

Treće, ne bi bilo od mene ni lijepo ni u redu da ovdje pred vama i hvalim i kudim ljude. Mogu to privatno, a mogao bih i da sam u vašoj ulozi, na vašem mjestu. Kao predsjednik Predsjedništva Centralnog komiteta SKJ nemam pravo, a da svaku riječ ne odmjerim, izjašnjavati se o ljudima, i to i tada strogo poštujući Statut SKJ i argumente. To sam dužan napomenuti i kada se radi o trojici drugova čije ostavke tražite.

Ako se do jutra vratim u Beograd, druga Šukriju ću upoznati s vašim zahtjevom. Ostavka je po Statutu SKJ dobrovoljan čin, o kojoj se ne glasa. Alija je vaš čovjek u smislu da je upravo odavde i spada među one koji su ovdje izveli onu diverziju protiv Nijemaca. Spada u vaše prve partizane. Vi, dakako, bolje znate da li vam se i u čemu u posljednje vrijeme zamjerio. Drug Šukrija, po mom mišljenju, treba da

kao stvar svoje ljudske volje i, ako hoćete, savjesti vidi što je vaša kritika i da dođe i da se s vama objasni, ako se to može. Jer, rekao sam vam na početku *da sam i zakasnio da dođem među vas iščekujući da ćemo doći svi i da bi to bilo bolje i optimalno.*

Što se tiče druga Husamedina Azemija, on je predsjednik Predsjedništva Opštinskog komiteta SK Prištine i utoliko bi to partijsko rukovodstvo vaš zahtjev moralo staviti na dnevni red i izjasniti se, kazati svoje. Ni ja, ni bilo tko u Savezu komunista Jugoslavije, ne mogu ni narediti ni kategorički zahtijevati da netko ode s partijske dužnosti na koju je regularno izabran po Statutu. Na to nemamo pravo. Suvereno je pravo organa koji je pojedinca izabrao na određenu dužnost da ga razriješi ili da on podnese ostavku, da ga zamoli za ostavku, ako ga ne razrješava . . . To se odnosi i na R. Morinu. Rahman je, govorim napamet, na sadašnjoj dužnosti mjesec dana. Što je on to loše u taj mjesec dana, po vašem mišljenju učinio, ne znam. Ovdje sam slušao druga Avdiju, rekao je da vas je uvrijedio, da vas smatra ili da vam je rekao ili da vas je proglasio iredentistima i nacionalistima. Ako to stoji, onda je to teška greška. Jer, nitko nema pravo u ovoj zemlji dijelove radničke klase proglašavati nacionalistima, premda mi znamo da radničku klasu ne treba idealizirati i da i u njenim redovima može biti nacionalista. Ali naš komunistički pokret nije to nikad činio. Ograđujem se, dakle, a ako je nešto tako rečeno, to treba raščistiti u organu koji je nadležan da postupa po Statutu SKJ.

Oko mog dolaska: i opet ste me pitali, zašto nisam odmah došao. To sam objašnjavao i ranije, u razgovoru gore – u restoranu i ovdje. No, tu sam. Možemo se odmah dogovoriti, da opet dođem vrlo brzo, ali prvo vi iziđite gore, pa se odmorite.

Oko dolaska drugih drugova: vi ste ih tražili, ako nisu došli, to ne znači da ne mogu doći.

Peti vaš zahtjev odnosi se na to da vam se dá lista organizatora ovog svega čemu ste pribjegli. Ni jedno rukovodstvo, koliko mi je poznato, bar ne CK SKJ i njegovo Predsjedništvo, nemaju nikakvu listu organizatora. Niti smo je tražili, niti smo je dobili. Ako je netko ima, neka je dá. Po novinama se mnogo pisalo o tome, bilo je i prozivanja na raznim tijelima, ali ja govorim o Savezu komunista Jugoslavije i njegovom najvišem organu. Pitajte Remzija, pitajte ne znam koga, ali čini mi se da su i drugovi na Kosovu rekli da oni ni za kakve liste ne znaju.

Remzi Koljgeci: Ja sam tebi rekao da ne znam za listu.

– Dobro, ali mislio sam baš na to što smo pričali u krugu nas 20-tak gore, čekajući da nam dopustite da siđemo ovdje u okno.

Zašto su razriješeni dužnosti člana CK SKJ Azem Vlasi i Svetislav Dolašević? Bio je izvještaj radne grupe CK SKJ i ona je utvrdila političku odgovornost. Politička odgovornost može da bude i objektivna kategorija. I za mene se sada traži utvrđivanje političke odgovornosti, vi ste to pratili. Tražila je to Izvanredna konferencija Saveza komuni-

sta Vojvodine, a tome su se priključili i Predsjedništvo Saveza komunista Srbije i drugi organi Saveza komunista u Srbiji, i to u regularnom postupku, molim vas.

Jedan rudar: – Mogu li se ja uključiti? Kako za sve kažeš: nisam znao, nisam pročitao, bio sam zauzet, a za ovo Azema znaš?

– Zato što sam s Azemom Vlasijem bio u istom Centralnom komitetu, druže. Znam ono što se zbiva u Centralnom komitetu Saveza komunista Jugoslavije, a Azem je sa mnom bio i u Predsjedništvu, dok se nije razdužio dužnosti predsjednika Predsjedništva Pokrajinskog komiteta, a na njegovo mjesto došla Kaćuša Jašari. I bio je sa mnom u Centralnom komitetu dok nije sada razriješen. A ako hoćete, Azema znam decenijama, iako je on mlada generacija.

– A to i mi znamo, zato se čudimo!

– E, ja ne objašnjavam svoj stav i svoje mišljenje nego objašnjavam kako je odlučivano. Komisija je podnijela prijedlog za razrješenje, a tajnim glasanjem 86 ljudi se izjasnilo za, dok je, ako se ne varam, 46 ili 47 bilo protiv razrješenja. Za razrješenje Dolaševića izjasnio se 85 članova, a drug Kolj Široka je ostao član CK SKJ zato što se za razrješenje nisu izjasnila 83 člana CK SKJ, koliko je natpolovična većina po Statutu izabranog Centralnog komiteta na Kongresu. Svaki član Centralnog komiteta, uključujući i njegovog predsjednika, ima jedan glas i tajnim se glasanjem izjašnjavao. Kao što znate, u proceduru je to ušlo na zahtjev Centralnog komiteta SK Srbije i radna grupa je dala prijedlog. A svi ste, kao i mi, slušali sve što je i drug Azem Vlasi rekao i drugi drugovi. Evo, završilo se tako, to se poništiti ne može za dvojicu drugova koji su razriješeni, treći nije. Vi ste vidjeli, da je članstva u Centralnom komitetu i sada i nešto ranije, razriješeno još dosta ljudi, ili su podnijeli ostavke. Kada smo na rukovodećim dužnostima, možemo biti i, kako da kažem, idealni ljudi, a nitko nije idealan i nitko nije bezgrešan, a posrijedi je bio, kako se to obično kaže, i »odnos snaga« ...

Sedmi se vaš zahtjev odnosi na rukovodstvo Pokrajinskog komiteta. Kažete, da treba da ga sama radnička klasa predlaže i bira, i da ona treba da predlaže ljude u koje ima povjerenja. Ja sam došao na tapet velike kritike, kada sam rekao, u povodu zbivanja u Vojvodini i Crnoj Gori, da mitinzi ne mogu smjenjivati partijska rukovodstva. Jer, Savez komunista je autonoman. On jest odgovoran i pred narodom i radničkom klasom, ali ima svoje osnovne organizacije, svoje članove, svoj Statut i po njemu treba postupati. Svako ima, bez obzira da li je član Partije ili nije, pravo kritike, po mogućnosti odgovorne i argumentirane. Jer, ako nije argumentirana onda se ne može uzeti u obzir. Ali, zna se procedura odlučivanja o izboru, razrješenju, smjenjivanju ljudi u Partiji. Ovdje nije posrijedi miting, ali je posrijedi vaš zahtjev. Pokrajinski komitet ga može uzeti na znanje i postupati u skladu sa normama Saveza komunista. On odlučuje, između dvije konferencije SK Kosova, tko će biti njegov član, tko će biti izabran, tko će biti razriješen.

Da vam kažem još nešto: motiv vaših protestnih, ili nazovite ih kako hoćete, okupljanja u novembru, bio je da se ne povuku sa dužnosti u Pokrajinskom komitetu Kaćuša Jašari i Azem Vlasi. Kaćuša je dala ostavku iz vlastitog osjećaja odgovornosti, a kod Azema je bilo posrijedi nešto drugo. Tada ni on, ni drugi nisu računali na njegovo razrješenje iz CK SKJ i išlo se na tzv. razdvajanje funkcija, da ne može biti član izvršnog organa Pokrajinskog komiteta i član CK SKJ. Jer, to smo primijenili za sve u Jugoslaviji. A sam CK SKJ, što se tiče dužnosti predsjednika i članova Predsjedništva SK Kosova, nije predlagao ni tražio tko da ide a tko da ostane, niti tko da dođe. Mi smo samo insistirali da se utvrdi odgovornost Pokrajinskog komiteta za neprovođenje stavova CK SKJ, a u skladu sa Statutom SKJ, na načelima demokratskog centralizma. Ali i pojedinačne i kolektivnu odgovornost utvrđuje Savez komunista Kosova, njegovo rukovodstvo, Pokrajinski komitet i njegovo Predsjedništvo.

Osma vaša tačka: odlučno odbacujete liderske nacionalne i političke ambicije. Suglasan sam sa vama. Ako toga ima, a ima, u Savezu komunista Jugoslavije. Prije svega, posrijedi su ambicije da se bude nacionalni lider, a to je duboko štetno za svaki dio Saveza komunista Jugoslavije i za Savez komunista Jugoslavije u cjelini. Ne govoreći ni o jednom konkretnom imenu, reći ću da sam kao mlad komunista u Hrvatskoj na svojoj koži osjetio što znači politika nacionalnog liderstva, koja se tamo vodila sedamdesetih godina

I najzad, zahtijevate pomoć od svjetske organizacije. Drugovi rudari, ljutili se vi na mene ili ne, mislim da to nije u redu. *Nemojte pored ove Jugoslavije tražiti intervenciju Ujedinjenih nacija. Mi svi živimo i živjet ćemo u ovoj zemlji, svima je nama ona domovina. Ni vi ni ja nemamo drugu domovinu, nego ovu Jugoslaviju.* I u njoj ćemo se izboriti za prave stvari. Istina je to, da je i putem štampe i putem stvaranja jednog dijela javnog mišljenja u ovoj zemlji u posljednje vrijeme posijano mnogo antialbanskog raspoloženja. A istina je i to, da je albanski nacionalizam razvijao i razvija mržnju prema srpskom narodu i prema nekim drugim našim narodima. Vi imate pravo da javno i otvoreno protestirate protiv svega što dira u ravnopravnost i prava albanske narodnosti, ali imate i dužnost i obavezu da protestirate protiv svega što dolazi iz redova albanske narodnosti, a izražava se kao nacionalizam, kao pritisak, sve do ovih težih incidenata i poremećaja. *Nemaju jedni više prava nego drugi, jedni da se okupljaju, a drugi ne. Vi vičete: hoćemo Ustav iz 1974. I to je u redu, jer je taj Ustav na snazi, to je naš sadašnji Ustav.* Vi tu ne griješite kao što griješe oni koji, misleći na Ustav koji je na snazi viču: dolje Ustav. I u tom se smislu s vama posve slažem: *treba imati jednake aršine za sve i konsekventno se boriti, čista srca i otvorene savjesti.*

Nemam vam više što reći. Predlažem da iziđete iz ovih okana, zbog vas i vašeg zdravlja, vaših bližnjih, vaših porodica, djece i roditelja, ali i zbog svih nas. Jer, strepimo za vas. A onda i ne morate silaziti u jamu dok sve s vama ne pretresemo.

*Socijalizam je položio historijski ispit**

– Sudbina naših naroda ne jednom se, već više puta, preplitala u dalekoj i bližoj prošlosti. Sovjetski ljudi s dubokim interesiranjem i simpatijama prate stvarnost bratske Jugoslavije. Kako se po Vašem mišljenju razvijaju naši odnosi i suradnja u različitim pravcima?

– Narode Jugoslavije i Sovjetskog Saveza osobito povezuje novija historija, od Oktobra naovamo. U oktobarskoj revoluciji učestvovalo je više od 30 hiljada Jugoslavena, među njima i Josip Broz Tito. Na lenjinskim idejama osnovana je i Komunistička partija Jugoslavije u aprilu 1919. godine. I mi u Jugoslaviji naglašavamo ne samo epohalnu prekretničku ulogu oktobarske revolucije u Rusiji već i činjenicu da je ona inspirirala i naš radnički i socijalistički pokret, koji je već ranije postojao, a ujedinio se na tragu Oktobra, da bi pripremao i najzad i proveo socijalističku revoluciju u našoj zemlji, a polazeći od specifičnosti naše zemlje i nalazeći vlastita rješenja.

Komunistička partija Jugoslavije pozvala je naše narode na ustanak protiv fašističkih osvajača neposredno nakon napada hitlerovske Njemačke na Sovjetski Savez, a rame uz rame sa Crvenom armijom i drugim antifašističkim vojskama stupalo je u času konačnog poraza evropskog fašizma u maju 1945. godine i 810 hiljada boraca nove Jugoslavenske armije pod komandom maršala Tita.

U prvoj fazi socijalističkog razvoja ugledali smo se i na sovjetska iskustva i rješenja, ali smo koristili prije svega sve ono originalno i specifično čime je urodila naša narodnooslobodilačka borba (1941–1945), a što je onda dovelo i do sukoba s Informbiroom 1948. godine i Staljinovih osuda i pritisaka. No, to razdoblje loših sovjetsko-jugoslavenskih odnosa trajalo je kratko, a od Beogradske deklaracije 1955. i Moskovske izjave 1956. godine ti su odnosi, uz oscilacije, postajali sve bolji. Naši susreti protekle dvije godine sa M. S. Gorbačovom i donošenje Jugoslavensko-sovjetske deklaracije prošle godine unijeli su u te odnose nove dalekosežne akcente i pouzdane dugoročne temelje.

Mislim da u jugoslavensko-sovjetskim odnosima danas nema većih problema političke i ideološke prirode, a razlike koje se pojavljuju

* Intervju moskovskoj »Pravdi« 3. marta 1989.

više su dokaz obogaćivanja socijalizma novim idejama nego izraz suprotstavljanja oko strategije. No, ima aktualnih poremećaja u ekonomskim odnosima, koji nužno ostavljaju tragove i na političkim, pri čemu je tim prije neophodno maksimalno međusobno uvažavanje konkretnih interesa jedne i druge zemlje.

– *Kao i svaka revolucija, i jugoslavenska socijalistička revolucija imala je svoje opće i specifične značajke. A to se odnosi i na dosadašnji socijalistički razvoj vaše zemlje. Možete li ukratko naznačiti u čemu su bile i jesu specifičnosti i kakvi su rezultati puta kojim je Jugoslavija išla?*

– Revolucija u Jugoslaviji ima za sobom, usprkos svim teškoćama i iskušenjima s kojima je socijalizam u Jugoslaviji upravo danas posebno suočen, velik i pozitivan historijski bilans. Ona je po svom karakteru i snagama koje su je nosile i nose bila i ostala socijalistička, demokratska i masovna. Njezine originalne crte i dostignuća izrazile su se, recimo, već u NOB-u: u njegovom dvojstvu kao oslobodilačkog rata i društvenog preokreta.

Nakon oružane pobjede socijalističke revolucije, u ratom opustošenoj i osiromašenoj zemlji, i u nas je uspostavljeno državno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i forsirana kolektivizacija siromašnog brojnog seljaštva po uzoru na sovjetski sistem kolhoza. Na djelu je bila sirova industrijalizacija i kao njen izraz nagla urbanizacija. Bez obzira na to što je ostvaren brzi rast industrijske proizvodnje i što su podignute ključne industrije, ubrzo su se pokazali problemi neravnoteže privredne strukture, neravnomjernosti, ekonomska neefikasnost, neracionalnost u investiranju i raspodjeli akumulacije, te opadanje motivacije za rad i poljoprivredne proizvodnje. Ubrzo smo odustali od kolektivizacije u poljoprivredi, s idejom da se ekonomskim sredstvima povezuje privatni poljoprivredni sektor s društvenim (što je, uostalom, bilo i Buharinovo stanovište dvadesetih godina). Odgovor na probleme sa kojima se suočila tek nastala naša socijalistička zemlja, uz sukob s Informbiroom i Staljinom, nađen je u viziji i praksi razvoja radničkog i socijalističkog samoupravljanja. To je put na koji smo se otisnuli već početkom pedesetih godina i, uz sva lutanja i posrtanja, na njemu ostajemo!

Osnova ideje i prakse radničkog samoupravljanja nalazi se u kritici otuđene birokratizirane moći države u odnosu na klasu.

Naša je revolucija afirmirala, na tragu Lenjinove dijagnoze da će svaka zemlja imati vlastiti put u socijalizam, potrebu i pravo samostalnog i nezavisnog revolucionarnog preobražaja u sklopu epohalnih tendencija nastajanja i razvoja socijalizma, dokazujući internacionalizam ostvarenjima na licu mjesta, a ne na vanjski i mehanički način, poslušnošću nekom svjetskom centru revolucionarne borbe. To pravo na vlastiti put danas se i u Sovjetskom Savezu naglašava, no nekada je ono bilo oštro osuđivano i kažnjavano Staljinovim diktatima.

Naše iskustvo uvjerljivo je, međutim, pokazalo, sa svim uzletima i padovima, da radnička klasa samo političkim sredstvima ne može dokinuti ni klasnu podjelu, ni robnu proizvodnju, niti prevladati protivurječnosti društva čarobnim štapićem. Jugoslavenski socijalizam danas se više nego jučer suočava s problemima kako da savlada »svoje« etatističke i birokratske stege, da demokratizacijom nadvlada birokratizaciju, da podstiče robnu proizvodnju, za koju je Boris Kidrič još 1950. pisao da mora biti osnova socijalističkom samoupravljanju.

Budući da se socijalizam i drugdje, posvuda u svijetu nalazi u velikim teškoćama i iskušenjima i pred velikim izazovima, snage naše revolucije tim su više dužne da prevladaju današnje momente zastoja na našem putu socijalističkog razvoja, da otklone narasle deformacije u društvu, kolebanja u odnosu na daljnji razvoj socijalističkog samoupravljanja. Prije svega, moramo postići mnogo veću i dublju stvarnu demokratizaciju društva, takvu demokratizaciju koja će osigurati mnogo veća i nova dostignuća socijalizma na ekonomskom i humanističkom planu.

– Upravo to što ste rekli motivira nas za slijedeće pitanje: okarakterizirajte, molim Vas, današnju situaciju u zemlji. Prošla godina je bila, kao što ste nedavno izjavili u jednom intervjuu jugoslavenskim listovima – najteža u posljednjem periodu. Što se to događalo u 1988, a događa se i u prvim mjesecima ove godine?

– Najkraće rečeno: u prošloj i ovoj godini u političkom i socijalnom životu kulminira kriza našeg socijalističkog razvoja, usprkos ne malim dostignućima na polju razvoja neposredne socijalističke demokracije, razvijanju socijalističke robne proizvodnje, nacionalne ravnopravnosti, materijalnog standarda, duhovnih i stvaralačkih sloboda čovjeka... Ili, baš i zbog tih dostignuća, koja više nisu dovoljna, moraju biti veća, mnogo veća, da i ono što je već postignuto ne bi bilo ugroženo i poništeno.

Donedavno je u socijalističkoj teoriji i ideologiji posvuda, pa i kod nas u Jugoslaviji, negirana mogućnost društvenih i ekonomskih kriza u biću socijalističkih društava. Budući da socijalizam svoju povijesnu prednost pred kapitalizmom i ranijim načinima proizvodnje može potvrditi samo ekonomskim oslobođenjem rada, razvojem nauke kao »općeg rada«, dokidanjem socijalne eksploatacije, to je prirodno da na izazove kriza mora odgovoriti pozitivnim prevladavanjem unutrašnjih suprotnosti, kreativnom ulogom klase i pojedinca, te povećanjem produktivnosti rada i bržim naučno-tehnološkim razvojem.

Uzroci ekonomske krize u Jugoslaviji su u ekstenzivnom načinu privređivanja, orijentaciji na sirovu industrijalizaciju, nedovoljnom uvažavanju zakonitosti robne proizvodnje, rezultat čega su i niska ekonomska efikasnost, disproporcije u razvoju, visok rast cijena, nezaposlenost, preveliki vanjski dug. A to je dovelo do zaoštavanja socijalnih napetosti u društvu.

Posljednjih nekoliko godina, te posebno prošla godina pokazala je da je tajna svih tajni u ekonomskom i političkom životu naše zemlje ipak oskudica viška vrijednosti i njegova loša upotreba, a što se više ne dá prikrivati ni ekstenzivnim investiranjem, ni posuđivanjem sredstava u inozemstvu, ni trošenjem nezarađenog i prelivanjem od uspješnih privrednih subjekata na neuspješne, ni državnim štampanjem novca. Na vidjelo su u svoj svojoj ošttrini izašli različiti klasni i socijalni interesi, pojavili su se i različiti pokreti sa različitim opcijama za savladavanje sadašnjeg teškog stanja u društvu, od onih koji ostaju na strategiji i konceptu socijalizma do onih koji negiraju legitimitet i perspektivu vlasti radničke klase i mogućnost socijalizma. Unatoč tome, u ogromnoj većini ipak preovladavaju, a to je 1988. reljefno pokazala, socijalistički zahtjevi.

(...) Sa programom reformi – privredne, političke i reforme SKJ, za koje se opredijelila Konferencija SKJ u maju 1988, a onda ih snažnije naglasila i 17. sjednica CK SKJ u oktobru 1988, dati su elementi za reintegraciju našeg društva, rekao bih, na stabilnijim i objektivnijim ekonomskim osnovama. U uvjetima tržišne privrede, politički činilac, pa i Savez komunista Jugoslavije, ne može više ostati u ulozi volontarističkog arbitra, oslonjen na državu, ne smije više djelovati kao državna partija, već se mora osposobiti za »unutrašnju« snagu – pokretača i inspiratora radničke klase i radnih ljudi u svim institucijama i oblicima socijalističke demokratije.

– Prije nekoliko godina mi smo se, kao delegacija Saveza novinara Sovjetskog Saveza, susreli sa Vama u Zagrebu. Tada ste dali najširi osvrt na ideološku situaciju u zemlji. Kakvi su se pomaci dogodili u duhovnom životu u jugoslavenskom društvu u posljednjem periodu?

– U Jugoslaviji, u glavama većine ljudi, u masovnoj društvenoj svijesti nastali su veliki lomovi. Iščezla je, gotovo da je više i nema, optimistička i apologetska svijest herojskog i monolitnog socijalizma iz Titovog vremena.

U uslovima privredne stagnacije, visoke inflacije i opadanja životnog standarda narasla su stanja konfuzije i masovne rezignacije, prućena zastarjelom retorikom, ali i poplavom kritika, u kojima ima i mnogo nekulturnog i atavističkog, lošim politizacijama, umnažanjem konflikata svih vrsta. Eksplozivna demokratizacija političkog života ispunjena je i anarhičnim i anahronim manifestacijama retrogradne svijesti socijalnih, nacionalnih, kulturnih, konfesionalnih »struktura«, pa i mitinzima i štrajkovima.

Ipak, usprkos svemu, mislim da su u Jugoslaviji šanse demokratizacije veće nego ikada ranije, a opasnost da socijalizam nazaduje mnogo manja. Udaljavamo se od kasarnskih i distributivnih regula siromašnog socijalizma u pravcu takvog socijalizma, u kojem će biti u prvom planu i pojedinac, njegove potrebe, slobode, pravo na mišljenje i organiziranje, ali koji neće biti i sebično, samoživo biće, već odgovorni subjekt u res publica.

Mnoge su dogme i zablude, kako »naše«, jugoslavenske, tako i »opće«, o socijalizmu, o njegovoj pravoj prirodi i pokretačkim snagama pale u vodu. To stvara i velik »nered« u glavama, a i u svakidašnjem pulsiranju društvenog života. A donosi i opasnost novih dogmi, kao npr. one da će tržište sve riješiti. No, do društvene stabilnosti ne može se više dolaziti birokratskim naredbama i svestranom birokratskom kontrolom već samo snažnim razvojem socijalističke demokracije, djelovanjem pravne države, striktnom primjenom zakona, iskorjenjivanjem bilo čijih privilegija, slobodnom kritikom, praćenom odgovornošću svakog pojedinca i kolektiva, motiviranošću ljudi da što bolje i više rade kako bi što bolje i sretnije živjeli . . .

– *U proljeće prošle godine izdato je Vaše djelo »Socijalizam i nacije«. Što možete da kažete o nacionalnom pitanju u SFRJ?*

– Usprkos Lenjinovim minucioznim analizama i upozorenjima, u socijalističkim zemljama se nacionalno pitanje smatralo »riješeno« samim proklamacijama nacionalnog samoodređenja i ravnopravnosti.

Jugoslavija je – mislim da nije neskromno, da to ističem – od svih socijalističkih zemalja najviše priznavala trajnu aktualnost nacionalnog pitanja. Savez komunista Jugoslavije nije patio od daltonizma u toj sferi. To ne znači, da smo se već time osigurali od negativnog nasljeđa historije i od negativnih posljedica objektivnih društvenih protivurječnosti i u odnosima među narodima i narodnostima (nacionalnim manjinama) u našoj zemlji.

Kako da sažmem u kratak odgovor to što sam ispisao u dva opsežna toma knjige »Socijalizam i nacije« (u kojoj sam uvrstio i posebnu studiju o nacionalnom pitanju u Sovjetskom Savezu, pisanu još 1971)?

U Jugoslaviji kao federativnoj socijalističkoj zajednici živi šest nacija: srpska, hrvatska i slovenska bile su priznate i u buržoasko vrijeme, a makedonska, crnogorska i muslimanska izborile su se za svoje samoodređenje tek u socijalističkoj revoluciji. U njoj isto tako živi i desetak nacionalnosti (nacionalnih manjina), a samo dvije imaju više od po 100 tisuća pripadnika: albanska (oko dva milijuna) i mađarska (oko 450 tisuća). Izraz nacionalne složenosti, ali ne samo nje, jest šest socijalističkih republika i dvije socijalističke autonomne pokrajine, u sastavu SR Srbije.

Nacionalno pitanje se zaoštrilo, a nacionalizam ojačao na tome što se razvila birokratska zatvorenost republika i pokrajina međusobno i prema federaciji, a i to na podlozi tehno-birokratskog odlučivanja o višku vrijednosti u »nacionalnim« granicama, a da stvarno ne funkcionira jedinstveno jugoslavensko tržište (jer, državno centralističko planiranje, prema našem iskustvu, ne može da ga zamijeni), koje bi osiguravalo ekonomsku integraciju i mobilnost svih faktora proizvodnje bez obzira na republičke i pokrajinske granice.

Specifične su ranije i sadašnje prilike, u kojima je snažno, a u uvjetima ekonomske i civilizacijske nerazvijenosti i naslijeđene velike et-

ničke distance, buknuo nacionalizam u redovima albanske narodnosti na Kosovu, a time su opet podstaknuti i drugi nacionalizmi. No, da se to поближе objasni, bio bi nam potreban poseban razgovor.

Narodi se, kao i ljudi, moraju u socijalizmu, osjećati ravnopravni i slobodni, s pravima na sve crte svoje samobitnosti.

– *Možete li nam reći što se danas događa na Kosovu?*

– Na Kosovu od ranije postoji nacionalistički pokret, koji teži pretvaranju te naše autonomne socijalističke pokrajine, koja se nalazi u sastavu SR Srbije, u posebnu albansku republiku u Jugoslaviji, a zatim priključivanju Albaniji. U tom smislu, albanski je nacionalizam i u drugom svjetskom ratu, pod skutom fašističke Italije, težio tzv. velikoj Albaniji. 1945. balisti (albanski nacionalisti) digli su pobunu, pa je maršal Tito bio uveo vojnu upravu na Kosovu u proljeće te godine. Albanski je nacionalizam organizirao demonstracije 1968, pa 1981. Sada su rudari Starog Trga, albanske narodnosti, stupili u štrajk, ostali pod zemljom i izrazili zahtjeve protiv promjena u Ustavu SR Srbije i za ostavke nekih naših rukovodilaca, što je dovelo do šire solidarnosti s njima u redovima albanskog stanovništva, a pojačanog osjećaja ugroženosti Srba i Crnogoraca i drugih koji žive na Kosovu. Zbog toga su uvedene i posebne mjere zaštite društvenih objekata, proizvodnje, личности i imovine građana.

Dakako, albanska narodnost uživa sva nacionalna i druga prava, kao i svi narodi i narodnosti (nacionalne manjine) u Jugoslaviji.

A da bismo detaljnije analizirali sadašnje stanje na Kosovu, njegove uzroke i posljedice, bio bi nam potreban poseban razgovor.

– *Vi ste spomenuli program tri reforme, za koje se opredijelio Savez komunista Jugoslavije. No, koliko uspješno ste već krenuli sa realizacijom tih reformi?*

– Nakon dužeg kolebanja, teškog rastajanja s vlastitim zabludama i dogmama, Savez komunista Jugoslavije i sve organizirane socijalističke snage opredijelile su se zapravo za duboku i dalekosežnu reformu, koju više tehnički dijelimo na tri. Znamo da više ne možemo oklijevati s promjenama.

Radi se, ukratko, o generalnom remontu, ali i o projektu obnove socijalizma u Jugoslaviji na osnovnoj trasi socijalističkog samoupravljanja, koji će biti značajan ne samo za narod, klasu i kolektiv već i za pojedinca, i kojem će svaki pojedinac pridonijeti svoj obol kreativnosti, umijeća i odgovornosti.

Kada je riječ o ekonomskom razvoju, dakle, i o idejno-teorijskom promišljanju i provođenju privredne reforme, rekao bih da i tu moramo doći do novih spoznaja, te više ne govoriti o socijalističkoj robnoj proizvodnji ili o robnoj proizvodnji u socijalizmu, već o socijalizmu u uvjetima robne proizvodnje. Jer, upravo taj pristup ne shvaća ni socijalizam ni robnu proizvodnju kao statične i vječne kategorije, nego kao promjenljive, kao sredstva i pretpostavke oslobođenja čovjeka.

Sveobuhvatna privredna reforma je *condito sine qua non* socijalizma u našoj zemlji.

Nama je kriterij konkurentnosti najsuvremenija struktura privrede, u kojoj socijalizacija nastaje promjenama u tehnološkoj, vlasničkoj, upravljačkoj, motivacijskoj i tržišnoj strukturi. U organizaciji proizvodnje i konceptu vlasništva i u samom kapitalizmu daleko je odmakao proces u kojem je, što je Marx davno opisao kao pozitivno i negativno ukidanje kapitalističkih odnosa, proizvodni proces sve više odvojen od vlasništva, a vlasničko prisvajanje ide putem akcija i dividendi, pa je proizvodnja sve više funkcija poduzetništva a ne vlasništva.

U suvremenom konceptu društvenog vlasništva koje se tržišno verificira, radnik ukoliko i ostaje najamnik, to je prema samom sebi. I takvo, suvremeno samoupravljanje, u kojem proizvođači materijalnih i duhovnih dobara odlučuju, na samodržan način, o uslovima i plodovima svog rada, osnovni je cilj privredne reforme. A to znači novu kvalitetu koja nastaje strukturnim prilagođavanjem cijele privrede i cijele društvene reprodukcije. Novo poduzeće, na čije konstituiranje idemo u Jugoslaviji, bit će organizirano i fleksibilno za nove tehnologije, znanje i tržišne impulse, podešeno razvijenoj robnoj proizvodnji koja nije zasnovana samo na individualnoj racionalnosti davno prevaziđenog *laissez-fairea*, nego se zasniva na kooperaciji, koordinaciji i integralnoj regulaciji.

Privrednu reformu najkraće možemo definirati kao prelaz od distributivne privrede, u kojoj država u nedostatku akumulacije sve više »kvari novac«, uzima kredite i podstiče inflaciju i time postaje sredstvo sve nepravednije raspodjele, sve većeg siromaštva, prema produktivnoj privredi u kojoj država napušta poziciju centralne ekonomske mašine i preuzima funkciju globalnog usmjeravanja privrede, pravnog reda i financijske stabilnosti. Državna intervencija je nužna i potrebna, ali ne kao monopolizacija ekonomskih funkcija sistema.

Opipljiva motivacija proizvođača materijalnih i duhovnih dobara, kao i samostalnosti privrednih subjekata i njihova odgovornost za proizvodnju i proizvode koja se verificira realizacijom na tržištu jednom treba da nadomjesti etatičko planiranje, distribuciju, preuzimanje rizika, posredovanje i socijalizaciju gubitaka (a da država, dakako, ne bude lišena nužne kontrolne i organizatorske funkcije).

Pretjeran strah i od privatnog vlasništva na sitnim sredstvima za proizvodnju, recimo u poljoprivredi, u pratećoj i doradnoj industriji i u sektoru usluga, također je pridonosio da socijalizam dosad bude više društvo oskudice nego obilja. S druge strane, dotiranje mnogih vidova osobnog i društvenog standarda, pretjerana zaštićenost radnog mjesta i neekonomski kriterij zaposlenosti i zapošljavanja, jačali su odsustvo motivacije, uravnilovku, pa i parazitizam pojedinaca i čitavih društvenih slojeva.

To su onda polazišta i za reformu političkog sistema, koja je počela usvajanjem amandmana na Ustav SFRJ u novembru prošle godine, a

za dvije-tri godine donijet ćemo novi Ustav, kao i polazišta za preobražaj SKJ, u tom smislu da on ne djeluje kao partija na vlasti već kao partija radničke klase u samoj klasi i u cjelini društva, kao idejni i politički predvodnik, kao snaga koja ne komandira i ne odlučuje, već podstiče i inspirira.

– Danas se u većini socijalističkih zemalja traže nova rješenja, najavljuju i provode reforme, od perestrojke kod nas do tri reforme u vašoj zemlji. Kako gledate na razvoj socijalizma u svijetu, koja su njegova dostignuća i perspektive?

– Socijalizam je još uvijek, u jednom dubljem historijskom smislu, u svojoj dječjoj dobi. U Sovjetskom Savezu postoji sedamdeset godina, a u drugim zemljama pedeset, trideset, dvadeset . . . No, on je već položio historijski ispit samim time što je još početkom ovog stoljeća bio samo ideja, samo jedan program – istina teorijski, marksistički utemeljen kao progresivna, revolucionarna mogućnost, a da je danas, pri kraju našeg stoljeća, zahuktali svjetsko-historijski proces koji, razvijajući se i napredujući različitim putovima na svim kontinentima, bitno determinira sadašnjost i perspektivu čovječanstva.

Zbog materijalne, civilizacijske i tehnološke inferiornosti, socijalizam se najprije u Sovjetskom Savezu, a onda i u drugim zemljama, u strahu od »okruženja« kapitalizmom, dosad zatvarao u nacionalne i regionalno-blokovske granice i štutio sveopćim i državno vlasničkim monopolom u reguliranju uvjeta proizvodnje, razmjene i raspodjele, žmireći na zakon vrijednosti kao epohalni zakon kojemu se ne može izmaći sve do stupanja na prag historijski još udaljene asocijacije slobodnih proizvođača. Iz toga su proizašle i mnoge redukcije socijalizma, mnoge njegove rigidnosti na ekonomskom, političkom i kulturnom planu, kao i mnoge dogme i zablude, kojih se, usprkos teškim iskušenjima i očiglednoj sve većoj nemoći i istrošenosti etatiističkih rješenja i voluntarističkog dekretizma, još uvijek teško oslobađa.

Vi znate da se u ruskom Oktobru računalo sa socijalizmom u koncepciji svjetske revolucije. Nakon poraza revolucije u Njemačkoj i drugdje u Evropi, nastala je teorija socijalizma u jednoj zemlji. Tada je i otpočela involucija prema državnom socijalizmu kao zatvorenom društvu, u kojem je državna i partijska birokracija vlasnik, nacionalizator sredstava za proizvodnju, ali i ljudi. Ta obrambena koncepcija, nametnuta i pritiskom izvana, neprijateljstvom kapitalizma, ali i pritiskom starih proizvodnih snaga iznutra, u biti se održala sve do danas. I kod nas u Jugoslaviji je autarkija prema svijetu bila i ostala osnovni izvor svih ekonomskih, socijalnih i političkih blokada. Takva obrambena koncepcija nužno se pretvara u strah od svijeta, strah od novih ideja iznutra, strah od restauracije kapitalizma, itd. Mislim da je to osnovno metodičko polazište za svaku analizu i projekt obnove socijalizma.

»Zatvoreni« umjesto »otvorenog« socijalizma u ekonomici vodi državnoj i partijskoj kontroli ideja, kulture, nauke, slobode stvaralaštva,

govora, pisanja, putovanja preko državnih granica, a nerijetko i unutar njih. Tako je dolazilo i još dolazi do mnogih restrikcija, pa i do grubih mjera represija. Otvorena idejna i politička borba za stvaranje i funkcioniranje javnog mišljenja, koje će biti doista socijalističko a ne birokratski dekretirano i manipulirano, ali ni stvarano po zakonima »industrije svijesti« i parade demokracije građanskog društva, neophodna je pretpostavka snaženja i afirmacije socijalizma posvuda, u svakoj zemlji i u epohalnim razmjerima.

O svemu tome snage socijalizma danas moraju povesti računa, ako žele iskorijeniti momente konzervativizma, stagnacije, pa i regresije na tlu socijalizma.

Ohrabruje činjenica da je socijalizam počeo i te kako da uči na vlastitim greškama, što se upravo danas reljefno pokazuje. I u tome je smisao reformi koje se proklamiraju i počinju provoditi u pojedinim socijalističkim zemljama, uključujući i sovjetsku perestrojku i naše jugoslavenske »tri reforme«.

Uvjeren sam da socijalizam upravo danas prvi puta u svojoj povijesti, dakle, u postoktobarskom razdoblju, najavljuje ofanzivnu demokratsku strategiju koja se ne zasniva na izvozu revolucije i represije, već na »izvozu« ideja, rada, mirovnih inicijativa, tehnoloških projekata. To je početak pobjede shvaćanja socijalizma kao pluralističkog svjetskog procesa, koji u različitim formama narasta posvuda u svijetu.

Što to znači i pretpostavlja? Prvo, socijalizam moramo odrediti kao sredstvo i proces oslobađanja čovjeka, kao ideju, pokret i poredak. Drugo, moramo se osloboditi shvaćanja socijalizma kao prekretnice nakon koje sve završava, već ga vidjeti kao razvoj od manje prema više socijalizma, s više prekretnica. Treće, socijalizam mora inauguirati pojmove slobode i zdravog i bogatog života, nema slobode bez bogatstva i zdravlja, nema bogatstva bez oslobođenja čovjeka, bez socijalnih, političkih i stvaralačkih sloboda. Četvrto, teorija socijalizma je od početka pluralistička i ne može se svesti na jedan model. Peto, socijalizam mora usvojiti sasvim drugačiji pojam napretka od onoga koji je u osnovi zajednički, kvantitativan, i za državni socijalizam i za državni kapitalizam, mora ujediniti progres znanja i slobode, i nema socijalizma i bez alternativa, konkurencije projekata, a da pri tom socijalističke alternative moraju biti usmjerene na prevladavanje postojećeg načina proizvodnje.

Još nešto: kada razmišljamo o daljnjoj sudbini socijalizma, moramo znati da socijalizam u svijetu ne stoji nasuprot kapitalizmu, nisu ta dva sistema tek geografski razdvojene zone ili hemisfere. Kapitalizam i socijalizam su u našoj epohi ispremiješani. I sam kapitalizam, još uvijek podijeljen između naraslih snaga demokratizacije i konzervativnih pa i totalitarnih tendencija, ipak se udaljava od svojih ranijih bezobzirnih principa i metode; štošta novo u organizaciji rada, u organizaciji društva, u klasnim odnosima donio je razvoj proizvodnih snaga, nauke,

tehnologije. Svijet se, dakle, ne vraća u kapitalizam, već i sam kapitalizam danas iz sebe iznjedruje i odnose i rješenja koja su po kriterijima 19-og i prve polovine 20-og stoljeća bila eminentno socijalistička, itd.

– U Jugoslaviji se mnogo govori o stvaranju projekta socijalizma za 21. stoljeće, o socijalizmu po mjeri čovjeka, itd. O čemu se zapravo radi?

– Sigurno ne samo o spajanju Kantovog »etičkog socijalizma« s Marxovim historijskim materijalizmom. *Želimo da socijalizam postaje projekt koji ne umire s industrijalizmom na ulasku u 21. stoljeće. Stoljeće koje dolazi ne smijemo dočekati s dogmama u kojima nema prave, neposredne, žive ljudske istine, već sposobni da postavimo prava pitanja i identificiramo probleme koje treba riješiti.*

Za nas je to prije svega pitanje demokracije u uvjetima novog individualiteta i subjektiviteta na isteku epohe masovnih društava, u kojima je vladala volja za moć. Te strukturne promjene odnosa vlasti ne možemo čekati da bismo dali mudra objašnjenja – post festum. Onaj projekt i pokret koji odgovori na pitanje nastavka socijalne revolucije u idućem stoljeću, koje će biti obilježeno naukom, tehnologijom, imat će političku, socijalnu i etičku potporu čovječanstva. Kritička, marksistička, lijeva misao koja se razvijala izvan kanona oficijelne ideologije dala je kvalitetne analize problema države, odlučivanja i kontrole vlasti, medija i komunikacija, u nadolazećim uvjetima postindustrijskog društva. Kritika političke ekologije i analiza ekološke perspektive zemljine kugle i svake zemlje, analiza odnosa nauka – tehnologije – slobode, itd. sve su to područja na kojima socijalistički projekt za 21. stoljeće već sada može sakupiti snagu realnog ako napravi sintezu novonastalih spoznaja. Naš je zadatak da ih identificiramo, ujedinjujemo i oslobodimo u pravcu obnove socijalizma.

– *Kako teku pripreme za 14. kongres SKJ i proslavu 70-godišnjice osnivanja KPJ?*

– Na svojoj 20. sjednici, krajem januara, CK SKJ je zaključio da se 14. kongres SKJ drži do kraja ove godine, dakle, šest mjeseci ranije. Na idućoj sjednici, u toku marta, Centralni komitet će donijeti potrebne odluke u vezi kongresa i osnovnim dokumentima koje bi on trebao usvojiti. Komisija za preobražaj Saveza komunista Jugoslavije, koja radi već nekoliko mjeseci, predložit će na istoj sjednici Centralnom komitetu dokument o tome što se mijenja u ulozi, načinu organiziranja i metodama djelovanja Saveza komunista, s prijedlogom da se o tome vodi općepartijska rasprava u susret 14. kongresu.

... 70-godišnjicu osnivanja KPJ, odnosno SKJ obilježit ćemo svečanom sjednicom Centralnog komiteta SKJ 19. aprila, kao i izložbama i simpozijima u toku godine.

– *Kako ocjenjujete današnji položaj Jugoslavije u svijetu?*

– Jugoslavija ima ugled nesvrstane socijalističke zemlje, zemlje otvorenih granica i određenih specifičnih socijalističkih stremljenja i

dostignuća. Naše unutrašnje teškoće i problemi u određenom su smislu doprinijele da je taj ugled u nečem ipak manji nego u Titovo vrijeme. Naša vanjska politika ostaje dosljedna, bori se za sve što je u svijetu na strani progresa i mira i nastoji razviti suradnju sa svim zemljama na ravnopravnoj osnovi i na uzajamnosti interesa. Borim se i za povoljnije mjesto i veću ulogu u Evropi, u suvremenim privrednim, tehnološkim i integracijskim tokovima na čitavom našem kontinentu. Za nas je presudno što povoljnije uključivanje u svjetsko tržište i u suvremeni naučni i tehnološki razvoj u svijetu, pa nas utoliko više raduje i poboljšanje, makar i početno, globalne političke situacije, u čemu su velike zasluge Sovjetskog Saveza.

Povjerenje pokreta nesvrstanosti u Jugoslaviju i njezinu aktivnu i kreativnu ulogu na najbolji se način iskazalo prošle jeseni, kada je izabrana, a da sama to nije tražila, za domaćina pokreta, odnosno za zemlju koja će usklađivati njegove aktivnosti tri godine i u kojoj će se u septembru ove godine održati sastanak šefova država ili vlada 100-njak nesvrstanih zemalja i nekoliko oslobodilačkih pokreta. Priznanje za takvu svoju ulogu Jugoslavija je dobila i izvan redova nesvrstanih zemalja, uključujući i Sovjetski Savez.

– Sta možete reći o perestrojci u SSSR-u i novim sovjetskim vanjskopolitičkim inicijativama?

– Sudeći po svemu, kurs na »perestrojku« je hrabar i dalekosežan i ima velik značaj ne samo za daljnji razvoj socijalizma u Sovjetskom Savezu već i u čitavom svijetu. Stoga jugoslavenski komunisti i najšira jugoslavenska javnost na taj kurs gledaju sa velikim simpatijama.

Ako dobro pratim to šta je politika »perestrojke« već pružila na unutrašnjem planu onda bih rekao da su posrijedi: značajan napredak u socijalističkoj demokratizaciji sovjetskog društva, rasvjetljavanje deformacija i grešaka prošlosti uz istovremeno okretanje budućnosti dinamičnog privrednog, tehnološkog i kulturnog razvoja, nova klima u javnom i kulturnom životu, pojačana borba protiv birokratizma i za redukciju birokratskog aparata na unutrašnjem planu.

A na planu vanjske politike veliki pozitivan značaj i utjecaj imaju nove miroljubive inicijative sovjetske vanjske politike, koje su pridonijele popuštanju međunarodne napetosti i porastu prestiža Sovjetskog Saveza u svijetu.

Danas svijet već slobodnije diše, a mnogi su narodi Azije, Afrike i Južne Amerike već zaboravili ružnu stvarnost stalnog ratovanja, mnogi su na putu da to dožive danas ili sutra. Mirovne inicijative kojima je dato strateško mjesto u okviru novog mišljenja »perestrojke« nisu samo potvrdile staru istinu o odnosu socijalizma i rata, nego su najdirektnije potvrdile sposobnost da se dadu novi civilizacijski doprinosi. Ljude se u svijetu ne može prevariti, oni osjećaju koliki su koraci učinjeni prema ideji trajnog mira, koja ne može biti svojina i pravo samo velikih naroda i moćnih sistema, nego stvarnost svakog pojedinca za zemaljskoj kugli.

U tom kontekstu i mi u Jugoslaviji posebno smo zainteresirani za viđenje Evrope od Atlantika do Urala kao našeg zajedničkog doma, u kojem bi sloboda, demokracija i samoodređenje naroda činili krov, a ekonomska integracija, ekološki, tehnološki i mirovni projekti temelje te građevine.

No, očigledno je najteže mijenjati društvene odnose, odnose u prirodi, pa i mentalitete i stara ponašanja. To znamo mi u Jugoslaviji, a, vjerujem, da se sa time suočava i politika sovjetske »perestrojke«.

– Kakvo je Vaše mišljenje o suradnji SKJ i KPSS i gdje vidite rezerve za njeno jačanje i obogaćivanje?

– Suradnja je dobra, redovna, puna uvažavanja i uzajamnog razumijevanja. No, to ne znači da ne bi mogla biti bolja i sadržajnija. U partijskoj suradnji ne bismo smjeli ostajati na pukoj rutini međusobnog informiranja, posjećivanja i držanja predavanja, s eventualnim pomislima na propagandne utjecaje jednih na druge, već više ulaziti u zajednička istraživanja i otvorene debate o problemima razvoja socijalizma i suvremenog svijeta.

– Na kraju, možete li reći nešto i o sebi. Odakle ste i kako ste postali političar?

– Rođen sam u Dalmaciji, pod planinom Biokovo, veoma blizu Jadranskog mora. Otac mi je bio član KPJ već 1919. godine, rudar po Srbiji, pa partizanski odbornik i član narodnog odbora po oslobođenju.

U gimnaziji i na univerzitetu učio sam i studirao, zarađujući sam sredstva za život.

Bio sam sociolog-istraživač, asistent, direktor naučnog instituta, prošao put do redovnog profesora na Univerzitetu u Zagrebu.

Na 13. kongresu SKJ 1986. prvi put sam izabran u CK SKJ i u njegovo Predsjedništvo. Na Univerzitetu mi po zakonu miruje radni odnos, dok sam na sadašnjoj dužnosti.

*Demokratizacija se u Jugoslaviji ne može zaustaviti**

– Tko danas komandira u Jugoslaviji? Danas, po prvi put u historiji Jugoslavije, oružane snage su izašle iz kasarni?

– Kod nas su oružane snage, rođene u doba oslobodilačkog rata, stekle dvije bitne karakteristike: Armija je narodna i isključena je iz nacionalnih prepirki.

Na posljednjim sjednicama Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, pripadnici Armije izjasnili su se za reforme i demokratski razvitak zemlje. Ministar obrane, Veljko Kadrijević, posebno je dao jednu pomalo polemičku izjavu, ali sa vrlo preciznom porukom: Jugoslavija će biti federativna (dakle, sa poštivanjem nacionalnih autonomija) ili je neće biti.

A admiral Simić je upozorio da se politička borba za Jugoslaviju ne može voditi bez oružanih snaga. Uostalom, vrhovna komanda je u rukama kolektivnog Predsjedništva SFRJ. Unutar samih oružanih snaga postoji nesumnjivo orijentacija ka demokratizaciji. Stoga smatram neosnovanim sve špekulacije koje govore o mogućem državnom udaru. Armija bi, dakako, branila ustavni poredak i teritorijalni integritet Jugoslavije.

– Pa ipak, sada »normalizirate« stanje na Kosovu intervencijom oružanih snaga. Može li Savez komunista Jugoslavije prihvatiti, u 1989. godini, političke procese koji podsjećaju na velike procese iz pedesetih godina, i to u vrijeme kada se prije svega diskutira o temi demokratizacije?

Na Kosovu je snažan demografski rast Albanaca izmijenio odnose između raznih nacionalnosti. 1921. godine bilo ih je u Jugoslaviji 400.000, dok ih danas ima oko dva milijuna. Na Kosovu Albanci čine veliku većinu stanovništva, i mnogo toga proizlazi iz takvog razvoja koji teži da od drugih stanovnika Kosova napravi građane drugog reda. Postoji kod dijela albanske nacionalnosti snažna tendencija da se ujedine s Albanijom, i ta nacionalistička tendencija više se puta razbuktavala tokom posljednjih decenija: 1945, 1968, kada je po prvi put

* Razgovor u uredništvu lista »La Repubblica«, Rim, 17. marta 1989. Na osnovu četverosatnog razgovora, talijanski je list priredio ovaj sažetak (koji S. Suvar nije autorizirao) i objavio u broju od 29. marta 1989. godine.

lansirana parola »Kosovo Republika«, i u nemirima 1981. godine. Tada se po prvi put počelo govoriti o kontrarevolucionarnoj situaciji.

Danas se ova tvrdnja o kontrarevoluciji snažnije izražava u Srbiji, a nešto blažim tonom u ostalim jugoslavenskim republikama, ali je ona unijeta u sve dokumente SKJ: kontrarevolucija u smislu da bi albanski nacionalisti prvo, željeli da Kosovo pretvore u republiku, da bi zatim tražili njegovo otcjepljenje od Jugoslavije i na kraju pripojenje Albaniji. Da budem otvoren, Albanija je aktivna u podsticanju takvih tendencija. Otkako su na Kosovu, pred dvadesetak dana, uvedene posebne mjere, uhapšeno je ili stavljeno u kućni pritvor 68 osoba. Jedina izvanredna mjera koju smo poduzeli je uvođenje radne obaveze. Inače, dijelom se slažem sa stranim novinarima da situacija nije tako teška kao što je opisuju novine u samoj Srbiji.

– *Znači, postoji i srpski nacionalizam . . .*

– To je također činilac koji otežava rješavanje kosovskog problema. Porast srpskog nacionalizma na Kosovu, ali i u Jugoslaviji, također djeluje kao kontrarevolucionarni faktor, pothranjuje »problem Kosova« i čini problematičnim uspostavljanje reda. I Savez komunista Kosova (70 posto su Albanci, a 30 posto Srbi) podijeljen je i pokazuje tendenciju da razmišlja na nacionalističkim osnovama. Pada mi na pamet ono što je napisao Lenjin, žaleći se na nedovoljno razumijevanje koje su ruski komunisti pokazivali prema komunistima iz redova drugih naroda: »Začepkaj malo ispod kože ruskog komuniste i otkrit ćeš velikoruskog šovinistu«. To se može reći i za mnoge članove Saveza komunista Jugoslavije, koji bolje odgovaraju na porive vlastitih nacionalizama nego na ono što im nalaže naša komunistička ideologija. U Jugoslaviji je danas, kao uostalom i u drugim socijalističkim zemljama, lako biti nacionalista, ali je teško biti pravi komunist. A nacionalizam utječe kako na albanske tako i na srpske komuniste.

Nitko, međutim, ne želi da Albance stavi u inferiorni položaj, u neravnopravan položaj pri ostvarivanju njihovih prava.

– *Spomenuli ste opasnost od srpskog nacionalizma. Kakva je opasnost od tog nacionalizma u odnosu na Sloveniju (čiju robu bojkotiraju srpski nacionalisti) i Hrvatsku?*

– Bojkt robe iz Slovenije je glupost koja nema velikog značaja. Ja sam uvjeren da će ubrzo prestati, jer je ekonomski nelogičan.

Što se tiče srpskog nacionalizma, moram reći da bi, ako bi se razbuktao, on zaista bio najopasniji od svih. Jer, Srbi su najbrojniji narod u Jugoslaviji i raspoređeni su gotovo po čitavoj zemlji, pa bi njihov nacionalizam mogao stvoriti, i zaista već stvara, ozbiljne teškoće. On može slijediti dva različita puta: ili da pokuša stvarati svoju »zaokruženu« nacionalnu državu i time rušiti Jugoslaviju, ili da Jugoslaviju reorganizira oko Srbije na način da se stvori jedna »srpska« Jugoslavija, koja ne bi više bila »jugoslavenska« kao što je sada, odnosno zasnovana na stvarno federativnim odnosima. Uvjeren sam da se srpski narod

u većini protivi tim nacionalističkim tendencijama. Ali, i kad bi se to ostvarilo, pretenzije srpskog nacionalizma ne bi mogle pobijediti, jer bi im se suprotstavili ostali narodi . . . I hrvatski nacionalizam ima neku svoju snagu i tradiciju: Hrvati čine 20 posto stanovništva Jugoslavije (a Srbi 36 posto) i također su rasuti i izvan Republike Hrvatske. I taj je nacionalizam opasan i u stanju da ruši Jugoslaviju, ali ni on, sam za sebe, neće nikada moći da pobijedi. Postoji, zatim, i slovenski nacionalizam, koji bi u krajnjem slučaju mogao da postigne da se Slovenija otcijepi od Jugoslavije. Ali, uvjeren sam da većina slovenskog naroda nikada ne bi prihvatila tako nešto.

Nacionalističke su tendencije svakako oživjele i narasle. Ali vjerujem da je još uvijek mnogo snažnija i jača stara poruka jedinstva i federativnog uređenja. Nije moguće, ni u današnjoj ni u sutrašnjoj Jugoslaviji, povratiti onu prijeratnu hegemonističku ulogu Srbije koja je ukinuta stvaranjem nove Jugoslavije.

– Vi ipak opisujete jednu situaciju velike napetosti i političke borbe, iz koje nisu isključeni udari. Velike masovne manifestacije koje su u pojedinim slučajevima srušile cjelokupne političke strukture . . . A sve to događa se u okviru partije. Može li se u Jugoslaviji još uvijek govoriti o jedinstvenoj partiji, ili se ona razjedinila na više partija?

– Da, istina je: unutar SKJ postoje oštri sukobi, događaju se rascjepi u skladu s interesima i nacionalnim pobudama. A to se događa zbog toga što se unutar partije nije dovoljno razvila demokracija, i nitko nije obavezan da sluša savezne organe, funkcioneri su, dakle, vezani samo za svoja republička rukovodstva.

– Znači, treba demokratizirati socijalizam. Ali kako?

O tome ćemo raspravljati i na slijedećoj sjednici Centralnog komiteta, predviđenoj za april, i donijeti odluke koje će biti obavezujuće za sve. To neće biti laka debata. Jer, u SKJ postoji snažna tendencija da se problemi rješavaju i prema staroj populističkoj i neostaljinističkoj shemi.

Sto se tiče potrebe za pluralizmom, ni jedna od novonastalih organizacija još nije sebi dala naziv partije, sve su izjavile da žele da djeluju u okviru Socijalističkog saveza. Dosad se, dakle, uklapaju u okvire koje predviđa Ustav, a koji zabranjuje osnivanje novih partija. Radi se o organizacijama građana, koje zasad proklamiraju da ne žele biti klasične političke partije.

Ako bi se, međutim, javile tendencije za ponovno osnivanje starih političkih partija, onda bi to bilo nezakonito, jer naš Ustav to zabranjuje.

To će biti moguće samo ukoliko budemo promijenili Ustav. Moram ipak priznati da sa razjašnjenjima i rješenjima u vezi sa problemom političkog pluralizma malo kasnimo.

– U svakom slučaju, imate primjer Mađarske. Smatrate li da bi SKJ mogao prihvatiti otvaranje ka političkom pluralizmu kao što to ovih dana čini KP Mađarske?

– Istini za volju, sekretar Mađarske radničke socijalističke partije Karol Grosz objašnjavao nam je da se ne radi o tome da bi partija sišla sa vlasti. On je, uostalom, uvjeren da bi MRSP, i na slobodnim izborima dobila najmanje 60 posto glasova.

No, nas historijsko iskustvo upozorava da bi se u Jugoslaviji klasične partije zasnivale na tradicijama i osjećajima nacionalističkog tipa, i da bi to moglo dovesti ne do obnove već do raspadanja Jugoslavije.

U svakom slučaju, mi smo odlučno za to da predložimo mjere koje će voditi ka demokratizaciji. Na primjer, uvesti pravilo da ni u rukovodstvima sindikata, omladine, Socijalističkog saveza ne treba da bude više od 50 posto komunista. Na kraju krajeva, imamo svega dva milijuna članova SKJ u odnosu na još šesnaest milijuna građana sa pravom glasa. Socijalizam u Jugoslaviji ne bi ni politički pobijedio niti bi se mogao održati samo oslanjanjem na članove Saveza komunista.

– Ali, čini se da Jugoslavija koja je godinama predstavljala avangardu u socijalističkom svijetu zbog svog demokratskog razvoja, danas riskira da ostane u pozadini u odnosu na ono što se događa u Budimpešti, Varšavi i Moskvi . . .

– Ne slažem se sa vama. Smatram da je težnja ka demokratizaciji u Jugoslaviji proces koji se ne može zaustaviti. U Jugoslaviji danas postoji dosta konfuzije i dosta konflikata, ali će njena budućnost svakako biti demokratska. Jedini pravi problem je izbjeći da politička debata izazove teže nacionalističke konfrontacije.

– Što mislite o Gorbačovu i njegovoj perestrojci?

– Ne može se sa sigurnošću tvrditi da će perestrojka pobijediti. Ali smatram da je takva politika već dosta postigla, kako na unutrašnjem planu, tako i na planu međunarodnih odnosa. Svjedoci smo dubokih promjena u ponašanju Sovjetskog Saveza, a to je značajna činjenica za čitav svijet, pa i za Jugoslaviju, kao i za razvoj socijalizma u svijetu.

– Dakle, Beograd na Sovjetski Savez više ne gleda kao na prijetnju?

– Apsolutno ne.

– Vi ste nam govorili o snagama koje u Jugoslaviji teže da razjedine zemlju. A snage ujedinjenja?

– Vjerujem da je najveći faktor jedinstva novije historijsko pamćenje koje je živo u jugoslavenskim masama. To je historijsko pamćenje koje je počelo da se formira 1941. godine, pojam Tita na jugoslavenskoj sceni. Uprkos svim sukobima i napetostima koji danas pogađaju zemlju, uvjeren sam da jugoslavenske mase neće dozvoliti temeljne promjene i radikalne zaokrete u odnosu na liniju i političke ideale koji su postavljeni u Titovo vrijeme. A činili smo mnoge greške, na primjer i te, što smo mislili na političku integraciju a nedovoljno na ekonomsku integraciju zemlje.

– Sto mogu učiniti Evropska ekonomska zajednica i Italija da bi pomogle Jugoslaviji?

– Mislim da je Italija od svih zemalja EEZ pokazala najviše spremnosti da pomogne Jugoslaviji. Pomoći nam znači, prije svega, pomoći da se bolje ekonomski integriramo u Evropu. Naš je zadatak da smirimo političku debatu i da ponovo uspostavimo klimu povjerenja u odnosu na našu zemlju, da bismo na taj način stvorili preduvjete za širu integraciju s Evropom, kako Zapadnom tako i Istočnom, jer, meni se dopada formula Gorbačova prema kojoj je Evropa domovina svih njezinih naroda.

*Historija će protagoniste suđenja Titu ponovo baciti na smetlište**

U 26, 27. i 28. tomu Sabranih djela Josipa Broza Tita sadržani su njegovi javni istupi i dokumenti, koje je potpisivao ili su vezani uz njegovo djelovanje od polovice januara do početka jula 1945. godine. Tito je u oslobođenom Beogradu i rukovodi borbama do oslobođenja čitave naše zemlje 15. maja, obavlja državničke poslove, kao i dužnosti na čelu KPJ, ovjenčan slavom vođe NOB-a, maršala na čelu oslobodilačke armije od 810 hiljada ljudi i tvorca nove Jugoslavije. Trebalo je okruniti pobjedu NOB-a, učvršćivati i razvijati novu narodnu vlast i državu, djelovati u pravcu njezinog konačnog međunarodnog priznanja, suzbijati kontrarevolucionarne otpore i planove, brinuti se o podmirivanju najnužnijih potreba napaćenog naroda i o obnovi porušene zemlje.

Od kraja januara do početka marta Tito vodi diplomatsku bitku, na osnovu njegovog sporazuma sa Šubašićem iz juna i novembra 1944. za imenovanje i sastav kraljevskog namjesništva, da bi 7. marta postao predsjednik Ministarskog savjeta i ujedno ministar narodne obrane. Time je okončan, međunarodnim okolnostima uvjetovan, formalni dualizam vlasti, nakon čega je uslijedilo i formalno priznanje Demokratske Federativne Jugoslavije od strane SAD, Velike Britanije i SSSR-a, a onda i drugih zemalja. U tom smislu, Tito je postigao još jednu veliku pobjedu, ovog puta na međunarodnom planu, a da su poštovane sve historijske odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Početkom februara konferencija u Jalti donosi svoje odluke o Jugoslaviji. Od 5. do 20. aprila Tito je u posjeti Sovjetskom Savezu, a 11. aprila potpisuje Ugovor o prijateljstvu, uzajamnoj pomoći i poslijeratnoj suradnji.

16. januara Tito je posjetio Sremski front, a 1. marta objavljuje odluku o preimenovanju NOVJ u Jugoslavensku armiju i Vrhovnog štaba u Generalštab.

Među dokumentima tog vremena, objavljenim u ovim tomovima, mnogi, bilo vojni bilo državni, bilo partijski, imaju trajni značaj za našu historiju, uključujući i one koji se odnose na bitku za zapadne granice naše zemlje, uključujući i tršćansku krizu.

* Riječ na promociji 26, 27. i 28. toma Sabranih djela J.B. Tita, u Domu JNA u Beogradu, 31. marta 1989.

Od januara do jula održano je, koliko je zabilježeno, šest sjednica Politbiroa CK KPJ, na kojima je razmatrana politička situacija, stanje na Kosovu i Metohiji, razgraničenja između pojedinih federalnih jedinica, reorganizacija partijskog aparata. Tito je krajem januara, zbog balističke pobune, uveo vojnu upravu na Kosovu, a ukinuo takvu upravu u Vojvodini, koja je bila uvedena 17. oktobra 1944. godine.

Tito 12. maja istupa na Osnivačkom kongresu KP Srbije, 27. marta govori u Beogradu, 9. maja govori preko Radio-Beograda u povodu konačne pobjede, 19. maja drži govor u Varaždinu, 21. maja u Zagrebu, 26. maja u Kumrovcu i Ljubljani, 31. maja u Celju, 4. juna u Zagrebu ranjenicima, 5. jula u Osijeku. Ima brojne susrete i razgovore s delegacijama iz oslobođenih i neoslobođenih krajeva, ženama, radnicima, omladincima, pionirima, ranjenicima, sa stranim delegacijama i novinarima, sa svećenstvom.

Tri toma Titovih radova koje danas promoviramo svjedoče o trijumfu naše narodnooslobodilačke borbe, prelasku nove Jugoslavije iz rata u mir, njezinoj i formalno zadobijenoj međunarodnoj afirmaciji i usmjerenju na konačno ustavno konstituiranje, o prvim danima i mjesecima života u miru, makar u bijedi, a sa neopisivim entuzijazmom naroda, omladine i vojske. To je presudno formativno vrijeme za našu budućnost, pa utoliko i za ono što je ova zemlja i postigla i proživljavala u proteklih četrdeset i pet godina.

Tito u tom vremenu izgovorio i riječi koje bi nas upravo danas trebale i podsjećati i usmjeravati. On ja na Osnivačkom kongresu KP Srbije, među ostalim, rekao:

»Mi imamo federativnu Jugoslaviju zbog toga što postoji više naroda: Hrvati, Srbi, Slovenci, Makedonci, Crnogorci, imamo i Bosnu i Hercegovinu gdje žive Hrvati, Srbi i Muslimani. Ali kada bismo mi sada išli po liniji manjeg otpora, da svaki u svome okviru stvara jednu snažnu federalnu jedinicu, Hrvatsku, Srbiju itd. na račun druge, to bi bilo pogrešno. Mi stvaramo jednu državu – Jugoslaviju, u kojoj svaki narod ima svoja prava i potpunu ravnopravnost. U tome i jeste suština: da iz njih, iz više federalnih jedinica, stvorimo jednu snažnu jugoslovensku nacionalnu državu. Na tome se zasniva i ono drugo pitanje, druga zadaća –jedinstvo i bratstvo naroda Jugoslavije. Baš takvu državu, baš takvu Jugoslaviju treba da sačuvamo. Uvijek će biti elemenata razдора. Baš zato komunisti Hrvatske, Srbije, Bosne i Hercegovine i ostalih pokrajina, moraju biti ona spona koja će sačinjavati to jedinstvo i bratstvo. Oni moraju biti elementi koji će ujedinjavati sve u jednu cjelinu (...) Nije Trst samo slovenački, nego i jugoslovenski. Nije Rijeka samo hrvatska, nego i jugoslovenska. Nije Beograd samo srpski, nego i jugoslovenski (...)

Nedavno sam primio delegaciju s Kosova i Metohije i upitao ih kako je kod njih. Oni kažu – dobro. A ja im kažem: 'Kad bi bilo dobro, ne biste vi došli kod mene'. E, tada mnogi rekoše da nije dobro i počеше pričati kako im pale i oduzimaju imovinu. Ja im razložim našu po-

litiku: 'Mi znamo da ste vi pošli u njemačku vojsku, da ste se borili protiv nas, ali to ne znači da mi sad pozivamo vas na odgovornost. Mi znamo da ste bili zavedeni, da niste svi koljači i zlikovci, da vas je 90 posto bilo zavedeno i da je sada na nama red da vam pomognemo, da vam objasnimo šta mi hoćemo. Mi nećemo da Šiptari na Kosovu budu građani drugorazredni ili trećerazredni. Mi hoćemo da imate svoj jezik, svoje učitelje, da se osjećate kao u svojoj zemlji.' I kad im se tako objasni, onda se slažu s nama.«

Gotovo da bismo mi, koji smo komunisti ili sebe takvima držimo, patrioti, progresivno i humanistički usmjereni – o nacionalistima svih vrsta, mračnjacima, srbofobima, hrvatofobima, slovencofobima, nosiocima mržnje prema Albancima, itd. i svim drugim vrstama mračnjaka, koji su se, na žalost, umjesto da su iščezli, u našim danima toliko namnožili i toliko rušilački na nas usmjerili, da nam, a s obzirom i na našu zarobljenost strastima i predrasudama i s obzirom na naš opor-tunizam i kukavičluk, prijete i samim poništavanjem svega onog što su Tito i partizani, i milijunske žrtve iz redova naših naroda i narodnosti, krvlju izvojevali – dakle, gotovo da bismo svi morali te Titove riječi znati napamet i dnevno se ponašati u skladu s njihovim sadržajem i smislom.

27. marta 1945. godine, evocirajući značaj tog dana 1941. godine, Tito je, kratko poručio: »Na nama koji smo ovdje i koji smo ostali živi, na svima nama jeste da čuvamo te tekovine plaćene s toliko mnogo krvi.« Mogli bismo iz današnjeg ugla dodati: *na nama je da ne dopustimo da nam snage nacionalističkog ludila i genocidnih pomisli i planova sruše historijske tekovine Titovog vremena, oružane i mirnodopske socijalističke revolucije, pa i da spriječimo da u ovoj zemlji ponovo poteku potoci ljudske krvi.*

U Zagrebu 21. maja 1945. Tito na velikom narodnom mitingu govori o tome kako mnogi ne shvaćaju što to znači federativna Jugoslavija, federalna Hrvatska, federalna Srbija itd. I naglašava:

»Ne znači to povući granicu između ove i one federalne jedinice, pa ti preko radi šta znaš i šta možeš, a ja ću ovdje kako znam. Ne! Te granice, da ih tako prikažem, treba da budu nešto slično kao što su one bijele crte u mramornom stubu. Granice federalnih država u federativnoj Jugoslaviji nijesu granice razdvajanja nego granice spajanja. Šta znače federalne jedinice u našoj novoj Jugoslaviji? Ne smatramo to spletom malih država, nego to ima više karakter administrativni, slobodnog upravljanja sobom (. . .) To je zajednička kuća, jedna cjelina, ali unutar ima svaki da gospodari na svome, da se razvija kulturno i ekonomski u novoj federativnoj Jugoslaviji.«

Uskoro će devet godina da smo ostali bez Tita, a da nismo sigurni da onih koji to o čemu je Tito govorio u praskozorje nove Jugoslavije danas nema čak i više nego ih je bilo tada. Zar ćemo dopustiti da se historija ponavlja u svom tragičnom izdanju, zar ćemo ikada dopustiti da od titovske Jugoslavije ostanu samo ruševine na zgarištu novih bra-

toubilačkih obračuna. Zločinačka pucnjava po Kosovu na same temelje ove zajednice više je nego opominjuća.

I još jedan citat iz Titova govora u Osijeku (5. juna 1945) gdje upozorava da bratstvo i jedinstvo ne smijemo oslabiti i dopustiti da dođe i do najmanjih međusobnih trzavica: »Ne radi se više samo o ujedinjavanju u jednu državu nego i o duhovnom ujedinjavanju. Svaki Srbin, Hrvat, Slovenac, Makedonac, Crnogorac treba uvijek da zna da je građanin zajedničke domovine, nove federativne Jugoslavije, slobodan u svojoj federalnoj jedinici.«

U zajedničkoj kući naših naroda i narodnosti, koja je podignuta pod Titovim vodstvom, graja i svađe, stiskanje pesnica i psovke uzeli su toliko maha, da podrhtavaju i zidovi i krov i temelji. Moramo s tim prestati i u ime Tita i kolona boraca koje je on predvodio u borbi za tu zajedničku kuću, za njezinu socijalističku perspektivu i za njezino dostojno mjesto među kućama svih naroda svijeta. Štošta smo okrnjili, dopustili smo nalete termita i uskrsnuća mnogih aveti prošlosti, koji bi htjeli da pogase sva svjetla u toj kući i da je pretvore u balkansku krčmu u kojoj će doći do rusvaja.

Ipak, smoći ćemo snage za nove preokrete nabolje, inspirirani i Titom i našom novijom historijom, kojoj je on od pojedinaca utisnuo najveći, historijski neizbrisiv pečat.

Govoreći o Titovim radovima, o Titu i njegovoj ulozi u historiji naše zemlje, mi to ne trebamo činiti reda radi, iz nekakvih pobožnih razloga, niti pak s nekakvim pobudama da Tita i ono što je on činio, a i što je ova zemlja u njegovo vrijeme postizala i značila jedino veličamo, već upravo iz potrebe da sačuvamo i dalje razvijamo osnovnu strategiju naše socijalističke revolucije i socijalistički federativni karakter Jugoslavije.

Na Tita danas, čak sve više, jurišaju razni »demistifikatori« naše novije historije, odnosno protagonisti »detitoizacije«, a posebno ga optužuju agresivne nacionalističke snage, da je tobože radio protiv pojedinih naših naroda, da je sprečavao da oni budu svoji na svome u avnojskoj Jugoslaviji, čiji je upravo on bio glavni arhitekt i gotovo četiri decenije i glavni kormilar. Nije dovoljno reći da je to apsurdno. Historija će i takve protagoniste suđenja Titu ipak ponovo baciti na svoje smetlište, odakle su i došli, privremeno uskrsnuli. A Titu nitko nikada neće moći oduzeti mjesto ujedinitelja naših naroda i narodnosti, na programu i perspektivi socijalizma i njihovog bratstva i jedinstva, mjesto najvećeg čovjeka njihove zajedničke, pa i pojedinačne historije, čovjeka koji spada i među one ličnosti svijeta koje su obilježile naše stoljeće.

Mnogo toga se promijenilo i u društvu i u svijestima ljudi, što pretpostavlja i drugačiji senzibilitet u odnosu na Tita, njegovo djelo i vrijeme. Nije nam potrebna njegova idolatrija, ali posve sigurno nije moguće izbrisati sve što je on ne samo značio već i znači i značit će u historijskom pamćenju naših naroda i naše radničke klase, one goleme

većine ljudi ove zemlje kojima su na srcu socijalizam i Jugoslavija, odnosno socijalizam u federativnoj Jugoslaviji.

Dužni smo na to podsjetiti i u ovakvoj prigodi, kada se objavljuju novi tomovi Titovih sabranih djela.

Rekao bih, na kraju, da priređivači i izdavači tih djela zaslužuju priznanje za trud i savjesnost, usprkos teškoćama razne prirode s kojima se susreću.

*Nedopustivo je u ime »svog« naroda optuživati druge narode**

Inicijativa da se sazove izvanredni kongres pojavila se prvi put u historiji Saveza komunista Jugoslavije. Ona je statutarina, ali je njezino obrazloženje neprihvatljivo, jer se u biti svodi na osudu rukovodstava SKJ, prije svega CK SKJ, a to se pak onda uklapa u kampanju koja se već duže, a da se ne biraju sredstva, vodi u pojedinim dijelovima Saveza komunista Jugoslavije u sklopu provođenja i forsiranja dovršavanja tzv. antibirokratske revolucije i u ime naroda.

Kada se pak pozivaju na narod, neka rukovodstva Saveza komunista misle, izgleda, samo na »svoj« ili »svoje« narode i zaboravljaju da postoje i drugi narodi i njihova rukovodstva i da je inače u najmanju ruku nedopustivo u ime svog naroda ili svojih naroda optuživati i druge narode da pristaju uz kontrarevolucionarne težnje, a druga rukovodstva, pa i CK SKJ, da su uporišta birokratske kontrarevolucije, da su njezine tvrdave koje treba pod hitno srušiti. *Prijeti se i izvozima narodnih mitinga u druge krajeve zemlje, dolascima u goste onih koje nitko ne zove, zapravo kaznenim ekspedicijama, najavama da će se narod probuditi i u drugim republikama, svrgnuti tamošnja rukovodstva*, pa čak i potjerati sa njihovih radnih mjesta novinare koji su im u službi, itd.

U našem političkom i javnom životu imamo u posljednje vrijeme veliku i duboku plimu demokratizacije, koja se ne dá zaustaviti. Ali se istovremeno pod firmom demokracije odigravaju i neki vrlo zabrinjavajući nedemokratski procesi i širi praksa koja, u ime naroda, jedna rukovodstva instalira kao omiljena, prava, poštena, i koja su u apsolutnoj slozi i ljubavi sa narodom, a druga kao odnarođena, do kraja birokratska, antijugoslavenska, čak i kontrarevolucionarna, a ako i nisu takva, onda su oportunistička, nisu za demokraciju, boje se naroda i narodnih raspoloženja i želje, boje se da im se ne »dogodi narod«.

U političkom životu stekli su, na žalost, pravo građanstva postupci i »tehnologije« koje polaze od shvaćanja da je sve dopušteno što tobože narod hoće, a narod opet hoće ono što »mi« hoćemo, ovo »naše«, a ne ona druga, tuđa, nenarodna rukovodstva, pa i CK SKJ, u kojem je tobože zavladala neprincipijelna koalicija, narod hoće ono što »mi« kažemo da hoće i na onim kolosijecima na koje ga mi upućujemo, me-

* Riječ na sjednici CK SKH, 11. aprila 1989.

todama spontane organiziranosti. Bilo to legitimno ili ne, institucionalno ili ne, opravdano ili ne, glavno je da se ostvare »naši« ciljevi, jer onda tako i mora biti. U tom smislu, na mitinzima ćemo najavljujivati hapšenja, a to su pojedinci i činili. A da se tako postupa, to je bar u Evropi danas kuriozitet i to je jedan od povoda da i Evropa i svijet sa sve više skepse i zabrinutosti promatraju politička zbivanja u Jugoslaviji.

Radi se uvelike i o logici prijekog suda, lako obećane brzine i neprestanog pronalaženja neprijatelja i krivaca. A ona, dakako, ne vodi ni prema više demokracije i slobode u ovoj zemlji, niti potiče veću proizvodnju, bolji rad, okretanje rješavanju teških problema i savladavanju iskušenja u kojima se ova zemlja nalazi.

Na tlu te logike su i zahtjevi za izvanrednim kongresom kao kongresom »generalne smjene« svih osim onih koji uživaju podršku naroda, pa ih, recimo, i ne treba birati između više kandidata. Može i akklamacijom!

Savez komunista Jugoslavije na svojoj se Konferenciji u maju prošle godine odlučno opredijelio za put reformi, za demokratizaciju i sebe i društva, za samoupravni politički pluralizam, za javnost politike, itd. Linija prijekog suda, diktata, lažnih politizacija nije pomogla, ne pomaže i neće pomoći da se takva orijentacija oživotvoruje. Naprotiv, ona je ruši, ona iscrpljuje energije i troši strpljenje ove zemlje, radničke klase i naroda na jedan prazan način, i duboko je dezintegrativna. Na 17, 19. i 20. sjednici CK SKJ mi smo reformsku orijentaciju pokušavali dalje razrađivati i opredijeliti se za praktične korake, za stvarni početak reformi, ali su uvijek nanovo naprijed spomenute tendencije u političkom životu djelovale u biti paralizirajuće.

A inače je normalno sazrijevalo uvjerenje kod svih da 14. kongres SKJ treba sazvati ranije upravo zbog hitnosti reforme prije svega samog Saveza komunista, ne, dakako, u pravcu njegovog pretvaranja u nekakvu populističku i neostaljinističku partiju već, naprotiv, u pravcu njegove duboke demokratizacije i osposobljavanja za nove inicijative u traženju odgovora na pitanja, kakav socijalizam hoćemo i kakvu Jugoslaviju hoćemo, polazeći od toga da nje u budućnosti nema ako nije socijalistička i federativna.

Odgovornost CK SKJ i republičkih i pokrajinskih rukovodstava Saveza komunista u današnjim njihovim sastavima od 13. kongresa SKJ naovamo velika je i njihov rad treba da bude predmet oštre kritike i na idućem kongresu i u susret njemu. No, ne može se prihvatiti podjela na ona rukovodstva koja su tobože nosioci birokratske kontrarevolucije i na ona koja na čelu naroda provode tobožnju revoluciju protiv birokratske kontrarevolucije!

I nije u pitanju ni promjena kadrovskog sastava. Govorim napamet, ali sa sigurnošću se može reći da će se na kongresima i konferencijama ove jeseni u ta rukovodstva izabrati i 90 posto novih ljudi. Uostalom, sva ta rukovodstva sada imaju 1050 članova, a iz njih je, na ovaj

ili onaj način, u posljednje vrijeme već otišlo 270 ljudi i toliko novih došlo.

A iluzorno je pomišljati da CK SKJ netko može »osvojiti« na juriš, namećući eventualna rješenja koja bi mu osigurala mehaničku većinu i provođenje politike kako ju je dotični ili netko od rukovodstva zamislio, da su mogući majorizacija i diktat. Sve ćemo raditi, i morati raditi prema odredbama sadašnjeg Statuta SKJ, a i izmjene u Statutu moguće su samo na statutaran način.

Prema tome, kongres treba pripremati, u preostalom kratkom vremenu, na radan, odgovoran i posve demokratski način, a da svi do kraja budemo okrenuti stvarnom ulaženju u reforme. Čekaju nas teške godine njihovog provođenja. Već prve mjere novog SIV-a, premda praktički posve ograničenog dometa, ulijevaju povjerenje da će i on nositi značajne inicijative. Ali, ni jedno posebno tijelo ne može iznijeti teret reformi, već je neophodna stvarna reformska svijest i klima u čitavoj Jugoslaviji, da svatko ponese svoj dio napora i odgovornosti.

U političkom pogledu najteže će pak biti suzbiti razorna nastupanja nacionalizma. Danas, naime, nacionalizmi potresaju Jugoslaviju, i suočeni smo i u Savezu komunista Jugoslavije s opasnim nametanjima nacionalnih programa i lansiranjem nacionalnih vođa. To moramo suzbiti po cijenu očuvanja Jugoslavije na avnojevskim i titovskim osnovama. Opsjednutost nacionalnim državama unutar Jugoslavije, koja Jugoslaviju slabi i razara, ne vodi nikamo nego u katastrofu, u sukobe bez kraja, odnosno i sa krvavim bilancama. I nije posrijedi samo albanski separatistički nacionalizam, ma koliko njegovo djelovanje bilo kontrarevolucionarno, a učinci tog djelovanja krajnje teški i tragični. Kada bi posrijedi bio samo albanski nacionalizam, pa ma koliko opasan, snage socijalizma u Jugoslaviji lakše bi ga i lako savladale. Svi nacionalizmi danas, kao što su to htjeli i jučer, nastoje razbijati Jugoslaviju, ili je preuređivati po svojoj mjeri i računici.

Tek nas čeka vrlo teška borba protiv tendencija preuređenja Jugoslavije bilo u pravcima jačanja separatističkih i konfederalističkih tendencija ili pak unitarističkih i hegemonističkih. Stvari će se raščistiti i u pripremanju i donošenju novog Ustava. Ako krenu reforme, zapravo jedna jedinstvena, a dublja i dalekosežnija društvena reforma, onda ćemo imati uspjeha i u izjašnjavanju kakvu Jugoslaviju hoćemo i u njenom uređivanju s jedne strane na avnojevskom kontinuitetu, a s druge u skladu s potrebama da jugoslavenska federacija djeluje s neophodnim nadležnostima koje sa svoje strane osiguravaju jednako funkcioniranje pravne države u svakom njenom kutku i pridonosi razvoju proizvodnih snaga i socijalističkih proizvodnih odnosa.

A ničim se ne smiju dovesti u pitanje ni nacionalne slobode i prava svih, ravnopravnost naroda i narodnosti, bratstvo i jedinstvo. Svaka naša republika treba da bude jaka i stabilna, bez obzira na broj stanovnika, prostranstvo, ekonomsku i kulturnu razvijenost. Jer, to je uvjet da i Jugoslavija bude stabilna i jaka. Sve bi republike morale biti

jake, jer je u tome i garancija snage Jugoslavije. *Ali je za sve najvažnije da Jugoslavija ne bude slaba, odnosno da snaga ni jedne republike ne ide na uštrb Jugoslavije.*

I još nešto važno, a o čemu sam već javno govorio: Jugoslavija, dok je i koliko je socijalistička, ne može imati ni srpski, ni hrvatski, ni slovenski ni ičiji posebni pečat: nitko u njoj ne može imati primat. *Jugoslavija mora biti jugoslavenska, da bi podjednako bila i hrvatska i srpska, makedonska, crnogorska itd.* Nitko nema više prava na Jugoslaviju, niti prava da je više svojata, ona je domovina svih naših naroda i narodnosti i ona im je svima ipak podjednako potrebna.

No, o ovim pitanjima поближе ćemo razgovarati uskoro i na sjednici centralnih komiteta.

Podržavam stavove Saveza komunista Hrvatske, pripremljene za ovu sjednicu i ono što je ovdje rečeno i u uvodnoj riječi. To govori o radnoj orijentaciji na pripreme i kongresa SKH i kongresa SKJ, kroz akciju i daljnju demokratizaciju partijskog života, odlučivanja i biranja kadrova. Politika Saveza komunista Hrvatske mora biti i principijelna i odgovorna i jasna i odlučna, da bi on pridonosio takvoj istoj politici koja je potrebna čitavom Savezu komunista Jugoslavije. Ne može biti posrijedi ni šutnja Saveza komunista Hrvatske, ni njegov doprinos neproduktivnim svađama, ni njegovo ulaženje u kompromise, koalicije i nagodbe. Dužnost je komunista Hrvatske da se bore za socijalistički progres i ove republike i čitave zemlje, povezujući se s progresivnim i kreativnim snagama i u Republici i u čitavoj zemlji.

*Ni konfederativno razmrđavanje ni hegemonizam**

Nemam pripremljen govor i neću dugo govoriti.

Zahvaljujem Saboru na ovom povjerenju. Postupak predlaganja kandidata za člana Predsjedništva SFRJ u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj bio je, u okviru postojećih ustavnih mogućnosti, doista demokratski.

U dvije naše republike išli su i dalje, na referendum, a skupštine su one koje konačno biraju. Možda bi bilo dobro da smo i mi na to išli, ali ja ne sumnjam u to da se raspoloženje građana naše republike i raspoloženje Sabora ne bi poklopilo.

Sutra je, stjecajem okolnosti, sjednica Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (sjednica CK SKJ nije održana 14, već 17. V. 1989 – napomena priređivača). Na njoj imam i uvodni referat. Tema je preobražaj Saveza komunista. Štošta što bih mogao reći danas, reći ću sutra, a prije svega o tome kakav socijalizam i kakvu Jugoslaviju želimo i moramo imati u budućnosti i kako da se i Jugoslavija i socijalizam u njoj razvijaju i jačaju.

Ovo su vrlo teška vremena za nas i mi smo u vrlo teškoj situaciji. U godinama koje su pred nama, uključujući i ovaj petogodišnji mandat – a ne znači da se ne može dogoditi da i ja ne ostanem na njemu u svih pet godina, jer jačat će, sasvim sigurno, javna kontrola politike i utjecaj građana na politiku, pa svatko tko ne bude zadovoljavao, morat će ići i ranije – vodit će se jedna velika i teška bitka za duboku, dugoročnu društvenu reformu socijalizma na osnovnom kontinuitetu strategije jugoslavenske socijalističke revolucije i na osnovnim dostignućima našeg socijalizma iz Titova vremena.

Država treba da jača u onome u čemu je do sada bila slaba, a naprotiv da prestane raditi one stvari koje je do sada radila, a nisu njene. Prvenstveno u privredi, u slobodi privređivanja i u slobodi ponašanja i radnika i proizvođača i svih stvaralaca materijalnih i duhovnih dobara i privrednih subjekata. Naprotiv, država treba, kroz svoj skupštinski i delegatski sistem, preko svojih izvršnih organa, da jača ma-

* Riječ u Saboru SR Hrvatske poslije izbora za člana Predsjedništva SFRJ, 13. aprila 1989.

kroekonomske funkcije, odnosno ne da jača, već da ih adekvatno vrši.

Predsjedništvo, u kojem ću i ja biti, striktno će se, nadam se, zalagati za poštivanje Ustava i zakona, ne prekoračujući ni u čemu svoje kompetencije i igrajući onu ulogu koja se od njega očekuje.

Mi u Jugoslaviji moramo postići – to je pitanje biti ili ne biti – pravnu državu koja će jednako funkcionirati u svakom njenom dijelu. Nezamisliva je Jugoslavija u kojoj bi demokracija cvala u jednom njenom dijelu, a u drugom se pucalo i proljevala krv.

U tom smislu, i ja sam s uzbuđenjem, kao, vjerujem, i drug Runjić, slušao i poruke, koje je vjerojatno pogađajući misli i očekivanja svih vas ovdje, izgovorio drug Maštruko, kao što su mi bili prihvatljivi i istupi druga Gabrića i druga Filipovića, jer su odraz raspoloženja u Saboru.

Mi ćemo u ovim godinama, u kojima ću biti u Predsjedništvu SFRJ, raditi novi Ustav Jugoslavije. Mnoge će se stvari redefinirati, postaviti na nov način, ali jedno je sigurno – Jugoslaviju nitko, ako i bude htio, ne snagom Predsjedništva SFRJ i ne snagom države kao takve, nego snagom svih njenih građana i snagom svih njenih naroda i narodnosti – neće moći preurediti tako, ako bi i htio, da ona ne bude na titovskim i avnojevskim osnovama.

Mi to moramo ponavljati.

U ovoj zemlji nitko nikome neće ni ubuduće moći diktirati.

Osobno, oslanjajući se i na ovaj Sabor i na raspoloženje radnih ljudi i građana Socijalističke Republike Hrvatske, ali *ne želeći nimalo da djelujem kao neki sebični republikanac u ime ove republike već da se borim za jugoslavenska rješenja i opcije, beskompromisno ću se, koliko god budem mogao, suprotstavljati svim tendencijama kako separatističkog i konfederalističkog razmrđavanja Jugoslavije, tako i težnjama da se ona eventualno preuredi po nečijim hegemonističkim receptima.*

Svi mi tu moramo računati na dubinsko i historijsko pamćenje narodnih masa i radnih ljudi ove zemlje od Triglava do Đevđelije.

Želio bih još nešto kazati: mi sada, u ovim godinama presudnim za nas, moramo prije svega voditi računa o pojedincu, o čovjeku kao pojedincu. Prošlo je doba herojskog socijalizma kada su narodne mase značile sve, a pojedinac gotovo ništa. Stvaralački život i bolji život svakog čovjeka, svake društvene grupe u socijalističkoj demokraciji koja mora nezaustavljivo napredovati, značit će sve više i značit će jednog dana, u novom socijalizmu – sve. Riječ je o stvaralaštvu ljudi u privredi, u kulturi, znanosti, u svim oblastima društvenog života. A u prvi plan mora ići motivacija ljudi.

I ja sam – zašto i to ne priznati – bio zaljubljen u koncepciju udruženog rada. A tko od nas nije bio! Netko je ranije, a netko kasnije shvatio da ne možemo pukim željama i voljom, bez diktata svjetskog tržišta, bez epohalnih zakonitosti robne proizvodnje, dalje razvijati so-

cijalizam u našoj zemlji. Socijalizam je proveo tu elementarnu industrijalizaciju, urbanizaciju i ne može više napredovati na autarkičnom konceptu državne distributivne privrede. Svi se mi moramo boriti za motivaciju čovjeka, zato da on što bolje i što više radi, ali i da mnogo više i ima, vodeći računa i o tome da naše društvo ne ide u pravcu produbljivanja klasnih razlika i klasnih suprotnosti, već ipak njihovom smanjivanju.

Naši dalekosežni socijalistički ciljevi ostaju isti, a naši etapni ciljevi, naši instrumenti društvenog razvoja, moraju se u koječemu mijenjati, i to smo mi i shvatili, opredjeljenjem za ove tri reforme.

I to da se razvija društvena proizvodnja, ali da se razvija i poštenu rad ljudi u privatnom sektoru, da naši seljaci koji su nam toliko potrebni kao proizvođači hrane dođu na zelenu granu, da se razmaše inicijativa, da se razvija i mala privreda, bila ona društvena ili privatna, itd., itd.

To bi zasad bilo sve.

Dužnost mi je da se zahvalim mom drugu i prijatelju od studentskih dana Anđelku Runjiću na, kako da kažem, fer pleju u cijeloj ovoj, ako se smije tako nazvati, principijelnoj utakmici za biranje u Predsjedništvo SFR Jugoslavije, pa i svoj desetorici drugova – nije na žalost bilo drugarica – koji su bili u »polufinalu«, a onda i svima koje su naše bazične organizacije predlagale, a bila su evidentirana 72 imena.

Koristim priliku da se i u osobno, a u ime Sabora je to učinio drug Crkvenac, zahvalim drugu Josipu Vrhovcu na njegovom doprinosu u Predsjedništvu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u proteklih pet godina. Kao predsjednik Predsjedništva CK SKJ u posljednju nepunu godinu dana bio sam također član Predsjedništva SFRJ, pa sam i neposredni svjedok koliko se Josip Vrhovec istrajno u tom Predsjedništvu borio na kursu titovske politike, i koliko se principijelno postavljao, a koliko je i on bio izložen, posebno u posljednje vrijeme, neprincipijelnim kampanjama i napadima.

Još jednom svima zahvaljujem.

Pred ovaj Sabor ću doći kad god me pozovete, ali i kada me ne pozovete – kada osjetim potrebu da razgovaramo, da polažem račun, a isto tako s punom odgovornošću djelovat ću kao član Predsjedništva SFRJ prema čitavoj Jugoslaviji.

*O osnovnim pravcima preobražaja Saveza komunista Jugoslavije**

Savez komunista Jugoslavije već je u počecima socijalističkog samoupravljanja, na svom Šestom kongresu 1952, proklamirao da će djelovati kao idejna i politička snaga neposredno u redovima radničke klase i naroda, povezana sa svim drugim organiziranim socijalističkim snagama našeg društva, i da će se tako potvrđivati kao avangarda u povezivanju i prožimanju revolucionarne teorije i prakse. U Programu SKJ i u drugim dokumentima, kao i na kongresima od Šestog do Trinaestog, takva je uloga Saveza komunista naglašavana, a donekle i razrađivana. U praksi on je ipak više-manje djelovao kao partija na vlasti, koja se oslanjala na državu, a manje na radničku klasu i druge stvaralačke snage društva, više je sebi podređivao druge društveno-političke organizacije nego što se ponašao kao nosilac inicijativa i prijedloga, za koje se bori argumentima i primjerima vlastitog djelovanja i ponašanja.

Savez komunista nije se do dana današnjeg oslobodio svijesti i prakse direktnog ili indirektnog služenja polugama vlasti i institucijama sistema, umjesto da djeluje prije svega među stvaralocima materijalnih i duhovnih dobara, pridobijajući ih za svoje vizije i konkretna opredjeljenja. Ostao je zarobljenik etatističke i birokratske prakse, kao uostalom, uz sve razlike koje nisu beznačajne, i druge radničke i komunističke partije koje su na vlasti u današnjim socijalističkim zemljama.

Ako se ne oslobodi tereta još i uvelike etatizirane i birokratizirane organizacije, Savez komunista Jugoslavije neće moći uspješno obavljati svoju ulogu u novim okolnostima koje nameću nove, drugačije zadatke. Neki od tih zadataka već su naznačeni na Trinaestom kongresu SKJ, Konferenciji SKJ i na 17. i 19. sjednici CK SKJ. Politička mobilizacija Saveza komunista na savladavanje određenih kontrarevolucionarnih tendencija pridonosila je jačanju idejnog i akcionog jedinstva, a čemu su posebno pridonijele 9, 16. i 17. sjednica, određujući zadatke čitavog SKJ u odnosu na Kosovo. Ukoliko SKJ ne istraje na ostvarivanju svoje politike još će više slabiti njegov utjecaj na društvena zbivanja, njegova snaga kohezivnog političkog činioca u Jugoslaviji, njegova

* Uvodna riječ na 22. sjednici CK SKJ, 14. aprila 1989.

privlačnost posebno za radnike, inteligenciju i omladinu. A upravo te skupine – zbog posljedica krize socijalističkog razvoja koja se posljednju deceniju sve više produbljavala – pokazuju veliko nezadovoljstvo stanjem i odnosima u društvu i veliko razočaranje i u sam Savez komunista.

Preobražaj Saveza komunista proizlazi prije svega iz potrebe da se ponovo izdigne na visinu vlastitog programatskog opredjeljenja: da bude vizionar i nosilac inicijativa u socijalističkom razvoju jugoslavenskog društva i da se potvrđuje sposobnošću pridobijanja i okupljanja oko svojih programa progresivnih i stvaralačkih snaga. Jugoslavensko društvo suočeno je s nerazriješenim protivurječnostima ranijih etapa razvoja i sa izazovima već dostignutog stupnja razvijenosti proizvodnih snaga i odnosa i razvoja privrede, nauke i tehnologije u svijetu. Na određenje uloge i zadataka Saveza komunista Jugoslavije utječe i sve veća povezanost zbivanja i odnosa u jugoslavenskom društvu s onima u suvremenom svijetu, u Evropi i u drugim socijalističkim zemljama.

Polazište su nam ne samo teorijska saznanja i promišljanja u sklopu marksističkog nasljeđa i suvremenih marksističkih dostignuća, nego i cjelokupno novostvoreno društveno znanje. Savez komunista mora dublje analizirati društvenu zbilju i svoje »tekuće« praktične zadatke izvoditi iz istraživanja dugoročnih društvenih kretanja. Danas je uvelike podložan pragmatičnom duhu preživljavanja i sankcioniranja postojećeg stanja. Zbog toga, neuvjerljivo zvuče i njegova zalaganja za promjene, na riječima za novo, a u praksi ide po starom! Otuda i opor-tunizam, sa strepnjama da ne bude gore kad već ne ide nabolje!

I.

Preobražaj Saveza komunista mora otvoriti put dubokoj demokratizaciji društva. To je osnovni cilj preobražaja SKJ. Samo ćemo time osigurati kontinuitet strategije jugoslavenske socijalističke revolucije i socijalističkog samoupravljanja. Tu su strategiju dali Komunistička partija Jugoslavije, odnosno Savez komunista Jugoslavije, NOB i snage naše revolucije i našeg socijalizma u proteklo pola stoljeća, a sadržani su i u Programu SKJ i Ustavu SFRJ. Na dosadašnjem putu socijalizma u našoj zemlji, posebno u posljednje vrijeme, bilo je i mnogo koncepcijskih i praktičnih promašaja, koji su izazvali stagnaciju socijalizma. Moramo to jasno i do kraja uočiti, uz bespoštednu kritiku naših promašaja, zabluda i dogmi, i na temelju toga prokrčiti nove putove razvoja.

Postepeno je dovedeno u pitanje i najzad se i odbacuje mnogo toga što smo još jučer zastupali u teoriji i pokušavali primijeniti u praksi, a nije izdržalo probu, nije uspjelo, vodilo je i na stranputice. *Mnogo smo energije izgubili i u prepirkama, a »odnos snaga« i stanje svijesti nisu*

omogućavali nova osmišljavanja, prodore i radikalne promjene. I u Savezu komunista zavladała je konfuzija, iz koje nakon Trinaestog kongresa, a osobito Konferencije SKJ, počinjemo, izgleda, ipak izlaziti, idejom o »tri reforme«, zapravo jedne jedinstvene dublje i dalekosežne reforme socijalizma u našoj zemlji. Iako je u načelnom opredjeljivanju za te reforme postignuto jedinstvo, u njih jedva da smo krenuli, i to neravnomjerno i sa različitim akcentima u pojedinim dijelovima zemlje.

Suvremena kretanja u svijetu pokazuju da socijalističke zemlje moraju izaći iz autarkije privrednog razvoja, prilagođavajući se djelovanju svjetskog tržišta i istovremeno na njega djelujući. Socijalizam je u našoj zemlji najprije izvojevao političku pobjedu, a onda pokušavao prevladavati kapitalizam političkim sredstvima, autarkičnom koncepcijom ekonomskog razvoja, a što je više neodrživo. Zbog toga su potrebne promjene u ideologiji i u političkom sistemu.

Nastajući u nerazvijenim zemljama, socijalizam nije priznavao, prezimao i razvijao već je često i reducirao one demokratske i civilizacijske tekovine koje je stvorio razvijeni kapitalizam. Danas je socijalizam suočen s potrebom i zadatkom da i sâm te tekovine prihvaća i razvija. *Socijalizam u svijetu nije nikad bio pa ne stoji ni danas nasuprot kapitalizmu kao od njega odvojen i nezavisan sistem, a historija epohe je jedinstvena historija protivurječnih i antagonističkih dijelova cjeline društvenog razvoja.* Nema više »čistih« i »uzornih« društava. Kapitalizam se svojim razvojem udaljava od ranijih bezobzirnih principa i metoda; štošta novo u organizaciji rada, u organizaciji društva, u klasnim odnosima donio je razvoj proizvodnih snaga, nauke, tehnologije. Utoliko i sâm kapitalizam danas, mnogo više nego u Marxovo vrijeme, iz sebe iznjedruje i odnose i rješenja koji su po kriterijima 19. i prve polovice 20. stoljeća bili eminentno socijalistički.

Dužni smo iz tog epohalnog ugla sagledavati i dalji razvoj socijalizma u Jugoslaviji. Prije nekoliko decenija pružili smo prva rješenja u pravcu socijalističkog samoupravljanja. Najavljivali smo kretanje u susret asocijaciji slobodnih proizvođača, a da nismo sagledali sve, a ni savladali one protivurječnosti društvenog vlasništva u njegovim ekonomskim funkcijama, koje su imanentne visokorazvijenoj robnoj proizvodnji. Jednako tako, potcjenjivali smo nužnost djelovanja i razvoja drugih oblika vlasništva. Htjeli smo, izgleda, iskočiti iz epohalnih tendencija, preskočiti ih, a to se ne može pukom političkom voljom, pa ni smišljanjem i uvođenjem instrumenata izvan djelovanja zakona robne proizvodnje i tržišta. Ne odustajući od dugoročnih socijalističkih ciljeva razvoja društva, idemo na to da privredni subjekti budu izloženi djelovanju svjetskog tržišta, a da se domaće tržište razvija kao dio svjetskog i na tome dalje razvija socijalističko samoupravljanje.

U situaciji duboke društvene krize, na našoj se društvenoj sceni nudi i takav projekt budućnosti jugoslavenskog društva koji polazi od teze da smo u ovakvo stanje došli jer je »izostala« faza razvijenog građanskog društva u Jugoslaviji, i da je socijalistička revolucija tobože

izvršila nasilje nad historijom, da je ona bila ne samo suvišna nego i zlosretna, da je naše narode i ovu zemlju gurnula u zapećak suvremenog svijeta. Otuda i poruke o smrti socijalizma i kraju radničke klase, koja tobože više i ne postoji. Politička struktura građanskog društva i konfederativno uređenje vodili bi u raj.

Postoji i viđenje budućnosti jugoslavenskog društva koje polazi od toga da je socijalizam u našoj zemlji napušten i izdan odmah ili ubrzo nakon pobjede NOB-a, već 1948. Vidi se to i po reaktiviranju kominformovskih teza i ponašanja i u aktualnim političkim zbivanjima. Takva se svijest, naime, i danas obnavlja u različitim prikrivenim formama, ideološki adaptirana, ali u osnovi sadrži: zahtjeve za komandnom ulogom partije, za unitarizmom i majorizacijom u nacionalnoj politici i za centralizmom u vođenju društva. Pluralizam interesa u društvu smatra kočnicom i smetnjom, komplikacijom koja samo smeta nepogrešivoj partiji. Mudrom i svemoćnom rukovodstvu.

Oba spomenuta shvaćanja zapravo su stare ideološke kritike naše revolucije i svega onog bitnog i osnovnog što se rađalo još u NOB-u i razvijalo u Titovo vrijeme i pod njegovim rukovodstvom. *Nama ne treba apriorna obrana naše ideologije, naše dosadašnje, a pogotovo današnje prakse. Mi nećemo braniti okoštale strukture vlasti u našoj zemlji, samoupravljanje na papiru i povlašteni položaj birokracije i tehno-kracije. Naprotiv! Međutim, projekti iz naftalina nisu u stanju osigurati demokratsku integraciju jugoslavenskog društva.*

Naša je revolucija prošla put od oslanjanja na narodne mase, u kojem se stvaralaštvo i herojstvo posreduje u zajedničkom ostvarivanju osnovnih egzistencijalnih i razvojnih ciljeva, do afirmacije pluralizma samoupravnih interesa, nacionalnih sloboda i ravnopravnosti. Od takvih dosegâ ne smijemo odustati. A samo ta dva procesa – istodobno snažne ekonomske integracije i diverzifikacije – mogu osigurati da se naše socijalističko društvo počne ubrzano razvijati prema sadržajnijem i bogatijem životu ljudi. Nasuprot tome, obje spomenute alternative nude kao našu neposrednu i daljnju budućnost model sukobljenog i podijeljenog društva, koje se do samorazaranja iscrpljuje u proizvodnji neprijatelja, proizvođači zapravo bijedu i oskudicu, nemire i strah.

Ni prvi ni drugi projekt ne može osigurati jedinstveni demokratski razvoj zemlje. A možda je baš sadašnja situacija najbolji dokaz kakve rezultate daje jačanje tih snaga u društvu, pa i u SKJ.

Mi ne odustajemo od misli iz Programa SKJ da ne postoji ništa sve-to što se ne može zamijeniti boljim. To je smisao novih integracija koje se mogu odvijati samo u uvjetima većih ekonomskih i političkih sloboda u sistemu koji ljudima osigurava bolji život i humanije odnose.

Ne možemo i ne trebamo biti zaokupljeni prošlošću, niti zarobljeni njome, ali naš sutrašnji put i razvoj ne možemo dobro sagledati, a da projekt za koji jesmo ne utemeljujemo u onom što smo bili i što smo već učinili i postigli.

Komunistička partija, odnosno Savez komunista Jugoslavije imao je u svim presudnim trenucima naše novije povijesti inicijativu. Ima li je danas? Ako je nema, zašto je nema i kako će je imati? To je sudborno pitanje i za sam Savez komunista i za naše društvo.

Osnovno je za Savez komunista kako da se on danas i sutra osposobi za građenje jedne nove vizije razvoja društva i za njezino provođenje u stvarnim odnosima, odnosno kako da se osposobi za ponovno preuzimanje inicijative u društvu a koju je uvelike ispustio. I zbog toga je neodgodivo i redefiniranje, obnavljanje, obogaćivanje njegove programske orijentacije. Kako da se uzmu u obzir svi novi momenti u razvoju proizvodnih snaga i društvenih odnosa i u svijetu i kod nas. Kako da se iz toga izvedu dublje promjene u metodama djelovanja i rada Saveza komunista, njegove spone sa radničkom klasom i svim kreativnim snagama društva – upravo je u tome bit njegove reforme koja je toliko akutna.

Socijalističko samoupravljanje nespojivo je sa državnim monopolom u proširenoj reprodukciji, u upravljanju društvenim viškom vrijednosti. A njegov je zastoj rezultat toga što proizvođači i privredni subjekti nisu stekli slobodu poduzetničke funkcije, što se robna proizvodnja načelno priznavala, a ulogom države i čitavim sistemom regula gušila i sputavala, što se akumulacija više raspoređivala političkim odlukama, nego po ekonomskim kriterijima. Sve naše ranije ekonomske i političke reforme nisu smjerale na prevladavanje već na »usavršavanje« sistema državne distributivne privrede i političkog sistema koji će je podupirati. Sada smo spremni na stvarni zaokret. Njega neće biti bez velikih društvenih lomova. U pitanju su realni interesi čitavih dijelova privrede i dijelova radničke klase, ovih ili onih društvenih slojeva i mnogih institucija u društvu, koji su navikli na državnu zaštitnu ulogu, na socijalu umjesto rada i ekonomiziranja, na tutorstvo dosadašnjeg sistema na jednoj, a na optuživanje tog istog sistema na drugoj strani, itd. Birokracije u republikama stekle su pozicije kolektivnih vlasnika i upravljača nacija i republika; u općinama su birokratsko-partijske strukture navikle na uloge sveopćeg arbitra; u privredi su mnoge poslovodne strukture naučile da se održavaju na optuživanjima društva i sistema kao takvih pred radnicima, a u isto vrijeme na konkretnu poslušnost nosiocima političke moći, za neposlovnost i neodgovornost bez rizika i sankcija; u rukovodstvima i aparatima društveno-političkih organizacija ljudi su se zaparložili na jednoj strani u obrani svega postojećeg, a na drugoj izvještali u kritici koja ne obavezuje i ne pogađa njih same, itd.

Dužni smo izvršiti bespoštednu kritiku dosadašnje prakse ostvarivanja vlastitog socijalističkog projekta i one ideologije koja ga je sankcionirala *da bismo doista mogli ići dalje ne odričući se socijalizma i samoupravljanja, već provodeći njihovu obnovu, revitalizaciju, mnogo veću i dublju demokratizaciju*. I to ne samo na riječima, već promjenama. I s time tek počinjemo. To je osnovni društveni kontekst i za preobražaj Saveza komunista Jugoslavije.

Nije slučajno što se danas, sedamdeset godina nakon prve političke pobjede socijalizma u jednoj zemlji, iznova i sve više postavlja pitanje – što je to socijalizam? U svijetu bogatijih ljudskih potreba i većih mogućnosti socijalizam se više ne može shvaćati kao politički plašt vlasti nad društvom siromaštva. Stoga ni mi u Jugoslaviji, kada danas postavljamo pitanje, kakav socijalizam trebamo i želimo, više ne možemo polaziti od jednostavnih formula kakve su zadovoljavale nivo političke svijesti početkom, pa i sredinom ovog stoljeća. Taj odgovor ne može biti neki naš lokalni odgovor, već samo svjetski relevantan.

Suvremeni socijalizam, a posebno socijalizam budućnosti, više ne može opstati kao projekt jednostavnih, skućenih ili svjesno reduciranih ljudskih potreba i sloboda koje određuje država i politička partija. Od dosadašnjeg socijalizma, nastalog u ambijentu historijske zaostalosti, novi projekt treba da se razlikuje upravo po tome što se svaki njegov segment može i mora verificirati samo po jednom kriteriju: koliko pridonosi ekonomskom, političkom, privrednom, socijalnom i radnom razotudjenju čovjeka i njegovoj kulturi. I stoga socijalizam mora biti proizvod društvene prakse po mjeri čovjeka.

S etatičkim socijalizmom koji odlazi treba da umre i industrijalizam, preuzet od kapitalizma, a koji je u čovjeku i prirodi, tehnici i nacu, pravu i državi, slobodi i umjetnosti vidio uglavnom sredstvo akumulacije i ekonomskog rasta, patologije istog. Ako je još u nedavnoj prošlosti tako uređeno društvo bilo historijska nužnost, danas više nije ni potrebno, ni poželjno, ni moguće. Rastajući se od takvog, ekološki, socijalno, kulturno i demokratski nedostatnog društva, mi se ne rastajemo ni od ideje ni od prakse oslobođenja čovjeka. Upravo obratno, vraćamo se stvarnosti koja opovrgava govor dogmi, i tražimo u čovjeku najveću proizvodnu snagu društva. Jer, sve je jasnije da suvremena civilizacija neće moći osigurati svoj opstanak, a ne samo progres, ne bude li svaki segment svog daljnjeg kretanja mjerila prije svega interesom čovjeka, čija individualna prava simboliziraju univerzum ljudske zajednice. To nije problem samo socijalizma!

Nije potrebno da se prema prošlosti, pa i prema onome što odlazi s nuždom povijesnih promjena, osvrćemo s osjećajem gubitka ili tuge. Mi ne gubimo socijalizam ako odlaze njegove forme koje su bile adekvatne određenom stupnju razvijenosti. Mi bismo izgubili i upravo gubimo što zbog dogmi i interesa te forme još uvijek žive. On tek treba da se rastane sa represijom, eksploatacijom, političkom kontrolom, monizmom, teškim radom i manufakturom, zagađivanjem i uništavanjem prirode. To samo znači da nepovratno odlazi vrijeme u kojem su ljudi socijalizam »gradili«
metodama društva koje socijalizam negira, u socijalističkoj industrijalizaciji obavljani su, recimo, zadaci koje ranije u seljačkim i nerazvijenim zemljama nije obavio sam kapitalizam, pa ni sredstva prisile nisu bila mnogo drugačija. Socijalizam postindustrijske epohe, umjesto države, partije i vlasti i plana, dakle, umjesto formi prisile, svoju snagu više mora crpiti iz ljudskih sposobnosti, zna-

nja, konkurencije stvaralaštva, iz različitosti umjesto uniformnosti. Zato on, na promijenjenim osnovama, mora dobiti ubrzanje, odnosno brže se razvijati onoliko koliko u njegov razvoj ljudi unose više svoje kreativnosti. Dakako, socijalizam po mjeri čovjeka neće i ne može biti nikakvo harmonično, idealno društvo, bez protivurječnosti i sukoba, društvo u kojem se ljudi kao radnici, kreativci, vlasnici, političke osobe ili socijalna bića ponašaju bitno drugačije, nego što ih je stvorila dosadašnja povijest. Ali bit je promjena u tome da ih ni sistem, po socialističkoj projekciji »novog čovjeka«, ne prisiljava da budu idealni. Zbog toga *nove ideje socijalizma, iz kojih treba da nikne i nova praksa, polaze od potrebe da ekonomski, pravni i politički sistem mora omogućiti takve odnose u kojima će se što više iskazivati kreativnost pojedinca i zajednice, u kojima će upravo čovjek biti i subjekt i svrha. Država čovjeku mora garantirati pravnu sigurnost i političku jednakost, tržište mu mora služiti da objektivizira svoje radne učinke, političko udruživanje da se lako i slobodnije okuplja oko društvenog projekta i usklađuje pluralizam interesa, nacija mu je slobodno izabran a ne nametnut okvir izražavanja i ujedno medij internacionalnog povezivanja.*

U čemu su, dakle, šanse socijalizma budućnosti?

Baš u tome što je jedino na osvješenju interesa čovjeka kao pojedinca, kao društvenog bića i kao kreatora civilizacije moguće osigurati takav razvoj koji će povezivati i uskladiti sada suprotstavljene a sve brojnije i bogatije interese. Suvremena civilizacija nema budućnosti ne bude li se spoznalo da se tehnološki, znanstveni, ekonomski, ekološki, kulturni razvoj moraju povezati i uskladiti. Integracija svjetskog tržišta sve te interese međusobno direktno suprotstavlja, ali ne garantira rasplet u korist civilizacije. Socijalistički projekt u svijetu, mora, dakle, biti sinteza ekoloških, ekonomskih, demokratskih programa koji ne poništavaju specifičnosti i koji do općih interesa dolaze tek uvođenjem u račun svih, a ne samo jedne dimenzije interesa, bez obzira da li se ona zove ratna industrija, finansijski sistem, atomska energija, interes bloka, monopol ili ideološki monizam. Jugoslavensko shvaćanje socijalizma utoliko mora biti utemeljeno na svjetskom znanju, dostignućima i iskustvima ne samo zato što je socijalizam moguć samo kao otvoren proces, nego što je i Jugoslavija svijet u malom.

Redefiniranje pojmova kao što su: vlasništvo, kapital, rad, radnička klasa, tehnologija, država, javnost, partija, civilno društvo, samoupravljanje, a oni čine temeljne kategorije socijalizma u nas, mora biti izvedeno upravo iz svijesti, koja razvija odgovarajuću praksu, o cjelini promjena u svakoj od tih društvenih sfera, i o njihovoj međusobnoj povezanosti.

Ukratko, preobražaj SKJ, njegovi ciljevi, moraju se temeljiti i izvoditi iz tih pretpostavki novog shvaćanja socijalizma.

II.

Više nego očigledne razlike u shvaćanjima cilja, doseg a smisla reforme SKJ, a koje su već došle do izražaja u vremenu otkako je Konferencija SKJ naglasila njenu neophodnost, istovremeno su i razlike u viđenjima kakvo društvo želimo. Bez najradikalnijeg zahvaćanja u monistički društveni sistem i monopolističku političku ulogu partije nema nikakvih šansi da se povećaju slobode, demokracija, ekonomska efikasnost socijalizma, te duhovno i materijalno bogatstvo ljudi. Naprotiv, povećavat će se represija, smanjivat će se sloboda misli i govora, pa čak i kretanja, a društvo će biti još više podijeljeno i iznureno. Utoliko, doseg i dubina reforme partije određuje i pravac i ishod svih društvenih promjena, cjelokupne društvene reforme.

Savez komunista Jugoslavije i danas, bez obzira na razlike, u našem etatiističkom sistemu u rukama drži kočnice kojima se zaustavlja izražavanje naraslih ekonomskih, kulturnih i političkih potencijala i ostvarivanje interesa pojedinaca i društvenih grupa u stvarno demokratskim odnosima, a na trasi socijalizma. Naše je društvo sve više zapadalo u krizu zbog toga što je jedna partija, u ovom slučaju Savez komunista Jugoslavije, uz pomoć sistema transmisija, legalnim, paralegalnim i nelegalnim, statutarim i nestatutarim korištenjem državnih i političkih mehanizama gubila stvarnu ulogu avangarde i čak postala nosilac retrogradnih pravaca i iscrpljivala se u obrani statusa quo u društvu, braneći i u praksi i ideološki već historijski prevladane, istrošene a nekad efikasne metode akumulacije, regulacije i društvenog posredovanja u uvjetima robne proizvodnje. Time se SKJ, od partije u velikom historijskom smislu, dakle, one koja je ubrzavala društvene procese u sferi proizvodnje, nacionalnih, kulturnih i političkih sloboda i dizala ih na najviši mogući civilizacijski nivo, pretvarao, odnosno degradirao u partiju koja te procese koči. Došao je u poziciju da poništava vlastita djela. *Umjesto da se iskazuje kao inicijator promjena u pravcu razmaha i bogatstva društvenih i individualnih potencijala, potreba i interesa, a koji se mogu izraziti samo u demokratskom, za pluralizam podešenom političkom sistemu, čime bi se u promijenjenim uvjetima i dalje potvrđivao kao avangardna snaga, Savez komunista je zapravo istrajivao na političkom monizmu, ideološkom dogmatizmu i ekonomskom voluntarizmu.*

I upravo je u tome dobrim dijelom uzrok krize jedne partije koja upravlja društvom i krize društva koje ne može demokratski kontrolirati učinke takvog vladanja partije.

Sama partija, pošto je pala ispod vlastitih principa koji njenu avangardnost mjere doprinosom emancipatorskim procesima u društvu, slobodama i pravima ljudi, njihovim većim bogatstvom, humanizacijom odnosa, rada i života, a ne količinom vlasti, čuvanjem monopola, sve više pribjegava i tome da dnevne i političke događaje proglašava

historijskim, pa otuda u posljednje vrijeme tobože historijske sjednice, mitinzi, kadrovske smjene, uopćeni zaključci, demagogija i prazna obećanja, itd. Time zapravo pokazuje zarobljenost pragmatizmom i praksom vladanja pod svaku cijenu, a nemoć, nesposobnost i strah da sama inicira historijske promjene. Prije svega, radi se o ulozi i položaju partije u odnosu na ekonomske procese, na odlučivanje o resursima i njihovoj upotrebi i o svijetu roba i sferi tržišta.

Partija doista nema što da se više miješa u sferu privređivanja i odlučivanja u proizvodnji, na njoj je da se izjašnjava o osnovnim pravcima društvenog razvoja, da pruža vizije i daje inicijative i da se bori za politički prostor razvijanja odnosa socijalističkog samoupravljanja. A u samom političkom životu ona treba da najzad napusti poziciju tužioca i suca, koji će, recimo, određivati političku podobnost građana i njihovo pravo na udruživanje i prepustiti to Ustavu i zakonima. Da odbaci i zadnje pomisli na povratak »revolucionarnog prava«, u kojem partijski radnici tumače zakone, izdaju naloge i iza kulisa donose i presude, i prepusti to vladavini zakona i kontroli pravne države. Jednako tako, ona treba da do kraja napusti i poziciju kulturnog i naučnog kritičara koji posjeduje vječne istine i prepusti to autonomiji kulture i nauke.

Cjelinu tih odnosa koji će izraziti bit demokratskog socijalističkog društva trebao bi regulirati novi Ustav SFRJ, kao izraz volje ne samo naroda i narodnosti već i svih građana, koji vrše kontrolu funkcioniranja sistema, neposredno biraju svoje predstavnike na izborima sa više kandidata i time sami snose i odgovornost za učinke i posljedice svog ponašanja, svojih opcija, svog angažiranja u sferi ekonomije, politike i javnog života.

Time SKJ prestaje biti odgovoran za ono što doista ne može učiniti, ali i lišava se prava koja mu ne pripadaju. To onda pretpostavlja i prestanak monopolskih pozicija u bilo čemu i bilo kakvih privilegija partijskih rukovodstava i rukovodilaca, a što je bilo i jest predmet kritike i nezadovoljstva u široj javnosti, kao i davanja prednosti u društvenom i političkom životu bilo kojem pojedincu samo zbog toga što je član Saveza komunista. Čitava organizacija gubi pravo na apriornu avangardnost, koja joj je sada garantirana i Ustavom, a u ime njene takve uloge u prošlim vremenima. Jer, avangardnost nije unaprijed data ni bilo kojem pojedincu, ni bilo kojoj organizaciji, pa prema tome ni Savezu komunista, usprkos njegovim historijskim zaslugama.

Kriza u koju je zapao i sam Savez komunista Jugoslavije, a koja ima i programatska i akciona obilježja, izraz je sukoba između onih socijalnih snaga i njihovih interesa koje žele pomoću njega i u njemu samom zadržati monopol političke, pa dakle i ekonomske i svake druge vlasti i naraslih kreativnih snaga društva. Radnička klasa i sve kreativne i progresivne snage društva ne mire se više sa kontroliranim sistemom samoupravljanja, ni sa političkim monopolom birokracije i tehnokracije. Upravo zbog preostalih elemenata političkog monopola SKJ, njegov je preobražaj osnovni uvjet društvenih reformi. Ako bi

SKJ ostao isti kakav je danas, ako se ne bi dublje promijenila njegova uloga i metode njegove političke akcije, on ne samo da bi nam dalje produbljavao društvenu krizu nego bi se i sve više nalazio u iskušenjima da traži i pribjegava politici represije u ime očuvanja sistema, »sređivanja« međunacionalnih odnosa, spašavanja socijalizma u ime radničke klase i naroda, ali ne i u njihovom stvarnom interesu i na njihovu dobrobit. Uostalom, znaci takve politike već se očituju.

U tome i oko toga i javljaju se razlike u shvaćanjima ciljeva i izvedbenih zadataka u preobražaju SKJ. Jedni bi htjeli stvarnu promjenu njegove uloge, drugi da on promijeni i usavrši samo metode i oblike vladanja kako bi se time nanovo društveno legitimirao, treći bi htjeli da obnovi svoju monolitnost i naredbodavnu ulogu iz prošlih vremena. Ako smo za stvarni preobražaj Saveza komunista, a za to moramo biti pod cijenu njegovog opstanka kao vodeće idejne i političke snage u radničkoj klasi i društvu, onda nam uporišna misao, misao vodilja mora biti to da društvo samo, dakle i svaki građanin, rješava svoje probleme i odlučuje o svojoj sudbini, a da SKJ u političkoj konkurenciji dobije većinu za svoj projekt kratkoročnih i dugoročnih promjena. Samim pojmom preobražaja izražena je potreba da se SKJ mijenja prije svega prema društvu, a ne samo da vrši svoj unutrašnji remont ili sitne prepravke u načinu svog organiziranja.

Upravo na tim razlikama u shvaćanju osnovnog cilja preobražaja nastaju i sve ostale konceptijske razlike. Oni koji se i dalje zalažu za vladajuću, apriorno avangardnu i monopolističku ulogu SKJ vide za pravo vlast partije kao zamjenu za demokratske socijalističke inicijative.

Budući da je čak i teoretski nemoguće u jednoj partiji riješiti sve probleme jednog društva, prepunog suprotnosti i protivurječnosti, različitih klasnih, nacionalnih i svih ostalih interesa, mora nam biti jasno da se ni preobražaj Saveza komunista ne može svesti tek na to da se neke suprotnosti prikriju, interesi negiraju, a razlike osude kao opasne po jedinstvo. Upravo zbog toga što više nije moguće, ako je ranije i bilo moguće, putem jednpartijskog monopola i direktivnim metodama artikulirati sve legitimne interese u društvu i razrješavati sve društvene protivurječnosti, preobražaj SKJ mora otvoriti prostor za sve kreativne, progresivne i socijalističke ideje, inicijative, programe i rješenja, u odnosu na koje sam SKJ neće biti arbitar, ali će se u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja demokratskim metodama boriti za ciljeve svog programa i prihvaćanje i ostvarivanje svoje politike.

Nosioci stare svijesti, vlasti i privilegija u partiji rješenja vide u partijskom centralizmu bez demokracije, u ukidanju republičkih organizacija, u eliminaciji prava manjine, u ukidanju prava na različito mišljenje, u monolitnom jedinstvu partije, a koje tobože osigurava sam CK SKJ, koji odlučuje o interesima historije, društva, radničke klase, nacije, čovjeka.

U tome, u nemogućnosti da se riješi problem artikulacije naraslih društvenih potencijala i istovremeno zadrži vlast uskih grupa, uzrok je tolike odbojnosti prema bilo kakvom pluralizmu interesa, ne samo političkih, nego i svih onih koji te političke interese utemeljuju: klasnih, nacionalnih, znanstvenih, ekoloških, itd.

Ukratko, želi li SKJ ostati historijski relevantna revolucionarna i ujedno demokratska organizacija, on ne može i ne smije zadržati ovakvu društvenu ulogu kakvu sada realno ima.

Ono društveno uređenje u kojem se kriza jedne organizacije i sposobnost jedne desetine ukupnog stanovništva reflektira kao politička i ekonomska sudbina cijele zemlje, a što određuje i stupanj sloboda i materijalnog i duhovnog života svih građana, ne bi se moglo nazivati demokratskim. Raniji povremeni pokušaji kritike takvog stanja, kako bi se izišlo na kraj s posljedicama jednopartijskog političkog monopola, iskazivale su se kao kritike »birokratizma, etatizma, karijerizma, forumskog rada« pedesetih godina, da bi se šezdesetih godina izrazili kao zahtjevi za reorganizacijom, promjenom načina rukovođenja, a sedamdesetih godina kao zahtjevi za drugačijim metodama rada, odgovornošću, itd. No, upravo današnja narasla kriza uloge i djelovanja SKJ pokazuje da se ništa nije promijenilo i da stvar nije samo u unutrašnjim organizacionim pitanjima, već prije svega u sistemskoj poziciji SKJ, u organizaciji političkog sistema i države, koja bi najzad morala u svemu funkcionirati kao pravna država. Dakle, u takvom uređenju političkog sistema koji će omogućiti kontrolu vlasti, neposredne izbore, konkurenciju projekata, sistemsku, a ne subjektivno određenu odgovornost.

Postalo je očigledno da partija sama sebe ne može kontrolirati, ograničiti, niti podsticati na promjene. U tom je smislu E. Kardelj u svojoj studiji »Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja«, pred desetak godina, i insistirao na tezi o pluralizmu samoupravnih interesa. Politički monopol partije podredio je sebi sve pluralne interese i sve političke organizacije, a Socijalistički savez podređen je partiji umjesto da je partija izložena konkurenciji u SSRN. Neposredne i javno nekontrolirane veze partije i države nisu se smanjivale nego, štoviše, i jačale.

Sve to pokazuje da su potrebne radikalne promjene u političkom sistemu i posebno pozicije SKJ u njemu. Utoliko je preobražaj SKJ i preduvjet i dio dublje reforme čitavog našeg političkog sistema, kao i preobražaja svih drugih društveno-političkih organizacija, posebno Socijalističkog saveza, dokidanja političkog voluntarizma u sferi ekonomije, dostupnosti i slobode natjecanja i izbora na sve javne funkcije po ustavnim i zakonskim normama koje se primjenjuju na sve građane. To onda znači da su i članovi Saveza komunista i oni koji to nisu izloženi konkurenciji ideja, inicijativa i projekata, te podložni istim aršinama odgovornosti i javnog polaganja računa za ono što su učinili ili nisu i što čine ili ne čine. To, nadalje, znači *da treba stvoriti uvjete da*

na neposrednim i tajnim izborima prolaze pojedinci, stajao iza njih ili ne i Savez komunista, koji nude bolje ideje i programe, koji su se više javno dokazali, koji su sposobniji i pošteniji, u koje ljudi imaju povjerenja, itd.

Time su zadate i granice unutrašnje reorganizacije i demokratizacije samog Saveza komunista.

Sutrašnja fizionomija Saveza komunista mora biti izvedena iz novog sadržaja socijalizma, nove fizionomije društvenog razvoja i rješavanja pitanja čovjeka, društva i prirode koji su danas univerzalni, pa prema tome aktualni i u našoj zemlji, drugačijeg sistema posredovanja u društvu i komunikacije pojedinca u njemu, organizacije rada i tehnologije, skupštinskog i pravnog razrješavanja konflikata interesa, umjesto partijskog negiranja razlika. A pretpostavka je svega i otvorenost prema svijetu i svemu novom, a humanom i progresivnom što donose civilizacija i kultura i razvoj nauke i tehnologije, integriranost u Evropu i u svijet, povezivanje sa snagama progressa, mira i napretka u pokretu nesvrstanih i izvan njega, itd. Preobražaj SKJ treba da već sutra djeluje u jednom novom društvenom sistemu, u kojem on nije onaj činilac koji jedino garantira političke, ekonomske i sve druge slabode, već, naprotiv, prednjači u borbi za njihovo proširivanje, za društvo u kojem se živi zdravo, bogato, kulturno i mirno, sigurno i nespunito u individualnosti, a skladno i tolerantno u društvenoj i prirodnoj okolini. U takvom budućem društvu ne bi, uostalom, ni mogla opstati organizacija koja istinu želi argumentirati dekretima i apriornim odlukama, a one koji drugačije misle tjerati iz svojih redova, koja se ne bi trudila da se potvrđuje na neposrednim izborima i snagom utjecaja na javno mišljenje.

Savez komunista Jugoslavije treba da staje iza svojih članova, a i nečlanova samo u skladu s tim kriterijima, a da svoju avangardnu ulogu potvrđuje i javno dokazuje snagom svojih ideja i argumenata, dosljednošću svoje politike, djelima, nadmoćnošću svoje dugoročne i kratkoročne strategije socijalističkog razvoja i društvenih promjena.

Svođenje reforme SKJ više-manje na radikalnu smjenu rukovodstva, na sistem odgovornosti putem diferencijacije, isključenja, kazni, te redukciju demokratskog centralizma na sredstvo na suzbijanje misli i takvu poziciju rukovodstva, CK SKJ, u kojem ono osigurava i oktroira jedinstvo, vraćalo bi nas u prošlost, u stanje i odnose koje je pokušao mijenjati još Šesti kongres SKJ. No, takvo vraćanje nije moguće, ono bi vodilo u paralizu i stvarno raspadanje SKJ kao idejno i organizaciono jedinstvene organizacije jugoslavenskih komunista. To bi zapravo SKJ definitivno skinulo sa političke scene. Stoga ne treba zanemariti prisustvo takvih neostaljinističkih tendencija, koje danas dolaze do izražaja u samom Savezu komunista, a svoju političku snagu crpe upravo iz velikog vremenskog i političkog zakašnjenja u njegovom preobražaju, iz svijesti, mentaliteta i prakse koji su po svojoj prirodi protivni mijenjanju njegove društvene uloge. A upravo kašnjenje u preobražaju SKJ pridonijelo je slabljenju njegovog legitimiteta na onim pitanjima na kojima se

programski opredijelio, a i pribjegavanju i u današnjim uvjetima onim metodama i postupcima koji održavaju ili pomažu represiju, otuđenje vlasti, eksploataciju, nacionalizam, dakle, sve ono protiv čega se po svom historijskom biću Savez komunista treba boriti.

Teze o pukoj reorganizaciji u detaljima ili čak samo o kadrovskoj obnovi SKJ kao spasonosnoj formuli za rasplet općedruštvene krize predstavljaju zalaganja koja idu protiv iskustva svih razvijenih demokratskih društava, protiv naraslih društvenih potreba i dostignute svijesti o potrebi reforme socijalizma i uloge jednopartijskih sistema moći u većini socijalističkih zemalja. Takav pravac razmišljanja postavlja u prvi plan ova pitanja: kadrovska obnova, položaj, uloga i moć rukovodstava, jačanje demokratskog centralizma sa tendencijom ukidanja republičkih nivoa organiziranja, političkog integriranja rada i direktivnog ponašanja prema radničkoj klasi, radnim ljudima i građanima. A to bi vodilo na slijepi kolosijek i Savez komunista i društvo, u kojem on je samo svog računom na avangardnu ulogu nosioca najnaprednijih ideja i demokratskih inicijativa.

Osnova za preobražaj SKJ, za razliku od tih shvaćanja, jest promjena njegove društvene uloge, koja bi u prvi plan stavila pitanja političkog sistema, neposrednih izbora, slobode udruživanja, političkog pluralizma, pravne države, ekonomske integracije rada i kapitala, tržišta i tehnologije, slobodnog djelovanja sindikata, omladine, novih društvenih pokreta.

Osnovna pretpostavka duboke reforme političkog sistema jest određenje SKJ prema problemu političkog pluralizma. Želi li se SKJ izložiti konkurenciji, svoje projekte nuditi drugima, a svoje djelovanje kontroli ne samo svog članstva nego i pravnog sistema, društvenoj kontroli javnosti i svih građana, onda je i pitanje političkog pluralizma jedno od osnovnih pitanja prema kojem se mora odrediti.

Svako društvo u novijoj povijesti, ukoliko nije podređeno ovoj ili onoj ličnoj diktaturi, karakterizira veći ili manji stupanj političkog pluralizma. Takav pluralizam u određenoj mjeri faktično već postoji i u našoj zemlji, a na što upozoravaju i razlike između pojedinih organizacija u samom SKJ, kao i između republičkih rukovodstava i organizacija i drugih političkih skupina. Mnogo manje on se izražava tamo gdje bi legalno trebao, u razlikama između SKJ i sindikata, SSO, SSRN. Baš zbog toga što na toj ravni legalnog izražavanja pluralizma postoji monopol SKJ u cjelini i neproduktivni sukobi pojedinih njegovih dijelova, razni socijalni subjekti sve se više izražavaju vansistemske i nelegalno, iako nisu ni protiv sistema, ni protiv SKJ, već samo protiv konkretnih pojava i rukovodstava. To se posebno odnosi na uglavnom spontane akcije radnika i neorganizirane štrajkove. Najzad, pojavila su se i politička udruženja, skupine i organizacije koje danas već otvoreno nastupaju opoziciono prema SKJ, a ponegdje i programski protiv socijalizma.

Ne želi li SKJ taj problem razrješavati kao problem svog opstanka na vlasti, a ne kao problem odavno narastajućih društvenih potreba i proturječnosti, ne želi li, dakle, na to pitanje odgovoriti represijom, kontrolom i oduzimanjem političkih prava, što bi prijetilo sve težim društvenim sukobima i napetostima, moraju se u vezi s tim razriješiti neka osnovna idejna, politička, programska i organizaciona pitanja.

Prvo pitanje, treba li nam uopće pluralizam? Na to se pitanje mora dati pozitivan odgovor. Drugo je pitanje pravne legalnosti forme političkog udruživanja. Prema sadašnjem Ustavu i zakonima nije moguće osnivanje novih političkih partija, ali su moguća udruživanja građana sa ciljem političkog djelovanja u okviru Ustava i programa SSRN. SKJ na to pitanje ne može dati drugačiji odgovor, osim insistiranja na poštivanju Ustava. Treće je pitanje programskog, idejnog, teorijskog i političkog odnosa SKJ prema formama organiziranja političkih interesa, uključujući tu i pitanje višepartijskog sistema, koje je aktualizirano i u nekim socijalističkim zemljama.

U našoj javnosti inače već postoje brojne kontroverze i konfrontacije, ideologizacije i konfuzije u pogledu odgovora za i protiv višepartijskog sistema. Savez komunista je dužan svoj razrađeni odgovor dati u idejno-političkoj platformi za izradu novog Ustava SFRJ, dakle, i za oblikovanje novog političkog sistema. Prvo, moramo razjasniti neke osnovne historijske i teorijske dileme. Kakav je odnos socijalizma i višepartijskog sistema političkog organiziranja? Odgovori na to pitanje veoma su različiti. U načelu, postojanje više političkih partija nije suprotno prirodi socijalizma, već je to ovisno o konkretnim historijskim okolnostima.

Jednopartijski sistem, nakon oktobarske revolucije, pa i naš sadašnji u Jugoslaviji, nastali su sticajem historijskih okolnosti. Mišljenje da je višepartijski sistem opasan po socijalizam nema utemeljenje kod Marxa, a nije ga potvrdila ni politička praksa. O tome nalazimo jasan stav i u Programu SKJ: »Pred komuniste se, dakle, ne postavlja problem: višepartijski ili jednopartijski sistem; i jedan i drugi mogu biti realnost određenog perioda socijalističkog razvitka u raznim zemljama.«

Kada se SKJ odlučuje za mnogo šire forme realizacije političkog pluralizma, onda moramo početi od saznanja da su ne samo mogući nego u suvremenom svijetu i poznati primjeri i jednopartijskih i višepartijskih diktatura, uza sve moguće slabosti jednog ili drugog modela. Ključno je, ipak, pitanje kako ostvariti takav pravni sistem koji će omogućiti neposredno izjašnjavanje građana o svim pitanjima, uključujući i izbore, ali i javnu kontrolu nad vlašću, koja će onemogućiti monopol bilo koje društvene grupe nad općim funkcijama države i, najzad, koji će onemogućiti udruživanje koje u svom programu ima ciljeve nehumanog, necivilizacijskog i antiustavnog karaktera.

Bilo kakvi pokušaji da se po kriteriju vlastitog ideološkog ili čak aparatsko-birokratskog monopola onemogućava realizacija političkog

pluralizma, stvaranjem privida političke konkurencije i kontrole, a zadržavanjem stvarnog monopola, štetio bi prije svega samom Savezu komunista.

Baš zbog toga *Savez komunista Jugoslavije svoj preobražaj ne može ostvariti nikakvim kampanjama »čistki« kadrova, niti izvaninstitucionalnim i nelegalnim pritiscima, već jedino insistiranjem na kriterijima konkurencije i provjere svog programa, svakog rukovodstva i svakog rukovodioca, prakse svake svoje organizacije, među građanima i u javnosti. Ta je provjera moguća za svakog pojedinca samo na neposrednim i slobodnim izborima sa više kandidata.*

No, kada sve ovo napominjemo, ne izjašnjavamo se i za povratak u višepartijski sistem kakav je iskusilo nerazvijeno buržoasko društvo na našem tlu u nedavnoj prošlosti, niti za uvoz današnjih rješenja iz zemalja koje imaju i druge proizvodne odnose i drugačije društveno uređenje. Pokušaj da se sve oblike političke demokracije odmah i isključivo zamijeni neposrednim samoupravljanjem, a da se odbace kao ograničena, ali i ponegdje realna iskustva parlamentarne demokracije samo je ojačao ulogu birokracije. Ni u političkim odnosima, kao ni u ekonomskim, društvo ne može preskakati historijski date etape. U svakom slučaju, mi ne želimo iskoristiti kritiku slabosti višepartizma (a ta je kritika bila upravo toliko dogmatska koliko je izražavala volju da se zadrži jednopartijski politički monopol), da bismo time spriječili i blokirali politički pluralizam na osnovama i u okvirima socijalizma, konkurenciju socijalističkih projekata, autonomiju sindikata i demokratiku i javnu kontrolu države od strane socijalističkog javnog mišljenja, autonomiju novih društvenih pokreta i slobodu samoorganiziranja u globalnom samoupravnom projektu koji ih objedinjuje.

Nama je cilj da od partijske, pa prema tome i jednopartijske, demokracije socijalističko društvo ide, uporedo i sa jačanjem neposredne socijalističke demokracije, u kojoj je odlučivanje radnika, odnosno stvaralaca materijalnih i duhovnih dobara, i kao političko pravo i kao tendencija, osnova i polazište i političkog pluralizma i pluralizma samoupravnih interesa, u susret bespartijnosti, ali pri tome odbacujemo ideju kolektivne harmonije. Jer, društveno-ekonomsko uređenje u Jugoslaviji nije harmonična socijalna simbioza i »idiličan« poredak, zadovoljan svojim »savršenstvom«, a koji bi trebalo konzervirati bilo kakvim političkim monopolom, koji nužno postaje retrogradan.

Bitno je u sistemu omogućiti, da se izrazi i artikulira individualni politički interes i da se on u društvu promovira. A to naravno podrazumijeva i mogućnost organiziranja za promoviranje i ostvarivanje tog interesa u procesu političkog odlučivanja pa i odgovornost za njegovu realizaciju. Sekundarna su u odnosu na taj suštinski zadatak pitanja forme u kojoj on može biti ostvaren.

III.

Preobražaj SKJ, kao što iz svega rečenog proizlazi, ne može se svoditi samo na organizaciono, a posebno ne na kadrovsko pitanje. U promijenjenim društvenim okolnostima, posebno u uvjetima djelovanja političkog pluralizma i definitivnog napuštanja monopolnog a nekontroliranog upravljanja državom, tzv. organizaciono pitanje u Savezu komunista dobiva poseban značaj. Utoliko je u ovom aspektu promjena potrebno najprije izvršiti teorijsku i pojmovnu obnovu, posebno kada se radi o pojmu društvenog rukovođenja, koje treba u potpunosti napustiti i pojmu avangardnosti koji treba redefinirati. Isto vrijedi i za sadržaj pojmova demokratskog centralizma, frakcije, nadređenosti i podređenosti, idejno-političkih mjera, ulaska i izlaska iz Saveza komunista, slobode mišljenja, većine i manjine.

Sadržaj i primjena tih pojmova u dosadašnjoj političkoj praksi i ideologiji, pa i u statutarnim rješenjima, uglavnom su bili u znaku nasljeđa iz dva razdoblja povijesti KPJ/SKJ. Pojmovi frakcija, primanje i isključivanje potječu, naime, iz perioda kada se partija, najprije u ilegali, a na tragu lenjinizma i kominternovskih postulata, a kasnije i na vlasti, smatrala organizacijom u čije se redove ulazi na osnovu posebnih provjera, a iz njih izlazi ekskomunikacijom, s malim ili nikakvim šansama rehabilitacije. Budući da je pripadanje partiji, u uvjetima njenog političkog monopola, garantiralo i prava na sudjelovanje u političkom životu, izlazak iz nje značio je, a ponegdje još uvijek znači, i oduzimanje tog prava.

Time se u partiji i dalje, latentno i otvoreno, reproducira svijest o podobnim i nepodobnim građanima u društvu, a što nanosi velike štete u ekonomskom, naučnom i kulturnom životu, jer blokira kreativne potencijale ljudi. Stoga moramo mijenjati kriterije ulaženja u Savez komunista i izlaženje iz njega, kao i utvrđivanja odgovornosti članova Saveza komunista, i to onda precizno izraziti i u statutarnim normama.

Pojam frakcije vuče korijene najprije iz nastajanja partije svjesnim uključivanjem članova, njihovim prihvatanjem u svemu discipline u revolucionarnoj borbi u uvjetima ilegale, odnosno raznih drugih oblika proganjanja, a onda, kasnije, na vlasti kao jedinog čuvara revolucije i monopoliste vlasti, pa je prema tome slobodno udruživanje u SKJ opasnost za njegovu monolitnost koja je neophodna da se čuva poredak i drži vlast. Stroga hijerarhija iz vremena ilegale i borbe za vlast formalizira s vremenom demokratičnost u kongresne rituale, a centralizam i komandiranje objektivizirano pravima člana i organizacija s jedne strane, a rukovodstava s druge strane. Kontrola rukovodstava nad članom i organizacijom omogućena je statutarnim rješenjima, hijerarhijom, prisvajanjem informacija, personalnom unijom partijskih i državnih funkcionera. Naprotiv, kontrola nad rukovodstvom

nije osigurana čak ni u osnovnom, u pravu da slobodno bira njegove članove. Spomenimo da se u tom smislu i dan-danas u nekim dijelovima SKJ na rukovodeće dužnosti bira pojedince ne između više kandidata već po unaprijed, u samim rukovodstvima, utvrđenim zatvorenim listama. Iz toga je proizašlo i još uvijek veoma ukorijenjeno shvaćanje da je rukovodstvo sve, a organizacija ništa, da sve ovisi o rukovodstvu i odnosima u njemu i da je dovoljno eventualno smjenjivati lošeg rukovodioca ili loše čitavo rukovodstvo, pa da se i čitava partija preobrazila i da njen utjecaj u društvu bude optimalan. Uz izostajanje kontrole društvenog i političkog monopola partije, posredstvom političkog pluralizma i neposrednih izbora, u tome je bitan uzrok zastoja i u unutrašnjoj demokratizaciji SKJ.

Iz takve ideološke matrice koja i samu organizaciju i radnički pokret i civilno društvo guši i depolitizira, svodeći ih na sredstva formalnog legitimiranja vlasti, izvedeno je i shvaćanje demokratskog centralizma.

Neprihvatljivi su i u ovom trenutku veoma izraženi zahtjevi za čvrstu centralističku organizaciju Saveza komunista, u kojoj bi sve razlike eventualno bile poravnane valjkom centralizma bez dovoljno demokracije, da bi se time tobože postizalo i čuvalo jedinstvo. Pod tim istim valjkom SKJ je trebao biti likvidiran u međunarodnim razmjerima 1948. godine, a prema Staljinovom scenariju. *Vrijeme je pokazalo koliko su štete, ljudskih žrtava, osobnih tragedija i kompromitacija socijalizma donijele ideologija i praksa apsolutnog monolitizma, nepogrešivih rukovodstava i obogotvorenih vođa u komunističkom pokretu u svijetu.* KPJ/SKJ spada u one rijetke komunističke organizacije koje nisu prakticirale bilo koji oblik masovnih represalija ni prema svojim pripadnicima, ni prema ostalima. *Tim prije je dužan i pozvan da u perspektivi neizbježne i vlastite i društvene demokratizacije poradi na što većoj slobodi mišljenja i djelovanja, kreativnosti, inicijativi i odgovornosti svakog člana i svake i svih svojih organizacija.*

Ulazak u SKJ ne bi smio biti ni statutarno ni stvarno ulazak u neku u bilo čemu privilegiranu organizaciju odabranih ljudi, kao što ni izlazak iz Saveza komunista ne bi smio biti nikakva društvena i politička kazna.

Kritika odluka organa i konkretne politike ne može se vršiti samo od kongresa do kongresa, nego se članovi mogu povezivati i horizontalno, ako žele osporiti donesene odluke, ili ih vratiti na preispitivanje. Time bi se, kao i projektnim i radno-funkcionalnim povezivanjem i organiziranjem na konkretnim odlukama, odstranila i svaka opasnost, da se struktura države preslikava u partiji, činjenica da se SKJ sastoji od republičkih i pokrajinskih organizacija ne bi se pojavljivala kao prepreka jedinstvu u svim osnovnim pitanjima i, najzad, smanjivala bi se mogućnost zavođenja i reproduciranja birokratskog centralizma i u općinama, republikama i federaciji. *Argumenti, dijalog, borba mišljenja, projekti moraju zamijeniti kazne, direktive, mehaničke većine,*

populizam u partiji, »nacionalizaciju« i »unitarizaciju« partije, praktičizam, oportunistizam i karijerizam.

Izbori za sve nivo organiziranja moraju biti prije svega stvar osnovnih oblika organiziranja i njihovog neposrednog izjašnjavanja za sve listove, uključujući i neposredno tajno glasanje u formiranju lista i na samim izborima.

U raspravama o preobražaju SKJ, a to je došlo do izražaja već i na Konferenciji SKJ u maju prošle godine, naglašeno se postavlja pitanje odnosa manjine i većine. Napomenimo tek to, da nema jačanja unutarpartijske demokracije ako se ne izborimo za poštivanje prava člana SKJ koji je ostao u manjini ne samo da slobodno zadrži vlastito mišljenje i da se prema njemu ne primjenjuju sankcije, ukoliko ne sprečava izvršavanje demokratski donijetih odluka većine. Članu Saveza komunista treba omogućiti da se može i horizontalno povezivati i da dovede u pitanje odluku ako se ona ne pokazuje efikasnom i demokratskom.

Nove ideje su uvijek formulirali pojedinci i kreativne manjine, i radi se o tome da se takve ideje mogu slobodno iznositi u Savezu komunista i da se o njima članstvo i organi mogu na statutan način izjašnjavati. Podjele na većinu i manjinu su i poželjne i neophodne oko pojedinih pitanja ili problema, a ne bi bile prihvatljive frakcije, osobito one koje izrastaju u borbi za vlast, kao što bi za jedinstvo SKJ pogubno bilo da se formiraju i manjine na nacionalnoj, republičkoj, pokrajinskoj ili kakvoj drugoj teritorijalnoj osnovi. Jedinstvo u Savezu komunista, pa i u njegovim rukovodstvima, uključujući prije svega CK SKJ, nije apriori dato i treba ga izgrađivati na svakom konkretnom pitanju, također u demokratskim odnosima i borbom mišljenja. I pri tom je bitno jedinstvo u osnovnim programatskim ciljevima politike SK, a ne i u svakoj konkretnoj stvari koja ne dovodi u pitanje upravo takvo programatsko jedinstvo . . .

Ukratko, i na organizacionom planu, u reguliranju unutarpartijskog života moralo bi doći do takvih promjena koje bi SKJ oslobodile logike državne partije koja vlada mehanizmima partijske države. A te bi promjene, koje imaju podršku u velikom dijelu članstva SKJ, bez obzira na stvorene i svjesno nametnute stereotipe podjela, prodonijele da se i u čitavom društvu doista uspostavi demokratska kontrola vlasti, da se rasprše neformalne vladajuće grupe, a prije svega napuste neka rješenja koja su u ranijim historijskim prilikama možda bila i neizbježna i neophodna. *Time bi se i SKJ potvrdio kao živ dinamičan pokret ljudi koji misle dalje i djeluju moralno i odgovorno, kao pokret koji je za svakog svog člana ambijent stvaralačkog političkog i društvenog angažiranja, a u odnosu na društvo integrativni činilac. Jer, moramo sve činiti da proširimo prostor za slobodu osobne i kolektivne inicijative, konkurenciju sposobnosti i stvaralačko angažiranje unutar Saveza komunista i u čitavom društvu.*

Jedno od najvažnijih pitanja uloge i djelotvornosti Saveza komunista Jugoslavije u buduću, kao i dosad, glasi: kako da on djeluje kao jedinstvena organizacija, s jednim programom i istim osnovnim statutarnim rješenjima, a da savezi iz kojih se sastoji, odnosno republičke i pokrajinske organizacije i specifična organizacija Saveza komunista u JNA imaju neophodnu samostalnost i što veće mogućnosti i prava u građenju, formuliranju i provođenju upravo jedinstvene politike čitavog SKJ. Interesi radnika i građana, naroda i narodnosti Jugoslavije su isti: sloboda i jednaka prava pojedinaca i naroda i narodnosti u zemlji koja je socijalistička i federativna i koja će ostati trajna zajednica na tekovinama zajedničkog NOB-a i jedinstvene revolucije, u zemlji koja neće biti centralistički uređena niti će se u njoj moći eventualno ponovno nametnuti nadnacionalni unitarizam, koji bi dovodio u pitanje samobitnost i samoodređenje njenih naroda i političku i kulturnu individualnost i ravnopravnost njenih narodnosti, koje nemaju i ne mogu imati ni druge republike i kao države i kao zajednice, ni druge pokrajine kao autonomije i zajednice od one u kojoj žive zajedno sa jednim ili više naših naroda, a niti druge zajedničke domovine i savezne države osim upravo socijalističke federativne Jugoslavije. Ti su interesi i klasni i nacionalni, isprepleteni. Jugoslavija je upravo po njima jedinstvena, pa i jedinstvo Saveza komunista Jugoslavije, kao integrativnog i kohezionog idejnog i političkog činioca, koji i dalje računa na svoju vodeću ulogu i za nju se bori demokratskim sredstvima, ukorijenjenošću u klasi i narodu, u trasiranju puta u budućnost, treba da proizlazi iz brige i nastojanja da se čuvaju ti temelji zajednice i da se sačuva i unapređuje njena perspektiva kao socijalističke, a ne bilo kakve zajednice. Dakako, interes radnika nije u tome da žive u vještački isparceliziranoj zemlji, u uvjetima dominacije međusobno suprotstavljenih »nacionalnih« tehnobirokracija. To je ono što toliko naglašavamo kada se pozivamo na avnojevske osnove Jugoslavije, koje se ne mogu promijeniti a da se ne dovede u pitanje sam opstanak i perspektiva Jugoslavije.

Utoliko ne možemo odgovoriti na pitanje kakvu Jugoslaviju želimo i hoćemo ako ne odgovorimo na pitanje kakav socijalizam hoćemo. Jugoslavija ne može biti oktroirana, niti uređena po volji jednih na štetu drugih njenih građana i naroda i narodnosti, Jugoslavija mora biti zemlja razlika i specifičnosti, i kulturnih i nacionalnih, upravo da bi mogla postojati i razvijati se kao federativna, kao zajednička kuća u kojoj nema podjele na stanare i podstanare. Davati apriorni primat klasnom u odnosu na nacionalni momenat u tom kontekstu ne samo da vuče u apstrakcije i špekulacije već može biti i alibi za politiku nacionalnih i nacionalističkih isključivosti, mogućih supremacija i majorizacija. Srljati pak u veličanje i mitologiju nacionalnih država i forsiranje nacionalnih »masovnih pokreta« i homogenizacija još je pogubnije. Savez komunista Jugoslavije ne može se zaklinjati ni u apstraktne ciljeve socijalne revolucije ni u svete i vječne nacionalne samobiti, već se mora neprestano

potvrđivati kao pobornik, i u teoriji i u praksi, društvenih odnosa u kojima će biti sve više socijalne jednakosti i socijalne pravde, a da nacionalne pripadnosti i sve ono što ih iskazuje na normalan humanistički način ne budu dovedene u pitanje, već da se također i za njih širi prostor slobodnog potvrđivanja.

Strašna razorna snaga nacionalizma danas nam, zbog sveukupne krize socijalizma u našoj zemlji, ali koja sama po sebi nije kriza propadanja već i velikih šansi njegovog oporavka i obnove, pojačano prijeteći i opasno prodire i u Savez komunista, nalazi i u njegovim redovima i organizacijama uporišta, zarobljava svijesti i paralizira akciju.

Vrlo je opasno i pogubno svaki program i sve programe društvene akcije reducirati na tzv. nacionalne programe, zasnovane na nacionalnim pretenzijama i računicama i usmjerene na nacionalne, bolje reći nacionalističke sukobe kao konstantu koja prijeteći da trajno destabilizira i unesrećuje ovu zemlju, sve njezine ljude, narode i narodnosti.

Ne samo da su deplasirana već su i vrlo opasna, razorna i reakcionarna sva optuživanja da se KPJ/SKJ u čitavoj svojoj prošlosti, zarobljena kominternovskim shemama i receptima, pogrešno postavljala prema nacionalnom pitanju i da je osnovni cilj politike u Titovom vremenu bio da neke naše narode razbije, druge favorizira i ostavi nama današnjima i sutrašnjima dezintegriranu Jugoslaviju, koju treba tobože nanovo urediti tako što će biti poništene ili osakaćene njene avnojevske osnove.

S druge strane, jedino ekonomska integracija, jedinstveno tržište, sloboda ljudi i izbor mjesta života i rada, bez obzira na sve unutrašnje granice, demokratski karakter federacije i njezine neophodne nadležnosti i pravna država koja po jednakim kriterijima djeluje u svakom dijelu Jugoslavije, funkcioniranje jedinstvenog ali ne i uniformnog i monolitnog jugoslavenskog informativnog prostora i jugoslavenskog javnog mišljenja, a prije svega sloboda odlučivanja proizvođača i privrednih subjekata da idu za svojim ekonomskim interesima – ključni su elementi socijalizma kakav hoćemo i osnovni uvjeti za savladavanje dezintegracionih tendencija, koje danas nose nacionalnobirokratske i nacionalističke snage, prvenstveno izvan Saveza komunista, ali i u njemu. Jer, u ekonomsku, pa i političku krizu zapali smo i zbog autarkičnih orijentacija na republički kapital, u konkurenciji s drugim republičkim kapitalima za ostvarivanje vlastitih republičkih ciljeva i podređivanje njima jugoslavenskih ciljeva.

Iz tog ugla gledajući, Savez komunista Jugoslavije nije ni organizacija oktroiranog centralizma, ni konglomerat organizacija koje po logici države reflektiraju federalizam. On je jedinstvena organizacija, u kojoj sve konstitutivne članice grade i provode zajedničku i jedinstvenu politiku, ne u svim provedbenim detaljima već u granicama Programa SKJ i Statuta SKJ. Jedni dijelovi ne mogu drugima diktirati, nametati svoja rješenja, niti se na toj osnovi može provoditi politika majorizacije. Sve to treba respektirati u radu i djelovanju najviših organa SKJ, kongresa i najvišeg rukovodstva SKJ, CK SKJ. U Statutu treba što pre-

ciznije utvrditi o čemu se odlučuje jedinstveno, a u čemu je neophodna i suglasnost svih konstitutivnih dijelova SKJ.

Neprihvatljivi su prijedlozi da jedan savez komunista, član jedinstvenog Saveza komunista Jugoslavije ima, recimo, i deset puta više članova CK SKJ od drugog.

Demokratski centralizam na razini čitavog SKJ moramo primjenjivati, ali vodeći računa o navedenim njegovim determinantama. U protivnom, mehaničko jedinstvo, pa i ugrađene mogućnosti diktata, vodili bi njegovom raspadu.

Svoju socijalnu osnovu Saveza komunista Jugoslavije i ubuduće treba da ima u radničkoj klasi, u svim proizvođačima materijalnih i duhovnih dobara koji stvaraju društveni višak vrijednosti. No, *da bi bio više ukorijenjen u tako shvaćenoj, modernoj radničkoj klasi i da bi ponovo zadobio njeno veće povjerenje, pa i osjetio novi priliv iz njenih redova, Savez komunista mora biti s radnicima i uz radnike u svakoj prilici, kada se oni bore za samoupravljanje, za rezultate rada, za veću proizvodnju i bolji rad i za veću motivaciju i zaradu, protiv tehnokratizma, rasipništva, privilegija, zloupotreba, nezakonitosti, a s njima se argumentima i dijalogom konfrontirati kada traže nezarađeno ili postavljaju ove ili one neopravdane i nesistemske zahtjeve.* Ne miješajući se u rad sindikata na tutorski ili naredbodavni način, on će se morati u svemu tome nalaziti zajedno sa sindikatima, u borbi za radničke klasne interese. U tom smislu i Savez komunista i Savez sindikata, organiziran strukovno, posebno će se suočiti i sa pitanjima i zadacima radničke borbe za ostvarivanje samoupravnih i sindikalnih prava i sloboda i u društvenim i u mješovitim i privatnim poduzećima. Čitavo svoje djelovanje oni su dužni usmjeriti na borbu udruženih radnika da ovladaju vlastitim viškom vrijednosti, bez posredovanja državnih ili paradržavnih organa, na borbu za istinske samoupravne socijalističke odnose u društvenoj reprodukciji. Jer, osnovni smisao i cilj socijalističkog samoupravljanja jest i ostaje u tome da radnička klasa kao kolektivni vlasnik sredstava rada, ovladavajući vlastitim viškom rada (prije svega kroz slobodno djelovanje privrednih subjekata u uvjetima robne proizvodnje) otvara realne procese samooslobođenja kao realizaciju vizije slobodnih proizvođača. U tom smislu ostajemo privrženi i cilju da viškom vrijednosti ne upravljaju oni koji ga ne stvaraju, već da je državni kapital uvijek pod samoupravnom kontrolom njegovih stvaralaca, svejedno da li se radi o njegovoj koncentraciji u radnoj organizaciji ili o njegovoj koncentraciji na višem stupnju društvenog organiziranja za veće društvene pothvate, kako bi se prevladali sadašnji oblici društvene podjele rada i stvarale pretpostavke za treću tehnološku revoluciju, itd.

Savez komunista dužan je, prevladavajući svaki oblik sektaštva, a zalažući se i dalje za procese područstvljavanja proizvodnje i rada, podržavati vlasnički pluralizam kao nužnost robnog načina proizvodnje i kao nužnost snaženja materijalne osnove socijalizma, otvarajući

prostor za slobodu stvaralaštva u materijalnoj i duhovnoj proizvodnji i slobodu da svatko doprinosi napretku društva i razvoju socijalističkih društvenih odnosa.

Savez komunista se, zbog toga što se nije iskazao kao snaga sposobna da društvene energije mobilizira za izlazak iz razvojne krize, zbog toga što je još zarobljen mnogim dogmama i zastarjelom frazeologijom i ritualima, zbog toga što u svojim redovima tolerira i mnoge uzurpatore i grabežljivce, zbog toga što ne pokazuje dovoljno sluha za potrebe i senzibilitet današnjih generacija omladine, otuđio od velike većine mladih i oni ne gledaju, moramo to otvoreno priznati, u njemu privlačnu organizaciju i snagu koja nudi vizije i šanse i njihovog stvaralačkog potvrđivanja u njihovom traženju povoljnijih životnih i radnih perspektiva. Mlada generacija raspolaže znanjem, sposobnošću i spremnošću da preuzme odgovornost i za svoju budućnost i za razvoj društva u skladu sa ciljevima socijalizma i humanizma. No, i zbog svih oskudica i prikraćenosti koje ona osjeća, zbog toga što je i sama izložena snažnim utjecajima retrogradnih društvenih procesa i pojava i konzervativnih shvaćanja, sve do nacionalističkih strasti i zaslijepjenosti, ni na omladinu ne možemo gledati kao na neku homogenu i automatski progresivnu snagu.

Ponovimo, da je bitka za omladinu danas i sutra, za njene poglede i orijentaciju, za njeno angažiranje na stvarima društvenog progressa presudna i za budućnost socijalizma u našoj zemlji i za budućnost samog Saveza komunista.

Svoju poziciju među mladima Savez komunista ne može osiguravati ni ispraznim propovijedima, ni tutorskim odnosom, ni mogućim kampanjama učlanjivanja mladih u njega, već samo inicijativama i djelima koje će omladina prihvatiti i priznati. Savez komunista mora pak podržavati sva nastojanja za samostalnošću omladinskih inicijativa i oblika organiziranja i za ulogu mladih kao subjekta a ne objekta u društvenom i političkom životu.

Preobražaj SKJ morao bi se izraziti i u izmjenama i dopunama Statuta SKJ. Njime treba bitno ojačati poziciju člana Saveza komunista, u potpunosti garantirati korištenje njegovih demokratskih prava i, uopće, utvrditi čvršću osnovu za demokratizaciju unutrašnjih odnosa. Statutom SKJ treba predvidjeti suvremenije oblike organiziranja i djelovanja Saveza komunista i način njegove demokratske komunikacije sa svim subjektivnim snagama unutar političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Još dvije-tri napomene, a bez obrazlaganja da pitanja na koja se odnose nisu beznačajna:

Savez komunista Jugoslavije mora se sam financirati, što je i dosad uglavnom činio, ali neke njegove organizacije nisu imale dovoljno sredstava, pa su ih dijelom dobijale i od društveno-političkih zajednica.

Dok su zemlja i društvo suočeni sa krizom, a Savez komunista ne pokaže mnogo više odlučnosti i sposobnosti da pridonese njezinom

prevladavanju, rukovodeći ljudi u Savezu komunista ne bi trebali primati odlikovanja i priznanja, osim ako ih ne dobijaju za dostignuća u svojoj struci.

U aparatu i rukovodstvima Saveza komunista trebalo bi smanjivati, a ne i dalje povećavati broj profesionalno zaposlenih, a sastanke organizacija i sjednice rukovodstava što više držati izvan radnog vremena.

Nije doista potrebno da pojedinci u isto vrijeme budu na odgovornim partijskim i državnim funkcijama, to jest na dvije i više funkcija.

IV.

Program SKJ, u vremenu u kojem je nastao, predstavljao je možda i najdalekovidnije i najkritičnije viđenje ciljeva i metoda borbe komunista za bolje društvo. Naše analize danas pokazuju da i u ovom vremenu, nakon tri desetljeća, Program, dakako, i dalje predstavlja orientir progresivnih snaga i demokratskih težnji. No, i usprkos eksplisnim i implicitnim porukama zapisanim u Programu, više je nego očigledno da je u našem pokretu i danas uvelike vladajuća praksa i svijest koja svijet, ekonomsku formaciju društva, robnu proizvodnju, kapitalizam i socijalizam, demokraciju, ljudske slobode promatra staklenim pogledom mnogih dogmi, a s kojima sam pokret mora raskrstiti ako hoće da se i dalje potvrđuje kao revolucionaran i na visini svog historijskog zadatka.

Naša ideologija i naša praksa bremenite su, naime, primjerima okorjelog dogmatizma, grubih nasrtanja ne samo na sada važeće programske ciljeve nego i na najkonkretnija već izborna prava i slobode političkog djelovanja i slobodnog mišljenja, koja se kreću sve do pritiska za krivično gonjenje i zatvaranje zbog drugačijeg mišljenja. Ako je socijalizam i nastao kao ideja i pokret samooslobođenja čovjeka, ako je on uvijek otvoren proces ostvarivanja ljudskih, ekonomskih i političkih prava koje je još buržoaska revolucija više proklamirala nego ostvarivala, onda smo i mi koji smo pozvani da unapređujemo socijalizam u ovoj zemlji dužni odlučno obračunavati sa svim onim što danas i ovdje, i u krilu samog našeg komunističkog pokreta izražava ne samo antisocijalistička već i anticivilizacijska ponašanja i praksu.

Utoliko bi i nova osmišljavanja društvenih zbivanja i stanja svijesti i odnosa u samom Savezu komunista nalagala ili dopunjavanje postojećeg ili čak i izradu novog programa. Stanje krize i konfuzija, u kojem se još nalazimo, nije razlog da od tog zadatka odustanemo, već, naprotiv, da mu se pristupi kao iskoraku prema novim dalekosežnim inicijativama. A taj zadatak moramo ujedno shvatiti i kao potrebu ponovnog misaonog i programskog dosezanja najboljeg i najprogresivnijeg u svjetskoj praksi, jer tek sa te pozicije naše unutrašnje prilike i odnosi mogu dobiti svoj kriterij realnosti, a sve zaostalo i retrogradno pravu mjeru svoje prevladanosti.

Uostalom, *jugoslavenska je revolucija svoju potvrdu 1941. i 1948. doživjela samo zato što je bila na razini svjetskih tendencija*. I danas naš odgovor mora biti svjetski relevantan i zato je prije svega potrebno drugačije tumačenje svijeta od onoga koji se u Programu predstavlja u suštini kao sukob dvaju sistema, kapitalističkog i socijalističkog. *Pro-matrati socijalizam izvan sheme sukoba sistema, osloboditi ga tereta ideološke floskule: koliko socijalističkih država toliko socijalizma, to znači prevladati i shvaćanja i na njima utemeljenu praksu prema kojoj je socijalizam privatno vlasništvo države, partije ili bilo koje partikularne sile društva*. Stati na uzvisinu nešto višu od one koja omogućava tek lokalni vidokrug, sagledati suštinu protivurječnosti današnje ekonomske formacije društva, u epohi robne proizvodnje i već konstituiranog ali još nedovršenog svjetskog tržišta, to znači oslobodilačke potencijale socijalizma potražiti u borbi svakog čovjeka protiv otuđenja društvenih uvjeta njegova života.

Naša orijentacija morat će, sa tih metodoloških polazišta, odbaciti i neke specifično naše dosadašnje sheme u povezivanju sa svijetom, a prvenstveno sa ciljem *da se što više uključujemo u one svjetske tokove koji su najprogresivniji i da mnogo odlučnije ulazimo i u nove inicijative, kako u pokretu nesvrstanih tako i izvan njega, a bez kompromisa i načelnih odlaganja, jer za njih više nema prostora*. Prije svega, *kada se radi o svjetskom financijskom sistemu, ekološkom pitanju i mirovnom procesu*. Dakako, *u prvom planu moraju biti i naše mjesto i uloga u Evropi i u njenim integracionim procesima, a u tom okviru i naše osposobljavanje za projekt evrosocijalizma, koji bi, težeći ka lijevom, socijalističkom i pluralističkom utemeljenju Evrope, omogućio da se nikad više ne ponovi stravična historija, recimo, prve polovice dvadesetog stoljeća, kada su svoje barbarske učinke iskazali ograničeni nacionalizmi, a nastupanja im bila omogućena i dogmatizmom, sektaštvom i represalijama u radničkom pokretu i među snagama progressa*.

U Programu SKJ trebali bismo dati odgovore na ta i druga pitanja koja je nametnula zbilja našeg društva i svijeta, a da pri tom redefini-ramo i mnoge pojmove, odnosno damo im nova tumačenja.

Program je potrebno obnoviti zbog toga da ne bismo i dalje stagnirali ili i nazadovali na bespuću lokalne pragme ili bili zaslijepljeni pojavnostima svjetskih tokova, umjesto da uočavamo njihovu bit. Ukoliko naš pokret želi da i u dvadeset prvom stoljeću ima moralni kredit koji može dati samo stabilnost i trajnost borbe za ljudsko samoodređenje, onda se mora otarasiti trenutnih istina i trenutnih političkih pobjeda i malih laži.

Zbog toga SKJ ne može odustati od dalekosežnog zagledavanja u budućnost, kako bi jasnoća ciljeva inspirirala i svakodnevnu ljudsku akciju.

Međutim, to ne znači da SKJ u ime dugoročnog programa ne treba da ima i svoje srednjeročne i kratkoročne programe. Od današnjih generacija ne možemo tražiti da se u ime komunizma 21. ili 22. stoljeća

odriču potreba i zadovoljstava životnog stvaranja. Ciljevi i metode koje SKJ misli ponuditi društvu da bi se izlazilo iz današnje strukturne krize, moraju biti jasni i prihvatljivi. To se prije svega odnosi na pitanja privredne reforme, novog Ustava i političkog sistema, novih integracija u ekonomiji, na ekološki projekt, itd. Na tom nivou SKJ mora računati na konkurenciju programa i projekte i drugih političkih snaga, a prije svega u izborima za skupštine i organe vlasti i pri biranju vlada.

I konačno, neophodno je da se organizacije SKJ i pojedinci pojavljuju sa svojim programima, koji su izvedeni konceptualno iz prethodna dva, ali sa kojima se, u najkonkretnijim uvjetima, potvrđuju ili padaju konkretni ljudi, ekipe, organizacije. Time bi se, prije svega, onemogućilo sakrivanje lokalne ili individualne nesposobnosti da se djeluje konkretno iz cjeline pokreta ili pak pribjegavanje posve konkretnim birokratskim i svim drugim uzurpacijama, kao i manipulacijama ljudima i institucijama. Vlastiti i konkretni ugled ili kompromitacija, uspjeh ili neuspjeh, išli bi na konkretne adrese.

Time bi i pojedine konkretne organizacije SKJ dobile mnogo bolji i selektivniji pregled i demokratsku programsku i izbornu osnovu za toliko potrebnu diferencijaciju koja sada često služi kao kriterij borbe za vlast, a ne i dokazivanja društvene uspješnosti.

Cjelinom takvih promjena SKJ će postati organizacija nove inicijative kojoj snagu daje kreativnost pojedinca, slobodno i ravnopravno udruženog sa ljudima koji se demokratskim sredstvima bore da njihove ideje i ciljeve prihvati cijela zajednica.

*Neponištiv je historijski učinak Saveza komunista Jugoslavije**

Na današnji dan, prije sedamdeset godina, ovdje, u Beogradu, osnovana je Komunistička partija Jugoslavije. Na prvom, osnivačkom kongresu nazvala se Socijalističkom radničkom partijom Jugoslavije (komunista), na svom drugom kongresu u Vukovaru 1920. godine dobila je ime Komunistička partija Jugoslavije, da bi 1952. godine, s počecima socijalističkog samoupravljanja, promijenila ime u Savez komunista Jugoslavije.

Osnivanje Komunističke partije Jugoslavije – historija je to potvrdila – značilo je, kako je to rekao Josip Broz Tito, »historijsku prekretnicu u vjekovnoj borbi narodnih masa naše zemlje protiv nacionalnog ugnjetavanja i socijalnog izrabljivanja, a za bolji i sretniji život radnih ljudi«.

Komunistička partija Jugoslavije nastala je ujedinjenjem revolucionarnih dijelova socijalističkog pokreta i socijaldemokratskih partija, koje su osnovane i djelovale u našim zemljama i krajevima krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Pod njezinim utjecajem pojavljuju se tada, na početku postojanja prve jugoslavenske države, i relativno snažne organizacije sindikata, komunističke omladine i naprednih žena.

Pojava Komunističke partije Jugoslavije značila je početak okupljanja svih progresivnih i naprednih snaga u buržoaskom društvu stare Jugoslavije i prvi uvjet i za pripremanje i provođenje socijalističke revolucije, a što se potvrdilo u NOB-u 1941-1945, u kojem je došlo do oslobađanja zemlje od fašizma, političke pobjede socijalističkog uređenja i rađanja nove Jugoslavije kao zemlje ravnopravnih i zbratimljenih naroda i narodnosti.

U proteklih sedamdeset godina Komunistička partija, odnosno Savez komunista Jugoslavije imao je presudnu ulogu u određivanju sudbine zemlje i u razvoju društva, potvrđujući se kao nosilac svih značajnih historijskih inicijativa, vizionar dostignuća po kojima se Jugoslavija afirmirala u čitavoj svjetskoj zajednici, izlazeći iz položaja polukolonijalne, nerazvijene seljačke zemlje na Balkanu i na periferiji Evrope. Bio je tvorac i nosilac mnogih ideja koje nisu značajne samo za nas, već su imale i još imaju veliki odjek u svijetu, bio je organizator dale-

* Riječ na svečanoj sjednici CK SKJ, 19. aprila 1989.

kosežnih društvenih procesa i promjena. A upravo u ovom trenutku Savez komunista ulazi u vlastiti preobražaj, kako u promijenjenim društvenim uvjetima ne bi izgubio sposobnost historijske inicijative, kako bi, ostajući vodeća idejna, vizionarska, ali i organizatorska snaga u jugoslavenskom društvu, formulirao nove ideje i zadatke, da bismo na našem putu socijalizma izašli iz evidentnog zastoja i sam socijalizam u našim specifičnim uvjetima obogatili nekim novim sadržajima i, najzad, kako bi Savez komunista sa svoje strane motivirao sve progresivne snage i ljude u našoj zemlji da doista žive, rade i djeluju u duhu osnovnih socijalističkih ideala i ciljeva. A to su, dodajmo odmah, ne samo naši ideali i ciljevi nego univerzalni, u biti isti, od Marxa i »Komunističkog manifesta« naovamo, od Pariške komune, od radničkih prvomajskih žrtava u Čikagu, od Lenjina i ruskog Oktobra, od brojnih bitaka evropskih radnika protiv vladavine kapitala i buržoazije, od antikolonijalnih i narodnooslobodilačkih borbi i socijalističkih revolucija našeg stoljeća pa do danas, kada se socijalističke ideje i socijalistička praksa i u svjetskim razmjerima i u svakoj zemlji suočavaju s novim velikim iskušenjima i izazovima, kada socijalističke alternative moraju i nuditi i osigurati mnogo više ljudskih sloboda, demokracije, stvaralaštva, socijalne pravde, nacionalne ravnopravnosti, novih civilizacijskih dostignuća, kada moraju računati, prije svega, na interese, potrebe i motiviranost pojedinca u kolektivu, a kolektiva u čitavom društvu i podsticati sve oblike samoupravljanja i samoorganiziranja ljudi na humanističkim i civilizacijskim pobudama.

Napa sudbina jest prije svega u našim rukama, naša historija jest naša historija, a Savez komunista Jugoslavije bio je i treba da bude revolucionarna i demokratska organizacija koja inspirira i usmjerava jugoslavenski put socijalizma, ali je stvar i u tome da su naše ideje i pregnuća u osnovi isti kao i u epohalnim razmjerima i da naš glavni problem u ovom trenutku jest u tome što prijeti opasnost da zaostanemo za svjetskom historijom, dok smo, recimo, 1941, 1948, 1950. bili na njezinoj špi-ci.

Historijski je učinak sedamdeset godina djelovanja Saveza komunista Jugoslavije, dakle, imponantan i neponištiv. Sto bismo i kakvi bismo bili, da nije bilo inicijativa i djelovanja komunista i borbe potlačениh radnih masa u ovoj zemlji, da nije bilo NOB-a i revolucije, AVNOJ-a i Narodnog fronta, komunističkog i skojevskog zanosa i samoprijegora, otpora Staljinu, obrane nezavisnosti zemlje i samosvojnosti našeg puta, Titovih inicijativa u svijetu u pravcu pokreta nesvrstanosti izvan vojno-političkih blokova, njihovih sfera utjecaja i ideoloških, političkih, ekonomskih i vojno-tehnoloških utakmica i konfrontacija. Kakva bi naša zemlja bila i što bi se u njoj događalo da, zahvaljujući komunistima sa Titom na čelu, nije postala socijalistička i federativna, da NOB nije u sukobu sa kontrarevolucionarnim nacionalističkim pokretima i platformama stvorila bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti i da AVNOJ nije utemeljio Jugoslaviju na osnovama samoodređenja i ravnopravnosti naših naroda, da se u jedinstvenoj socijalističkoj

revoluciji i makedonski, crnogorski i muslimanski narod nisu izborili za svoje priznanje, uz srpski, hrvatski i slovenski narod i da nacionalne manjine, odnosno naše narodnosti nisu stekle sva prava na očuvanje i razvijanje svoje individualnosti. Sto bi bilo s nama da slobodu i nezavisnost ove zemlje nije izborilo 810 hiljada boraca, koliko ih je Titova vojska imala na dan pobjede 1945, da se 1948. nismo oduprli diktatu i pritisku da budemo nečiji sateliti, da tri desetljeća nismo među čelnim zemljama miroljubive, vanblokofske i nesvrstane politike? Sto bismo značili, a i postigli da nismo pred četrdeset godina osnivali radničke savjete, da svijest i praksa socijalističkog samoupravljanja nisu postali stvar radničke klase i milijunskih masa u našoj zemlji i da nismo imali i određenu pionirsku ulogu u njihovom promoviranju i u svjetskim razmjerima. Moramo sve to imati pred očima i danas, pogotovo danas kada smo suočeni na našem putu i sa posljedicama naših promašaja i neuspjeha i sa nimalo lakim zadacima da našu jugoslovensku korabljicu ponovo usmjerimo na stabilnu plovidbu ka više socijalizma, više demokracije i ljudskih sloboda, društvenog i ekonomskog napretka, u susret stvarnom samoupravljanju i odlučivanju ljudi o uvjetima i plodovima svog rada, u pravcu novog uključivanja u najnaprednija kretanja u svjetskoj ekonomici, nauci i kulturi.

Nemamo razloga da ne budemo ponosni na postignuto i da ne budemo optimisti u pogledu naše budućnosti. Socijalizam je i u svijetu i u našoj zemlji još na svojim počecima, a još je Marx upozorio da će se rađati u dugim porođajnim bolovima. On na sebi još nosi mnoge madaže starog društva i veoma je udaljen od asocijacije slobodnih proizvođača, od komunističke besklasne zajednice, onog novog društva, kojim čovjek iz svoje prethistorije ulazi u svoju stvarnu historiju, od stvarivanja onih odnosa među ljudima o kojima je riječ, recimo, u »Komunističkom manifestu« i u Programu SKJ.

Generacije buntovnika i sanjara u historiji naših naroda stradavale su i ginule za slobodu i pravdu, bratstvo naroda, dostojanstvo ljudi na ovim balkanskim i srednjoevropskim vjetrometinama. Svetozar Marković je prvi, u maloj i siromašnoj Srbiji, pred više od jednog stoljeća, u te snove unio i pomisao o socijalističkoj perspektivi i o bratskoj zajednici koju će socijalizam donijeti. Tu misao i crveni barjak samouprave preuzeli su Dimitrije Tucović, a onda i one desetine revolucionara i komunista koje je, poput sedam sekretara SKOJ-a, poubijala buržoazija u staroj Jugoslaviji ili su ih progutale staljinističke čistke, pa su im grobovi nepoznati i po Sibiru rasuti, da bi najzad na desetine i stotine hiljada komunista i skojevaca, zajedno sa još deset puta više drugih antifašista i rodoljuba, izginule u jurišima narodnooslobodilačke vojske, na stratištima okupatorskih fašizama i sedamnaest kvislinških i kolaboracionističkih vojski i organizacija koje su nastojale spriječiti rast i pobjedu NOB-a pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije.

A u sve ono što smo postigli u četiri i po desetljeća nove Jugoslavije ugrađeni su trud, zanos i odricanja niza generacija ne samo komuni-

sta nego i milijunske radničke klase, koja se u ovoj zemlji formirala, i najširih slojeva naroda, od seljaštva, do brojne stvaralačke inteligencije.

S obzirom na nedaće u koje smo zapali, zebnje koje danas osjećamo, više nego teške zadatke, za koje bez časa daljnog oklijevanja moramo zasukati ruke, važno je danas ne gubiti samopouzdanje da mnogo toga možemo upravo na tragu revolucionarnog kontinuiteta i da smo mnogo toga dužni učiniti u *znak nastavljanja onog što su dosadašnje generacije, koje su se i opredjeljivale i žrtvovala za socijalizam već učinile, stvorivši nam ipak historijske uvjete da idemo dalje i da ih nadmašimo ne više herojstvom žrtvovanja već moralom stvaranja*. Nisu, dakako, ni ranije, u Titovo vrijeme, bile posrijedi neke savršene ideje i savršena djela, ni savršeni ljudi, naprotiv, i oni su imali mnogo grešaka, nagomilalo se na našem putu i mnogo deformacija, dogmi i zabluda, a birokratizacija društva je, usprkos svim proklamacijama i normama, bila jača od njegove demokratizacije, tako da nas je sve to i suočilo sa stanjem ozbiljne krize socijalističkog i samoupravnog razvoja i sa mnogim retrogradnim procesima i pojavama. No, osnovne tekovine, pa i mnogi vrlo opipljivi rezultati dosadašnje borbe za socijalizam i dosadašnjih strateških rješenja naše socijalističke revolucije ostaju ugrađeni u vertikalnu našu novije historije, vertikalnu koja se ne da poništiti, koja se ne može tako lako srušiti, koja je prisutna i u historijskom pamćenju naroda, pa već i time ima svoju materijalnu snagu. Jer, prema Marxu, tek kada ideje ovladaju masama postaju materijalna snaga. Velika većina ljudi u ovoj zemlji i danas je čvrsto na pozicijama socijalizma i za socijalističku perspektivu, u kojoj bismo odstranili ono negativno što se nagomilalo na našem putu socijalizma, otvorili nove horizonte slobode, demokracije, samoupravljanja, a smanjili ako ne i posve suzili prostor birokratske vladavine, represije, zapadanja u izvanredna stanja, nacionalističkih i kontrarevolucionarnih nasrtaja, reafirmirali komunističke i socijalističke moralne norme, ponovo podigli ugled Jugoslavije u svijetu i zauzeli mjesto u prvim redovima zemalja progresa, mira i stabilnosti.

Ukratko, na nama, današnjim i sutrašnjim generacijama je zadatak da nastavimo djela prošlih generacija koje su svoje borbe i napore, a mnogi njihovi pripadnici i svoje živote, ugradili u djelo socijalističke revolucije i u dosadašnja socijalistička dostignuća. Na nama je istovremeno zadatak da ispravimo greške prošlosti, odstranimo teške deformacije sadašnjosti i nadmašimo djela prethodnika. Osnovno je pri tom da i više i bolje radimo, da širimo prostor ljudskog stvaralaštva i motivacije za nj, da našu zajednicu doista razvijamo kao socijalističku zajednicu slobodnih radnih ljudi, građana i naroda i narodnosti koja će biti prepoznatljiva po samoupravi radnika, demokraciji, humanizmu, nacionalnoj ravnopravnosti i svestranom društvenom napretku.

Komunistička partija Jugoslavije u prvim je godinama svog postojanja i djelovanja snagu crpila iz revolucionarnih raspoloženja narod-

nih masa i radničke klase, koje je režim stare Jugoslavije silom suzbijao, da bi ubrzo proveo i nemilosrdni obračun i sa samom partijom i sa svim društvenim snagama i organizacijama koje su se opredijelile za revolucionarne promjene u društvu, i to nakon što su pokazale veliku snagu legalnog utjecaja u političkom sistemu buržoaskog parlamentarizma. Komunistička partija Jugoslavije legalno je djelovala nepune dvije godine, da bi bila zabranjena, njeni članovi i pristaše komunističkih ideja ubijani, zatvarani, proganjani u čitavo vrijeme postojanja buržoaskog režima.

Pristupajući Trećoj internacionali i prihvatajući njezinu opću liniju (revolucija u Evropi i svjetska revolucija kao produženje socijalističke revolucije u Rusiji i ujedno garancija da se ta revolucija održi), jugoslavenski komunisti su se izjašnjavali za revolucionarno rušenje postojećeg društvenog sistema, za socijalnu revoluciju koja bi otvorila socijalističku perspektivu, za sovjetsku vlast, ukidanje eksploatacije i eksproprijaciju eksproprijatora itd, ali u stvari nisu zadugo imali stvarni program revolucionarne borbe koji bi polazio od glavnih pitanja koje po prirodi stvari nije moglo riješiti nerazvijeno buržoasko društvo u polukolonijalnoj zemlji na periferiji Evrope: radničko, seljačko i nacionalno pitanje. Nacionalno je pitanje, na primjer, KPJ u početku svodila na ustavno, a seljačko se nije nalazilo u njezinom programu do 1928. godine. KPJ nije, sve do uoči rata, kada na njeno čelo dolazi Josip Broz Tito, dobro uočavala konkretne oblike i metode pridobijanja i organiziranja masa, povezivanja radničkog, seljačkog i nacionalnog pitanja, suradnje sa snagama u seljačkim, sitnoburžoaskim i nacionalnim pokretima, metode i oblike revolucionarne taktike i strategije.

Kada je pokret bio natjeran na ilegalnost, izložen žestokoj represiji, njegove su se snage osule, i tek će se nakon otprilike desetljeće i po, u promijenjenim konkretnim okolnostima u zemlji i u svijetu, pojaviti ne samo kao realna snaga koja se može izboriti za revolucionarnu alternativu, već i kao jedini organizirani činilac koji je, u trenutku izbijanja rata i napada fašističkih sila na Jugoslaviju ostao na društvenoj sceni da povede narodne mase u svim dijelovima zemlje u oslobodilački rat i da se izbori za Jugoslaviju kao zajednicu ravnopravnih naroda na federativnim osnovama i na opredjeljenju za socijalističku perspektivu.

Mada je i Komunistička partija Jugoslavije, kao i sve komunističke partije, u čitavom međuratnom vremenu više ili manje disciplinirano slijedila i primjenjivala opću politiku Kominterne, činjenica je da je ona, osobito od dolaska Tita na njeno čelo, samostalno sagledavala specifičnosti prilika i određivala metode i oblike revolucionarnog djelovanja u vlastitoj zemlji.

Mogli bismo reći da su Komunistička partija Jugoslavije i radnički i lijevi pokret na koje je ona utjecala do sudbonosnih dana napada na našu zemlju prošli težak put i stradanja i sazrijevanja, o čemu je Tito također govorio: »Idejno sazrijevanje Komunističke partije Jugoslavije

i iznalaženje pravih putova revolucionarne borbe predstavljali su dugotrajan mukotrpan proces«. Pri tom je za KPJ vrijedilo i ono što je veliki slovenski pisac Ivan Cankar rekao za socijaldemokratsku partiju kojoj je i sam pripadao prije prvog svjetskog rata: »Partija nije vidjela narod, a narod partiju!« Glavni problem KPJ od njezinog nastanka pa sve dok nije razradila i doista počela provoditi »koncept borbe koji se zasnivao na saznanju o neminovnosti skorog revolucionarnog raspleta, a koji je polazio od široke socijalne osnove predstojeće revolucije« (Tito) bio je problem povezivanja sa narodnim masama. I tek kada je Partija uspjela da jasno formulira svoje poglede na položaj radničke klase i desetmilijunskog radnog seljaštva, na putove demokratizacije političkog života, rješavanje nacionalnog pitanja, obranu zemlje i da za te poglede pridobija mase, ona se i praktično osposobila da preuzme ulogu idejnog i političkog predvodnika socijalističke revolucije, za koji se povoljan odnos unutrašnjih i vanjskih činilaca stvorio tek izbijanjem drugog svjetskog rata i fašističkim napadom. Komunistička partija Jugoslavije upravo je pod Titovim vodstvom, kako je napomenuo E. Kardelj, izišla »iz položaja ograničene sekte koja upotrebljava revolucionarne fraze« i postala »jezgra i pokretačka snaga velikog kretanja masa u cjelokupnoj društvenoj strukturi, što znači u svim organizacijama društva«.

Pri tom su veliki značaj imali: otvaranje prema radničkoj klasi i drugim radnim slojevima, kako bi ih podsticala na akcije u borbi za njihove svakodnevne interese; otvaranje i prema buržoaskim partijama, ali ne i politika da se vuče na njihovu repu; eliminiranje frakcija; napuštanje općih shema koje se razrađuju u inozemstvu; povratak rukovodstva KPJ iz inozemstva na rad u zemlju, što je također Titova zasluga; financijsko osamostaljenje partije od inozemnih blagajni; stvaralačka razrada platforme međunarodnog radničkog pokreta na prilike u vlastitoj zemlji; izrastanje SKOJ-a u jezgro širokog omladinskog pokreta; čvršće povezivanje tzv. lijeve inteligencije s radničkim pokretom, što je imalo nemali značaj za duhovno, intelektualno narastanje snaga revolucije; osnivanje KP Slovenije i KP Hrvatske, a onda u času oslobođenja i u prvim godinama nakon njega i komunističkih partija u drugim našim republikama, kako bi se komunisti uspješnije borili i za nacionalno samoodređenje i za ravnopravnost naših naroda i narodnosti. Oko Partije i pod njenim uplivom »stvarao se sve širi revolucionarno-demokratski, antifašistički pokret masa« (Tito).

I upravo zbog toga KPJ bila je kadra da pozove naše narode na ustanak i da njezinih oko 12 hiljada članova i više od 30 hiljada članova SKOJ-a u ljeto 1941. godine »pokrije« čitavu zemlju, da komunisti predvođe NOB putem njegovog prerastanja u socijalističku revoluciju. A narod je u pjesmi komunistima priznao ulogu avangarde koja gleda u budućnost: »Poznaj se tko je komunista, vedra čela i obraza čista!«

Nećemo o ovoj prilici evocirati epopeju NOB-a, već samo spomenuti njegove trajne tekovine, koje su, prema tome, i danas i sutra inspira-

tivne. Naši su se narodi oslobodili vlastitim snagama, sudjelujući u svjetskoj koaliciji protiv fašističkih zavojevača, kakvih nije bilo u ljudskoj historiji, i tako pokazali, prvi u našoj epohi, ovdje, na periferiji Evrope, da mali narodi, bratski ujedinjeni u svojoj zajednici i sa vizijom pravednijeg i humanijeg društva pred sobom, mogu odlučivati o svojoj sudbini. Po svemu onome čime je odisao svakodnevni život partizana i naroda, NOB je značio i afirmaciju socijalne pravde i jednakosti. Umjesto nerazvijene buržoazije, na historijsku scenu da vodi društvo, da ga razvija, da njim upravlja, da društveni razvoj podređuje svojim interesima, stupila je radnička klasa, povezana sa radnim seljaštvom i svim radnim slojevima društva. Jedna od tekovina NOB-a, koja bi morala biti veoma inspirativna i za našu suvremenost, jest i *tekovina idejnog centralizma i akcione decentralizacije, odnosno jedinstva misli i ideala na jednoj i samoinicijativne, pa i spontane revolucionarne akcije u svakom selu, svakom gradu, svakom kutku Jugoslavije, sa poštivanjem nacionalnih kultura, religioznih uvjerenja, običaja i mentaliteta*. U NOB-u se mnogo toga rađalo i pokretalo »odozdo«, došla je do izražaja snaga narodnih masa, što je bila tekovina koja je kasnije prirodno vodila idejama i praksi socijalističkog samoupravljanja; u NOB-u je privreda bila samoopskrnbna, a pozadina uvelike samoupravna (uloga narodnooslobodilačkih odbora i masovnih organizacija svih koji su antifašisti, žena, omladine). NOB je bio oživotvorenje i koncepcije naružanog naroda i svenarodne obrane. Tu je i širina i dubina kulturnog stvaralaštva i prosvjetnog rada, jer je partizan, sin naroda, uz pušku nosio i knjigu. Najzad, *NOB je značila i afirmaciju stvarnih ljudskih sposobnosti i kvaliteta, pa time i autoriteta, i to u smislu drevne narodne izreke: na muci se poznaju junaci!*

Da nije bilo Komunističke partije i mobilizacije probuđenih stvaralačkih energija narodnih masa, ne bi bilo ni naše narodnooslobodilačke borbe, a da ona nije pružila te i druge tekovine, ne bi bio moguć ni put nove Jugoslavije u pravcu socijalističkog samoupravljanja, nacionalne ravnopravnosti, nezavisnosti i nesvrstanosti. To nam sve daje snagu da se i danas osovimo na noge, da se ponovo izučemo iz zabokrečine i ćorsokaka u koje smo, budimo iskreni, upali i zbog spavanja na lovorikama, i zbog skorojevićevskih mana pobjednika, i zbog neodgovornosti preživjelih u odnosu na pale, i zbog nezahvalnosti sinova prema djelima očeva, i zbog erozije izvornih moralnih vrednota revolucije.

Trebalo bi mnogo vremena da se nabroje naša dostignuća, ali i naši podbačaji na dosadašnjem socijalističkom putu. No, to ipak više ili manje znamo, a i osjećamo.

Varaju se svi oni koji misle da nam je budućnost neizvjesna ili da će biti lošija od prošlosti i od u mnogo čemu loše sadašnjosti. Imamo znanja, sposobnosti, potencijala i visoku svijest radničke klase, omladine, brojne stvaralačke inteligencije, da se izborimo za budućnost, savladajući krizu, rastuće nacionalizme i kontrarevoluciju na Kosovu, te saču-

vamo bit, osnovni kontinuitet i strategiju jugoslavenske socijalističke revolucije. Naravno, uz potrebu i radikalnih zaokreta na izvedbenom planu i u institucionalnim rješenjima u odnosu na sve ono što su bili i jesu promašaji, stranputice, cijene našeg robovanja dogmama i iluzijama.

Mi moramo biti optimisti, i mi to i jesmo. Savez komunista mora da ostane i ostat će na društvenoj sceni kao avangarda po najnaprednijim idejama, vizijama, inicijativama. Više se, međutim, ne može oslanjati ni na plebejski zanos, ni na revolucionarni etatizam, koji su bili svojstveni vremenima borbe i obnove. A ne smije pak računati ni na zarđale mehanizme birokratskog posredovanja i naoko veoma razvijen sistem samoupravljanja, u kojem stvarno ne odlučuje većina radnika i građana. Jednako tako, Savez komunista više, po cijenu svoje konačne kompromitacije, ne može davati obećanja radničkoj klasi i narodu bez pokrića.

U to ime i prilazimo društvenim reformama i preobražaju Saveza komunista Jugoslavije, o čemu je ovaj Centralni komitet upravo razgovarao. Idemo i u općepartijsku i društvenu raspravu o tome, uz očekivanja da ćemo do predstojećeg kongresa, već krajem ove godine, i na njemu, naći prave odgovore na izazove s kojima se Savez komunista suočio, a koji će ga i dalje legitimirati kao predvodničku idejnu i političku snagu u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, odnosno u radničkoj klasi i u narodu.

*Da nikad više u našoj zemlji ne zavladaju sile mraka i zločina**

Na dan kada ste vi, preživjeli iz Jasenovca, jurišali prema slobodi, još jednom smo se okupili da bismo se podsjetili, da nikad ne bismo zaboravili i da bismo spriječili da se ikada obnovi carstvo mraka i zla, kojem je pripadala i tzv. Nezavisna Država Hrvatska i njezin logor Jasenovac. Ovo je komadić zemlje koji je bio ograđen zidovima i bodljikavom žicom i štićen mitraljeskim gnijezdima, na kojoj ste vi malobrojni što ste ostali u životu mnogo propatili, dok je bezbroj drugih ovdje poubijano na najsvirepije načine, spaljeno, u zemlju zatrpano. Tako je ovaj komadić zemlje postao najveća grobnica u ovoj našoj zemlji, a i jedna od najvećih u Evropi i u svijetu. Na ovaj komadić zemlje, natopljen ljudskom krvlju i ispunjen ljudskim kostima, svi mi u ovoj našoj zemlji moramo svraćati, da bismo vidjeli što je bio zločin i da bismo znali što on može biti. A zločin kojemu je pojam Jasenovac ne zastarijeva.

Ovdje se podsjećamo na sve ono što dijeli ljudsko od neljudskog, slobodarstvo od sluganstva i izdaje, bratstvo od nacionalizma, svjetlo u ljudima od mraka u njima. Ovdje smo u ime ne samo mrtvih, pobijenih u Jasenovcu, već i na svim stratištima i bojištima, pred svim jamama bezdankama, na svim vješalima, pred svim streljačkim strojevima, u svim zapaljenim kućama i u kolijevkama ubijene nejačadi ne samo u našoj zemlji i ne samo u drugom svjetskom ratu, a s posebnom nadom okrenuti životu u kojem smo – i opet s pozivom na mrtve – dužni neprekidno širiti dimenzije demokracije i humanosti, neprekidno bdjeti nad blagodatima zajedničkog života u bratstvu i jedinstvu, neprekidno biti zaokupljeni stremljenjima na našem socijalističkom putu prema više ljudskih sloboda, stvaralaštva, dostojanstva ljudi, njihovih mogućnosti i prava da odlučuju o svom životu i radu i da podjednako odlučuju o svim bitnim pitanjima zajednice.

Jasenovac sa svojim grobljima u Gradini, Uštici, Mlaki, Feričancima, Limanu, Krapju, sa svojim zloglasnim Glavnim skladištem, Ciglanom, Pičilijevim krematorijem, Zvonarom, Tunelom, Granikom, Sablasnim jezerom, Skelom i Kulom.

* Govor u Jasenovcu, 22. aprila 1989.

Jasenovac kao nastavak i, u smislu narastanja strave i zločina, produžetak koprivničke Danice, Kerestinca, Lepoglave, Jadovna, Krušćice, Capraga, Lobograda, Siska, Jastrebarskog, Tenje, paškog Slanog i đakovačkog logora, i kao najzloglasniji među logorima i gubilištima u kojima su diljem naše raskomadane zemlje i Evrope ubijani i maltretirani naši ljudi, kao što su bili logori i gubilišta u Sremskoj Mitrovici i Dudiku kod Vukovara, Banjici i beogradskom Sajmištu, Crvenom krstu kod Niša, u Šabcu, na Rabu i u Padovi, u Trstu i na Liparskim otocima, u Trećem Reichu, Mađarskoj, Bugarskoj i Albaniji.

Jasenovac kao zbirno ime za genocidno poklance u svim našim Gudovcima, Suvajama, Ličkim Petrovim Selima, Blagajima, glinskim crkvama i Grabovcima.

Jasenovac kao masovna grobnica stotina hiljada Srba, Židova i Roma, koji su klani i paljeni samo zato jer su bili Srbi, Židovi ili Romi, ali i grobnica desetaka hiljada Hrvata, Muslimana i ljudi drugih nacionalnih pripadnosti, koji su na jednake načine ubijani jer su bili antifašisti i slobodari i jer su bili za bratstvo Hrvata i Srba i naroda uopće.

Taj i takav Jasenovac, s ovim svojim kamenim cvijetom, ta mora naše povijesti, ostaje trajno upozorenje da nikada više ni u jednom našem narodu, bilo kojem, ne smiju zavladati sile mraka i snage zločina.

Stoljećima dijeljeni i podjarmljivani, huškani jedni na druge, naši su narodi osvajali pravo na goli život s nadom u bratstvo i jedinstvo, do koga će jednom doći i za koje će se izboriti, sa željom za svojom zajedničkom kućom u kojoj će u slozi i ljubavi trajno živjeti. A sve do NOB-a i pobjede Titovih partizana tim snovima i nadama stajale su prepreke kako u tuđim osvajanjima i okupacijama tako i u našim raskolima i razračunavanjima po logici plemenskih mentaliteta, pljačkaških upada, klerikalnih osvajanja duša, palanačkih i provincijskih vidokruga. *I u našoj nedavnoj prošlosti, u vrijeme stare Jugoslavije, svrstavale su nas i razjedinjavale, uglavnom po nacionalnim i nacionalističkim aršinima, snage reakcije i konzervativizma, u grabežu profiterstva i dimu kadionica.* Zar pobjeda NOB-a, na čijem su čelu bili komunisti, a koju trajno obilježavaju i Krv i pepeo Jasenovca, nije najzad bila plod sjedinjavanja narodnih energija, uspjeh jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta i pokreta, historijski dokaz koji trajno ostaje da Hrvati i Srbi, Slovenci, Muslimani, Crnogorci i Makedonci jesu i moraju biti zajedno, i to ne u bilo kakvoj zajednici već samo u takvoj u kojoj će biti svi slobodni i ravnopravni, svi obogaćivati svoje nacionalno biće i čuvati i razvijati svoju kulturu, jezik, običaje, ali i svi zajedno i u istom društvenom poretku koračati putovima napretka i afirmirati se, preko svoje Jugoslavije i kao njeni, u svjetskoj zajednici naroda.

Jasenovca ne bi bilo da nas je samo progresivno i pozitivno određivalo u povijesti. U malim ili manje priznavanim narodima uvijek – zbog silovito nametnutog tuđeg interesa – prijeto opasnost od izdaje, opasnost u priklanjanju tuđoj moći, u služenju, koje se redovno izražava u teroru i zločinu nad svojim i drugim narodima. U tom smislu

Jasenovac je i trajni spomenik stradanja srpskog naroda, Židova, Roma i hrvatskih, muslimanskih i drugih antifašista od ruku ustaških koljača i po nalogu Ante Pavelića, najvećeg zločinca u povijesti hrvatskog naroda.

Dakako, zločinci u jednom narodu i njihovi zločini ne mogu se pripisati u krivicu samog naroda. Narodi se općenito, ta to znamo, ne dijele na dobre i zle.

Hrvatski narod, kao i svi naši narodi, pa i svi mali narodi, nije bio nikad osvajački narod već narod koji su drugi osvajali. Utoliko se i njegova povijest uglavnom svodi na povijest stradanja i borbi za samoodržanje, na dugotrajan san o slobodi i samoodređenju, a u koji je on odavno ugrađivao i ideju o ujedinjenju Južnih Slavena kao bratskih naroda koji mogu samo zajednički da se održe i izbore za slobodu i napredak.

Najveći ljudi koje je hrvatski narod kroz stoljeća iznjedrio bili su obuzeti pomislama o bratstvu ljudi i naroda, i često su stradavali kao heretici i sanjari, od Ivana Gundulića i Jurja Križanića, Gaja i Štrosmajera, do Supila, Trumbića i braće Radića, do Krleže, Cesarca i Ivana Gorana Kovačića, do plejade velikih revolucionara i komunista u našem stoljeću. Ustaše su sramotile hrvatski narod, ustaše su dovele genocid nad srpskim narodom u granicama monstruozne Nezavisne Države Hrvatske, jadnog Hitlerovog i Mussolinijevog satelita, ali je hrvatski narod u velikoj većini pošao za Titom i, rame uz rame sa Srbima u Hrvatskoj, sa Srbima i Muslimanima u Bosni i Hercegovini, sa Srbima, Slovencima, Makedoncima i Crnogorcima i svim narodnostima u čitavoj Jugoslaviji, izborio se i za svoju socijalističku državu, slobodu i dostojanstvo u bratskoj zajednici i zajedničkoj državi svih. Stoga bih u ovoj prilici posebno htio nešto reći: *sramotno je svako prešućivanje ustaških zločina, ali jednako je sramotno i optuživanje hrvatskog naroda za tobožnji genocidni karakter. No, sulude obuzetosti naših nacionalizama ne bi ni trebalo spominjati, da i danas oko nas ne narastaju ne samo njihove aveti nego i nove bojovničke legije u pripravnosti, ponovno trujući svijest ljudi i pridobijajući i mlade za svoje strasti i mržnje, ratne pokliče i računice kojima ugrožavaju u hoće da razdijele ili prekroje socijalističku Jugoslaviju.*

Samo falsifikatori povijesti, a oni bi da zabašure ili falsificiraju sve što ljude i narode ovog podneblja spaja i zbratimljuje, iz cjeline historijskih zbivanja izvlače i naglašavaju ono što narode razdvaja i suprotstavlja. Upravo radi snaženja humanističke svijesti i savjesti potrebno je da razotkrivamo i sve izdaje i zločine iz nedavne prošlosti, ali je nedopustivo pripisivati ih čitavom narodu. Narod koji je pobijedio okupatora, i u toj pobjedi trajno porazio, amputirao i osudio »gnjilo tkivo na zdravom tijelu«, upravo zbog svoje povijesno dokazane snage mora i u suvremenom svjedočenju o svom putu u budućnost ponavljati istinu o negativnom u tradiciji. Previđati zločine Pavelića, Artukovića, fra Filipovića-Majstorovića ili pak ljutiti se što se ne prešućuju one-

ljudeni zločini svekolikih Maksa Luburića, Ljuba Miloša, Ivica Markovića, Franja Džala i njihove crne svite, značilo bi svjesno previđati i prešućivati masovno herojsku narodnooslobodilačku borbu i antifašistički narodnooslobodilački pokret hrvatskog naroda. Isto tako, prikrivati prešućivanjem zločine Draže Mihailovića i raznih njegovih vojvoda, od popa Đujića i Ilije Birčanina do Nikole Kalabića, Pavla Đurišića i Baja Stanišića, značilo bi, između ostalog, potcjenjivati, pa i poricati divovske dimenzije borbe srpskog i crnogorskog naroda protiv fašizma i izdaje, a za slobodu i ravnopravnost svih naših naroda.

U vrijeme kad je ovdje, na obalama Save kraj Bročice i Krapja, uz sumu Donja Krndija, u Jasenovcu i Staroj Gradiški, danomice ubijano i po desetak tisuća ljudi, žena, djece i staraca, bard hrvatske poezije, pjesnik i partizan Vladimir Nazor je sa svojim golemim uvidom u povijest rekao: »Ovo je prvi rat u kojem se hrvatski narod zaista bori za sebe!«

Imali smo u okupiranoj Evropi najmasovniji narodnooslobodilački pokret i najsnažniju oslobodilačku armiju. Ali imali smo i ogroman broj kolaboracionista različitih boja. Da njih nije bilo, borba zbratimljenih naroda Jugoslavije bila bi završena s manje žrtava. I to je razlog da ne zaboravimo njihovo zločinačko prisustvo.

U Jasenovcu i na svim stratištima tzv. Nezavisne Države Hrvatske genocidnoj politici bio je posebno i sa strašnim posljedicama izložen srpski narod onih krajeva Hrvatske i Bosne i Hercegovine koji su najmasovnije sudjelovali u NOB-u, a koji je dao goleme doprinos pobjedi NOB-a. To je onaj divni narod, koji je, u skladu sa svojim slobodarskim tradicijama, *prošao surovu školu opredjeljivanja i sazrijevanja za ideale i ciljeve naše socijalističke revolucije*, i koji je u borbu krenuo braneći svoje gole živote i ognjišta, koji se herojski tukao na Kozari i Grmeču, Petrovoj Gori i Samarici, Psunju i Papuku, i čiji su se sinovi i kćeri u krajiškim, ličkim, banijskim, kordunaškim, slavonskim i mnogim drugim jedinicama naše narodnooslobodilačke borbe proslavili diljem naše zemlje, koji je iznjedrio i Mrvicu koja brani komandanta i četu mrtvih proletera i beskrajno dragog junačinu Nikoletinu Bursaća i Stojanku majku Knežpoljku i majku pravoslavnu i Pepu Bandića i koji je bez ikakve dvojbe do danas ostao duboko privržen svemu onome za što je krvario. *Danas on živi u bratstvu sa Hrvatima i Muslimanima, otporan i na pokušaje nacionalnih i nacionalističkih licitiranja i homogenizacija, životno i sudbinski zainteresiran jednako za stabilnost i prosperitet svojih užih domovina, socijalističkih republika u kojima živi, koliko i za avnojsku federativnu Jugoslaviju, bez koje nam svima nema mira ni opstanka.* Stoga smo dužni i u svakoj prigodi ovakvih okupljanja u Jasenovcu izraziti i posebno divljenje i zahvalnost tom narodu.

I ovdje u Jasenovcu ljudi su se, sapeti žicama i izloženi torturama, junački borili; ne samo da se nisu mirili sa smrću nego su mislili na slobodu naroda.

U Jasenovcu i Staroj Gradišci mučki su ubijeni i narodni heroji Mitar Trifunović-Učo, Nada Dimić, Milo Bošković, Ivan Sabljak, Jakša Dugandžić, Marjan Čavić, Milan Špalj. Ubijeni su ovdje i hrvatski pisci Mihovil Pavlek-Miškina i Grgur Karlovčan. Logoraši su, a posebno komunisti i skojevci među njima, neki s iskustvom iz svih prijeratnih glavnjača, na sve moguće načine organizirali otpor. Čak i u onim stravičnim uvjetima, ovdje je djelovala partijska organizacija, uspostavljene su logorske ekonomske zajednice, biran je partijski komitet... Ljudi, živi kosturi, iscrpljeni do posljednjeg atoma snage, dostojanstveno su ginuli sa svojim antifašističkim idejama. Vi, živi, neki iz one grupe nevjerovatno odvažnih, koji su se, goloruki, probili iz logora na današnji dan 1945. godine, najbolje znate i pamтите što je značio Jasenovac kao masovno morilište ljudi, ali i mjesto ljudskog otpora zvjerskoj cudi i nakanama zločinaca i zločinačkog režima.

Umirali su, da bismo živjeli životom dostojnim čovjeka. Ubijani su od slugu okupatora, ali i od povampirenih klerofašista, i mi nemamo pravo da zaboravimo ni na njihove ubice, ni na njihove ideale.

Ne možemo ni ovoga puta ne spomenuti Antu Bakovića, dra Petra Krstića, Čedomira Hubera, Dragutina Škrgatića, Pavla Kulaša, Jovu Živkovića, koji su u 10 sati i 15 minuta ravno prije 44 godine, uz poklič »Drugovi, naprijed!« povelili oko 600 logoraša u juriš iz logora. Zar ne spomenuti Milu Ristića, koji je oteo oružje ustaškom mitraljescu, otvorivši vatru po zločincima, ili Edu Šajera, koji se uspeo na banderu i sasjekao telefonske žice. Od šest stotina najodvažnijih do slobode je stiglo njih 80. Druga grupa, koja se probijala 11. travnja iz logora Kožara, pod rukovodstvom Stanka Gaćeše i Zahida Bukurevića – oko 150 logoraša – uglavnom se probila iza logorskog zida, ali je tamo posječena mitraljeskim rafalima. Iz ove grupe spasilo se samo 11 mučenika.

Drugarice i drugovi!

Komunisti Jugoslavije povelili su naše narode u borbu za slobodu, za bratstvo i jedinstvo u federativnoj zajednici, za socijalizam, za trajni napredak u miru. Oni su to mogli i u tome uspjeli i zbog toga što je Komunistička partija Jugoslavije bila jedinstvena i istovremeno jedina politička organizacija svih jugoslavenskih naroda.

Od veličanstvene pobjede NOB-a do danas naša je zemlja postigla silan napredak u privredi, kulturi, nauci, u industrijalizaciji i urbanizaciji, u promjeni socijalne strukture, u usvajanju i širenju tekovina civilizacije. No, nagomilale su se i posljedice velikih grešaka i propusta. Birokratizacija društva nadjačala je njegovu demokratizaciju. Socijalističko samoupravljanje je potiskivano normativizmom i uzurpacijama. Ekonomske zakonitosti voluntarizmom. Dopustili smo Savezu komunističara da više živi u forumima nego u radničkoj klasi i osnovnim slojevima naroda. Isuviše smo uprošćeno primjenjivali neke naše dugoročne zamisli, čije ostvarivanje je jest povijesni smisao socijalizma. Nismo pravovremeno sagledavali realne mogućnosti. Najstrašnija greška, koja nas može koštati više od ičega, jest u tome što nismo s dovoljno

osjetljivosti i borbene beskompromisnosti zaustavljali ni zaustavili provale nacionalne samoljubivosti koje danas prerastaju u nacionalističke šovinizme, što nam potresaju zemlju. Zbunjuje s koliko popustljivosti dopuštamo da oživljavaju i nanovo silno narastaju mitomanske, narcisoidno samožive nacionalističke svijesti i ponašanja. Dopuštamo brkanje progresivnih i nazadnih elemenata tradicije. Ako ne pređemo u beskompromisni obračun sa svim što nas vuče u prošlost i ako se brže ne objedinimo na suvremenom programu socijalističkog razvoja, uz punu reafirmaciju politike bratstva i jedinstva u svakidašnjim odnosima, reakcionarne pojave i dezintegraciona kretanja mogli bi još više i do opasne provalije ugroziti našu zajednicu.

Naša je zemlja u velikim teškoćama, iscrpljena lošim privređivanjem, rak-ranom birokratizacije, neodgovornim politikanstvima, pojačanim jurišima nacionalizma, agresivnim pokušajima da se u njoj socijalizam negira i u smislu kontinuiteta i u smislu perspektive. U Savezu komunista Jugoslavije još djeluju razorne tendencije oportunitizma, raspada na nacionalno-republičke monolitne organizacije koje se međusobno sukobljavaju i time ga iznutra razaraju i čine nemoćnim, unutrašnji nedemokratski odnosi u kojima dolazi i do veoma brojnih kršenja Statuta.

No, u društvu je već pobijedila svijest da se mora ići u duboku reformu jugoslavenskog socijalizma, da je izlaz u dubokoj demokratizaciji zemlje, da svatko treba da živi od svog rada, da nacionalnu ravnopravnost i federativni karakter zajednice nitko ne smije i neće moći dovesti u pitanje, da treba skršiti sve oblike političkog monopola i iskorijeniti sve birokratsko-tehnokratske privilegije, da se dalji razvoj proizvodnih snaga i socijalističkih društvenih odnosa može osigurati i postići samo boljom motivacijom, oslobađanjem stvaralačkih energija, korištenjem znanja i sposobnosti, većom odgovornošću ljudi, djelovanjem ekonomske prisile na domaćem i svjetskom tržištu, slobodom proizvođača i privrednih subjekata da ulaze u proizvodnju roba na svoj rizik i da u tom smislu raspolazu resursima i prosperiraju ili propadaju ovisno o rezultatima svog privređivanja i poslovanja, da je poželjan pluralizam vlasništva i da ljudi svoja sredstva ulažu u nova radna mjesta, u razvoj, itd.

Sada je na Savezu komunista i svim organiziranim socijalističkim snagama da takvu svijest, i na njoj temeljenu spremnost pet i po milijuna proizvodnih radnika, oko milijun stručnjaka s visokim i višim obrazovanjem, mlade generacije koja je željna posla i stvaralačkog potvrđivanja i odlučivanja o sebi i o razvoju društva, naših seljaka i obrtnika koji mogu mnogo više proizvesti ako im se u makroekonomskoj, tekućoj ekonomskoj i poreznoj politici stvore odgovarajući uvjeti, usmjeravaju u pravcu dalekosežnih promjena od historijskog značaja, koje će brod jugoslavenskog socijalizma ponovo uputiti na siguran kurs plovidbe, vratiti ulogu i ugled Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u svijetu koje je imala u najboljim trenucima pod Tito-

vim vodstvom, vratiti poljuljano samopouzdanje i osjećaj ponosa i dostojanstva ljudi i naroda što u Jugoslaviji žive i što joj pripadaju.

Radi se o tri reforme, zapravo o jednoj jedinstvenoj društvenoj reformi, koja će biti i jedina tema predstojećeg kongresa Saveza komunističara Jugoslavije.

Demokratizacija našeg društva, na trasi osnovnih tekovina naše socijalističke revolucije i dostignuća socijalističkog samoupravljanja, nezaustavljiva je i ona će nužno uroditi slobodom mišljenja i okupljanja, čija je jedina granica Ustav i na njemu utemeljen zakon, jedinstvenim funkcioniranjem pravne države na svim nivoima, javnom kontrolom vlasti, pravom svih na politiku, političko odlučivanje i političku kritiku, striktnim poštivanjem svih ljudskih prava i sloboda, građanskih, radnih, socijalnih i nacionalnih, novim procvatom kulture, novim pozitivnim civilizacijskim dostignućima, pretvaranjem znanja i nauke u najznačajniju proizvodnu snagu.

Naprotiv, nikakva nedemokratska, birokratska ili represivna politika u tom smislu ne može se više održati na iole duži rok i sve će maske u tom smislu ubrzo pasti. Otklonit ćemo uzroke i savladati posljedice kontrarevolucije na Kosovu, ali i zaustaviti i agresivna nastupanja svih nacionalizama.

Čim se okrenemo radu i proizvodnji, a demokracija prokrči svoje putove u svakoj i svim sredinama, u svakom poduzeću i ustanovi, u svakoj općini, u svakoj republici i pokrajini, u čitavoj našoj zajednici, doći će kraj i hohštaplerima u privredi i uzurpatorima u samoupravljanju i demagozima u politici. Ipak će, i to brzo, doći vrijeme kada će na funkcije moći dolaziti samo sposobni i poštenu, uz javno polaganje svih računa.

Uostalom, funkcije su prolazne i mi na tim funkcijama. Važno je da se svaki pojedinac, radnik, intelektualac, seljak, penzioner, svaki građanin i jugoslavenski državljanin osjeća i sve slobodnijim i sve odgovornijim i da se ponaša i djeluje ne samo kao pristaša već i subjekt socijalizma sa specifičnom jugoslavenskom bojom i stalnim humanističkim uzletom.

Ništa nam neće moći ni razna politička okupljanja i težnje stvaranju saveza ili partija, u pravilu na nacionalnim, pa i nacionalističkim programima, ako se Savez komunističara trgne i ponovo uzme inicijativu, ako Socijalistički savez i druge naše društveno-političke organizacije stvarno počnu djelovati na prave načine, ako ljudi u njima i pomoću njih budu mogli najslobodnije iznositi svoja mišljenja i kritike, tražiti i zahtijevati, davati inicijative, djelovati i osjećati se kao subjekti političkog života. U tom smislu moramo doista razvijati politički pluralizam, koji će osiguravati i slobodu udruživanja i okupljanja na trasi socijalističkih, progresivnih, humanih pregnuća.

Jugoslavija, rođena u NOB-u kao socijalistička i federativna, jest nezaustavljiva. To ne znači da je ne mogu ugroziti i da je i danas ne ugrožava

vaju dezintegrativni procesi, kojima su nosilac uglavnom tehnokratske snage koje navlače republička i pokrajinska ruha i zaklinju se u svete nacionalne interese, stvaraju klimu ugroženosti i neravnopravnosti upravo »svog« naroda i narodnosti od strane drugih naših naroda i narodnosti i od Jugoslavije kao takve. No, sve ćemo te opasnosti savladati dubokom reformom društva. Historijsko pamćenje širokih slojeva naroda o tome što smo bili, što smo postigli i što jesmo, kao i njihova svijest o tome što moramo sačuvati, kako se ponašati i što postići najveći su garant očuvanja Jugoslavije na avnojskim temeljima, ali i njezinog daljnjeg napretka.

A bez integracije privrede putem jedinstvenog tržišta i bez funkcioniranja pravne države nema ni razvoja ni demokracije, mogu narastati samo privredna kriza, stihija i anarhija.

Našu federaciju moramo razvijati i jačati kao modernu državu, ne dovodeći ničim u pitanje upravo taj njezin federativni karakter, a niti republike i kao države i kao društveno-političke zajednice, te pokrajine kao autonomije i također društveno-političke zajednice. Sve što je integrativno jugoslavensko, a ne poništava samoupravljanje u cjelini društva i ne ugrožava nacionalnu ravnopravnost, kao npr. Jugoslavensku narodnu armiju, koja je od nastanka u krvi i vatri NOB-a do danas bila i ostat će narodna i općejugoslavenska, moramo i afirmirati i razvijati i štititi od klevetničkih napada i osporavanja, ali i znati da jaka Jugoslavija može proizaći iz demokratske povezanosti njenih naroda i narodnosti i iz osjećaja spokojstva i ponosa svih njenih građana.

Drugarice i drugovi!

Neka nas sjećanja na krv i pepeo Jasenovca uvijek podstiču na pije-
tet prema svim palima za našu slobodu i za našu bolju budućnost. U
Jasenovac dolazimo i dolazit ćemo da se poklonimo sjenama stotina
hiljada stradalnika i pobijenih i da se svaki put iznova inspiriramo da
čuvamo i razvijamo socijalizam i mir, bratstvo i jedinstvo i Jugoslaviju
koja je tim tekovinama određena.

*Jugoslavija u ovom času: stvarni i lažni problemi**

I.

Deset godina u Jugoslaviji se reproducira stagnacija privrede, prateći sve većom inflacijom, koja je danas već dosegla godišnju stopu od 500. Većina stanovništva, ona koja živi od osobnog dohotka iz radnog odnosa i mirovina, osjeća velike teškoće svakidašnjeg preživljavanja. Iako veoma nezadovoljna, ta većina strpljivo očekuje naš ekonomski oporavak, rezultate najavljene privredne reforme, ponovo povećanje svog realnog osobnog dohotka, prestanak divljanja cijena, povoljnije uvjete rada, zapošljavanja, stanovanja, rješavanja dnevnih životnih problema. Promjena nabolje, međutim, zasad nema. Privredna reforma još nije ni počela, za nju se u tekućoj ekonomskoj politici tek stvaraju neki početni uvjeti, a usprkos zaklinjanja u nju još ne postoji šira spremnost privrede i svih subjekata privređivanja da se stvarno u nju uđe. Naprotiv, postoji strah od velikih teškoća i lomova koje će njezino stvarno provođenje donijeti.

No, rekao bih da na odnose u društvu i stanje svijesti mnogo nepovoljnije od ekonomske krize utječe i politička klima i odnosi u zemlji, koji više odišu destrukcijom i strahovanjima nego što ulijevaju optimizam i okreću ljude radu, proizvodnji, razvoju. Goleme energije na svim organiziranim razinama društvenog života, a posebno i u Savezu komunista Jugoslavije, trošimo na vašare nacionalnih taština, na sukobe političkih rukovodstava i kulturnih elita, na nacionalno-državne euforije i nacionalističke eskalacije pod vidom brige za svoj narod, a protiv ovog ili onog drugog našeg naroda ili narodnosti, odnosno protiv više njih. Zemlja nam je postala arena verbalnih ratova, mitinga i skupova, optuživanja i svađa, demagoških prijetnji i obećanja, politizacije svega i svačega, provala konstelacija svijesti, emocija i strasti iz prošlosti za koje smo mislili da su pobjedom socijalističke revolucije jednom za svagda prevladani.

Postali smo, na žalost, zemlja svih mogućih iracionalnih dioba i paralizirajućih sukoba. To nas je sa svoje strane, a pogotovo u posljednju godinu dana, još više gurnulo u položaj inferiornosti, i ekonomske i kulturne, i unutrašnje i međunarodne. *Nekad smo se veoma ponosili time što jesmo, što smo učinili i postigli, a danas se stidimo i toga kakvi*

* Predavanje i razgovor na Tribini omladine u Sarajevu, 3. V. 1989.

smo, čime smo zaokupljeni i što smo nemoćni da tok stvari preokrenemo. Umjesto da u svijet izvozimo kvalitetne proizvode, znanje i demokratska dostignuća, postali smo, na žalost, poznati po izvozu naših sukoba i svađa. Sve više u svijetu na Jugoslaviju, na žalost, gledaju kao na zemlju demonstracija i mitinga, nasilja, svađa, etničkih sukoba i zavađenih naroda.

I doista, danas i svijetu i sebi pokazujemo u tom pogledu mnoge ružne crte. U Jugoslaviji jedni drugima poručujemo: stvari bi se brzo promijenile nabolje, kada biste »vi« bili kao »mi«, kada biste se »vi« ponašali kao »mi«, kada biste primijenili »naše« recepte mobilizacije i homogenizacije naroda, »naše« recepte političke diferencijacije i demokratizacije, ili pak »civilizacijskog« ponašanja, itd. Za stanje su krivi drugi, »mi« vodimo pravu politiku, drugi razbijaju Jugoslaviju, a »mi« je učvršćujemo. Drugi ne provode antibirokratsku revoluciju, a »mi« smo je proveli. Drugi su otuđeni od naroda, a »mi« uživamo apsolutno narodno povjerenje i radimo samo ono što narod hoće. Nacionalističke snage kod drugih toliko su narasle i toliko su očigledne, da je to kontrarevolucija, a nacionalizma kod »nas« nema, ili je on toliko sporadičan da ne treba njime plašiti malu djecu. Uostalom »mi« svoj nacionalizam suzbijamo, a drugi svoje raspiruju. Kod »nas« privreda ide bolje nego kod ostalih u Jugoslaviji, mi smo jedini postigli to i to, kod »vas« su, naprotiv, proizvodnja i izvoz pali. Sve bi u Jugoslaviji bilo u redu da »vi« niste Balkanci i necivilizirani, da niste skloni ple-menskim običajima i obračunima. Sve bi u Jugoslaviji bilo u redu, da »vi« niste zarobljenici još austrougarskih formi i predrasuda, da ne idete u srednjeevropske i kojekakve druge ujdurme protiv »nas« i za-pravo protiv Jugoslavije. Zemlja nam je, kažu, upropaštena, jer je bila i još jeste, poligon boljševizma, staljinizma, Titove diktature i kulta lič-nosti, kominternovsko-vatikanskih zavjera, oktroiranog birokratskog samoupravljanja, pljačke i korupcije. Za sve je, poručuju, kriv Ustav iz 1974. godine. Kriva je politika, koja je razbijala jednu ili drugu republi-ku, koja je bila uperena protiv ovog ili onog naroda, a tu i takvu politi-ku – a zna se tko su joj bili glavni akteri – danas još nastoji sačuvati tzv. neprincipijelna koalicija u CK SKJ i uopće u pojedinim republi-čkim i federativnim rukovodstvima. Itd. Itd.

Svađamo se i grizemo. Evropa se iščuđava i brine. Kao da već i u svjetskoj javnosti prevladava mišljenje da smo zemlja i društvo kojima i nema spasa!

Svi smo obuzeti i ogorčenjem i bijesom i svi, ili gotovo svi, prožeti i osjećajem, da ovakvi kakvi trenutno jesmo nismo sposobni za provo-đenje novih ideja i za bilo kakve pothvate koji bi rehabilitirali jugo-slavenski socijalizam i njegovu nekadašnju privlačnu snagu i u našim očima i očima drugih. Doduše, mnogi ljudi u našoj zemlji misle da je moguće stvari preokrenuti jednostavnim rješenjima: zavođenjem reda, nemilosrdnim obračunima s »krivcima«, a oni su uglavnom u ruko-vodstvima, stvaranjem jake federativne države, pa čak i ukidanjem

republika i pokrajina, neprestanim političim kampanjama nalaženja krivaca, izvođenja naroda na ulice i smjenjivanja rukovodstava, neprestanim »raskrinkavanjem« i napadanjem države, partije, institucija. Metode, svojstvene nekadašnjoj kulturnoj revoluciji u Kini, bezobzirnih prozivanja i političkog linča očigledno su bliske našim mentalitetima i našim navikama da se lako povodimo za iluzijama. Jedna od opsesija, koja uvijek vodi lošem ishodu, a mnogi joj u ovoj zemlji robuju jest, dakako, i ta, da Jugoslavija može biti monolitna i savršeno harmonična zemlja. No, ona je zemlja razlika, zemlja u kojoj narodi i krajevi, kulture i religije, običaji i mentaliteti imaju svoje specifičnosti. I nije i ne može biti ni humana ni progresivna ni efikasna politika koja bi sve te specifičnosti prikivala i gušila, već, naprotiv, samo ona politika koja ih priznaje, usklađuje i usmjerava u pravcu humanijih odnosa i slobodnijih ljudi i naroda. Neizbježni su i sukobi interesa, pa prema tome i politički konflikti, ali se radi o tome kako da se oni na demokratski i human način razrješavaju, bez diktata, ucjena, hegemonističkih ambicija, majorizacija po osnovu nacionalne pripadnosti, itd.

Po nekima, sva su sredstva dopuštena ako vode cilju njihove političke linije i ako narod tobože tako hoće. Treba čuvati i jačati Jugoslaviju, pa i bez obzira na njezino društveno uređenje: da li će biti i ostati socijalistička i federativna, odnosno i bez obzira da li će se ljudi i narodi i narodnosti u njoj u većini osjećati dobro, slobodno, ravnopravno, da li će vidjeti svoju povoljniju perspektivu. Po drugima pak, vrijeme je da se razidemo, da oni koji su tobože mnogo više civilizirani, demokratski i tolerantni, koji bolje rade i mogli bi i mnogo više imati kada ne bi bili prisiljeni drugima u ovoj i ovakvoj Jugoslaviji davati, idu svojim putem, traže mjesto u Evropi i u svijetu izvan zajednice, u kojoj tobože pravila života nameću balkanski barbari. Utoliko, *ne smijemo se čuditi što u svijetu danas pojačano pišu o mogućem raspadu ili podjeli Jugoslavije. Jer, pomisli o podjeli postoje i u samoj Jugoslaviji.*

Jednom riječju, u našoj je zemlji u ovom času na sceni takav politički život, koji nas više paralizira i kompromitira nego što nas okreće stvarnim problemima oporavka privrede, demokratizacije društva i prihvaćanja izazova u razvoju suvremenog svijeta, uz činjenicu da sve više zaostajemo.

Kada sve ovo napominjem, ne bih htio da se ne vidi i druga strana naših društvenih zbivanja: posrijedi su, često stihijni i konvulzivni, snažni procesi demokratizacije društvenog i posebno političkog života, jačanja snage javnog mišljenja, kontrole građana i javnosti nad vlašću, pritiska da funkcionira pravna država, većih sloboda pojedinca ne samo na mišljenje i kritiku, ukidanja tabua i monopola u sferama ideologije i politike, kritičkog preispitivanja štošta što smo jučer činili i idealizirali, formuliranja mnogih novih i svježih ideja, rađanja jednog novog osjećaja svijeta i senzibiliteta osobito kod mladih, čiji su ideali veoma različiti u odnosu na naš raniji, nazovimo ga tako, herojski socijalizam, socijalizam podizanja teške industrije i podmirenja najos-

novnijih potreba ljudi u zemlji siromašnog seljaštva i nepismenosti, a ipak su, u to nema sumnje, humanistički i računaju na budućnost socijalizma, odnosno usmjereni su prema socijalizmu budućnosti u kojem će biti mnogo više šansi stvaralaštva i samoupravljanja, a mnogo manje prisile.

Ispod pjene uskovitlanog i po mnogim crtama i destruktivnog društvenog i političkog života u Jugoslaviji u ovom času, a koji je – taj naš današnji društveni i politički život – u znaku postavljanja i mnogih lažnih problema, kao i nuđenja pogrešnih receptata, kriju se mnogi stvarni i sudbonosni problemi, od čijeg rješavanja zavisi naša budućnost, odnosno bez čijeg rješavanja socijalizam u Jugoslaviji nema perspektive, niti se ona može stabilizirati i kao federacija i kao moderna država. Jugoslavija bi i nadalje beznadno stagnirala, ili i sve više tonula u propast, ukoliko bi pokušavala da očuva i obnovi ono što je bilo ranije, mnoge odnose i neke karakteristike socijalizma, i u nas i u svijetu, od jučer, no isto tako bismo promašili, ako bismo negirali kontinuitet socijalističke revolucije i borbe za razvoj socijalizma u Titovo vrijeme, ako bismo vidjeli samo probleme i promašaje – a što nam se u ovom trenutku i događa – a zaboravili na velike, dubinske rezultate naše novije historije, od NOB-a do jučer, do danas.

U pravu su neki analitičari u svijetu, koji primjećuju – to sam ovih dana čitao – da su Jugoslaveni uvijek imali velike aspiracije i dosta iluzija, a manje su radili praktično i konzistentno. Vrijeme je da doista odbacimo mnoge iluzije koje smo imali jučer i kojih se danas još nismo oslobodili, da zadržimo osnovne socijalističke aspiracije i da se po našamo i praktično i konzistentno.

II.

Iz tog ugla hito bih ukratko skrenuti vašu pažnju na naše stvarne probleme: ekonomske, socijalne, u sferi socijalističkog samoupravljanja, u sferi političkog sistema, uključivanja u svijet, itd.

Prvo, Jugoslaviji je neophodna stabilizacija privrednofinancijskih tokova. To je mnogo, to je sve. Nije u ovom času toliko problem naša vanjska zaduženost koliko naša unutrašnja nelikvidnost, izazvana golemim teretom dubioza i fiktiva iz više decenija našeg razvoja u prošlosti. To je strahovito breme, koje još zapravo nismo ni pokušali skinuti s leđa. Gradilo se u ovoj zemlji previše i mnogo, bez sigurnog tržišta, napamet, na ledinama; glavno je bilo da se ugleda dimnjak i da se dobije bilo kakvo radno mjesto, a nije propadalo ništa osim sitnih pogodna, sva tzv. velika industrija i privreda je spašavana, socijalizacijom gubitaka, štampanjem novca i svim oblicima fiktivnog poslovanja. To dobro znamo i o tome ne bih trebao govoriti. Mi taj problem unutrašnjih dugova nismo još stavili na tapet, a bez njega nema provođenja privredne reforme.

Dakako, tu je onda i veliki vanjski dug. Kao što znate, uspjeli smo reprogramirati značajan dio naših dugova. Mnogo veći problem od njihovog vraćanja je taj što Jugoslavija nema što izvoziti na svjetsko tržište, a da bi pri tom zarađivala, a ne gubila. Mnoge cijene na domaćem tržištu više su od svjetskih, drugim riječima, naša produktivnost rada je mnogo niža, a cijene mnogo više nego što tržište u svijetu na koje mi računamo to može priznati.

Mi smo od smrti Josipa Broza Tita, u prvih devet godina devalvirali dinar u odnosu na dolar, i za petsto puta. Kroz čitavo to vrijeme nismo bitnije podigli vrijednost našeg robnog izvoza, mjerenog u dolarima ili u konvertibilnim valutama. A strukturu tog izvoza pogoršali smo na štetu finalnih i finih proizvoda. To i opet znači, da je problem u našoj unutrašnjoj produktivnosti, u našoj organizaciji proizvodnje, u tome kako da postanemo konjunkturni, kako da više i bolje radimo, kako da ljudi budu za to stimulirani. Nije glavni problem Jugoslavije što je dužna neto oko 17 milijardi dolara, nego što njen robni izvoz jedva da prelazi 13 milijardi dolara. A kada bismo izvozili, recimo, u vrijednosti od 25 milijardi dolara, lakše bismo bili dužni 30 milijardi, itd. Da to dalje ne obrazlažem.

Radi se, zatim, o oživljavanju privrednog rasta i zapošljavanja. Bez privrednog rasta, koji ove godine nekako kreće, ali nam izvoz opet stoji loše, mi ne možemo računati na icke značajniju akumulaciju. Akumulacije gotovo da i nemamo. A ako je nemamo, onda ne možemo ništa, ni razvijati se, ni posuđivati pod dosadašnjim nepovoljnim uvjetima, jer akumulacija iz svijeta ne dolazi u obzir.

To je onda vezano i za problem zapošljavanja. Nismo još »likvidirali«¹ višak agrarne radne snage klasičnog tipa, a pristigle su nove generacije koje su dobro obrazovane i neće da idu u rutinske i teške poslove po svaku cijenu, posebno za ono za što su se obrazovale. Negdje oko milijun i sto hiljada sada traži posao, a stvarni je broj, zbog duplih i troduplih evidencija, negdje 800–900 hiljada. Tome treba dodati nekoliko stotina hiljada »gastarbajtera«, te – prema procjenama i analizama naših ekonomista – bar milijun i po tehnološkog viška u privredi i društvenim djelatnostima. To znači, kada bi se ta radna snaga otpustila, produktivnost rada i nacionalni dohodak ne bi pali.

Razvojni problemi Jugoslavije u ovom trenutku proizlaze iz okolnosti da je ona prestala biti zemlja klasične, sirove industrijalizacije i klasična seljačka zemlja i baš je došla u ovu situaciju jer nije imala prava rješenja kako da izvrši skok u srednje razvijenu zemlju. U pitanju je i sposobnost Jugoslavije da efikasno koristi svoje šanse ili prednosti, koje bez sumnje ima, a uključivanjem u evropsko i svjetsko tržište, u situaciji kada više od trećine društvenog proizvoda mora razmjenjivati sa svijetom. A taj će postotak rasti, jer mala smo zemlja. Kako da Jugoslavija nudi svijetu svoje programe, da vuče strana sredstva, itd. Kod nas postoji iluzija ili će još dugo postojati iluzija da stra-

ni kapital samo čeka da nagrne u ovu zemlju, ako mi promijenimo neke naše propise, a koje sad uglavnom mijenjamo ili smo promijenili. Mi ćemo se morati veoma oznojiti da strani kapital privučemo, morat ćemo nuditi programe, uvjeravati strance da s nama ovdje zajedno ulažu i posluju, jer se za nas baš i neće otimati. Prema tome, radi se o našoj sposobnosti da nudimo svoje programe i to sa kooperativnim prednostima, da privučemo strana sredstva. Moj je osjećaj stvari, da poslovni svijet čeka ishod naših unutrašnjih sukoba, da bi s više povjerenja eventualno pokazao zanimanje da s nama ide u poslove i ulaganja; čeka kakav će biti naš konačan izbor u političkom životu: da li izbor u korist demokratizacije ili u korist neke represivne politike koja bi se stalno obnavljala, s povremenim uvođenjem izvanrednog stanja ovdje ili ondje ili u čitavoj zemlji, u većim dijelovima zemlje, itd.; čeka našu političku stabilizaciju. I utoliko je ta naša politička stabilizacija osnovni preduvjet da nam krene privredna reforma, a time na duži rok i ekonomska stabilizacija.

Dakle, Jugoslavija mora štošta sama učiniti da bi sa stabilnom, konkurentnom privredom postala ekonomski interesantna bar za razvijeni svijet. I mnogo ćemo morati učiniti i naprezati se, da u razmjeni sa svijetom ne bismo gubili na svom višku vrijednosti, čak i na supstanci, već da bismo zarađivali.

Tu je onda priča i o potrebi maksimalnog mobiliziranja sredstava naših građana u razvoj. Moramo poći od činjenice da, prema stranim proračunima, samo naši radnici u Evropi imaju u stranim bankama 14 milijardi dolara, koje bi pod određenim uvjetima ovdje ulagali, itd. I onda, tu su i šanse male privrede. Socijalizam je posvuda bio rigorozan prema maloj privredi, htio je likvidirati preko noći seljaka kakav je bio i ukinuti sve te male zanate, sve to što je zasnovano često na osobnom radu čovjeka, njegove porodice ili iznajmljivanju manjeg broja tuđe radne snage. Iz tog ugla gledajući, iako je lako naknadno biti pametan, bila je možda nepotrebna naša druga nacionalizacija 1948. godine, iako je tada politički momenat možda to diktirao da poslije eksproprijacije krupne buržoazije oduzmemo i socijalnu osnovu sitnoj buržoaziji koja bi joj mogla biti podrška, itd. To je sada u sasvim novom kontekstu.

I kad govorimo o maloj privredi, ne mislimo samo na, kao što ljudi često misle, privatni sektor male privrede, već je još važniji društveni sektor male privrede. Naši tzv. veliki sistemi, naša krupna privreda ne samo da nije stimulirala tu privredu kao dopunsku, doradnu samo za nju i za širenje domaćeg tržišta i za izvoz, već je takvu malu privredu suzbijala i gušila. Ona mora naći sada i interes i stimulanse da se drugačije ponaša. Osim toga, ta mala privreda proizvod je i tendencija u razvoju modernih proizvodnih snaga. Jer, naglasak sa teške industrije i sekundarnog sektora prenosi se na usluge, na znanje, na fine robe svih vrsta, gdje propulzivna, brzo adaptibilna mala firma u svijetu čini čuda i u najrazvijenijim zemljama, i u konkurenciji i s najkrupnijim proizvodnim kapacitetima.

Najteži, a dugoročan problem je prestrukturiranje privrede i nova struktura proizvodnih snaga. Samo bih o tome mogao dugo govoriti, ali ću dati tek dvije-tri natuknice. Naš petogodišnji plan do 1985. tri, četiri milijuna ljudi i pomogle da transferiramo dio tehnološkog viška zaposlenih iz krupne društvene privrede i društvenih usluga, itd. Tu moramo štošta postaviti drugačije nego dosad. Cinjenica je da u ovom trenutku naša administracija, od općine do federacije, nameće režim prepreka i destimuliranja, umjesto režim otvaranja prostora i stimuliranja razvoja male privrede.

Nadalje, vrlo su teški problemi i u našoj poljoprivredi. Jugoslavija na dva milijuna hektara društvenih površina sada stvara oko 2,5 milijarde dolara. U isto vrijeme, Holandija na dva milijuna površina stvara 25 milijardi dolara. Naša poljoprivreda društvenog sektora prije 20-30 godina probila se prema svjetskoj špici po prinosima glavnih ratarskih, industrijskih kultura i po uspjesima u genetici i osvajanju sorti, itd. No, već dugo na vlastitim monopolima ništa ne uspijeva učiniti, a živjela je na eksploataciji domaćeg tržišta i seljaka kako je znala i umjela. Poljoprivreda nam je potpuno i po strukturi sada zakazala, ova naročito društvena, a seljaci su do kraja prepušteni sebi. Sad dižemo i limit zemljišnog maksimuma. I nema nikakve opasnosti da seljak postane kapitalista.

Ukratko, proizvodnja i izvoz hrane duga je priča i naš ozbiljan problem. Sada godišnje izvozimo oko milijardu dolara poljoprivrednih proizvoda, a toliko i uvozimo. Jedina smo zemlja u Evropi koja uvozi u poljoprivredi sve, i jaja, i mlijeko, itd.

Najteži, a dugoročan problem je prestrukturiranje privrede i nova struktura proizvodnih snaga. Samo bih o tome mogao dugo govoriti, ali ću dati samo dvije-tri natuknice. Naš petogodišnji plan do 1985. godine, a slično i sadašnji, koji je stvarno ad acta, od 36 grana industrije čak 32 tretira kao prioritetne. Kakav je to razvoj? To nitko u svijetu ne čini. Mi izvozimo sada 110 vrsta proizvoda ili grana proizvoda, a najrazvijenije zemlje u svijetu koncentrirale su se na 10 ili 15 grana, kojima su učinile prodor na svjetsko tržište. Udio primarnog sektora u strukturi društvenog proizvoda kod nas je bio 1984. godine 33 posto, a planirano je da taj udio u 1990. godini bude 41 posto. Samo neke beznažno autarkične socijalističke zemlje još računaju na to da im udio primarnog sektora raste u strukturi društvenog proizvoda. Udio tercijarnog sektora, naprotiv, pao je sa 26 posto u 1976. na 22 posto u 1984, a planirano je da u 1990. bude 36 posto, dakle, što je vrlo nedovoljno, jer stvar uvelike i jest u razvoju tercijarnog sektora.

Imali smo i još uvijek imamo porast sirovinске energetske proizvodnje, a pad usluga i proizvoda više faze prerade, uz veliku krizu agrara. O tome bi se moglo puno govoriti. Nedavno sam proučavao izvrsnu studiju Saveznog zavoda za planiranje o prestrukturiranju privrede i čovjek se jednostavno mora zabrinuti koliko se naš razvoj zasnivao na teškoj, niskoproduktivnoj, kabastoj industriji, koja u svijetu

gubi prostor, a koliko zaostajemo s ulaganjem u elektroničku revoluciju, u kompjuterizaciju procesa proizvodnje, u mnogo većem angažiranju nauke u samom procesu materijalne i duhovne proizvodnje.

Dakako, to je onda i priča o ekonomskoj prisili tržišta, o robnoj proizvodnji. Mi smo od 1950. godine, od Kidričevih teza o ekonomici prelaznog razdoblja, pa u Programu SKJ i našim dosadašnjim ustavima priznavali robnu proizvodnju, naglašavali njenu potrebu, bez obzira na to da li smo je zvali specifična robna proizvodnja, socijalistička robna proizvodnja, itd. Ali u praksi smo je gušili i to uglavnom državnim i političkim voluntarizmom u zahvaćanju i raspolaganju društvenim viškom vrijednosti. No, svjedoci smo i mnogo iluzija o tržištu. Jer, mi danas nemamo tržište, imamo kvazitržište i radi se o našoj sposobnosti da ga stvarno razvijamo. I bar toliko moramo znati da ne možemo prodrijeti na svjetsko tržište, ako uporedo ne razvijamo i ne jačamo domaće tržište. A njegova moć opada.

Nema više šanse za autarkični socijalizam nigdje u svijetu, a pogotovo u Jugoslaviji. On će morati ustuknuti i u nekim zemljama gdje vlada faraonski, kasarnski socijalizam najsirovijeg tipa, staljinizam, itd. Svjetska privreda je jedinstven organizam – to je shvatio i Gorbačov i utoliko se i Sovjetski Savez muči da uđe u svjetsko kapitalističko tržište. Jer, i najstarija socijalistička zemlja nakon 70 godina forsiranog razvoja odjeljka prvog u Marxovoj shemi reprodukcije, ima kolonijalnu strukturu svoje privrede, s kojom se ne može nositi na svjetskom tržištu.

Kod nas danas imate opću ideologiju tržišta, da je ono taj demijurg koji će sve preokrenuti. Međutim, više nigdje nema neorganiziranog tržišta i radi se o tome u čijim je ono rukama, tko ga organizira. I na kapitalistički najrazvijenijem Zapadu jačaju zahtjevi da se tržište usmjeri na demokratske i humane ciljeve i *nije stvar u tome da bude više tržišta, a manje države, već u tome da bude i bolje tržište i bolja država.*

Spomenimo i odnose razvijenih i nerazvijenih, i to na razini republika i pokrajina, ali i na razini regija i općina. Naša je politika i u toj oblasti pod velikim znakom pitanja. Ona je bar na razini republika i pokrajina vodila podržavljenju i birokratizaciji pomoći i u biti ometala razvoj proizvodnih snaga jugoslavenskog društva više nego što ga je stimulirala. Utoliko i tu politiku moramo redefinirati. Stihijno djelovanje tržišta uvijek prelijeva sredstva u korist razvijenih, onih koji imaju veću proizvodnost rada, a na tome se dugoročno Jugoslavija, kao ni svijet – i to je problem međunarodnog ekonomskog poretka – ne može održati ni razvijati. Uostalom, Jugoslavija je u tom pogledu svijet u malom, i ne može se razvijati tako da, uzmimo, Slovenija na jednoj strani, postaje sve relativno razvijenija, Makedonija, da ne spominjem Kosovo, relativno sve nerazvijenija, itd.

To je onda i još jedno krupno pitanje, prije svega privredno: financiranje društvenih djelatnosti. U našoj zemlji, pobjedom socijalističke

revolucije nastala je, zbog potreba naroda da zadovolji svoje elementarne aspiracije, prekapacitiranost obrazovanja, zdravstva, kulture. A teško je reducirati već postignuta prava, teško je dokidati ono što ste u kulturi, obrazovanju, u nauci otvarali. Kod nas još svatko pritišće i dalje da otvara zdravstvene domove, da otvara škole, da podiže kulturne ustanove, a nije mi poznato da je ijednu takvu instituciju itko uspio ukinuti. Financiranje društvenih djelatnosti iznijeli smo iz državnog budžeta i dali na režim slobodne razmjene rada i to je funkcioniralo kao paradržavni sistem. Odatle ta povika na slobodnu razmjenu rada, koja nije bila slobodna, na sizovsko, samoupravno organiziranje, na sve ono što smo imali i imamo do ovog trenutka. A gdje je izlaz? Je li izlaz u povratku tih sredstava u državni budžet? Moramo dati jasan odgovor. Ako nije, je li izlaz u slobodnoj trgovini uslugama u društvenim djelatnostima na tržištu, pa tko hoće i tko može, bilo na razini privrednog subjekta, bilo druge društvene institucije, bilo na razini pojedinca, neka kupuje i prodaje. Ni u najrazvijenijem kapitalizmu društvene djelatnosti nisu potpuno date na milost i nemilost tržišta usluga. U te probleme nismo ni zagrizli.

Izričito razvojno pitanje je i kraj našeg urbanizma. Jugoslavija danas ima više od dvadeset gradova sa po sto hiljada stanovnika, dva sa više od po pola milijuna, a dva sa više od po milijun. Posrijedi je bila sirova urbanizacija, u kojoj su se milijuni ljudi slijevali u gradove. Gradovi su imali politiku razvoja da gutaju ljude u proizvodna sredstva, a prazne okolicu i sela, da ekološki upropaštavaju zemlju. I naš je urbanizam sada velika kočnica razvoja našeg društva. Gradovi su sami sebi teret i veliki mlinski kamen oko vrata. Posljedice tog zbjega naroda prema velegradskim košnicama u našim uvjetima, a koje su ostale na niskoj razini stvarne urbanosti, dok je oko 27.000 sela opustjelo, danas nam pričinjavaju velike glavobolje.

Veoma smo zaostali i u razvoju komunalija, infrastrukture, kao što su vodoopskrba, prenos energije, informatika. Ljudi su ogorčeni što moraju slušati jedan TV studio, jer tjera najprimitivniju vlastitu propagandu, htjeli bi uključiti i drugi, a ne mogu. U Jugoslaviji moramo osigurati da svatko može birati programe. A za to su potrebna i velika sredstva.

Mislim da sam dovoljno nabrajao privredne probleme. Da sada spomenem i socijalne. Kad privredna reforma stvarno počne, čitavi dijelovi radničke klase mogli bi se naći izbačeni iz igre. To mora dovesti do velikih sukoba i otpora. I stoga se mora naći metodologija društvenog i političkog života i instrumenti koji će to rješavati sa što manje potresa i društvenih posljedica, kako po društvo u cjelini tako i po pogođene dijelove zaposlenih radnih ljudi i dijelove radničke klase, pa i svakog pojedinca. Nama bez sumnje u tom smislu prijeti i određeno iačanje klasnih razlika i nekih klasnih sukoba, o čemu bih mogao ulgo govoriti.

Imamo mnogo ljudi – svaka čast kreativnoj manjini – koji glume velike privrednike, ali na taj način da nisu snosili rizik ni

pred radnicima, ni pred društvom, kao poslovodni ljudi i kao stručne ekipe, već su radnicima uvijek tumačili da su za sve krivi »sistem« i država koja oduzima i ne da maha, a opet, društvenim su činiocima tumačili da su jedino oni toliko sposobni i vješti da sprečavaju da se radnička klasa ne pobuni. I na tome su održavali svoju poziciju. Više ne bi rizike privređivanja i poslovanja za svaku našu radnu organizaciju, za poduzeće, mogli snositi drugi činioci. Neka svatko dijeli sudbinu svog proizvođača na tržištu, ali da radnik ne bude bačen na ulicu kao obična radna snaga koja nije ni kriva, da imamo fondove za prestrukturiranje, za nove proizvodne programe, za brzu preorijentaciju. Moramo dopustiti da propadaju poduzeća koja nisu sposobna da proizvode po cijenu da bude bilo šta od privredne reforme, a s druge strane, zaštititi zaposlenog, ali ne u smislu one zaštite koju je imao do sada, kada ni badavadžiji nitko nije mogao ugroziti radno mjesto, itd.

Motivacija ljudi i kolektiva za bolji rad i veći učinak, i to je velika priča, inovativnost pri tome, bogatiji, sadržajni život i u radu i u proizvodnji, zadovoljstvo čovjeka. Kad ode u kapitalistički svijet naš čovjek je odličan radnik. Znamo da je sposoban i da mnogo može učiniti i ovdje, ali mu se nekako ne dá i nije stavljen u te uvjete.

Jugoslavija sada ima oko 5,5 milijuna proizvodnih radnika, oko milijun ljudi sa završenom visokom i višom spremom, oko 30 hiljada naučnih radnika, oko 260 hiljada zdravstvenih, oko 300 hiljada prosvjetnih, oko 80 hiljada oficira koji spadaju u najškolovaniji dio našeg stanovništva, itd. I sve je to golemi potencijal koji je nedovoljno iskorišten, koji nije dovoljno motiviran, nije dobro raspoređen. Patološka je struktura zaposlenosti inteligencije, ovih milijun ljudi: intelektualni korpus. 700 hiljada njih je u svim vrstama kancelarijskog i birokratskog rada, a 300 hiljada u svim vrstama kreativne materijalne i duhovne proizvodnje. Imamao oko 150 hiljada ekonomista, 100 hiljada pravnika itd.

Omladina je dobro obrazovana. Naše škole i fakulteti, sa ovako skromnim sredstvima i opremom, relativno su dobri. Naša osnovna škola bolja je od osnovne škole u mnogim zapadnoevropskim zemljama, postavlja veće zahtjeve pred učenike, bolje s njima radi. Druga je stvar što u njoj vlada testomanija, itd. I nije stvar u tome da škola ne valja, nego u tome da omladina ide tamo gdje neće imati posla i kreativnog posla s jedne strane, a s druge, i u tome da se i kada se obrazuje za ovo ili ono osjeća nemoćnom, osjeća da ne može dovoljno zarađivati, rješavati svoje obične, ljudske probleme, a sva je veoma žedna kreativnosti i samopotvrđivanja.

Spomenuo bih i stambeno pitanje. Izgrađeno je oko tri milijuna društvenih stanova. No, ljudi danas ne mogu pod iole povoljnim uvjetima doći do stambenih kredita. Imamo jednu od najskupljih stambenih izgradnji na kugli zemaljskoj. I stan je veoma, veoma nedostupan običnom čovjeku.

Kod nas se inače sve više tvrdi da je socijalna politika stvar države, općine. Socijalna politika mora biti u funkciji razvoja, ali mora imati i svoju funkciju socijalne zaštite. I naše poduzeće, radna organizacija, institucija ne može od toga pobjeći i ići samo na dobit, na profit, na ekonomičnost.

Porezna politika u razvijenim dijelovima svijeta, a sasvim sigurno u Evropi, nigdje nije lošija nego u Jugoslaviji. Porezne obaveze može svatko izbjeći, osim onaj tko najbolje radi. Porezna politika mora imati i svoju socijalnu funkciju, mora biti sredstvo redistribucije dobara u korist i određenih društvenih odnosa i ciljeva i pravde.

Sve o čemu govorimo u smislu reformi može biti nova osnova razvoja socijalističkog samoupravljanja, a ne njegove likvidacije. Neki misle da je ono otišlo na đubrište historije i da nema perspektivu. Naše socijalističko samoupravljanje je, međutim, mnogo pružilo i u svijesti i u odnosima, i u materijalnom rezultatu. Ali je istina i to da je bilo politički plašt odnosima etatizma i tehnokratskog zahvaćanja i raspolaganja viškom vrijednosti. U tom smislu i naša koncepcija udruženog rada, dohodak, višak rada, višak vrijednosti, sve to ostaje u registru naših osnovnih socijalističkih ciljeva, jedino što smo svi pali u zamku iluzije da se u jednoj zemlji, kakva je još naša, mogu preko noći preskočiti zakoni epohe i nemilosrdnog djelovanja robne proizvodnje, kapital-odnosa i puta kamate, kako bi se reklo jezikom marksističke političke ekonomije.

Kažu da se dijelimo na dogmate i one koji to nisu, na one koji na riječima žele zagovaraju robnu proizvodnju i one koji manje o tome govore. No, svi smo se zaklinjali u ZUR, u koncepciju udruženog rada. Ne znam ni jednog viđenijeg čovjeka koji je od početka bio protivnik te koncepcije. No, nije sada važno to kada je tko uvidio da moramo preispitati praktične instrumente i vidjeti zašto ne djeluje ekonomska prisila. A u tome svi još ne pokazujemo dovoljno umješnosti.

Kontrola radnika nad uvjetima rada i nad odlučivanjem u radu ostaje trajni cilj socijalizma i u Jugoslaviji i u svijetu, a u sklopu toga problemi decentralizacije, inicijative u poduzeću. Jedno znamo: nema svođenja socijalističkog samoupravljanja, sa stajališta radnika i u interesu radnika, ispod razine participacije koja je već dostignuta u samom kapitalizmu. *Radnička klasa u ovoj zemlji neće na to više pristati. Ako ona osjeti da joj netko hoće oduzeti samoupravljanje, ući će u bitke protiv tehnobirokracije i na licu mjesta i u čitavom društvu.*

Moramo razmišljati i o tome u kojem će se položaju naći radnici u tri vrste poduzeća: u sadašnjoj društvenoj radnoj organizaciji, u mješovitom poduzeću i u privatnom poduzeću. To su tri društvene situacije, tri šanse samoupravljanja, tri tipa političke i sindikalne akcije. Mnoga nas iskušanja i na tom planu čekaju. Sindikat i Savez komunista morat će se baš na tome potvrđivati u klasi.

Spominjem i teme u sferi političkog sistema: izbori, više kandidata. Rekao bih čak da ćemo brzo doći u situaciju da će Socijalistički savez

predlagati svoje kandidate, Savez komunista svoje, Savez socijalističke omladine svoje, ali u okviru općih pravila igre delegatskog sistema biranja, tajnog glasanja itd. A pretpostavljam da nećemo obnoviti više-partijski sistem, u kojem bismo pored Saveza komunista, dobili još desetak nacionalističkih partija da nam zemlju uništavaju.

Dužina mandata je pitanje autoriteta: mi smo imali Tita kao historijski autoritet naše revolucije i uz njega generaciju koja je ušla u našu historiju. Poslije njihova silaska sa scene mi funkciju rukovođenja moramo normalizirati. Engels je rekao da je to javni posao kao i svaki drugi i da ne bude doživotan, već privremen, itd. Sada u Jugoslaviji nitko nema ni približno onaj autoritet koji su imali, ne Tito, nego i mnogi iz njegove generacije revolucionara. Autoritet takvog tipa više se ne može graditi i ne može na onim temeljima kakvi su bili u prošlosti. Može se samo na radu, sposobnosti i javnosti rada, na dokazivanju. U Jugoslaviji danas najveću popularnost stječu oni koji igraju na kartu nacionalnih vođa. A takvih je bilo i u prošlosti. Ali, tko god igra na kartu da bude samo nacionalni vođa svog naroda ili uglavnom njegov, taj ne može računati da će ga čitava Jugoslavija ikad prihvatiti. To nije moguće postići.

Tu je još i priča o slobodi mišljenja i izražavanja: rekao bih da je sva naša štampa još premalo slobodna, jer ona sluša određene neformalne grupe moći u republikama, pokrajinama, u velikim gradovima i tamo gdje izlazi. I znate koji vam je pouzdan indikator da je malo slobodnija: ako smije kritizirati glavnog republičkog rukovodioca, ili glavno republičko rukovodstvo, ako mu smije stavljati bilo kakvu zamjerku, onda već slobodnije diše. Ako mu ne smije dati nijednu zamjerku, odnosno kritiku, a može napadati sve funkcionare u drugim republikama i u federaciji, sve druge proglašavati foteljašima, onda je to znak da nema slobode! Budući da federalna rukovodstva svi sa svih strana napadaju, to jednostavno znači da federalna rukovodstva nemaju kontrolu nad sredstvima informiranja.

Moramo se izboriti za nezavisno sudstvo, funkcioniranje pravne države, zakonitost, suzbijanje kršenja zakona koje je kod nas masovno, kriminala i korupcije.

A tu je najzad i složena priča o funkcijama federacije, o položaju republika i pokrajina. Ukratko: ekonomska integracija Jugoslavije i makroekonomska politika u rukama savezne države, to je ono što je osnovno za Jugoslaviju, a da federacija funkcionira kao moderna država koja racionalno vrši funkciju za čitavu zemlju kao moderni državni servis, a da to ne dovede u pitanje egzistenciju republika kao država u saveznoj državi, niti pokrajina kao autonomija.

Predstoji nam izrada i donošenje novog ustava, i u Jugoslaviji će se voditi teška politička borba oko ustavnih rješenja i oko budućeg političkog sistema. Jedno je sigurno: većinske socijalističke snage u ovoj zemlji neće dopustiti dvije stvari: da se dira u Jugoslaviju kako je u osnovi uređena odlukama AVNOJ-a, da se ona uređuje po bilo čijem dik-

tatu, te da se diraju osnovne tekovine socijalizma i radničke klase u njoj. Radnik će biti zadovoljan ako može mnogo više zarađivati, bolje raditi, a ako bude imao manje papirnatog samoupravljanja, ali stvarnog utjecaja na licu mjesta na uvjete svog rada i života.

*

Moramo voditi računa o poštivanju osnovnih moralnih normi u političkom životu, koje se danas u nas masovno krše, *te se često ne vodi računa ni o činjenicama, ni o integritetu ljudske ličnosti; moramo se othrvati opasnostima obnove svijesti i mentaliteta koji nas vraćaju u 19. stoljeće, pa i u još ranija vremena. Ne možemo ništa postići metodama nalik onim u kineskoj kulturnoj revoluciji. Ni galamom, ni mitinzima na kojima se optužuju i sumnjiče drugi u Jugoslaviji, ni izvanrednim kongresima, ni »historijskim« sjednicama, ni eventualnim političkim procesima, ni eventualnim navikavanjem na praksu izvanrednih stanja, ni optuživanjima rukovodstava i rukovodilaca iz prošlosti, a zatim u drugim republikama i u federaciji, ni lansiranjem ovih ili onih nacionalnih vođa, ni vječnim ganjanjima neprijatelja, već naprotiv, samo primjenom zakona prema svakome, ni monopoliziranjima kadrovske politike u užim grupama i aparatima društveno-političkih organizacija i društveno-političkih zajednica, itd, itd. Ne možemo ništa postići verbalnim ofenzivama i ratovima, već samo radom, svačijom odgovornošću, demokratizacijom društva i svake institucije, stvaranjem osjećaja kod svakog čovjeka da je subjekt u kolektivu i u društvu i da mnogo toga ovisi od njega samog, iz čega će proizlaziti i njegova spremnost da djeluje i ponajviše se kao slobodan i odgovoran građanin, kao samoupravljač i kao društveni i politički aktivista.*

Savez komunista Jugoslavije je i danas pozvan da djeluje kao kolektivni intelektualac, ali bez monopola na istinu i inicijativu. Ako ne želi biti konzervativni branilac statusa quo, a on to više ne želi, ali ni nosilac lažnih politizacija, kojima se ne rješavaju stvarni problemi jugoslavenskog socijalističkog društva, mora djelovati u smislu grčke izreke: *hic Rhodos, hic salta!*

Odgovori na pitanja

– *U toku rata nismo pitali tko je Hrvat, Srbin, Albanac, nego kakav je borac. Slobodu smo izborili, i do unatrag dvadeset godina sve je bilo u redu. Druže Suvar, molimo Vas, recite nam gdje su korijeni nacionalizma i zašto ovo društvo nema snage da mu stane na kraj?*

– *Teško mi je na pitanje odgovoriti ukratko upravo zbog toga što više od dvadeset godina, među ostalim, proučavam nacionalno pitanje i međunacionalne odnose. Prošle mi je godine izašla knjiga u dva*

toma »Socijalizam i nacije« (sa 1000 stranica). No, nije nužno sve to pročitati da bi se došlo do odgovora.

Kada je riječ o našem narodnooslobodilačkom ratu, u kojem su naši narodi izborili slobodu i ravnopravnost, mora se imati u vidu činjenica da ni on nije bio kristalno čist i homogen, već da se u njemu vodila bitka da se mase odvoje od četnika, ustaša, bjelogardejaca, balista, itd. A protiv NOR-a je nastupalo čak 17 kvislinških, kolaboracionističkih, nacionalističkih organizacija, a i vojski. Zadnja grupa četnika likvidirana je 1956, a ustaša 1954.

Neko vrijeme nakon oslobođenja činilo nam se da nema ni traga nacionalizmu. No, bilo je prikrivenih simptoma. Recimo, sudeći prema stenogramima Savezne skupštine, Boris Kidrič se već 1947. ljutio na nacionalizme u republikama oko saveznog budžeta.

Lenjin je jednom prilikom, ljut na ruske komuniste kako su se postavljali prema drugim narodima u SSSR-u, napisao čuvenu rečenicu: »Začeprkaj malo ispod kože ruskog komuniste i otkrit ćeš velikoruskog šovinistu!« Na žalost, mislim da se danas ta rečenica može primijeniti i na neke hrvatske, srpske i druge komuniste. U tom smislu, i sam sam jednom napisao da je danas kod nas lako biti nacionalista, a teško komunista. U vremenima kriza, nacionalizam pojačano i izbija na društvenu scenu i nastupa. To se danas i nama događa. Veoma je bitan, također, utjecaj i nekih psiholoških stvari i tradicija. Kod Marxa imate rečenicu: »Svijest mrtvih kao mora pritišće svijest živih«. Čovjek u nekim teškim situacijama otkrije da je sklon nacionalizmu, koji je, da tako kažem, posisao sa majčinim mlijekom.

Međutim, u svemu je najbitniji društveno-ekonomski moment. Nacionalizam danas u Jugoslaviji svoj glavni izvor ima u tome što su republičke i pokrajinske birokracije upravljale sredstvima za proizvodnju u ime svojih republika i pokrajina. To ipak ne znači da je izlaz iz takve situacije u tome da se ponovo uspostavi svemoćni savezni državni socijalizam. Izlaz je svakako u tržišnoj privredi, gdje proizvođač ide za svojim interesom i prekoračuje općinske, regionalne, republičke, a onda i jugoslavenske granice, da se u tom smislu postigne slobodna cirkulacija roba, sredstava i radne snage – to je ono što je dosad nedostajalo Jugoslaviji i ono što tek trebamo postići.

Danas je, na žalost, sve više i boraca NOR-a koji se svrstavaju pod nacionalne zastave i čak prozivaju i napadaju one prave, principijelne borce, koji su ostali dosljedni borci protiv svakog nacionalizma, kao što je, zbog nedavnog govora omladini, povedena kampanja i protiv Peke Dapčevića.

Svatko tko je u revoluciji bio, da kažem narodski, čovjek od komanda i formata, pravi ratnik, koji je bio netko i nešto, taj se i danas drži dostojanstveno, politički pošteno i revolucionarno. Ali imamo i mnogo onih koji prisvajaju revolucionarne zasluge koje nisu imali i baš ti najviše galame.

– *Recite nam, u kojoj je mjeri radnicima uskraćeno informiranje i kroz to pravo na samoupravljanje? Koliki dio odgovornosti za to snosi CK SKJ i SKJ u cjelini?*

– Da li radnike zanimaju informacije, da li ih traže, osim kroz to, koliki im je osobni dohodak, to je veoma različito od kolektiva do kolektiva. Ali u osnovi stoji i to da smo imali sistem u kojem se tvornička administracija pravila strahovito važnom, zamagljivala je i komplicirala podatke i krila informacije da bi, među ostalim, što više sakrila vlastiti neuspjeh u poslovanju i vlastitu odgovornost za to. Tržište, uvođenjem čistih računa, mnoge će stvari staviti na svoje mjesto.

Što se tiče odgovornosti CK SKJ i SKJ, kod nas se stvorilo jedno gotovo religiozno uvjerenje da su CK SKJ i SKJ krivi za sve što se u ovoj zemlji dogodi i događa, a nepovoljno je. Tom uvjerenju kumovao je sam SKJ, jer je sve na sebe preuzimao i djelovao iz pozicije da bude naredbodavac za sve, umjesto da, naprotiv, pokreće sve subjekte i da se razvija međusobna, neposredna kritika.

Mnogi ljudi misle da je u našem društvu jedini problem taj da rukovodioci ne vide prave stvari, da se svađaju. Nema te zemlje gdje bi rukovodstvo, pa i koliko god svemoćno, bilo i odgovorno i krivo za sve. Recimo, CK SKJ ima, od svojih 165, samo 42 člana koji su ranije bili u sastavu Centralnog komiteta, a ostali su prvi put izabrani na 13. kongresu, pred nepune tri godine. Na idućem kongresu u sva partijska rukovodstva bit će izabrano i više od 90 posto novih ljudi. Ali, ako mi ne mijenjamo odnose u cjelini društva, moći ćemo samo rastjerivati jedno ili drugo rukovodstvo, neprestano se »diferencirati«, ljude smjenjivati, a društvo nećemo time istinski razvijati. Kad to kažem, nikako ne umanjujem odgovornost ni rukovodstva, ni SKJ, ali zna se za što partija odgovara. CK SKJ doista ne treba da se miješa ne samo u investicije nego ni u poslove savezne vlade. U općinama je još uvijek komitet sve i sva, pa što on ne aminuje, to se ne može učiniti. Partiju treba vratiti na prave zadatke, na moralni i politički utjecaj. Neka prednjači primjerom svojih članova tamo gdje žive i rade, uz što manje profesionalaca u svojim redovima.

– *Što mislite o mogućnostima političkog pluralizma kod nas i u Istočnoj Evropi. Zašto ne pođemo primjerom Mađarske?*

– Mađarska socijalistička radnička partija nastala je na malo drugačiji način od našeg SKJ, nastala je ujedinjenjem socijalističke i komunističke partije nakon drugog svjetskog rata. Nešto od te bipolarnosti je u njoj uvijek ostalo. Utoliko se u Mađarskoj govori i o opasnosti rascjepa na reformiste i centriste. Drugo, Mađarska nije prošla jednu temeljnu socijalističku revoluciju kao što je bila naša NOB, tamo je socijalizam došao dolaskom Crvene armije.

U času propasti stare Jugoslavije u njoj je postojalo 39 političkih partija. Sve su one sišle s historijske scene u vrijeme rata. Sve ih je historija pomela, samom činjenicom da je u trenutku okupacije i raspada zemlje jedino KPJ bila na sceni da povede NOR i pretvori ga u po-

bjedu socijalističke revolucije. Poslije rata KPJ je uživala toliki realan ugled da se fiktivni ostaci nekih starih partija nisu mogli održati.

Danas nam je potreban politički pluralizam, ali s obzirom na naš sistem socijalističkog samoupravljanja, presudna je sloboda i politička inicijativa pojedinca, sloboda udruživanja, a nepoželjan je i, po mom mišljenju, opasan povratak u nekakav klasični višepartijski sistem.

Sada se osnivaju tzv. savezi koji, ne svi, pokazuju želju da se konstituiraju kao nekakve nacionalne ili nacionalističke partije i uglavnom se ograničavaju na »svoju« teritoriju i »svoj« narod. Za SKJ sve to i ne mora biti toliko opasno, može ga čak natjerati da se prene iz drijemeža. No, nacionalistički su programi jedina opasnost Jugoslaviji i njenom sistemu. Sloboda organiziranja političkih partija vodila bi i pojavi neobjelagardejske partije, ili više njih, u Sloveniji, u Hrvatskoj neo-ustaške, frankovačke ili klerikalne, ovdje u BiH iskrsnulo bi nešto i od tradicije muslimanskog političkog okupljanja, a u Srbiji, zna se, nikla bi radikalna i neočetnička partija, u Crnoj Gori bi bilo nešto slično, na Kosovu ionako ilegalno postoje i djeluju albanske nacionalističke organizacije, itd.

Savez komunista mora se, međutim, odreći političkog monopola i ne samo dopustiti već i podsticati kritiku sebe od strane svakog pojedinca i svake organizacije.

Mislim da je osnovni zadatak ukidati preostale elemente političkog monopola u kadrovskoj politici. Zašto je potrebno da, recimo, u rukovodstvima SSRN bude 90 posto članova SKJ. Slično je i u Sindikatu, omladini . . . U ovoj zemlji razvoj i sudbina socijalizma ne ovise od dva milijuna članova SKJ, da i ne govorim o tome koliko njih stvarno i ima kvalitete komuniste. U ovoj zemlji ima sigurno više milijuna ljudi koji ni po čemu ne zaostaju za članovima Saveza komunista, naprotiv.

– S tim u vezi, potreban je, naravno, drugačiji odnos prema polemici, verbalnim deliktima, itd.

– Od mladih dana kritizirao sam druge, a mene su mnogo više kritizirali. Pridržavao sam se, međutim, uvijek pravila, da pojedinac nije predmet kritike, već njegovo mišljenje. Nastojao sam da se ne bavim ličnošću čovjeka, nego samo argumentima. Utoliko sam sudjelovao u »verbalnim deliktima«, a mogu vam reći da sam uvijek i stradao samo zbog tih svojih »verbalnih delikata«. Prema tome, mogu se pohvaliti da sam bio i proganjan zbog njih i da mi se to još uvijek događa! Član 133. uistinu treba ukinuti i gotovo je sigurno da ga novi Krivični zakonik neće sadržavati.

– No, treba ukinuti i moralno-političku podobnost?

– Svakako. Mislim da u našoj zemlji za svakog građanina vrijede samo Ustav i zakoni. Nije potrebno nikakve druge kriterije upostavljati. Ono što nije u skladu s Ustavom i zakonima, nije ni moralno-politički podobno.

– Sto mislite o aferi Kecmanović i o izjavi Stane Dolanca o tome?

- Stvorena je velika afera, čije je političke i moralne posljedice u ovom času teško sagledati. Treba sačekati (koliko sam obaviješten, na tome se ubrzano radi) da komisija za nadzor rada Službe sigurnosti Savezne skupštine i ista takva komisija Skupštine SR BiH izidu u javnost sa svojim izvještajima. Ako njima ne budemo povjerovali, onda se više nema kome vjerovati. Nisam stigao pročitati što je Stane Dolanc izjavio da bih to sad mogao komentirati. Koliko znam, ne radi se o jednoj službi, već je oko toga surađivalo više naših službi sigurnosti.

- *Druže Suvar, govori se i o vašem kompromiserstvu i oportunističkom u provođenju izreke: »popu pop, bobu bob«.*

- Rečenicu koju navodite rekao sam uoči Dvadesete sjednice CK SKJ, u januaru. Tada je bila na vrhuncu dogovorena kampanja za moje smjenjivanje. U smislu pravila: bobu bob, popu pop priredio sam i referat i htio sam da pred Centralni komitet izađemo i otvoreno razgovaramo. No, prvu je verziju mog referata Predsjedništvo CK SKJ odbacilo, s kritikom da vodi prema rascjepu, a da je nama potrebno jedinstvo. I tako sam ostao bez »boba«, a možda i bez »popa«. Na sadašnjoj funkciji ustručavao sam se da idem u neke svađe koje bi govorele o zaokupljenosti sobom, mene osobno ili rukovodstva. Na istoj, Dvadesetoj sjednici, jedan se član CK SKJ iz Hrvatske obratio meni i Miloševiću i proglasio nas vlakovođama lokomotiva koje vode u suprotnom pravcu i još mi je predbacio: »Tebi ovdje skidaju glavu, a ti šutiš!«, a dobro je znao da su mi ruke bile vezane i stavovima Predsjedništva, u kojem je predsjednik samo prvi među jednakima. Moram reći da se nikad nisam osjećao kao vlakovođa neke kompozicije koja vozi protiv nekoga, nego sam nastojao, kako sam znao i umio, vršiti dužnost na koju sam izabran.

- *Ipak, kada ste se cijelo vrijeme borili za redovni kongres, zašto ste na kraju glasali za izvanredni?*

- Sama po sebi, oznaka »izvanredni kongres« ne bi smetala, iako je to prvi put u historiji SKJ. Međutim, ono što smeta jest klima da će se nekom kampanjom za takav kongres i samim njegovim održavanjem, nekim velikim raspravljanjem na njemu, preglasavanjem, nešto u Savezu komunista promijeniti nabolje. Ja, kao i mnogi drugi, strahujemo upravo od verbalnih ofanziva, halabuke i galame koja odvrća od pravih, bitnih stvari. Zato sam bio protiv logike izvanrednog kongresa. Što ta logika znači, o tome sam pokušao najpreciznije, koliko sam znao i umio, govoriti na sjednici CK SK Hrvatske. Onda mi je, da samo napomenem, zamjereno da tobože držim predizborni govor. A dobro se znalo da je proces kandidiranja već bio završen, i da sam imao najveću podršku »baze«. Osim toga, to što sam govorio na sjednici CK SKH, u biti sam ranije, i to više puta, govorio i na sjednicama Predsjedništva CK SKJ, pa i u referatima na 17. i 20. sjednici CK SKJ.

Budući da je prijetila opasnost da SKJ ponovo mjesecima bude podijeljen, sukobljen oko toga, da li će se uz naziv 14. kongres staviti i

ono »izvanredni« ili ne, a ja sam bio na čelu Predsjedništva koje se oko toga mučilo, priklonio sam se većini. Jer, to mi je i osjećaj discipline u kolektivnom rukovodstvu nametao. Bitno je da po kompetencijama i izboru članova, te po načinu pripreme, 14. kongres ima funkcije redovnog kongresa. Nama se učinilo racionalnijim da se oko toga više ne preganjamo i ne iscrpljujemo SKJ. Sada treba biti na visini zadatka i pripremiti kongres koji će ponuditi odgovore, a ne da bude arena za verbalnu tučnjavu, koja nas sve blokira. Uostalom, s izuzetkom Konferencije SK Vojvodine, koja je opet najavljena kao izvanredna, iako su već jednu izvanrednu konferenciju imali, svi ostali kongresi su redovni. I to pokazuje da smo mi u Savezu komunista razbijeni na republiko-pokrajinske monolite na štetu čitavog SKJ. Jer, svaki je kongres redovan, a samo jugoslavenski izvanredan!

– *Druže Suvar, kada ćete dopustiti da Vam se tiskaju naljepnice, posteri i bedževi?*

– Te naljepnice i postere imaju valjda mnogi nogometaši i pjevači, a što bi meni?

No, pogodila me vijest u novinama da su u jednoj bosansko-hercegovačkoj općini dvojica građana prekršajno kažnjena, jedan zato što je vrijeđao mene, a drugi zato što je vrijeđao druga Slobodana Miloševića. Na uvrede sam od malih nogu navikao, i ne želim da se bilo koga kažnjava zbog toga što vrijeđa mene.

Ta poplava postera i kazeta, koja se odnosi, trenutno, na ovog ili onog pojedinca, dio je našeg političkog folkloru u stanju nervoze koja u zemlji vlada. Kada nam jednom, a mislim da hoće, kola krenu nabolje, onda će i to valjda iščeznuti.

Neovisno od ovog detalja koji sam spomenuo, ima nešto što me stvarno zaprepastilo: pročitao sam u »Večernjim novostima«, prije nekoliko mjeseci, da je vratar u jednoj radnoj organizaciji kažnjen sa dva mjeseca zatvora zato što je pokidao sliku jednog političara. Mislim da bi trebalo dati slobodu ljudima da, ako žele, mogu cijepati slike bilo kojeg pojedinca, osim slike – Josipa Broza Tita.

*O članstvu i rukovodstvima Saveza komunista, o kritikama i klevetama**

Čini mi se da spadate u takav kolektiv, sada OUR, koji se u zadnjih desetak godina orijentirao na vlastite snage u okviru, dakako, i »Jahorine« kao radne organizacije i »Šipada« kao SOUR-a i da ste mnogo učinili na vlastitom napretku.

Uz to, iznenadilo me da ste tako mlad kolektiv, gotovo omladinski, a što je i razumljivo s obzirom na podatak koji ste iznijeli, da ste u posljednjih pet-šest godina zaposlili 430 ljudi, trećinu kolektiva.

I po ovome što sam čuo i vidio, napredak u organizaciji rada u tehnologiji, u radnoj disciplini, u ekonomiziranju sredstvima, u racionalnom investiranju, bez sumnje je tu i vi u tom smislu vjerovatno u okviru drvne industrije spadate u kolektive koji po tome prednjače.

Mi inače imamo relativno malo radnih organizacija, bez obzira na kojem nivou organiziranja, od OUR-a do većih kompleksa, u kojima je pobijedila svijest i orijentacija oslanjanja na vlastite snage. A ona je kod vas posrijedi, i to je ono što radije. Vaš prosječni osobni dohodak nije visok za život u velikom gradu, a za one koji imaju neku vrstu kućne ekonomije u okolnim naseljima ili nešto drugo na šta se mogu oslanjati, to nije tako loše.

A ako se toliko naprežete da idete naprijed, a u takvoj ste još poziciji da imate ipak relativno nizak osobni dohodak i veliko breme kamata, mala vlastita obrtna sredstva, pitanje je i za nas, i za vas, i za sve kad će ti naši kolektivi koji mnogo čine u okviru vlastitih mogućnosti krenuti naprijed i u smislu motivacije ljudi za rad, većeg dohotka, itd. To ovisi o svemu onome što bi ekonomisti nazvali ekstremni uvjeti privređivanja.

Ovdje me je vaš direktor pitao o kamatama. Savez komunista, ili bilo koje njegovo rukovodstvo ili rukovodilac, ne treba da se brine o kamatama, ne odlučuje on o kamatama, ni o privrednoj politici. Ekonomsku politiku mora voditi samostalni privredni subjekat sa svojim radnicima samoupravljačima i u asocijacijama u koje se udružuje prema svojim ekonomskim interesima i država koja će praviti racionalne usluge privredi i rukovoditi makroekonomskim pokazateljima. Kod

* Iz razgovora u tvornici »Standard«, Sarajevo, 4. maja 1989.

nas je problem u tome što je država i sistem sputavao tu slobodu inicijative i poslovanja, uključujući to da nikome nismo dali ni da propadne, ali smo mnogima omogućavali da živetare, što su država i sistem radili mnogo toga što nisu trebali raditi, a propuštali mnogo toga što su trebali raditi. U tom smislu, kod nas je razvoj moderne socijalističke države koja će biti u funkciji razvoja privrede veliki i akutan zadatak, na kojem ćemo morati mnogo poraditi i promjenama u političkom sistemu i donošenjem novog Ustava Jugoslavije, a za koji su ustavni amandmani, usvojeni u novembru prošle godine, bili samo uvod.

I ta kamatna politika, takozvana realna kamata, govorim pomalo laički, bila je teško breme oko vrata privredi, kad ona nema obrtnih sredstava. Naša privreda vjerojatno prednjači u svijetu po niskoj razini vlastitih obrtnih sredstava i ovisnosti o bankarskim sredstvima, pa ma kakve banke bile, a mi još uvijek nemamo prave banke, prave banke trebamo stvoriti i na to će se ići. Ta kamata, takva kakva još jest, dobrim je dijelom ipak instrument isisavanja viška vrijednosti iz materijalne proizvodnje u korist ukupne društvene nadgradnje, ali i reproduciranja, usudio bih se reći, i funkcioniranja jednog dosta parazitskog i za razvoj neodgovornog bankarskog mehanizma. O tome bi se moglo mnogo pričati. Za to je vezano i rasterećivanje privrede. Novi SIV prema, u suradnji s izvršnim vijećima svih republika i u suradnji sa skupštinama, dosta toga za rasterećivanje privrede, u prvoj turi negdje 17 do 18 hiljada milijardi dinara. Sto je to sve u detaljima, ne znam. No, posve je sigurno da će se u bankarskom sistemu i u mehanizmu kamata mnogo toga morati promijeniti ako ne kroz mjesec, onda u iduću godinu dana.

Moramo u Jugoslaviji naći instrumente da se povećavaju stalna obrtna sredstva u rukama privrede. Recimo, američka privreda, jedna od najrazvijenijih u svijetu, oko 70 posto sredstava drži u svojim rukama, a 30 posto u bankama. Kod nas je više nego obrnuto.

Bitna će postati mogućnost privrednog subjekta da maksimalno motivira čovjeka da radi, a zatim i orijentacija na tržište. Vi već imate sedam milijuna dolara izvoza, a to nešto znači. U drvnoj industriji je teško izvoziti. Ta industrija ostvaruje oko milijardu dolara izvoza, što je 7-8 posto ukupnog jugoslavenskog izvoza. Tu je teško napraviti pomake, granice podizanja produktivnosti rada, tehnološkim modernizacijama manje su nego u drugim granama industrije i privrede. Premda, vidim, i vi imate jedan japanski stroj koji je već kompjuteriziran. A trebate imati mnogo više sredstava da možete uvoziti najsuvremeniju opremu, itd.

Osnovno je za našu zemlju da svaki privredni subjekt ima što veću samostalnost poslovanja i osvajanja tržišta, da ima što pogodnije instrumente koji mu tome služe i da preuzme do kraja rizik za promašaje, ali i da ubire što veći dohodak iz boljeg privređivanja.

A u privrednu reformu zapravo nismo ni zakoračili. Sadašnji SIV ubrzano na tome radi, no reformu ne provodi samo SIV i samo državni organi, pogotovo ne društveno-političke organizacije, već svatko mora imati svoju reformu, svaka radna jedinica, svaki OUR i svaki SOUR, svaka komuna, svaki kraj zemlje. I ponešto od ovog što se kod vas događa ukazuje da imate svoju privrednu reformu, a sada se radi o stvaranju povoljnijih uvjeta u društvenom okruženju da možete ići brže naprijed u pogledu dohotka i motiviranosti ljudi za rad.

Jedini nepovoljan podatak koji sam ovdje čuo o vama je taj da vam 13-14 posto radnika dnevno ne dolazi na posao. Koji je razlog tog apetizma, koliko su stvarna bolovanja, koliko fiktivna? Očigledno, imate i vi svoje rezerve. Spominjali ste kako ste istjerali neradnike. Vjerojatno imate još jednu desetinu kolektiva kojoj nije stalo do rada, ali će se to u tim zaoštravanjima unutar vas i u društvenom okruženju postepeno rješavati. Ukratko, drago mi je što sam s ostalim drugovima ovdje došao, što sam ponešto čuo i što sam stekao utisak da ste mlad kolektiv koji se dobro postavlja, koji je dobro orijentiran i koji u okviru datih mogućnosti postiže mnogo toga. Ako ste fizički obim proizvodnje prošle godine povećali za 22 posto, a financijska realizacija je veća samo tri posto, onda su to ti eksterni uvjeti, a prvenstveno ova kamata koja o vama najmanje ovisi. Toliko o vama.

A da sada nešto kažem o djelovanju Saveza komunista. U oko 67 hiljada osnovnih organizacija Saveza komunista, koliko ih ima u čitavom Savezu komunista Jugoslavije, nešto je manje od dva milijuna članova. U posljednjih sedam-osam godina članstvo Saveza komunista osulo se za više od dvjesto hiljada. Mnogi su izišli razočarani ovim ili onim, mnogima je izgovor bila visina članarine. Problem je, međutim, i u tome što nam je prestao priliv omladine. Savez komunista je u očima omladine, a i zbog svojih velikih propusta, postao grešnik. Nije više privlačan. Utoliko će i za njegovu obnovu u skoroj budućnosti biti presudna bitka za omladinu. Bosna i Hercegovina još ima relativno veliki postotak mladih u članstvu Saveza komunista, a već u Sloveniji u sastavu Saveza komunista mladi sada čine svega 6-7 posto.

Dobio sam ovdje i pitanje o masovnoj partiji ili partiji masa. Nije stvar u broju, da li će nas biti više ili manje, već u tome koja smo snaga na licu mjesta. Moram reći da je moj dojam da mnoge osnovne organizacije Saveza komunista snom mrtvim spavaju i ne vode svoje bitke na licu mjesta, a neprestano prozivaju rukovodstva i optužuju sistem i društvo. Ima na hiljade stvari u dnevnom životu, gdje se komunista ponaša kao komunista, ili se tako ne ponaša, gdje tako djeluje ili ne djeluje. I u partiji, na partijskim sastancima cvate kritizerska svijest, kojom pojedinac najprije optužuje svoju osnovnu organizaciju da ona ne vrijedi, polazeći od toga da on vrijedi i da je u pravu, a onda svaka osnovna organizacija galami na najbliže i na sva rukovodstva, a često se pri tome ne vide vlastiti dnevni zadaci. Nama je partija u bazi dosta zaparložena. Mogu rukovodstva biti odlična, a ona sad nisu na-

ročita, mogu se i pretrgnuti od rada, sastančenja, od zaključaka, rezolucija, zapovijedi, tumačenja, ali ako partija nije snažna u bazi, onda ona ne može biti snažna kao cjelina.

Među pitanjima koja ste mi uputili jedno glasi: zašto imamo razjedinjeno tržište? Stvar je u tome da u našoj zemlji još nemamo pravog tržišta. Spomenuo bih, recimo, da postoji oko 820 privrednih udruženja, a svako se formiralo kao jedna vrsta monopola koji štiti svoje interese na jugoslavenskom tržištu, tuži se na sistem da mu ne daje pogodnosti, optužuje druge da mu nameću velike troškove koje njegove cijene ne mogu izdržati, traži ovu ili onu zaštitu od države, traži ova ili ona sredstva, da bi moglo nešto učiniti. Svi se bore za podizanje cijena, a ne i za snižavanje troškova. Na to onda dolazi politička zaštita »svog« proizvođača, svaka općina štiti svoje poduzeće čim može i kako može da bi ono bolje prolazilo, to onda čini i regija, svaka republika ima neke svoje »velike« sisteme koje smatra ključnim i njih forsira. Tu se onda granski monopol spaja s teritorijalnim monopolom, zaštićen političkom moći. I gdje je tu izlaz? Da tržište u Jugoslaviji proradi na takav način da svatko ide za svojim poslovnim interesom tamo gdje ga može realizirati, da se slobodno kreće, da postignemo ono što ekonomisti kažu maksimalnu mobilnost svih faktora proizvodnje, i novca, i roba, i radne snage, i znanja, i tehnoloških inovacija. A opet to ne možemo postići ni razviti, ni dobiti takvo tržište u Jugoslaviji ako se ne otvorimo prema svjetskom tržištu pa nas ono natjera da imamo takvo unutrašnje jugoslavensko tržište. Ako se ne otvorimo prema svjetskom tržištu na pravi način, ne možemo u svijet plasirati robe, nema razvoja naše privrede, jer je za njen daljnji razvoj jugoslavensko tržište preusko, kada bi bilo i mnogo jače i razvijenije nego što je sada, itd. Prema tome, jedino ekonomski interes samostalnih privrednih subjekata i proizvođača da se slobodno povezuju, da idu za tim svojim interesom, da prekoračuju u općinske, regionalne, republičke i državne granice, to je ono što će roditi i jedinstveno i pravo tržište i voditi ekonomskoj integraciji Jugoslavije, u kojoj politički činilac i politički monopol neće biti ključan, pogotovo što Federacija i po sadašnjem Ustavu ima ključnu ulogu u makroekonomskoj politici, a po novom imat će je, vjerujem, i još jače izraženu.

Pitali ste: kakvi su izgledi da Sarajevo bude domaćin 14. izvanrednog kongresa SKJ. Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine predložio je još u oktobru da se Kongres održi u Sarajevu. Poslijeratni kongresi, da podsjetim, držani su u Beogradu – Peti, Osmi, Deveti, Deseti, Jedanaesti, Dvanaesti i Trinaesti. Sesti je držan u Zagrebu, a Sedmi u Ljubljani. Možda bi bilo dobro vratiti se tome da se kongresi drže i u ostalim našim gradovima ne samo u Beogradu, pa ako je već bio jedan u Zagrebu i Ljubljani, onda bi red bio na Sarajevu, tim više što imate inicijativu, pa će onda eventualno doći na red Skoplje, da dalje ne redam. Ne vidim u tome nikakav problem i mi smo na zadnjoj sjednici CK SKJ uzeli tu inicijativu na znanje i kazali

da ćemo provesti konsultacije u svim organizacijama, sastavnim dijelovima Saveza komunista Jugoslavije, a i vidjeti troškovnike. I Sarajevo i Beograd imaju objekte, a dobro bi bilo da Kongres bude što jeftiniji. Osobno bih želio da ova inicijativa iz Bosne i Hercegovine uspije, pa da se kongres drži u Sarajevu, no, o tome će odluku donijeti Centralni komitet, koji je dužan datum i mjesto održavanja kongresa odrediti tri mjeseca ranije.

Bilo je postavljeno i pitanje o Jugoslavenima i jugoslavenstvu.

Prema popisu stanovništva 1981. godine, jedan milijun i 205 hiljada ljudi deklarirali su se kao Jugoslaveni. Dakle, bilo ih je približno koliko Makedonaca, a dva i po puta više nego Crnogoraca. Broj Jugoslavena veoma se povećao u razdoblju između 1971. i 1981. godine. A u prvim poslijeratnim popisima, glavnina Jugoslavena bili su zapravo Muslimani, jer se nisu mogli iskazivati kao posebna nacija.

Zbivanja u našoj zemlji u posljednjih deset-petnaest godina pojačano su utjecala na to da se sve više mladih izjašnjavaju kao Jugoslaveni. A onda, to je rezultat i sve većeg broja mješovitih brakova i migracija po Jugoslaviji. No, zanimljivo je da su Jugoslaveni vrlo nejednako raspoređeni po Jugoslaviji. U Sloveniji, osim djece oficira iz »miješanih brakova« nemate baš puno Jugoslavena. Na Kosovu se dosta tvrdo opredjeljuju: ili si Srbin, ili Crnogorac, ili si Albanac, itd. I u Makedoniji je relativno malo Jugoslavena. Najviše ih je u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Vojvodini, Beogradu.

Najveći skok udjela Jugoslavena između dva popisa bio je u Hrvatskoj, a to je bila i reakcija na »maspok« 1971. godine.

Ustav garantira da je svatko slobodan da se nacionalno opredjeljuje kako hoće, ili da ne iskazuje nacionalnu pripadnost. Mi ostajemo pri tome da nema jugoslavenske nacije, Jugoslaveni smo svi u smislu pripadnosti socijalističkoj Jugoslaviji. A oni koji neće da se iskazuju kao Srbi, Hrvati, Crnogorci itd. imaju potpuno slobodu da se tako iskazuju i što se tiče toga neka Jugoslavena bude što više, ali ne bori-mo se sad za jugoslavensku naciju. Jer, ipak 90 posto ljudi u ovoj zemlji želi još da se iskazuje kao Hrvat, Srbin itd. i to je prirodno i nije za mene netko a priori napredniji i bolji čovjek ako se iskazuje kao Jugoslaven. Mora biti normalna situacija, da se možeš deklarirati kao Srbin, Hrvat, Jugoslaven i što god hoćeš. Važno je gajiti taj duh jugoslavens-tva na pravi način, u smislu jugoslavenskog socijalističkog patriotizma, da ga svi posjedujemo bez obzira kako se nacionalno iskazujemo, ili se deklariramo kao Jugoslaveni.

Imate, inače, različita jugoslavenstva. Već je Kardelj objašnjavao, da postoji jugoslavenstvo Petra Živkovića, nosioca diktature kralja Aleksandra, po kojem su se svi naši preci u popisu stanovništva 1931. godine morali izjašnjavati kao Jugoslaveni. A to je bio i jedan od razloga propasti stare Jugoslavije. Još ranije imate jugoslavenstva Strossmayera i hrvatskih iliraca, a i druge oblike jugoslavens-tva koji nose

ovaj ili onaj nacionalni pečat. Za nas je osnovno da budemo Jugoslaveni u titovskom smislu Jugoslavije. A svi znamo što je to, i onda kad se deklariramo kao Jugoslaveni ili se deklariramo drugačije.

I najzad, pitali ste me za napade na mene kao predsjednika Predsjedništva CK SKJ. Na toj sam dužnosti još desetak dana. Krajnje mi je neugodno da govorim o napadima. Mislim da je ovo važno: svatko u ovoj zemlji može i treba da bude kritiziran i nitko, bez obzira na funkciju, ne smije biti zaštićen od kritike i od javnog polaganja računa. Što je na odgovornijoj i osjetljivijoj funkciji, tim više. To je jedno.

Drugo, onaj koji kritizira, pa iznosi ove ili one konstatacije, pa i optužbe, morao bi odgovarati, ako govori neistinu, ako kleveće, ako podmeće. Sada su ljudi na rukovodećim dužnostima i te kako izloženi kritikama. No, često uz zadržke. U nekim republikama ne smijete ni jednu riječ javne kritike uputiti glavnom ili glavnim republičkim rukovodiocima. Ali i to će se promijeniti. Nisu važni naši mandati. Savez komunistički društvo će se demokratizirati i te lokalne zaštite će pasti. Jučer sam ovdje u Sarajevu na tribini rekao da je pouzdan indikator slobode štampe, da li ona smije napasti svog republičkog rukovodioca i svoje republičko rukovodstvo. U tom smislu je u Bosni i Hercegovini sada štampa slobodnija nego u nekim drugim republikama. Prema tome, nije stvar u kritici nego u argumentima. Ako netko laže, razvija neprincipijelne kampanje, a u ime partije, kršeći time Statut, treba da odgovara. Što se tiče mene osobno, mogu reći da je to bio izuzetno težak pritisak verbalnih napada svake vrste. Morao bi čovjek dnevno davati po stotinu demantija da je neistina ovo ili ono, ali je to onda uzaludan posao. I što je preostalo i drugima u Predsjedništvu CK SKJ koji su bili izvrgnuti čitavim hajkama: tražili smo da odgovaramo Centralnom komitetu i što se tiče toga gotovo cijelo Predsjedništvo CK SKJ kategorički je inzistiralo da Centralni komitet o njemu glasa tajno na 17. sjednici. Znae, kako je to završilo. Tada je jedan član Centralnog komiteta na mene išao onako kako je išao, a CK SKJ je, samo s glasom tog člana i glasom Ckrebica protiv, osudio njegovo izlaganje.

Onda je došao taj dogovoreni zahtjev za moje smjenjivanje iz Vojvodine. O tome je odlučivalo Predsjedništvo. Nakon rasprave, zauzelo je stavove kojima je taj zahtjev odbacilo. Za stavove je glasalo 13 članova Predsjedništva, a protiv su glasala tri člana Predsjedništva iz SK Srbije, dva iz SK Vojvodine i jedan iz SK Crne Gore. Na žalost i to je teritorijalizirano. A onda je na 22. sjednici CK SKJ jedan član CK SKJ iz SK Srbije izišao sa zahtjevom da mi se oduzme pravo da predsjedavam sjednici, jer da sam tobože nosilac mržnje prema srpskom narodu, razdora između Srba i Hrvata. Ako sam išta u životu radio kako treba, onda je to moje suprotstavljanje od malih nogu prije svega hrvatskom nacionalizmu. Doduše, ljudi to ne moraju znati i ja ne podsjećam u tom smislu na svoje zasluge. Normalno, to je tolika kleveta da bih trebao tog čovjeka, iako je član CK SKJ, a ja predsjednik Predsjedništva, tužiti sudu i on bi bio osuđen. Ali što možete, takva je situacija,

to je proizvod i nervozne političke klime u zemlji. Treba izdržati. Eto, izvinjavam se što sam o sebi pričao, meni je Centralni komitet i njegovo Predsjedništvo po Statutu u svim ključnim trenucima davalo podršku i to je za mene dovoljno i to je u okviru Statuta. Ali da ne budem nepravedan, mnoge se druge ljude u ovoj zemlji kleveće. U nekim novinama i u Hrvatskoj i u Sloveniji, a usudio bih se reći ponekad i u Bosni i Hercegovini, također se iznose klevete o nekim odgovornim pojedincima u drugim krajevima zemlje. To je sve jedna, po mom mišljenju, privremena patologija političkog života, koja se mora stišati kad se prihvatimo ozbiljnih poslova. A ozbiljnog se posla moramo prihvatiti jer nam je dogorilo do nokata.

*Nisam bio vlakovođa nikakve kompozicije**

Dopustite da se ovom Centralnom komitetu obratim s nekoliko riječi u trenutku kada sam se upravo razdužio funkcije predsjednika Predsjedništva, a prije isteka mandata, zbog izbora u Predsjedništvo SFRJ, i kada, evo, u skladu s kriterijima usvojenim na 17. sjednici, podnosim ostavku i na članstvo u Predsjedništvu i Centralnom komitetu.

Na dužnosti predsjednika Predsjedništva bio sam proteklih deset i po mjeseci, a kroz to vrijeme i Centralni komitet i Predsjedništvo i ja osobno bili smo izloženi ne samo pritisku nepovoljnih kretanja u samom Savezu komunista i u zemlji, već i velikim kritikama, a i najkonkretnijim pritiscima i postupcima koji su veoma otežavali normalan rad u duhu Programa SKJ, Statuta SKJ i odluka 13. kongresa, te odluka i zaključaka samog Centralnog komiteta.

O svome radu, o tome što sam činio ili ne, pa i propuštao učiniti, neću govoriti, jer bi to bilo i neumjesno, a nije, dakako, na meni da dajem ocjene i onog što se u Centralnom komitetu i oko njega, a posebno i u Predsjedništvu, zbivalo i sa čime smo svi bili suočeni. O tome će meritorne ocjene, nadajmo se, dati i predstojeći kongresi i konferencije Saveza komunista.

Ipak, ponovio bih, što se tiče mene, a i rada Predsjedništva, samo ono što sam rekao i na 20. sjednici Centralnog komiteta. Govoreći, naime, na toj sjednici, a u povodu diskusije jednog člana CK SKJ, rekao sam i ovo: »I ne radi se tu o pojedincima. Ne radi se o privatnoj politici. Radi se o tome, bar kad se mene tiče, da li vršim ili ne vršim svoju dužnost kao primus inter pares u Predsjedništvu, a o svim članovima Predsjedništva da li provode politiku Centralnog komiteta, da li se bore onoliko koliko mogu i koliko im je omogućeno u ovakvim uvjetima.«

Nisam, dakle, bio vlakovođa nikakve kompozicije koja je vukla u ovom ili onom pravcu, već predsjednik Predsjedništva CK SKJ, prvi među jednakima u kolektivnom izvršnom organu koji ne može voditi osobnu politiku, a pogotovo nekakvu rivalsku politiku u odnosu na bilo kojeg drugog pojedinca, već se mora ponašati i djelovati samo u

* Riječ na 23. sjednici CK SKJ, 17. maja 1989.

okviru odredbi Statuta SKJ, poslovnika o radu CK SKJ i poslovnika o radu Predsjedništva CK SKJ, o dužnostima i pravima pojedinca na takvoj dužnosti.

Dakako, Statuta i poslovnika morali bismo se svi pridržavati i u Predsjedništvu i u Centralnom komitetu i u svakom rukovodstvu Saveza komunista.

Nećete mi, nadam se, zamjeriti, ako samo kažem i to da, u povodu onog što sam i osobno doživljavao, iskreno želim da se nitko više ne suoči s nekim stvarima s kojima sam bio ja suočen kroz tih deset i po mjeseci na dužnosti predsjednika Predsjedništva. I nije tu toliko važan pojedinac, već rukovodstvo i čitava naša organizacija, duh i odnosi u njoj, pa i njena perspektiva. A izražavam zahvalnost i Centralnom komitetu i većini u Predsjedništvu što su mi u nekoliko navrata glasanjima iskazali povjerenje. Snagu da izdržim davali su mi i svojom podrškom brojni komunisti i organizacije, a i veći dio javnosti naše zemlje. Bez te podrške, naravno, ja bih bio odstupio.

Cinjenica je, drugarice i drugovi, a koje je postala svjesna i naša najšira javnost, da su se Centralni komitet i Predsjedništvo nalazili kako pod opravdanom pojačanom kritikom i partijske baze i šire javnosti zbog nedovoljne odlučnosti i nedovoljnog jedinstva, a pojedinci i pod nekim opravdanim kritikama zbog kojih su i otišli iz Centralnog komiteta, tako još više i pod udarom fabriciranih, iskonstuiranih, orkestriranih kritika bez ikakvih argumenata, a na žalost i bez ikakvih posljedica i za članove i rukovodstva Saveza komunista koja to čine.

Nismo, čini mi se, nalazili dovoljno snage, odlučnosti i pravih metoda da se suprotstavimo politici koja je težila tome da se najviše rukovodstvo između dva kongresa i njegov izvršni organ neprestano diskvalificiraju, da im se s jedne strane pripisuje sva vlast i sva moć, koju, eto, neće da iskažu, a s druge strane da se apriori sumnja u njihove namjere, te ih se neprestano optužuje za vladavinu nekakve tobožnje neprincipijelne koalicije, za to da su tobože bastioni birokratske kontrarevolucije, da djeluju na slabljenju Jugoslavije, da su nosioci nejedinstva, itd., itd.

Dakako, ni Centralni komitet, ni njegovo Predsjedništvo, ni bilo tko od njihovih članova ne treba da bude pošteđen ni od najostrijih kritika, ali s argumentima, kao ni od odgovornosti da polažu račune i za učinjeno i za neučinjeno na osnovu i u okviru Statuta SKJ. No, isto tako ova naša partijska rukovodstva moraju se najzad energičnije početi odupirati politici i praksi neprestanih juriša na njih, kojima se dovodi u pitanje ne samo svaki njihov autoritet i efikasnost već i normalno djelovanje Saveza komunista Jugoslavije kao jedinstvene organizacije.

Pokazuje se, na žalost, da na čitave klevetničke kampanje i ne vrijedi odgovarati, jer oni koji ih vode ne mare za činjenice i istinu, pa stvari koje su mnogo puta razjašnjene i dalje nebrojeno puta ponavljaju.

Duboko sam uvjeren, da će CK SKJ ipak ubuduće nalaziti snage da se ne samo odupre takvim tendencijama njegova destruiranja, već i da se izbori za poštivanje i primjenu Statuta SKJ na one članove, organizacije i rukovodstva koji pribjegavaju metodama duboko protivnim samom demokratskom revolucionarnom biću i u historiji posvjedočenom dubokom etosu organizacije jugoslavenskih komunista.

Napomenu bih i to, da veoma zabrinjava masovno kršenje Statuta u pojedinim dijelovima Saveza komunista u tom smislu što se ljudima istražuje, recimo, i to što su eventualno godinama unazad govorili na partijskim sastancima, pa ih se i za to kažnjava i isključuje. Da ovdje ne spominjem i razne druge pojave kršenja načela unutarpartijske, a i društvene demokracije.

Jer, zabrinjavaju i pojave prvog političkog linča ljudi, nehumanih odnosa prema njima, a ponekad i gori odnos nego što su se komunisti, recimo, u ratu odnosili prema neprijateljima.

No, rekao bih da su Centralni komitet i Predsjedništvo – a iz različitih razloga iz prvog je otišlo 48 starih i došlo toliko novih članova, a u drugom, također iz različitih razloga, promijenilo se 12 od 23 člana, pri čemu je u nekim slučajevima i prava šteta za Savez komunista što su pojedinci otišli – da su se usprkos svemu, usprkos i raznim doista neprincipijelnim pritiscima, pa i čitavim hajkama kojima su Centralni komitet i Predsjedništvo bili izloženi, osobito od ljeta prošle godine naovamo, a što se podudarilo i sa mojim vršenjem dužnosti predsjednika, izjašnjavanjima i angažiranošću velike većine, pokazali mjeru odgovornosti za politiku reformi, za jedinstvo na liniji 13. kongresa i Konferencije SKJ, za akciju komunista na Kosovu, za duh demokracije i klimu dijaloga. O tome ipak svjedoče i sjednice ovog Centralnog komiteta, od 16. do današnje, 23, a i svi oni trenuci u radu Centralnog komiteta i Predsjedništva u kojima je čuvano njihovo dostojanstvo i integritet.

Zahvaljujući i ovom Centralnom komitetu, odnosno njegovom angažiranju upravo u posljednje vrijeme, učvršćena je orijentacija na kurs reformi, što su osobito pokazale naše 17, 18, 19 i 22. sjednica, snažno su podržane promjene u Ustavu SFRJ i pravci privredne reforme, lakše su usvojene ustavne promjene u SR Srbiji, išlo se u odlučniju akciju suzbijanja kontrarevolucionarnih snaga albanskog nacionalizma na Kosovu, o čemu smo i danas raspravljali, reagiralo se ispravno i prema pojavama većih radničkih štrajkova, ustalo se posve određeno u obranu Titova imena i djela, stavljene na dnevni red teme međunarodnih odnosa i narastanja nacionalizma, zatim političkog pluralizma itd.

Na žalost, naše rasprave, zaključci, pa i zahtjevi često nisu davali i ne daju očekivane rezultate. Na primjer, nije se, posebno u nekim sredinama, uspjela zaustaviti eskalacija napada na Tita, štoviše, ona se u posljednje vrijeme i pojačava na direktan i indirektan način, pa se u tome mnogome oglušilo i o zaključke »baze« koja je tražila da se pre-

stane i da se odgovara za napade na Tita, koja je tražila odgovornost.

Savez komunista morat će se pozabaviti i nekim drugim pojavama koje su posebno eskalirale u posljednje vrijeme – olake rehabilitacije, bez šire partijske rasprave, analize i stava, pojedinaca, jednako kao i olake diskvalifikacije i blaćenja ljudi koji više nisu živi i ne mogu se braniti itd., itd.

Naša je odgovornost i u tome, što nismo energično tražili poštivanja i provođenje odluka i zaključaka i ovog Centralnog komiteta, na načelu demokratskog centralizma i primjene Statuta.

Bilo je u tom smislu u našem radu i kompromisa i popuštanja pred politikom svršenog čina, oportunitizma, straha od posljedica hajki, zakopavanja u pozicije »baze« u ime koje pojedinci nastupaju i slično.

Uvjeren sam da će preobražaj SKJ, koji smo zacrtali, kao i duboka, a neizbježna demokratizacija odnosa u njemu i u čitavom društvu, voditi i jačanju uloge i odgovornosti CK SKJ ne kao nekakvog mjesta s kojeg se izdaju bespogovorne direktive, već kao doista najvišeg rukovodstva Saveza komunista i kao revolucionarne i kao demokratske organizacije.

Uvjeren sam da će ovaj Centralni komitet i Predsjedništvo uspješno djelovati i u ovom preostalom vremenu do XIV, izvanrednog kongresa i da će se dosljedno angažirati na liniji naših strateških reformskih opredjeljenja, da će se boriti i protiv svih nasrtaja i slabosti, koje nisu u duhu i tradiciji našeg komunističkog pokreta, a o kojima sam ponešto rekao.

Moramo svi poraditi na tome da duboko preobraženi Savez komunista, ali koji će u sebi sačuvati i ono najbolje iz vlastite slavne prošlosti, ponovo stekne snagu i utjecaj kohezivne idejne i političke snage našeg socijalističkog društva, unutrašnje pokretačke snage radničke klase i naroda u našem sistemu socijalističkog samoupravljanja.

Prilog

**JAVNI ISTUPI UOČI IZBORA NA
DUŽNOST PREDSEDNIKA
PREDSJEDNIŠTVA CK SKJ**

Javni istupi uoči izbora na dužnost predsjednika Predsjedništva CK SKJ

U Predsjedništvu CK SKJ, koje se konstituiralo nakon 13. kongresa SKJ, Stipe Šušar je bio koordinator sektora za idejni i teorijski rad. U tom svojstvu vodio je pripreme za tzv. idejni plenum, odnosno 7. sjednicu CK SKJ, 28. i 29. travnja 1987, na kojem je podnio uvodno izlaganje. Osim tog uvodnog izlaganja, u tom je vremenu (dok je bio član Predsjedništva) govorio još na 6. sjednici CK SKJ februara 1987, na kojoj se raspravljalo o strategiji tehnološkog razvoja. U te dvije godine dao je samo jedan intervju – titogradskoj »Pobjedi« za novu 1988. godinu. Nije inače imao mnogo javnih istupa*.

U dijelu sredstava javnog informiranja, osobito u Hrvatskoj i Sloveniji, a zatim i u Srbiji, Stipe Šušar je, međutim, i kroz čitavo to vrijeme na specifičan način bio pojačano prisutan, češće u smislu raznih prozivki i sumnjičenja nego korektnog informiranja o njegovim istupima i aktivnostima.

Kako se približavao trenutak izbora novog predsjednika Predsjedništva CK SKJ, ovaj put iz Saveza komunista Hrvatske (kraj juna 1988), tako se u sredstvima informiranja, počelo nagađati tko će biti izabran na tu dužnost: Stipe Šušar ili Ivica Račan, ili netko treći. . .

U to su vrijeme posebnu pažnju privukla tri Šušarova javna istupa: riječ na sjednici CK SK Srbije 14. IV 1988, opsežan odgovor na otvoreno pismo Milana Medena, glavnog i odgovornog urednika ljubljanskog »Dnevnika« (koji je odgovor u toku svibnja djelomično objavljen u tom listu, prenošen i prepričavan u »Borbi« i štampan kao posebna brošura u izdanju »Komunista« na slovenskom i hrvatskom ili srpskom jeziku), te riječ na sjednici CK SK Slovenije 27. VI 1988.

Dakako, u političkim kuloarima znalo se i štošta od onog što je Stipe Šušar govorio na zatvorenim sjednicama Predsjedništva CK SKJ,

* Govorio je na narodnom zboru u Zubačkim ublima u augustu 1986, i na Dan ustanaka naroda Hrvatske na Vrđovu, na Dinari 1987. Imao je veoma zapaženo izlaganje na Pokrajinskom komitetu SK Kosova 5. decembra 1986, zatim, održao je predavanje borcima Trešnjevke u Zagrebu 8. decembra 1987, izlagao polaznicima Političke škole SK Pomoravlja i Šumadije u Kragujevcu u februaru 1987, držao predavanje političkom aktivu Vukovara 1. aprila 1987, imao je referat na naučnom skupu »Tito-Partija« u Kumrovcu 5. decembra 1987, govorio na tribini rezervnih vojnih starješina i boraca u Zagrebu 25. januara 1988. i na tribini Marksističkog centra SKH u Splitu u maju 1988, uoči Konferencije SKJ.

osobito u povodu napada na JNA, a zbog čega je u tom trenutku posebno u Sloveniji izazivao nezadovoljstvo.

Riječ na sjednici CK Srbije ne samo da se tada uzimala već se i danas u nekim krugovima u Hrvatskoj i Sloveniji, a i još ponegdje, uzima kao krunski dokaz da je Stipe Šušteršič bio sklopio savez s nosiocima politike koja je pobijedila na Osmoj sjednici CK SK Srbije. A onda su i oni krugovi u Srbiji koji su ubrzo nakon što se našao na dužnosti predsjednika Predsjedništva CK SKJ otvorili neslućenu hajku na njega, pozivali na tu riječ, da bi mu spočitavali nekakvo vjerolomstvo. Šušteršič je stoga tu svoju riječ, iz koje su i jedni i drugi uzimali samo ono što im je trebalo za njihove konstrukcije, bio podijelio i svim članovima CK SKJ u toku 17. sjednice, nakon što ga je napao član CK SKJ Milovan Popović. U isto vrijeme, i jedni i drugi su predbacivali Šušteršiču što se ne izjašnjava, recimo, o zbivanjima u Sloveniji, »zaboravljajući« da je on to već učinio, i to na sjednici CK SK Slovenije.

Tko pažljivo pročita Šušteršičovu diskusiju na sjednici CK SK Srbije vidjet će da su optužbe na njegov račun, a zbog onog što je tom prilikom rekao bile iskonstruirane. Zbivanja su u međuvremenu samo potvrđivala njegove teze o sukobu demokratskih i nedemokratskih snaga, a više nego u trenutku kada je izgovorena svoju težinu u tom smislu ima i rečenica: »Ako ne pobijede demokratske snage, to će ugroziti i Jugoslaviju i socijalizam«. Rekao je, tom prilikom, Šušteršič i to da »snage koje hoće reviziju političkog i društvenog sistema, koje od Titove Jugoslavije ne bi ostavile ni traga, ne mogu i ne smiju proći; da je »neprihvatljiva kampanja protiv Ustava iz 1974. godine«; da »ne bismo smjeli ne reagirati i na razne neprihvatljive prijedloge, koji idu za tim da se atakira i na same osnove Jugoslavije kao socijalističke zajednice naroda i narodnosti i ide na osporavanje i same egzistencije republika i pokrajina«; da u bližoj budućnosti možemo donijeti i posve novi Ustav, »ali samo u cilju daljnjeg razvoja samoupravljanja udruženih radnika i unapređivanja nacionalne ravnopravnosti na kontinuitetu rješenja od AVNOJ-a do sadašnjeg Ustava«; »da je iskušenje Saveza komunista Jugoslavije uvijek bilo u tome kako da ostane jedinstvena organizacija, a da respektira nacionalni momenat«; da »Jugoslavija koja bi bila samo zajednica radnih ljudi, građana i proizvođača, a ne bi bila i zajednica slobodnih i ravnopravnih naroda nije moguća«; da se nitko »na razini artikulirane politike ne zalaže za vladavinu jugokratske birokracije«, ali da nam »ne smiju biti draže ni nacionalne birokracije, koje će, svaka u ime svoje nacije, razbijati Jugoslaviju i onemogućavati da u ekonomskom i društvenom razvoju najzad ponovno jače kročimo naprijed«; da se, na žalost, mnogi komunisti, pa i rukovodeći »pretvaraju pred našim očima u lokalkomuniste i nacionalkomuniste, kojima je Jugoslavija samo apstrakcija i poligon za optuživanje drugih«; da »dokle god postoji ovakva Jugoslavija kao zajednička kuća svih naših naroda i narodnosti nema realnih šansi za centralističko-unitaristička

rješenja»; da su birokratski i malograđanski nacionalizmi »koji stvaraju saveze, svaki na svom programu nacionalnog okupljanja i homogenizacije, pa i pretvaranja dijelova Saveza komunista u populističke faktične partije, koje bi da sam Savez komunista Jugoslavije, koji ima jedan program i jednu ideologiju, svedu na labavu koaliciju za svađe, pregovaranja i pogađanja već izvršili prodor u mase i zabrinuli sve koji su u ovoj zemlji istinski za socijalizam i Jugoslaviju kao socijalističku nerazrušivu zajednicu naših naroda i narodnosti«.

Spomenuo je i nacionalističke programe »ukidanja pojedinih republika i obje pokrajine, formiranja novih republika, formiranja autonomnih pokrajina i u drugim republikama, osim Srbije, mijenjanja republičkih granica«, a i aspiracije za majorizacijom, »premda znamo da u ovoj novoj Jugoslaviji bilo koja nacija, bez obzira na brojčanu i bilo koju drugu snagu i vrlinu, ne može nametati svoju volju bilo kojoj drugoj naciji«. Upozorio je »da nacionalističke snage ni u jednom našem narodu ne mogu osigurati demokraciju samo za njega, a da ne ugroze druge naše narode, sve do bratoubilačkog rata«. Spomenuo je i »opasan nacionalistički program nedavno lansiran i u Udruženju književnika Srbije«. I najzad, izgovorio je i ove dvije rečenice: »Srpski nacionalizam je na djelu u onom u čemu i drugi nacionalizmi: sumnjiči i optužuje druge naše narode, proziva i htio bi diktirati uređenje Jugoslavije po svom ukusu, u protivnom prijeti nacionalnom državom koja bi okupila sve Srbe, itd. No, on u tome nije poseban, premda je objektivno, kada bi doista do kraja stupio na scenu, najopasniji upravo zbog brojčane snage, historije i razmještenosti srpskog naroda«.

Gdje je, dakle, Stipe Suvar u tom svom istupu dao popust bilo kome i da li je doista i u međuvremenu mijenjao svoja uvjerenja? Zar štošta što je tada rekao nije išlo i na račun onih kojima se neposredno obraćao, a druga je stvar zašto su oni tada i šutjeli u odnosu na izrečene ocjene, a kasnije će i za blaže slične ocjene pokretati protiv Suvara čitave kampanje.

I kritičari Suvara zbog tobožnjeg savezništva sa onima kojima je tom prilikom govorio i oni koji su mu iz Srbije predbacivali da ih je podržao, pa promijenio mišljenje, imali su valjda na umu, a zanemarujući cjelinu onog što je rekao, samo njegovu ocjenu da ne stoje tvrdnje koje se lansiraju iz nekih drugih sredina u Jugoslaviji da je Savez komunista Srbije nakon 8. sjednice CK SK Srbije postao zarobljenik srpskog nacionalizma. Jer: »Da je tako i kada bi bilo tako, onda bi to bilo tragično i za Srbiju i za Jugoslaviju«. Suvar je, isto tako rekao da je paradoksalno to, što »ljudu u sadašnjem rukovodstvu CK SK Srbije optužuju one snage, pa i konkretni miljei, koje su ovdje u Beogradu i samoj Srbiji godinama raspirivale srpski nacionalizam, koje su mu bile nosioci, koje su mu i sada inspiratori«. I jedna i druga vrsta kritičara zaboravlja na konkretni trenutak: rukovodstvo Saveza komunista Srbije je nakon 8. sjednice osudilo »nepostojeći« Memorandum grupe akademika SANU, išlo je u akciju i protiv napada na Tita (slučaj naslovne

stranice »Studenta«), a još nije bila na vidiku strategija, taktika i praksa »antibirokratske revolucije«. Stipe Šušteršič je u tom trenutku, ispred Predsjedništva CK SKJ, bio zadužen za praćenje rada SK Srbije, i on je na sjednici CK SK Srbije, posvećenoj pripremama Konferencije SKJ, iznio svoja viđenja aktuelne situacije u zemlji, izjasnivši se, među ostalim, protiv teza da su čitav Savez komunista Srbije i njegovo rukovodstvo postali zarobljenici srpskog nacionalizma, a za što su ih tada optuživale upravo snage i krugovi koje su dugo, kao što je napomenuo, raspirivale i taj nacionalizam i antititoizam. U svakom slučaju, kritičari ne bi smjeli kasniji razvoj događaja projicirati u konkretni trenutak, u kojem je Šušteršič govorio.

Objavljujemo, dakle, u cjelini izlaganja S. Šušteršiča na sjednicama dva republička centralna komiteta i otprilike jednu trećinu odgovora na otvoreno pismo Milana Medena, da bi javnost mogla naknadno prosuđivati i o njegovim mišljenjima i o različitim interpretacijama tih mišljenja, a što je svakako sa svoje strane utjecalo i na njegov izbor za predsjednika Predsjedništva CK SKJ, na opredjeljivanje za i protiv njegova dolaska na tu dužnost, a i na kasnije podrške i osporavanja.

U odgovoru Milanu Medenu Šušteršič se prvi od političkih ljudi kod nas, na jednoj teorijskoj razini, odredio i prema »obnovi« socijalizma, pravnoj državi, civilnom društvu. . .

Riječ na sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije

Društveni i politički život u Jugoslaviji, a i stanje i odnosi u Savezu komunista Jugoslavije danas su, po svemu sudeći, u znaku dva moguća scenarija raspleta. Prije svega radi se o sukobu demokratskih i nedemokratskih snaga. Taj je sukob sve zaoštreniji, svakodnevno se manifestira, pa će, prema tome, neminovno morati uslijediti i rasplet. U taj rasplet možemo ući samo sa još jednim demokratskim korakom naprijed, kao i uvijek do sada. A ako ne pobijede demokratske snage, to će ugroziti Jugoslaviju i socijalizam.

Sada je već potpuno prepoznatljiva platforma demokratskih i nedemokratskih snaga u zemlji, pa i u Savezu komunista. Ukratko ću uporedo iznijeti glavne tačke tih platformi.

S obzirom na federativno uređenje, demokratske snage su za avnojevsku Jugoslaviju na Titovom konceptu, a nedemokratske se u biti vezuju za blokovske i kojekakve druge špekulacije o razbijanju Jugoslavije i zalažu za regionalna povezivanja mimo jedinstvene jugoslavenske politike.

S obzirom na socijalno savezništvo, demokratske snage bore se za savez sa radnicima, seljacima, prirodnom, tehničkom i humanističkom inteligencijom socijalističke orijentacije, dok nedemokratske djeluju u pravcu povezivanja, prije svega, sa nacionalnim elitama na programima nacionalnog pomirenja.

S obzirom na javnost, demokratske se snage zalažu za jugoslavenški koncept sistema informiranja i razbijanja birokratizma na svim nivoima, od vlastite sredine do federacije, javnost političkog života na svim nivoima i javnost rada svih institucija, protiv zabrana a za otvorenu idejnu borbu, dok snage suprotnog predznaka pribjegavaju napadima na druge sredine i kopanju po njihovim crijevima i napadima na federaciju, te zahtijevaju demokraciju i javnost kod drugih i na saveznom nivou, a u vlastitoj sredini pribjegavaju, recimo, zabrani listova umjesto idejne borbe.

S obzirom na vanjsku politiku, demokratske snage žele sačuvati i dalje razvijati jugoslavensku svjetsku politiku i otvaranje prema progresivnim snagama, bez obzira iz kojeg su dijela svijeta, dok nedemo-

kratske snage zagovaraju ili evropocentristički model ili blokovsko-socijalistički.

S obzirom na tehnologiju, demokratske snage hoće jedinstvenu jugoslavensku strategiju tehnološkog razvoja i oslanjanja na vlastitu pamet, a nedemokratske bi htjele vezati zemlju samo na pojedine tehnološke strategije drugdje, recimo, isključivo za »Eurecu« ili program SEV-a.

S obzirom na pravni sistem, demokratske se snage zalažu za jedinstveni pravni sistem i jedinstveno provođenje zakona u zemlji, a one druge, u biti nacionalističko-dogmatske, proklamiraju nacionalna civilna društva, kao negaciju samoupravljanja i onda kada ta nacionalna civilna društva poistovjećuju sa samoupravnim društvom.

S obzirom na odnos pokreta i poretka, demokratske snage nastoje nove društvene pokrete vezati za radnički pokret i za koncepciju oslobođenja rada, dok njima suprotne snage žele instrumentalizirati alternativne pokrete protiv radničkog pokreta i protiv socijalizma, a u općiji višepartijskog sistema.

S obzirom na mjesto i ulogu samog Saveza komunista, demokratske snage se bore za Savez komunista kao avangardu intelektualnih i ostalih proizvođača u društvu, a nedemokratske pak zagovaraju tzv. partiju modernog tipa po uzoru na građanske partije kojima je cilj modernizacija kapitalizma, ali samo u okvirima najamnog odnosa.

I najzad, s obzirom na socijalističko samoupravljanje, demokratske snage gledaju na njega kao na integralni proces odlučivanja u cjelokupnoj društvenoj reprodukciji, a nedemokratske bi ga htjele reducirati na radničku participaciju, na suodlučivanje, te na odlučivanje radnika samo u okviru tvornice, i to jedino o prostoj reprodukciji.

Spomenuto sam sve ove tačke razlika i sukoba, a da u ovoj prilici ne mogu, dakako, to elaborirati. No, čini mi se, da se oko njih, ili uglavnom oko njih, danas vodi sve žešća idejna i politička borba i u Savezu komunista i u čitavom našem društvu. Predstojeća konferencija Saveza komunista će utoliko proteći i u znaku sukoba snaga koje prihvaćaju te različite platforme i u samom Savezu komunista, te od te konferencije, koja će se održati za mjesec i po dana, a danas vaš Centralni komitet, eto, raspravlja o tezama za njezinu pripremu, ne možemo očekivati neki konačan rasplet, ali sve ono što u Savezu komunista Jugoslavije diše na onoj prvoj, demokratskoj platformi moralo bi se i na toj konferenciji boriti i izboriti za revolucionarnu akciju na demokratskoj platformi, za jednu dublju privrednu i društvenu reformu, u koje jugoslavensko društvo najzad mora ući bez trenutka daljnjeg odlaganja, te da se u samom Savezu komunista kroz diferencijaciju najzad postigne idejno i akciono jedinstvo na zadacima upravo demokratskog raspleta.

Pri svemu tome moramo, međutim, voditi računa i o veoma proširenim i veoma glasno izvikivanim tezama, koje danas slušamo u mno-

go varijanti, da je Savez komunista već postao organizacija koja pripada historiji i koja nema što više da radi na sceni suvremenosti, a pogotovo neće imati što da traži u budućnosti, da je on već odumro kao snaga koja je misaoni predvodnik u borbi za ostvarenje jednog idilično zamišljenog ljudskog poretka, a da se, eto, po inerciji održava kao monopolni nosilac političke vlasti sve tamo od plebejske revolucije koju je predvodio do danas i kao pragmatički branilac statusa quo. Tobaže su propale sve zamisli socijalizma, kako ih je formulirala Titova generacija, a ostalo je tobaže samo kominternovsko biće Saveza komunista, koje je eventualno jedino sposobno za to da nas povede putem retrostaljinizacije a nikako ne i putem stvarne demokratizacije.

Ne treba nas zabrinjavati prava poplava tih i sličnih teza, jer do njih je i moralo doći u ovim godinama ekonomske krize, u koju smo zapali zbog toga što odnosi socijalističkog samoupravljanja, usprkos našim proklamacijama, nisu potisnuli etatiistički i tehnobirokratski monopol u društvenoj reprodukciji. No, moramo se zabrinuti ne samo zbog prodora nedemokratske platforme društvenog razvoja u redove Saveza komunista i organiziranih socijalističkih snaga, već i zbog njihove malodušnosti i zbog njihove akcione nesposobnosti koja se stvarala kroz duži period vremena, a izraz je njihove birokratizacije, kao i zbog toga što naša kritika često nasjeda kritici s antisocijalističkih pozicija, pa i sami nepromišljeno zagovaramo i predlažemo rješenja koja nisu na strateškoj liniji našeg komunističkog pokreta, u osnovi formuliranoj i izborenoj u Titovo vrijeme.

Izgubili smo, naime, sposobnost za brze promjene. O svemu i svačemu dugo raspravljamo, dogovaramo se, svađamo se, držimo bezbrojne sastanke, okrugle stolove, tribine, gubimo goleme energije u jednom više-manje mehaničkom i rutinskom mehanizmu dnevnog političkog života, a i najsitniju promjenu, za koju se svi izjasnimo, odmah i osporavamo i u praksi izigravamo. Dvije godine rađen je Dugoročni program ekonomske stabilizacije, tri godine Kritička analiza funkcioniranja političkog sistema, a onda još tri pripremane su promjene u Ustavu, s kojima, i kada ih se uskoro usvoji, gotovo nitko neće biti zadovoljan.

Krajnji je čas, da Savez komunista Jugoslavije izađe iz stanja paraliziranosti, da se oslobodi psihologije kuknjave i samooptuživanja i da istinskom komunističkom akcijom ne samo poradi na suzbijanju stihijskog procesa destabilizacije socijalizma u Jugoslaviji, koji je u posljednjim godinama uznapredovao, a on, Savez komunista ga nije uspio zaustaviti, već i da pokrene nove inicijative, da stvara i potiče, u novim uvjetima, kritičku ali optimističku svijest u širini društva i da oko najkonkretnijih programa daljnjeg razvoja i napredovanja socijalizma okupi sve kreativne i napredne snage našeg društva s osloncem na radničku klasu i njezine kako neposredne interese tako i historijski interes oslobođenja rada.

Naši strateški ciljevi ostaju, odnosno moraju ostati isti. Radi se samo o tome da li socijalizam razvijamo i da li općim tendencijama epohe pružamo nešto novo ili ne. I u tom smislu snage koje hoće reviziju političkog i društvenog sistema, koje od Titove Jugoslavije ne bi ostavile ni traga, ne mogu i ne smiju proći.

Antisocijalističke snage nude nam više-manje razne floskule, kojima nastoje utjecati na javno mišljenje u zemlji u pravcu pritiska na takvu reviziju pravaca društvenog razvoja, koji bi nas udaljio od one osnovne strategije društvenog razvoja na osnovama socijalističkog samoupravljanja, koju smo izgrađivali još od NOB-e, u kojoj je došla do izražaja snaga narodnih masa, od 1948, kada smo pružili otpor Staljinu i Informbirou, od 1950. kada smo donijeli zakon o radničkim savjetima, od donošenja Programa SKJ, pa do tzv. radničkih amandmana na Ustav, novog Ustava 1974. godine i odluka X kongresa SKJ i svih kasnijih kongresa, do XIII kongresa.

Kada je riječ o privrednoj reformi, onda nije i ne može biti sporno to da najzad moramo privredu izložiti zakonima robne proizvodnje, djelovanju tržišta i međunarodnoj konkurenciji. Pri tom, dakako, ne odustajemo i ne možemo odustati od zadatka, u kojem je sav historijski smisao socijalizma, da se udruživanje rada ne provodi više ni pod komandom kapitala u rukama klase kapitalista, niti državnog i tehnobirokratskog monopola, već odlukama udruženih radnika. Robna proizvodnja i tržište čine, na kraju krajeva, osnovu socijalističkog samoupravljanja i u fazi stvaranja udruženog rada.

U tom smislu moramo najzad dokinuti snažnu etatističku kontrolu nad proizvođačima od općine do federacije, prepustiti proizvodnju tržišnoj verifikaciji i kod kuće i u svijetu, prevladati autarkični koncept razvoja, maksimalno poštovati – a to znači napustiti snažan državni intervencionizam u odnosu na uslove privređivanja, socijalizacije gubitaka, spašavanja neproduktivnih, itd. – samostalnost privrednih subjekata. Pri tome je osnovni uslov i rigorozna finansijska disciplina, i po zakonima tržišta novca, a uz kontrolnu ulogu države, kakva postoji posvuda gdje je robna proizvodnja doista razvijena. Mislim, da sve to nije uopće više sporno, ako je ranije možda i bilo, ni na teorijskoj ni na političkoj razini. Radi se, dakako, o zakonitostima socijalističke robne proizvodnje, gdje proširenom reprodukcijom upravlja ili bi trebala upravljati radnička klasa, a ne više klasa kapitalista. Sukobi nisu više oko toga da viškom vrijednosti ne upravlja država u načelu, već je stvar u tome da se u nas sukobljavaju etatizmi na raznim razinama – općine, pokrajine, republike i federacije – oko toga koji će ostati na sceni na račun dokidanja onog drugog ili preostalih. Jednako tako kao što nije moguće jedno stihijno tržište, koje ne bi organizirale snage samog udruženog rada, i na kojem bi organizacije udruženog rada nastupale osamostaljeno, nepovezane na zajedničkim programima i dohotku, rješenja se ne mogu tražiti u tome da se, recimo, republičke drža-

ve ponovo razvlaste u rukovođenju društvenom reprodukcijom u korist savezne države.

Ako je to osnovno za privrednu reformu, koju nismo uspjeli provesti već 1965. godine, lakše je riješiti dva druga pitanja: kako privući i strana sredstva, da se ulažu u našoj zemlji i koliko i do kojih granica podstaći privatnu inicijativu. O ta dva pitanja neću, zbog uštede vremena, ovom prilikom posebno govoriti.

A što se pak tiče društvene reforme, odnosno reforme političkog sistema, jasno je da su joj granice ne u ugrožavanju već u razvijanju osnovnih programatskih načela i tekovina revolucije, na kojima počiva socijalistička Jugoslavija. U tom smislu je neprihvatljiva i kampanja protiv osnovnih načela Ustava iz 1974. godine. Savez komunista Jugoslavije se i na nedavnoj sjednici svog Centralnog komiteta o tome jasno izjasnio. Poštujući punu slobodu kritike i predlaganja i u sadašnjoj javnoj raspravi o ustavnim promjenama, ne bismo smjeli ne reagirati i na razne neprihvatljive prijedloge, koji idu za tim da se mijenja sam društveni sistem i atakira i na same osnove Jugoslavije kao socijalističke zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti i ide na osporavanje i same egzistencije republika i pokrajina. Mi možemo u bliskoj budućnosti donijeti i posve novi Ustav, jednostavniji i jasniji, sa nizom novih institucionalnih rješenja, ali samo u cilju daljeg razvoja samoupravljanja udruženih radnika i unapređivanja nacionalne ravnopravnosti na kontinuitetu rješenja od AVNOJ-a do sadašnjeg Ustava.

U tom pogledu glavne opasnosti dolaze od razbuktalih i po kojećemu već i pomahnitalih nacionalizama.

U pogledu naših međunacionalnih odnosa davno smo spoznali da nema Jugoslavije same po sebi kao stvarno ravnopravne zajednice ako se ne razvija vladavina radničke klase; da naše narode i narodnosti povezuju određeni društveni odnosi ili razvoj određenih društvenih odnosa i da je to najvažniji momenat kohezije; da je iskušenje Saveza komunista Jugoslavije uvijek bilo u tome kako da ostane jedinstvena organizacija, a da respektira nacionalni momenat; da je Jugoslaviji u svim njezinim dijelovima doista potrebno jedinstveno tržište, ali i politika bržeg razvoja nerazvijenih, jer, ako samo djeluje tržište, ono djeluje u korist razvijenih, pogotovo ako djeluje stihijno tržište; ukratko, da bez samoupravnog socijalizma nema Jugoslavije, odnosno da Jugoslavija koja bi bila samo zajednica radnih ljudi, građana i proizvođača, a ne bi bila i zajednica slobodnih i ravnopravnih naroda, nije moguća, bar ne danas i neposredno sutra; štoviše, da upravo zbog historijskih dosegâ socijalističke revolucije, više nije moguća Jugoslavija a da opstane ne samo kao socijalistička već i kao demokratska buržoaska zemlja, koja bi počivala na negiranju nacija i njihovog slobodnog, a zajedničkog razvitka u slobodi i ravnopravnosti; da je utoliko osnovno da razvijamo nove proizvodne odnose i jačamo duhovno zajedništvo ljudi bez obzira na nacionalnu pripadnost, pa onda ni savezna država ni nacionalne države, a naše republike nisu samo to, neće biti, i

ne moraju biti, a to praktično kod nas već i nisu, glavni garant, nosilac i čuvar jedinstva.

Da li su, međutim, na djelu društveno-ekonomski procesi koji povezuju ljude i narode?

Na žalost, a za to odgovornost snosimo prije svega mi komunisti, svi dijelovi i čitav Savez komunista Jugoslavije, već duže vrijeme, a zbog toga što su splasnule revolucionarne promjene prije svega u sferi proizvodnih odnosa, na djelu su mnogi dezintegracioni procesi, a uloga radništva i njegova društveno-politička akcija svedeni su na parcijalno štrajkaštvo.

Ne može se niti jedna ili druga ili treća republika otvarati prema svijetu, a da se i ekonomski i kulturno i politički zatvara prema drugim našim republikama. Ne mogu ni pokrajine u sastavu Srbije imati Ustavom priznatu ulogu i činilaca u federaciji ako se etatistički zatvaraju u Srbiji i prema Srbiji, ako su predostrožne prema svemu u Srbiji jedino iz ugla čuvanja svojih autonomija, koje se, dakako, ne mogu poništiti, niti itko ozbiljan na to pomišlja, a da se time trajno ne destabilizira i Srbija i Jugoslavija.

Socijalistička je demokracija u ovoj zemlji nedjeljiva. Ne može cvjetati u jednoj ili više republika, a da u drugim tobože vlada nedemokratska klima, tobože se obnavlja staljinizam, ili je sve još tobože u znaku tradicije koja se fatalno reproducira iz tamnih vilajeta turskih vremena. Ne mogu se ljudi u nekim dijelovima Jugoslavije busati u prsa da su Evropljani, pa i ostalima poručivali da su Balkanci. Jer, svi smo u ovoj zemlji i Evropljani i Balkanci, usprkos striktno geografskim granicama, različitim imperijama koje su nad nama vladale, historijskim posljedicama rimsko-bizantskog raskola, pa tursko-austrijskih i svih drugih granica. Stvaramo ovdje jednu novu socijalističku civilizaciju, čije rodno mjesto ostaje revolucija a simbol Tito, usprkos tome što nas pritišću mnoga teška bremena iz prošlosti i jednako tako teške posljedice i naših promašaja i iluzija u proteklih više od četiri decenije početne izgradnje socijalizma.

Jednostavno, nije istina da savezna birokracija i federacija kao takva koči svaku promjenu postojećeg stanja nabolje. Nitko se, na razini artikulirane politike, ne zalaže za vladavinu jugokratske birokracije. *Ali ne smiju nam biti draže ni nacionalne birokracije, koje će, svaka u ime svoje nacije, razbijati Jugoslaviju i onemogućavati da u ekonomskom i društvenom razvoju najzad ponovo jače kročimo naprijed.* I to ne po cijenu napuštanja naših dalekosežnih socijalističkih vizija, ni osnovnih ustavnih rješenja i na planu udruživanja rada i odlučivanja radnika o višku rada i na planu ravnopravnosti naroda, a da bismo eventualno krenuli putem miroljubivog prelaza iz socijalizma koji je tobože ovdje već istrulio, a i u svijetu propada, u kapitalizam.

Mnogi komunisti, pa i rukovodeći, pretvaraju se, na žalost, pred našim očima u lokalkomuniste i nacionalkomuniste, kojima je Jugoslavija samo apstrakcija i poligon za optuživanja drugih.

Ideolozi nacionalističkih etatizama idu tako daleko da danas optužuju savezne organe da su nosioci kontrarevolucije, da su oni suspendirali Ustav i sistem, da je sve zlo u federaciji kao određenoj strukturi delegatskih, političkih i upravnih organa i u njenoj tobožnjoj svemoći etatiističkog arbitra. No, zar federacija nismo svi mi, odnosno zar ona ne funkcionira ovisno o volji svih njezinih članica i njihovih legitimnih tijela. Ni jedna ključna odluka o razvoju Jugoslavije, o materijalnim obavezama, o svemu onome što je određuje kao socijalističku zajednicu ne može se donijeti a da na nju ne pristanu sve članice. Pa se upitajmo: zar neki pojedinci, koji se nalaze i na najodgovornijim funkcijama u ovoj ili onoj republici, a koji bezobzirno napadaju federaciju kao krivca za sve, ne vide i svoj dio odgovornosti? Federacija je u praksi, a ne po našim intencijama, pa ni normama, paralizirana snagom policentričnih etatizama i utoliko je više izraz njihovih svada i pogodbi nego što je sama po sebi moćna, a pogotovo svemoćna.

Birokratski i malograđanski nacionalizmi, koji stvaraju saveze, svaki na svom programu nacionalnog okupljanja i homogenizacije, pa i pretvaranja dijelova Saveza komunista u populističke faktučne partije, koje bi da sam Savez komunista Jugoslavije, koji ima jedan program i jednu ideologiju, svedu na labavu koaliciju za svade, pregovaranja i pogađanja, već su izvršili zabrinjavajuće prodore i u mase, a posebno i u omladinu, a i zabrinuli sve što je u ovoj zemlji istinski za socijalizam i Jugoslaviju kao socijalističku nerazrušivu zajednicu naših naroda i narodnosti. Klasna borba, koju, doduše, po nekima nije više civilizirano ni spominjati, u Jugoslaviji se lažno prenosi na teren međunacionalnih odnosa, a da su ne toliko politički sistem koliko politička praksa dobrim dijelom tome podložni.

Neki nas ljudi, pa i iz rukovodstava Saveza komunista, uporno plaše novim uvođenjem centralizma i unitarizma u Jugoslaviji kao gotovo jedinom a najcrnjom perspektivom. No, zar oni doista ne vide da u Jugoslaviji to ne želi ni jedan narod, ni jedna nacionalna i društvena sredina, da to ne želi ni jedna karika u frontu organiziranih socijalističkih snaga. Ima mnogo neshvaćanja nacionalnog pitanja u mnogim ljudskim glavama, ima i stihijnih pritisaka i zahtjeva u širini društva i za centralističkim i unitarističkim rješenjima. Ali dok god postoji ovakva Jugoslavija, a čvrsto smo uvjereni da će ona uvijek postojati kao zajednička kuća svih naših naroda i narodnosti, dok su u njoj na snazi socijalističko samoupravljanje i dok je vodi Savez komunista, nema realnih šansi za centralističko-unitaristička rješenja. Pa zašto nas onda time plaše?

Nacionalisti nam danas diljem Jugoslavije iznose svoje programe njezinog preuređenja, pretvaranja u labavu konfederaciju, ukidanja pojedinih republika i obje pokrajine, formiranja novih republika, formiranja autonomnih pokrajina i u drugim republikama, osim Srbije, mijenjanja republičkih granica, a neki prijete i referendumima koji bi za ishod mogli imati i otcjepljenje, pa utoliko dokazuju da ni pravo na

otcjepljenje nije konzumirano, *ili bi pak mogli voditi majorizaciji, premda znamo da u ovoj novoj Jugoslaviji bilo koja nacija, bez obzira na brojčanu i svaku drugu snagu i vrlinu, ne može nametati svoju volju bilo kojoj drugoj naciji.* Sve to nacionalisti pokrivaju plaštom demokracije, a dakako znamo da nacionalističke snage ni u jednom našem narodu ne mogu osigurati demokraciju samo za njega, a da ne ugroze druge naše narode, sve do opasnosti bratoubilačkog rata. U formuliranju nacionalističkih programa prednjače neke grupe elitističke inteligencije, ušančene u staleška društva, a koje su sebi umislile da su doista svijest i savjest svog naroda i da mogu odlučivati o njegovoj sudbini. Kao što znamo, takav je opasan nacionalistički program nedavno lansiran i u Udruženju književnika Srbije, uz podršku nekih drugih staleških udruženja, a ohrabruje da su komunisti književnici, prethodno u aktivu pri CK SK Srbije, a zatim i na samoj skupštini, otvoreno i beskompromisno rekli što sve takve rabote znače.

Iz nekih drugih sredina u Jugoslaviji uporno se lansiraju tvrdnje da je Savez komunista Srbije posebno postao, i to tobože nakon VIII sjednice ovog vašeg Centralnog komiteta, zarobljenik srpskog nacionalizma. Da je tako i kada bi bilo tako, onda bi to bilo tragično i za Srbiju i za Jugoslaviju.

Nacionalizma ima i u Srbiji, i te kako ga ima, ali jedno je to znati i imati na umu, a drugo je upirati prstom na njega iz drugih sredina, a ne vidjeti nacionalizam kao opasnost i u svojoj sredini. Paradoksalno je to, da ljude u sadašnjem rukovodstvu CK SK Srbije optužuju one snage, pa i konkretni miljei, koje su ovdje u Beogradu i u samoj Srbiji, godinama raspirivale srpski nacionalizam, koje su mu bili nosioci, koje su mu i sada inspiratori.

Srpski nacionalizam je na djelu u onom u čemu i drugi nacionalizmi: sumnjiči i optužuje druge naše narode, proziva i htio bi diktirati uređenje Jugoslavije po svom ukusu, u protivnom prijeti nacionalnom državom koja bi okupila sve Srbe, itd. No, on u tome nije poseban, *premda je objektivno, kada bi doista do kraja stupio na scenu, najopasniji upravo zbog brojčane snage, historije i razmještenosti srpskog naroda.*

Danas ga posebno hrani situacija na Kosovu, gdje je podmukla eskalacija albanskog nacionalizma već nanijela golemi udarac i Srbiji i Jugoslaviji, a u krajnjem ishodu, ako je snage socijalizma na Kosovu, Srbiji i Jugoslaviji ne bi konačno savladale, vodila bi i etnički čistom Kosovu i otvorenom ataku na teritorijalni integritet Jugoslavije. Upravo i zbog toga, a dakako, ne samo zbog toga, ne samo da je opravdana nego i neizbježna i neodložna uporna borba i Saveza komunista Srbije, s osloncem na borbu Savezu komunista Kosova i u okviru borbe čitavog Saveza komunista Jugoslavije, za stabilizaciju stanja na Kosovu, za bratstvo i jedinstvo, miran život, ljudsko dostojanstvo i civilizacijski napredak Albanaca, Srba, Crnogoraca i drugih naroda i narodnosti.

No, da se vratim na temu demokratizacije.

U nas ima dovoljno lažne demokracije i demokracije za razne proke, katastrofičare, nacionalističke ideologe, klevetnike revolucije i čitavog njezinog historijskog učinka, za pledoajee i istupe da se Jugoslavija prekraja po nacionalističkim programima, da se likvidiraju pojedine nacije i republike i pokrajine, da se ide na nacionalne referendume čak i o tome kakva će biti nacionalna država, pa da se onda vidi da li će se ostati u Jugoslaviji, vjerojatno zamišljenoj kao labava konfederacija. No, prigušena je radnička demokracija na licu mjesta. Uvelike su u pitanju i sloboda i mogućnosti radnog čovjeka i građanina da obrani svoja elementarna prava i interese od pritiska birokratskih i tehnokratskih snaga već na licu mjesta u organizaciji udruženog rada, mjesnoj zajednici, općini, pa do najviših razina društvene organiziranosti. Moramo iz Saveza komunista isključivati ne samo sve vrste lopova i grabežljivaca već i sve vrste uzurpatora i birokrata, ljude koji guše i krše samoupravna prava radnika i građana, koji iza kulisa bezobzirno manipuliraju ljudima, samoupravnim organima, institucijama, sredstvima informiranja, ili čak pokušavaju manipulirati i poigravati se čitavim našim narodima i širokim javnim mišljenjem.

Zagušila nas je demokracija na papiru, forumska demokracija, demokracija ritualnih skupova i gromoglasnog, šušketavog i nerazumljivog fraziranja, a velika većina u društvu osjeća se sve nemoćnijom, osjeća da sve manje – usprkos i evidentnim dostignućima socijalističkog samoupravljanja – može utjecati na uslove svog rada i života i na zbivanja u svojoj radnoj organizaciji, naselju, komuni i u čitavom društvu. Vratimo se ljudima na lice mjesta, s njima o svemu razgovarajmo i s njima zajedno idimo u akciju. *Povedimo i pravu antibirokratsku revoluciju, pa će i onima iz naših redova koji su birokrate spasti obrazine s lica.*

Štrajkovi ili obustave rada su bez sumnje uvijek izraz nezadovoljstva radnika koji u njima učestvuju ne samo visinom ličnog dohotka u tom trenutku i konkretnim pojavama kršenja samoupravljanja, deformacijama, već i izraz opće činjenice da se troškovi života povećavaju, da rastu socijalne nejednakosti, da većina ne može živjeti samo od svog rada, već je najčešće spašava i ovaj ili onaj oblik privatne paralelne ekonomije. No, kao što je poznato, radnici ni u jednoj obustavi ili štrajku nisu tražili, odnosno ne traže ukidanje sistema samoupravljanja, napuštanje politike nacionalne ravnopravnosti ili promjenu pravca naše vanjske politike, ne iznose, dakle, opće političke zahtjeve koji bi dovodili u pitanje društveni sistem. No, to ne znači da su štrajkovi lišeni političkog sadržaja i da nemaju i ove ili one konkretne političke tenzije, i da ih, štoviše, neće u skoroj budućnosti sve više imati. Daka-ko, nisu uvijek oni koji idu u štrajk u pravu, pa im utoliko u svemu ne treba popuštati radi toga da ih se pošto-poto smiri, pa i uz neprincipijelne koncesije. Upravo današnji štrajkovi pokazuju da radnici sami više ne žele vatrogasna rješenja i trenutna povećanja dohotka, da ulaže u bit problema. Njihovi su zahtjevi prošireni na razvojni i investi-

cionu politiku, na organizaciju proizvodnje, na rukovođenje. Traže odgovornost za promašaje i žele znati sve o budućem razvoju. Sve to dokazuje da svijest radnika raste – od uske sindikalističke do revolucionarne samoupravne. I to bi mogao biti snažan impuls stvarnom razvoju samoupravljanja, a protiv birokratizma i tehnokratizma u radnim organizacijama i u čitavom društvu. U svakom slučaju, štrajk je i dokaz da se naš radnik još osjeća u najamnom položaju, odnosno da na licu mjesta osjeća da još stvarno nije samoupravljač, da osjeća birokratski pritisak, ovu ili onu uzurpaciju i manipulaciju.

Upravo zbog toga i organizacije Saveza komunista, uz sindikalne organizacije, moraju na licu mjesta biti uz radnike i s radnicima, kada god se oni doista suprotstavljaju gaženju samoupravljanja, lošoj organizaciji rada, nesposobnim poslovnim organima, kršenju načela o raspodjeli prema rezultatima rada, birokratskim postupcima i u komuni i u čitavom društvu. Ali, moraju imati i sposobnosti i snage, da se na licu mjesta i konfrontiraju s anarhičnim i neopravdanim zahtjevima, koji u štrajkovima bez sumnje također dolaze do izražaja.

Savez komunista mora i u svojim redovima jačati demokratske odnose i otvorenu i odgovornu kritiku, što je uslov da se ne birokratizira i ponaša komotno kao snaga koja ima politički monopol, da ne čuva postojeće već da postojeće mijenja u duhu svog Programa, da se mora uvijek nanovo dokazivati i u radničkoj klasi i u narodu, pred licem najšire javnosti.

Kao što znamo, mnogi bi htjeli da Savez komunista ostane ili još više postane partija vlasti ili partija na vlasti. No razvoj samoupravljanja i pritisak radničke baze taj model partije već je izložio općoj kritici. Ponekad se zalaganje za takav profil i ulogu partije kamuflira pričom o »modernoj« partiji, koja oko sebe okuplja, koja privlači saveznike i slično. To u postojećim uvjetima, kada je naglašena i tendencija federalizacije SKJ s nekim očigledno negativnim posljedicama, mora voditi i na žalost već vodi nekoj vrsti organizacija SK, koje bi u republikama i pokrajinama sve više povezivale i okupljale birokraciju, tehnokraciju i razne vrste kulturnih, naučnih i stručnih elita, a sve više se udaljavale od radničke klase i radnog naroda i težile i svojevrsnoj nacionalnoj političkoj artikulaciji i nacionalnoj homogenizaciji političke linije radi pregovaračkih pozicija u čitavom Savezu komunista. A to onda i čitav Savez komunista Jugoslavije čini više-manje nemoćnim zarobljenikom koalicija i konfrontacija pojedinih njegovih organizacija, a koje bez sumnje moraju imati i određenu organizacionu samostalnost i slobodu akcije i inicijative na liniji Programa SKJ i u okviru Statuta SKJ. A rezultat okupljanja takve vrste bio bi i još veće potiskivanje radničke baze i još veća suspenzija SSRN, u kojem se trebaju okupljati sve socijalističke snage i iskazivati i sve različitosti ne samo samoupravnih već i konkretnih političkih interesa, uz svu moguću ideološku toleranciju pod uslovom da se ostaje u okvirima našeg društvenog sistema.

Upravo zbog ovih realnih tendencija, moramo se u čitavom Savezu komunista Jugoslavije izboriti za daljnju demokratizaciju unutrašnjih odnosa, pozicije i odgovornosti rukovodstava i odnosa samog Saveza komunista prema svim drugim činocima političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Savez komunista ne smije da stvara koalicije niti unutar sebe niti s drugim činocima, ne smije da se, dakle, pretvara u partiju koalicionog tipa na bazi nekakvog nacionalnog konsenzusa ili birokratskog ovladavanja i državom i samoupravljanjem, već mora da djeluje u čitavom frontu organiziranih socijalističkih snaga, pa utoliko i u Socijalističkom savezu vidi slobodni poligon za izražavanje pluralizma samoupravnih interesa i demokratskog dijaloga svih radnih ljudi i građana, uz toleranciju i ideoloških i političkih razlika u okviru pravila demokratskog političkog života. Tek u takvom društvenom kontekstu i s takvom ulogom Saveza komunista u širini fronta socijalističkih snaga moguće je da se on dalje oslobađa direktivne pozicije i da se u praksi potvrđuje kao avangardna idejna i politička snaga prije svega u odnosu na radničku klasu i narodne mase.

Utoliko se i naš zahtjev za diferencijacijom iz tog ugla gledanja na karakter i ulogu Saveza komunista može tumačiti kao zahtjev za odlučnijim odvajanjem partije od etatizma i vlasti i za jasnijim definiranjem partijske politike u duhu priznavanja pluralizma samoupravnih interesa i akcione sposobnosti samog Saveza komunista da konkretno djeluje na njihovom usklađivanju i sintezi, pa i na rješavanju sukoba koji se nužno javljaju.

Odgovor na otvoreno pismo Milana Medena

(izvodi)

Što je socijalizam i što bi on morao biti?

Kakav je smisao socijalizma u suvremenom svijetu, i što je uopće socijalizam danas? Posebno sada, kada se govori o »obnovi socijalizma«, »reformama«, »restrukturaciji«, »dinamiziranju«, »socijalizmu po mjeri čovjeka«, o »proljeću« ili »proljećima«, ali i o »sutonu«, »kraju«, »smrti« socijalizma.

U periodu promjene materijalne matrice, kada se pomalja nov način proizvodnje, ne kao ideološki konstrukt državnih partija nego kao imanencija sazrijevanja jedne epohe i kao rezultat subjektiviteta ljudskog uma, lijepljenja šarenih tapeta na zidovima koji se rastvaraju po logici i filozofiji mnogo dubljoj od mudrosti modernizacije postojećeg i mišljenja o budućnosti kao produženju sadašnjosti neće pomoći. Ne zadugo!

Uostalom, socijalizam je tumačen kao prelazni period, kao transcendencija sadašnjeg društva. Ali i kao odstupanje, revizija, banalizacija, kao grubo kompromitiranje emancipatorskog pokreta u samosmislu jednog poretka i stvaranja nekakvog društva po mjeri države i partije, a ne po mjeri autentičnih rastućih potreba sadašnjih ljudi i s ciljem da se jednom stvori, čovjekovim stvaranjem historije, asocijacija slobodnih proizvođača. Te malformacije i dogmatske revizije ciljeva i smisla pokreta nastale su potpuno po uzoru na dogmatizam buržoaske političke ekonomije. Naime, želi se stabilna ravnoteža vlasti, vlast je samosvrha, a čovjek sredstvo. Utoliko, smislene su tvrdnje da »socijalizam nije nikada bio drugo nego negacija raščovječenja, po načelu čiste i moralne sublimne čovječnosti« (Miroslav Krleža), ali stoje i opaske, da se semantičke parade o slobodi i čovjeku mogu pretvoriti i u giljotinu ako se ne pronikne u dublji smisao i logiku povijesnog oslobađanja.

Na društvenoj su sceni i u svijetu i u Jugoslaviji, prije svega, shvaćanje i praksa socijalizma koje bismo mogli označiti etatiističko-birokratskim. Država je u tom i takvom socijalizmu još uvijek ne samo glavna već i gotovo jedina poluga. Zakon vrijednosti i robna proizvodnja se prigušuju. Ulogu glavnog arbitra u odlučivanju o društvenim

odnosima i društvenom razvoju ima srasli državno-partijski aparat u jednopartijskom političkom sistemu. To shvaćanje i ta praksa razvili su se u prvoj socijalističkoj zemlji i kasnije su više-manje preuzimani i u svim drugim zemljama u kojima su socijalističke snage pobijedile na tragu inspiracija i iskustava ruskog Oktobra. A prvi praktični, pa i idejni obračun s njima otpočeo je upravo u Jugoslaviji nakon 1948. godine.

Izvorno se socijalizam, kao realni historijski pokret koji se izrazio i u dosadašnjim socijalističkim revolucijama, inspirirao proplamsajem Pariške komune i nicanjem sovjeta kao nove radničko-seljačke vlasti »odozdo« u ruskim revolucijama 1905. i 1917. A V. I. Lenjin je onda u »Državi i revoluciji«, uoči Oktobra, razradio Marxove misli o diktaturi proletarijata, o odumiranju države. Sto je to socijalizam, ili što bi on mogao i trebao biti, Marx je naznačio u kritici Gotskog programa njemačkih socijaldemokrata. A poznato je da je on napominjao da ne želi biti prorok.

U proteklih sedamdeset godina socijalizam se održavao i razvijao u znaku »okruženja« kapitalističkim univerzumom, stalno pred izazovom i pod pritiskom njegove materijalne i tehničke nadmoći i velikih kulturnih i civilizacijskih dostignuća. Ostao je autarkičan, zatvoren prema svjetskom kapitalističkom tržištu. Provodio je, uglavnom, zadatke sirove industrijalizacije i urbanizacije, koje je u Zapadnoj Evropi i Sjevernoj Americi ostvario već rani kapitalizam. Privrede socijalističkih zemalja zadržale su do danas zapravo kolonijalnu strukturu. I tek čine prve sramežljive korake, da takvu strukturu prevladaju reformama, »otvaranjima«, »modernizacijom« (podsjetimo, recimo, na program četiri kineske modernizacije).

U tom historijskom okviru nastalo je i još se reproducira i sve ono što se u životu današnjih socijalističkih zemalja, pa i naše, podvodi pod staljinizam. U teoriji je J. V. Staljin proveo i nametnuo krajnju redukciju i krajnja pojednostavljenja Lenjinove misli, a da se o Marxovoj i ne govori, a u praksi je bio doista čelični (njegov nadimak Staljin – Čelični) i svirepi egzekutor i nad samim mogućnostima stvarne socijalističke demokracije, i to pomoću svemoćnog državno-partijskog aparata.

Sve to dobro znamo. No, da li staljinizam iščezava? Bez sumnje, da. Da li je moguća restaljinizacija, pa i kod nas? U načelu da, ali praktično više ne. Moguća je jedino kao incidentno stanje, koje se ne može, iz mnogo društveno-historijskih razloga, iole duže održati. Dakako, još uvijek su prisutna – pa i u jugoslavenskom društvu i u redovima Saveza komunista Jugoslavije, premda upravo kod nas nikada nije vladao staljinizam kao neki konzekventan sistem – ortodokсна staljinistička tu-maćenja socijalizma, još su tu, na sceni suvremenosti, i čitavi sklopovi svijesti, pa čak i masovni mentalitet koji se nadahnjuju upravo strahom od krhkosti, ranjivosti, nejakosti socijalizma, pa su skloni da ga štite upravo onim što ga najviše ugrožava: birokratskom kontrarevolucijom u njemu samom. Pri tom je još na djelu ideologija jačanja drža-

ve, pa i kada se u teoriji naglašava njezino odumiranje, a zatim i praksa grubog negiranja i gušenja političkih, građanskih i ljudskih prava i sloboda. U nekim socijalističkim zemljama još se održava, ispod oblance patetičnih fraza i zaklinjanja, praksa pravog birokratskog despotizma, uprkos značajnim dostignućima i tih zemalja na planu početne industrijalizacije, razgrađivanja tradicionalnog seljačkog života koji je proticao u velikoj oskudici, zadovoljavanja nekih elementarnih potreba širokih masa, pa i napretka na planu urbano-industrijskog načina života. Neki autori, marksisti i nemarksisti (npr. Lucio Colletti, Umberto Ceroni, Jean Paul Sartre, Manuel Azcarate, a još mnogo ranije i Karl Kautsky, itd.) pitali su da li se uopće radilo i radi o socijalističkim zemljama. Svatko tko to pita daje i svoj odgovor, od poruke da je socijalizam i besmislen i beznađan do zahtjeva na nužnošću reformi. Mislim da takva stanja koliko god su *in concreto* i drastična, ne mogu duže potrajati jednostavno i zbog toga što svaka zemlja, bila velika ili vrlo mala, više ne može održati nikakav svoj posve zatvoreni sistem, izvan epohalnih tokova i izazova koji posvuda stoje pred socijalizmom.

Naime, socijalizam, pa ma kakav, u bilo kojoj i u svakoj zemlji, danas je definitivno određen sudbinom socijalizma na svjetskom planu. Znamo da, već i po Marxu, socijalizam nije samostalna društveno-ekonomska formacija i da nema vlastite zakone reprodukcije, već da na sebi nosi biljege društva iz kojeg proizlazi i koje hoće da prevlada. Pritješnjen snažom kapital-odnosa, socijalizam se dosad zatvarao u nacionalne i regionalno-blokovske granice i štitio sveopćim državnovlasničkim monopolom u reguliranju uvjeta proizvodnje, razmjene i raspodjele, žmireći na zakon vrijednosti kao epohalni zakon kojemu se ne može izmaći sve do stupanja na prag asocijacije slobodnih proizvođača. Iz toga su proizašle i mnoge redukcije socijalizma u proteklih sedam desetljeća njegovog postojanja, kao društva u nastajanju i početnom razvoju, mnoge njegove rigidnosti na ekonomskom, političkom i kulturnom planu, kao i mnoge dogme i zablude, kojih se, usprkos teškim iskušenjima i očiglednoj sve većoj nemoći i istrošenosti etatističkih rješenja i voluntarističkog dekretizma, još uvijek teško oslobađa. Opipljiva motivacija proizvođača materijalnih i duhovnih dobara i njihovo pravo da, samoupravno povezani i udruženi, odlučuju o uvjetima i plodovima svog rada, kao i samostalnost privrednih subjekata i njihova odgovornost za proizvodnju koja se verificira realizacijom na tržištu, jednom treba da nadomjesti etatističko planiranje, distribuciju, preuzimanje rizika, posredovanje i socijalizaciju gubitaka (a da država, dakako, ne bude lišena nužne kontrolne i organizatorske funkcije). Pretjeran strah i od privatnog vlasništva na sitnim sredstvima za proizvodnju, recimo u poljoprivredi, u sitnoj pratećoj i doradnoj industriji i u sektoru usluga, također je pridonosio da socijalizam dosad bude više društvo oskudice nego obilja. S druge strane, dotiranje mnogih vidova osobnog i društvenog standarda, pretjerana zaštićenost radnog mjesta i neekonomski kriterij zaposlenosti i zapošljavanja jačali su od-

sustvo motivacije, uravnilovku, pa i parazitizam pojedinaca i čitavih društvenih slojeva.

»Zatvoreni« umjesto »otvorenog« socijalizma u ekonomici vodi pak državnoj i partijskoj kontroli ideja, kulture, nauke, slobode stvaralaštva, govora, pisanja, putovanja preko državnih granica, a nerijetko i unutar njih. Tako je dolazilo i još dolazi do mnogih restrikcija, pa i nepotrebnih mjera represije. Otvorena idejna i politička borba za stvaranje i funkcioniranje javnog mišljenja, koje će biti doista socijalističko, a ne birokratski dekretirano i manipulirano, ali ni stvarano po zakonu, »industrije svijesti« i paradne demokracije građanskog društva, neophodna je pretpostavka snaženja i afirmacije socijalizma posvuda, u svakoj zemlji i u epohalnim razmjerima.

O svemu tome snage socijalizma danas moraju povesti računa, ako žele ne samo iskoristiti momente konzervativizma, stagnacije, pa i regresije na tlu socijalizma, koje su danas evidentnije nego jučer, već i osigurati njegova mnogo veća nova dostignuća, mnogo veću afirmaciju i perspektivu istinski ljudske alternative.

Iz ugla navedenog potrebno je kritički razmatrati i *ideologiju* ili *ideologije reformi socijalizma*, koje su danas ne samo veoma rasprostranjene i medijski najatraktivnije, već se često lansiraju, prije svega, kao političko-propagandne krilatice i konstrukcije, a manje, ili gotovo nikako, i kao teorijske platforme koje bi se zasnivale na marksističkoj analizi tendencija epohe (jer, danas marksisti prvenstveno padaju na ispitivanje takve analize koja bi polazila od Marxove političke ekonomije ili, bolje rečeno, kritike političke ekonomije).

Naravno, odmah se otvaraju pitanja da li *reforma socijalizma* ili *reforma u socijalizmu*, te konačno koje sfere socijalne i političko-institucionalne organizacije društva reforma zahvaća. U epohalnim je razmjerama već veoma prezentna tendencija prema socijalističkom samoupravljanju, doduše često još uvijek kao najopćenitija fraza o »narodnoj demokraciji« ili kao kombinacija ideologije participativne demokracije i državnog vlasništva, ili pak u smislu raznih adaptacija »marksističko-lenjinističke« doktrine socijalizma u jednoj zemlji, jednom bloku. No, u posljednje vrijeme sve su očitiji i pokušaji teorijskih prodora, u kojima se pledira za afirmaciju i ostvarivanje socijalističkih tendencija koje bi dokidale odnose državnog socijalizma.

Čini se, da reforme u socijalističkim zemljama u kojima još vladaju ideologija i praksa državnog socijalizma, zastaju pred nekoliko, u tom konceptu, dugoročno nerješivih pitanja. To su pitanja *transformacije državnog vlasništva u društveno vlasništvo, reforme političkog sistema zbog potrebe za redukcijom svemoći državno-planskog aparata i aktiviranja zakona vrijednosti i tržišta, kriterija alokacije resursa, investiranja, proizvodnje, raspodjele*. Otvaraju se i pitanja *pluralizma interesa*, a posebno *jednopartijsnosti* i koncepta *partijske države*.

Ma koliko bučno najavljivane, a bez obzira kako se nazivale i u varijanti kojeg »proljeća« se otvarale, reforme će biti malog dometa uko-

liko zaobilaze upravo ta pitanja kao izraze historijskih protivurječnosti. A reforme su i ranije bile (recimo u vrijeme N. S. Hruščova) i danas su usmjerene prema svojevrsnom socijalističkom populizmu ili prema kritici birokratizma kao deformacije a ne sistemskog proizvoda (antipod u nerazumijevanju fenomena birokratizma upravo je Bruno Rizzi sa svojom teorijom birokratskog kolektivizma). Zbog toga prijete opasnosti da vode i prema *liberalizaciji* umjesto prema *demokratizaciji* socijalističkih društava, te da se sve svede na davanje privremeno većeg prostora slobodi govora (uz načelnu pogodbu o granicama propitivanja) i oslanjanje na tehničku inteligenciju, sa ciljem ostvarivanja znanstveno-tehničkog progressa samog po sebi, što možda vodi tek tehnokratskoj rekonstrukciji društva i stanovitoj scientokraciji. Ukoliko se ne smjera na dublje i neprestane promjene u zatečenim i postojećim odnosima proizvodnje, reformski se koncept u suštini ne odmiče od ideologije pukog materijalno – tehničkog napretka kao jedinog problema vezanog za proizvodne snage i proizvodne odnose. Kao što je ispravno primjećeno, takvo i toliko reformiranje socijalizma mnogo je bliže sentsimonovskom konceptu tehnokratske elite nego Marxovoj viziji oslobođenja rada.

A upravo na tom tlu nastaje spona koja povezuje liberalizam i etatizam u beskrajnom kruženju i smjenjivanju perioda »čvrste ruke« sa »proljećima«. U trenucima »proljeća« moguće je, a nerijetko se to i događa, proizvoditi i nacionalističku ideologiju, koja sa svoje strane vodi »ugrožavanju stabilnosti«, tendenciji sukobljavanja nacija okupljenih u različitim državama federativnih uređenja, što »reformatore« može dovesti u pitanje i na scenu vraćati »čvrstu ruku« ranog državno-partijskog socijalizma. Da li postoje, doista, bitne razlike između perioda »proljeća« i »čvrste ruke«? Naravno, da. Ne treba, međutim, imati iluzije o demokraciji ili eventualnoj progresivnosti *liberalizma*, kao tobožnjeg rješenja povijesnih kontroverzi *etatističkog socijalizma*. Ne treba zaboraviti da je liberalizam ne samo nastao u periodu apsolutističke države već i da je svojevrsan proizvod te države. Ne treba zaboraviti niti tendenciju liberalnih demokracija da u periodu dubokih kriza klize u totalitarne režime (vidjeti knjigu Reinharda Kuhula: *Oblici građanske vladavine. Liberalizam – fašizam*, Neumannovu knjigu *Demokratska i autoritarna država*, itd), uključujući i vezu liberalizam – staljinizam (tu je tezu prvotno postavio jedan od pripadnika »Praxis« škole). Uostalom, Kardeljov opis metoda i sadržaja *liberalizacije* etatizma kod nas gotovo da univerzalno vrijedi.

Ponešto o osporavanjima socijalizma iz ugla vječnog usavršavanja postojećeg (ili: o teorijama modernizacije)

Osporavanje socijalizma, zagovaranje njegove promašenosti, njegovog kraja, stari su isto toliko koliko i sama socijalistička misao, bar ona na tragu Marxa. Međutim, danas se možda više nego ikada ranije

razmahala misaona, ideološka i propagandna »aktivnost« koja je usmjerena na posvemašnje osporavanje smisla socijalizma ili na njegovo svođenje na nešto što je možda »zakonomjerno« samo za nerazvijene zemlje i društva u jednom trenutku njihova puta prema razvijenosti (a ne možemo ovdje, dakako, ulaziti i u smisao i domašaj samih pojmova »nerazvijenost« i »razvijenost«). Tako se namnožila silna literatura o »zalasku industrijskog društva i formiranju postindustrijskog društva«, a pri čemu se socijalizam više-manje identificira sa industrijalizmom, odnosno s nekom fazom ili modalitetom industrijalizacije, pa se konzekventno tome piše i govori i o zalasku radničkog pokreta i socijalizma. »Socijalizam je mrtav«; »vijek socijalizma je završen«; »socijalizam živi kao velika porodica autoritarnih država« ili kao »ubijajuća ideologija«; »socijalizam je društveno kretanje na zalasku, još samo ideologija koja ometa razumevanje društva koje se rađa pred našim očima«. (Najpoznatiji zastupnici ovih teza su Alain Touraine, Alvin Toffler, Andre Gorz, Leszek Kolakowski, Daniel Bell, Nowak, Michel Wieviorka.)

Osnovni ideološki konstrukt dat je u tezi da industrijsko društvo može biti kapitalističko ili socijalističko, a da je »kapitalizam forma industrijalizacije, način razvoja industrijalizacije, koju vodi buržoazija, a ne način proizvodnje« (Alain Touraine).

Sagledavanje društva kao mijene, kao procesa (*society as a process*) u sociološkoj literaturi u svijetu često se svodi na industrijalizaciju i izlazak iz nje. U tom smislu nikla je i u bezbroj varijanti varirana teorija modernizacije, ili bolje rečeno, serijski se »proizvode« ideologizirane teorije, kojima početak možemo prepoznati još u »pozitivnoj filozofiji« Augustea Comtea, dok njihove osnovne formulacije nalazimo i u sociologiji Maxa Webera, da bi danas bile samo razne varijante funkcionalističkog nerevolucionizma. Postojala su i postaje »preindustrijska«, »neindustrijalizirana«, »tradicionalna«, »agrarna«, »nemoderna«, »nerazvijena«, »nepokretna«, »statična«, »siromašna«, »narodna« (*folk societies*) ili pak, prema Talcotu Parsonsu, »primitivna« društva, te se industrijalizacijom i modernizacijom preobražavaju u »industrijska«, »razvijena«, »moderna« (koja, opet prema Parsonsu, funkcioniraju kao *moving systems*), »moderna urbanizirana«, »modernizirana«, »participativna«, »dinamička« ili »mijenjajuća« društva. A »promjene«, »rast« i »razvoj« vode i dalje te svijet upravo danas, ne još posvuda ali sa pouzdanom šansom da se to dogodi posvuda, zakoračuje u neka tobože nova društva – »postindustrijsko«, »superindustrijsko«, »postkapitalističko«, »postburžoasko«, »društvo masovne potrošnje«, »postindustrijski stadij razvitka«, »postmodernu eru«, »postcivilizaciju«, »postekonomsko društvo«, »tehnotroničku eru«, »društvo klasa usluga« (*the service class society*), »društvo znanja«, »aktivno društvo«, »informatizirano« odnosno »informatičko društvo«, »inovativno društvo«.

U pozadini velike većine teorija društvene promjene i društvenog razvoja, koje u središte stavljaju industrijalizaciju i modernizaciju je, bez sumnje, weberovsko shvaćanje razvoja društva kao porasta racio-

nalnosti. »Moderno« je ono društvo koje se neprestano mijenja, a pojavilo se, prema Weberovim tumačenjima, sa zapadnoevropskim kapitalizmom i razvija se u smislu neprestanog porasta i sve veće dominacije racionalnog, naučnog mišljenja, racionalne ekonomije i racionalne organizacije društva. »Modernizacija« općenito vodi »usložnjavanju« i »diversifikaciji«, a »industrializacija« joj je glavni oblik sve dok se osnova »društvenih uloga« nalazi u tvorničkoj proizvodnji koja se realizira kao roba, odnosno dok se alokacija dobara vrši na tržištu (a vrši se vječno, samo što, prema glavnim teoretičarima funkcionalizma, proces modernizacije već dovodi do proizvodnje i plasmana znanja kao određujućih, za razliku od proizvodnje i plasmana industrije stvari iz vremena »klasične« ili »zakašnjele« industrializacije). Ona sama ne vodi nužno u jedan jedini jednoobrazni društveni sistem, već vodi mnogim političkim i ideološkim varijacijama. Komunizam, a time i socijalizam kao »prelazan«, pri tom, dakako, nisu neizbježni, ali su također mogući, uprkos tome što su problematični, gotovo patološki, itd. »Rast« se, prema tome, shvaća kao rast racionalizacije kapitalističke provenijencije, sa svim posljedicama u društvenom sistemu (ima) i sa nužno istim učincima u podjeli »funkcija«, »intersistematskim relacijama«, »socijalnoj statici«, »funkcija«, »intersistematskim relacijama«, »socijalnoj statici« i »socijalnoj dinamici«, procesima diversifikacije, diferencijacije i homogenizacije, integracije i dezintegracije, konsenzusa i konflikta, stratifikacije, institucioanalizacije normativno-vrednosnog poretka, funkcioniranja društvenog sistema s podsistemima (ekonomskim, tehnološkim, socijalnim, političkim, kulturnim). Utoliko se može promatrati i ispitivati »modernizacija« bilo kojeg »segmenta«, »kompleksa«, »odnosa«, »sfere« društva kao sistema, odnosno posebnih sistema, kao npr. socijalnog, političkog, kulturnovrednosnog, te odnosa među njima. U materijalnom pogledu »rast« ili »razvoj« vodi obilju i izboru dobara, u socijalnoj strukturi sve većoj stratifikaciji, socijalnoj diferencijaciji, a u političkim odnosima demokritizaciji, slobodama ličnosti, toleranciji pogleda i ponašanja. Pored ostalog, »modernizacija« stvara i »mobilnu«, otvorenu ličnost, a čitavo društvo čini neprestano mijenjajućim, pa je ono poprište »procesa«, »kretanja« i »promjena«. Osnovno je da društvo posjeduje »sposobnost za rast« i da je otvoreno prema inovacijama. O svemu tome pisali smo pobliže u svojoj raspravi *Marginalije o sociologiji razvoja i ekonomiji rasta* u časopisu »Socijalizam« br.1 za 1987.

Na tim i takvim dihotomijama, periodizacijama i teorijama modernizacije iznikle su i ideologije *kraja socijalizma* a koje su se onda posebno inspirirale i koncepcijom W. Rostowa izloženoj u njegovoj davno napisanoj i razvikanoj knjizi *The Stages of Economic Growth*, čiji podnaslov glasi: *Noncommunist Manifest*, a koje negira Marxovu koncepciju epoha ekonomskih formacija društva. Nasuprot Marxu, Rostow historijski razvoj definira u pet stadija (sa frapantnom sličnošću Staljinovoj periodizaciji društveno-ekonomskih formacija!): 1. tra-

dicionalna ekonomija, 2. *take off* stadij, 3. *drive to modernity*, 4. *modernity*, 5. *postmodernity*. Uloga socijalizma uklopiva je samo u *take off* stadij kao ubrzanje modernizacije, a održanje socijalizma iza *take off* stadija vodi do *break down of modernisation* (S. N. Eisenstadt), odnosno do *negative political development* (F. W. Riggs) ili pak do *political decay* (Samuell P. Huntington).

Pomalo je razočaravajuće da teorije modernizacije, unutar kojih je jedino moguće i prihvatiti »smrt socijalizma«, stižu u Jugoslaviju sa najmanje dvadeset godina zakašnjenja i plasiraju se kao tobože svježa, najnovija roba. Uprkos tome što su u svijetu doživjele ozbiljnu i ubitačnu kritiku, kod nas se ispovijedaju u raznim *pastishe* varijantama, pa i uz smiješne i nemoguće pokušaje da se u svemu ipak zadrži »malo« socijalizma. Stoviše, nije malo ljudi koji u nas misle, i sve glasnije i agresivno nameću svoj pogled, da se problem obnove ili rekonstrukcije jugoslavenskog socijalizma zapravo sužava na te i takve moguće zahvate modernizacije. Ukratko, skloni su program socijalističke revolucije (koja treba da teče sve dok još na horizontu nije vrlo udaljena asocijacija slobodnih proizvođača u Marxovu smislu riječi) zamijeniti programom puke modernizacije, uz eventualnu prevlast tehnokratsko-scientističkih elita.

Na tlu teorija i ideologija modernizacije razvijaju se i *teorije konvergencije*, kao varijante obrata pojednostavljenih shema dogmatskog marksizma. Tekstovi autora koji zastupaju teze doradenog evolucionizma kao osnove konvergencije sistema (Pitirin A. Sorokin, H. Meisner, R. Aron, W. Rostow, G. Rose) također su doživjele uvjerljivu kritiku.

A mi, dakako, socijalizam razumijevamo na tragu Marxova shvaćanja povijesti i njegovog tumačenja naše epohe.¹

Socijalističko samoupravljanje kao kritika i kapitalizma i državnog socijalizma

Naše viđenje socijalizma polazi od teze da je konzekventno Marxovom izvođenju on još uvijek proces pretpovijesti, ali sa bitnim usmjerenjem prema novom društvu iznad i izvan klasne povijesti – komunizmu. Utoliko bi se i naše viđenje socijalizma kao *socijalističkog samo-*

¹ U tom smislu socijalizam se u onoj najboljoj (marksističkoj) suvremenoj literaturi shvaća »kao zaključak, kao evolucija druge logike građanskog društva (što znači sprovođenje slobode ljudskih prava kroz demokritizaciju, izjednačavanje, decentralizaciju moći), onda socijalistički preobražaj ne podrazumeva jednu jedinu prekretnicu, nego razvoj od manje socijalizma do sve više i više socijalizma, od društva dominacije do samoupravnog društva, do participatorne demokratije, do razvoja koji ne isključuje mogućnost postojanja nekoliko prekretnica. . . . Da ponovim: mi možemo formulirati samo jedan istinit iskaz o budućnosti (tačno zato što je takođe iskaz o sadašnjosti); da dokle god postoji *naša* istorija, postojaće i socijalizam – kao ideja, kao pokret ili kao i jedno i drugo«. (Agnes Heller, *Teorija istorije*, Beograd 1984, str 383).

upravljanja sastojalo od nekoliko osnovnih teorijskih i političkih hipoteza koje ga *povijesno* čine progresivnijim kako od *kapitalističkih*, tako i od *državnosocijalističkih sistema*. U tom smislu upravo smo mi u Jugoslaviji počeli razvijati teoriju socijalističkog samoupravljanja, koja omogućava nadmoćniju kritiku kapitalizma i državnog socijalizma nego što to čini bilo koja od prethodno spomenutih shvaćanja razvoja, suvremenosti, pa i sudbine socijalizma.

Socijalističko samoupravljanje, koje je u Jugoslaviji jedva još na svojim počecima, u povijesnoj je konstelaciji antidogmatsko, a u usporedbi i sa kapitalizmom i sa državnim socijalizmom. Potpuno je tačno da je »svest o historiji iznad svega svest o promeni«, te da državni socijalizam i kapitalizam svoj historijski kraj mogu shvatiti jedino tako da »smak jednog određenog sveta znači smak sveta kao takvog«. Socijalističko samoupravljanje, za razliku od oba ta sistema, koja se jedino »moderniziraju« da bi ostala ista, »o budućnosti ne misli kao o većinom prisustvu postojećeg poretka« (Agnes Heller). Ono, naime, ne polaže na to da bude ni dugoročno ni konačno u historijskom smislu, niti se može protumačiti u znaku Smithove ideje »prirodnog poretka«, prema kojoj su promjene jedino »kvantitativne u granicama što ih postavlja prirodni poredak stvari«.

Naime, naturalizacija povijesnog fenomena kapitalizma iskazuje se kroz apsolutizacije ideje, prirode, volje, a politički ekonomisti, kao glavni ideolozi tobožnje prirodnosti tog poretka, ne traže osnovu društva u povijesnom razvoju. Zbog toga se privreda, država, zajednica predstavljaju kao prirodne ili racionalne nužnosti. Napomenimo, međutim, da je ideološki identična konstrukcija bila staljinističko »uvođenje« savršenog društva Ustavom 1936, pri čemu se jedno u smislu razvijenosti još vrlo oskudno društvo, u kojem su ljudske potrebe i slobode veoma reducirane, proglašava savršenim, dakle, posljednjim u povijesti. U ime takvog savršenog i *konačnog* društva opravdala su se onda i sva »konačna« i »savršena« rješenja, te »savršena« partija, država i vođa. Kasnije kritike staljinizma i uvođenje terminologije »zrelog socijalizma« ili »epohe obuhvatne izgradnje socijalizma« samo su predstavljale legalizaciju ideologije modernizacija ili popravki u »konačnom« poretku, a koji je zapravo značio tek sirovu industrijalizaciju pod socijalističkim parolama.

Socijalističke revolucije ne zasnivaju se na gruboj negaciji čitavog prethodnog razvoja, one su ujedno i prevladavanje starog poretka, one su kvalitativna razlika u ideji napretka. Mislimo da je naš mislilac Vanja Sutlić to dobro izrazio tumačenjem »trostrukog značenja njemačkog termina *Aufhebung* u smislu *tollere, conservare, elevare*, što znači: odstraniti, sačuvati i dići na viši stupanj«.

Upravo tako se socijalističko samoupravljanje konceptualno odnosi prema svim najboljim tekovinama buržoaskog razvoja, prema dostignutim proizvodnim snagama i materijalnom i duhovnom bogatstvu društva, prema tekovinama demokratskih sloboda, prema kulturi i na-

uci, prema svim progresivnim crtama i dostignućima prethodne ljudske povijesti. Odstraniti prevladano i trulo, sačuvati vrijedno i dići na viši nivo elemente novog! Utoliko je i marksizam revolucionarna teorija novog društva, i »samo je on nasljeđe onoga što u ranijem, revolucionarnom građanstvu bejaše tendiralo k humanom« (Ernest Bloch).

Socijalistička teorija u Jugoslaviji naglasila je veoma preciznu i jasnu distinkciju prema konzervativizmu obiju alternativa, državnosocijalističke i kapitalističke, a što je, recimo, veoma jasno izraženo u osnovnim dokumentima Desetog kongresa SKJ, u kojima je inače nakon Programa SKJ najviše razrađena specifično jugoslavenska vizija razvoja socijalizma.²

Shvaćanje socijalizma kao društva nove kvalitete, nasuprot cjelokupnom dosadašnjem mišljenju omogućava progresivniji i humaniji odnos prema: a) shvaćanju napretka, b) prirodi, c) poimanju univerzalnosti, d) ljudskim pravima i slobodama, e) miru u svijetu, f) proizvodnoj efikasnosti i društvenoj inovativnosti.

Socijalističko samoupravljanje pretpostavlja jedno otvoreno društvo, i to prema najboljim dostignućima ljudske povijesti, dakle prošlosti, i prema svim revolucionirajućim momentima sadašnjosti, koji u sebi in nuce proizvode budućnost. Ono je u toliko otvoreno ukoliko nije izvedeno iz države i njenih granica, u koliko nije orijentirano blokovski i regionalno, nego univerzalno, pri čemu na samu univerzalnost, daka-ko, gledamo kao na pluralističku. Zbog toga izvorno i metodički socijalističko samoupravljanje ne trpi redukcije geografskog i vremenskog tipa, redukcije revolucionarnog subjekta, redukcije ljudskih prava, petrifikacije proizvodnih snaga. Nije niti evolucionističko, niti determinističko niti mehanicističko, niti voluntarističko – subjektivističko. Ono je nužno okrenuto naprijed i nije utopističko ali jest konkretna utopija.

Nadam se da smo ovim koliko-toliko naglasili povjesno mesto socijalističkog samoupravljanja, a u sklopu shvaćanja socijalizma, njegove budućnosti, sadašnjosti i prošlosti. Naravno, radi se tek o nekim najrasprostranjenijim shvaćanjima, jer ne treba zaboraviti, da je povijest socijalizma označena pluralizmom raznih teorija i političkih pokreta, od kojih se tek neke pozivaju na Marxovu intenciju, a u okviru tih postoje brojne razlike. Karakteristika većina danas proširenih shvaćanja socijalizma, i onda kada se pozivaju na Marxa, jest upravo napuštanje osnovnih kategorija Marxove analize u ime nestrpljivog ili površnog ubrzavanja povijesne mijene, često izvedene iz volje za promjenom (otuda

² Vladimir Bakarić je to tada veoma jasno formulisao: »Nekakvo samoupravno društvo bez veze s razvojem društva prema komunizmu (asocijaciji slobodnih proizvođača) jest besmislica, nije moguće, ne vodi nikamo. To, naime, društvo nije građeno na »svojoj« osnovi nego sadrži elemente i buržoaskog društva i socijalizma. Njegov je zadatak upravo daljnje savladavanje elemenata buržoaskog društva pa ako se ne poštuje onaj princip 'respicie finem', može se dogoditi da (privremeno) jačaju elementi starog društva i da dođe do krize socijalističkog razvoja«. A to se, da dodam, dogodilo i događa, što nije razlog da se od vizije odustane već, naprotiv, da se na njoj istraje.

očigledno ne postoji ortodoksija voluntarizma nego i heterodoksija), a ne iz ozbiljne analize realiteta. Ne treba zaboraviti da već u »*Manifestu*« Marx i Engels govore o nekoliko socijalizama (feudalistički, sitno-buržoaski, njemački ili »istinski«, konzervativni ili buržoaski, kritičko – utopijski), koji se ideološki reproduciraju i renoviraju i u suvremenim okolnostima. A, dakako, pridodaju im se brojni novonastali pravci.

Modernizacija, moderna, novi način proizvodnje

Jedna od osnovnih kategorija Marxove analize je način proizvodnje. Najprije da ukažemo na značajne (i ne slučajne!) sličnosti Rostovljevog i Staljinovog modela povijesnog razvoja. (Rostow: tradicionalna ekonomija, take off, drive to modernity, modernity, postmodernity, Staljin: prvobitna zajednica, ropstvo, feudalizam, kapitalizam, socijalizam) koja se temelji na simplifikaciji i redukciji historijskog materijalizma. U okrilju obje te neoevolucionističke i determinističke varijante razvijale su se razne adaptacije tog pristupa (npr. Lipset – Rokanov model demokratizacije u četiri kritične faze : reformacija, nacionalne revolucije, industrijska revolucija, internacionalna revolucija). Redukcionistički modeli društvenog razvoja, proizašli iz Rostowljeve, Staljinove ili neke slične periodizacije, teže, dakle, da historiju svedu na jedan jedini tok i da jedan način proizvodnje uvijekječe, da odrede pravila razvoja za sva društva u svim vremenima. U biti traže odgovor na pitanje kako da se društvo usavršava na važećim pretpostavkama, a ne kako da se ostvaruje nova kvaliteta, kako da se mijenja sama osnovna načina proizvodnje. Utoliko je dogmatizacija socijalizma plod i robovanja tezi: jedan put razvoja – jedan socijalistički način proizvodnje. Unutar tako određenog okvira ostaje samo mogućnost *modernizacije*. A upravo se u tome ogleda sva razlika između Marxovog shvaćanja povijesti (pa, dakle, i mjesta socijalizma) i evolucionističkih shvaćanja u izvođenjima Rostowa, Staljina ili nekog trećeg.

Marxa zanima *modernizacija*, ali je ne identificira sa *modernom*. Na protiv, prema građanskim misliocima u okviru *moderne koja vječno traje smenjuju se razne etape modernizacije* (industrijsko društvo – post-industrijsko društvo, itd.). Kod brojnih teoretičara i ideologa modernizacije, ona, kao izvedeni pojam, nadilazi modernu kao rodni, generički pojam (što je izvorno Marxova misao). U tome je i izvor dogmatizma tih »teorija«, što im omogućava da apstrahiraju od povijesti, a pojedine elemente i karakteristike socijalizma (npr. inovativnost, znanstvenost, postindustrijski : informatički, biotički karakter proizvodnje), bez kojih se socijalizam ne bi mogao dokazivati, izdižu iznad samog smisla socijalizma.

U pravu je Jurgen Habermas, kada tvrdi da je Marx zainteresiran da objasni »nastanak moderne, a ne toliko modernizaciju, prodor mo-

derne od XVIII stolecā«. Bez tog povijesno metodičkog stanovišta nastaje totalna zbrka, iz koje izranjaju brojne tipologije društva (naprijed sam dao djelomičan pregled), unutar kojih se hiperpotenciraju neki elementi koji su *sastojak ali ne i cjelina procesa jednog društva koje oslobađa čovjeka* (npr. inovativni socijalizam, eko-socijalizam, tehnosocijalizam).

Ključan doprinos programske orijentacije Saveza komunista Jugoslavije u odnosu na sve te parcijalne teorije je u tome što socijalističkom samoupravljanju ne prilazi kao nekom konačnom i zaokruženom društvu, koje je već postignuto i kojem je jedini cilj *održanje stabilnosti vlasti*. A pogotovo perpetuiranje u vječnost klasnog društva, u odnosu na koje je sam socijalizam i posljednji izdanak i prva, početna negacija.

U Programu SKJ, a posebno i u Platformi za pripremu stavova i odluka Desetog Kongresa SKJ iz 1973. konkretnom našem socijalističkom društvu se u tom smislu pristupa kao društvu koje nije »homogeno« ili »čisto«.

Vratimo se na trenutak problemu načina proizvodnje u prelaznim društvima. György Lukacs je dao sažet i precizan opis karakteristika načina proizvodnje u prelaznim etapama: »U svim prijelaznim razdobljima nije društvo, međutim, pod prevlašću nijednog sistema proizvodnje: njegova je borba upravo neodlučna, *nijednom sistemu još nije uspjelo nametnuti društvu sebi primjerenu ekonomsku strukturu*, i usmjeriti ga – bar prema tendenciji – u tom pravcu. U takvim je položajima, naravno, nemoguće govoriti o bilo kakvoj ekonomskoj zakonmjernosti koja bi vladala čitavim društvom. *Stari je poredak proizvodnje svoju vlast nad društvom kao cjelinom već izgubio, a novi je još nije stekao.*«

Pred nama je, dakle, zadatak da, izučavajući zakonitosti ove epohe, načina proizvodnje, i etape socijalističkog samoupravljanja tražimo put prema asocijaciji slobodnih proizvođača preko i iznad moderne. Kao što je Marx pokazao, ta je *moderna* povijesno nastala »nastajanjem tržišnog društva (*Marktgeseellschaft*) i moderne porezne države«.

Na primjeru prelaska iz feudalizma u kapitalizam Marx opisuje kako ekonomske opruge (*Triebfedern*) »kao u kakvoj staklenoj bašti« ubrzavaju »sazrijevanje protivurečnosti starog načina proizvodnje«, kako one »raskidaju ekonomske i vanekonomske okove (*Schranken*) uz istovremeno raspadanje (*Auflösung*), uništenje (*Vernichtung*) i ukidanje (*Aufhebung*) starog društveno dominantnog oblika proizvodnje«. Po istoj logici povijesnog razvoja, Marx je razmatrao mogućnost prelaska iz »kapitalističkog načina proizvodnje u način proizvodnje udruženih proizvođača« i navodio dva oblika ukidanja – pozitivno i negativno. Te tačke prelaza Marx izvodi iz tendencije stvaranja kooperativnih tvornica, koje razbijaju kapitalistički oblik proizvodnje, te iz dioničkih društava kao oblika njegovog ukidanja »unutar samog kapitalističkog načina proizvodnje«. Radi se, naime, o protivurječnosti »koja samu

sebe ukida, a koja se *prima facie* predstavlja jednostavno kao tačka prelaza u jedan nov oblik proizvodnje« (*Kapital*).

O ovom problemu promjene načina proizvodnje vodi se u naše vrijeme ozbiljna rasprava (u kojoj, primjerice, učestvuju Etienne Balibar, Maurice Dobb, Charls Bettelheim, Perry Anderson, Maurice Godelier, Antonio Casanova, Henri Lefebvre, Emilio Sereni, Eric Hobsbawm, Larry Sayer, Pierre-Philippe Rey, itd.). A sve to i te kako ima veze i sa našim aktuelnim problemima, danas i ovdje u Jugoslaviji, a zbog kojih toliko često i mnogo govorimo o krizi socijalističkog samoupravljanja i zbog koje se upravo predlažu i mnoga »nova« rješenja, a da su daleko ispod povijesne razine samog socijalističkog samoupravljanja, koje je doduše još *in statu nascendi*. Na žalost, pokazuje se da su mnogi »radikalni« kritičari u našoj kući jednostavno plagijatori raznih škola ekonomskog i sociološkog mišljenja iz svijeta, pa i apologete i drugdje, odavno preživjelih rješenja, umjesto da su i sami na tragu i uz bok najboljih kritičara političke ekonomije u svijetu, za koje Marxova metoda ostaje plodonosnim putokazom. Obnova socijalizma je nužna. No, ne može biti riječi o reformističkom i konjunktornom krpanju već zastarjelog motora industrijalističke etape, o njegovom moderniziranju i renoviranju u okvirima iste materijalno-tehničke i ideološke matrice. Kao što smo već uzgred i napomenuli, socijalističke revolucije koje su uglavnom izbijale u nerazvijenim zemljama obavljale su posao koji je jednostavno izražen sintagmom: »izgradnja socijalizma«. A radi se pri tome uveliko i o obavljanju povijesnog posla buržoaskog društva, a u svakom slučaju o socijalizmu »prvobitne akumulacije«, koji je na bazi političke revolucije iz nadgradnje, uglavnom državnim mehanizmom, ubrzavao razvoj industrijalizma, podizao »materijalno-tehničku osnovu socijalizma« i uglavnom obavljao one poslove koji su se tamo gdje je kapitalizam počeo, obavljali još od vremena kada su »ovce pojele ljude«, pa i posredstvom raznih »vladavina terora« i »diktature slobode«. (Zato i ima toliko grubih sličnosti u metodama vlasti nad ljudima u ranom kapitalizmu i u ranom socijalizmu!) U nerazvijenim zemljama doista je došlo do pervetiranja toka stvari: umjesto da, prema Marxu, »socijalizam bude pretpostavka revolucije«, revolucije su postale pretpostavka socijalizma, a to je onda vodilo i teškim iskušenjima i deformacijama samog socijalizma.

No bilo kako bilo, u značajnom broju zemalja, posebno onih evropskih, socijalizam je upravo ušao u fazu kada mora vršiti duboke zahvate u cjelokupnu socijalnu strukturu, od proizvodnih snaga do aparata vlasti. Baš zbog toga, razne teorije »obnove«, »perestrojke«, »prenove« i obećavaju mnogo, ali kako sam već napomenuo, realna je i opasnost da na krajnje vulgariziranim i reduciranim konceptima uglavnom nude *ustupke* u političkoj sferi (*liberalizacija etatizma* u raznim varijantama redukcije slobode na političke slobode, a onda i daljnje redukcije samih tih političkih sloboda na razne oblike revandikacija protiv aparata vlasti, eventualne slobode peticijskog dijelovanja, itd), zatim

nude ustupke proizvođačima viška vrijednosti u uvođenju ovog ili onog oblika participacije (utoliko se zapravo i ovdje, u državnom socijalizmu, kao i u neokapitalizmu, radi o moderniziranju tejlorističke »dresure majmuna« u svim oblicima industrijske demokracije), pa i razne nacionalne renesanse i homogenizacije na bazi nacionalne države sa ideologijom risorgimenta (koja a priori sui generis negira pluralizam i univerzalizam), itd.

Radi se zasad, uglavnom, o parolama modernizacije proizvodnih snaga i odnosa, a bez stvarnog mijenjanja proizvodnih odnosa, kojim bi se u konkretno revolucionarnim procesima dokidao već temeljito zastarjeli postojeći način proizvodnje. Takva »obnova« socijalizma, u kojoj bi se postojeće samo moderniziralo, perpetuirala bi to postojeće i na kraju nužno urodila još težim krizama socijalističkog razvitka.

Naprotiv, moralo bi se raditi o zahvatima: a) u samu sferu »proizvodnje društvenih aparata«, a u svrhu defetishizacije i samog pojma proizvodnih snaga koje, kolektivno upravljane, garantiraju progres, b) koji bi nadmašivali razinu organizacije rada i mijenjali formu industrijalizacije, c) koji bi promijenili funkcije države, danas svedene više-manje samo na ubrzanje akumulacije, efikasnost investiranja, discipliniranje radne snage itd, d) kojima bi se izbjegle zamke »podržavljenja društva« ali i »podruštvljanja države«.

Istinska obnova socijalizma koja ne bi bila *periculum in mora* protivurječnosti postojećeg načina proizvodnje, koja se ne bi svodila na »trku sa suvremenim kapitalizmom«, koja ne bi imitatorski oponašala one koji su industrijalizam već prebacili preko palube, a ne učeći ništa na njihovom iskustvu, mora dovesti u pitanje sam način proizvodnje. Mora imati svoj *program oslobođenja u radu i od rada* (na tom nivou analize i te kako mnogo znači suvremena borba evropskih sindikata za skraćivanje radnog tjedna, za vlastitu tehnološku strategiju koja bi se suprotstavila tehnološkoj ofanzivi kapitala i fragmentaciji radničke klase, ali svojim pozitivnim programom ovladavanja i radikalizacije saznanja – vidjeti zanimljive radove – Petera Glotza, Hary Magdoffa, Centra IRIS, dokumente CFDT, itd). Socijalizam će, dakle, morati odgovoriti na ta pitanja na drugi način nego što to čine sadašnje teorije njegove »reformne« ili »obnove«, koje se temelje uglavnom na potrebi modernizacije pojedinih segmenata proizvodnje i društva, a bez zahvata u cjelinu i u dubinu načina proizvodnje. Jer, parcijalni zahvata najčešće vode u »konzervativnu modernizaciju« (Claus Offe) ili »reakcionarni modernizam« (Hurf). Marxovu sliku povijesti, prema kojoj je povijest vlak, a njegova lokomotiva revolucija, pokušava se zamijeniti tezom da je »današnja revolucija u tome da netko od putnika povuče kočnicu« (Walter Benjamin). To bi doista moglo vrijediti i za one modernizacije socijalizma koje su samo semantička i verbalistička obnova uljepšavajućih fraza, i to u situaciji kad je neophodna revolucija u revoluciji! A ona pretpostavlja ne samo promjene u načinu proizvodnje nego i u funkcioniranju države, društva, političkih organizacija,

društvenih potreba, drugu funkciju znanosti i tehnologije, drugačije poimanje svijeta, pa i samog smisla i cilja napretka!

Kako stvari stoje s vladavinom prava, pravnom državom, civilnim društvom

Naš govor, pa i onda kada polaže na znanstveni ili ozbiljni publicistički dignitet, a ne samo na dnevnu političku uporabu, preplavljen je izrazima i pojmovima koji se najčešće koriste bez kategorijalne i pojmovne jasnoće, ljudi ih ponekad koriste iz pomodnosti, a da ih uopće ne razumiju (u stara okrutna i nedemokratska vremena takvima se poručivalo: *o imitatorēs servum pecus!*). Među novokomponiranim pojmovima, kojima se danas već toliko maše, u prvom su planu »civilno društvo« i »pravna država«. A zbrka vezana uz te, i za sudbinu demokracije socijalizma inače tako presudne pojmove, nije samo u glavama.

Zašto se iznenada (da li?) u svijetu pojavio toliko interes za pojmove *civilnog društva* i, per analogiam, *pravne države*? Oko odgovora na ovo pitanje lako ćemo se složiti. Nesmiljeni rast državnog aparata, ali ne samo njega, nego i nastajanje tzv. »proširene države«, dakle, tendencije da država »poždere« i »podredi« društvo, pa ga hiperregulira i etatizira, zapanjio je i iznenadio svakog tko je na bilo koji način izučavao (ili osjetio!) taj fenomen.

Čak i u poimanju klasičnog liberalizma, u kojem je država uvijek tretirana kao negativna (što nikad nije značilo nemoćna ili slaba, već samo kontrolirana), bez obzira da li se radilo o Thomasu Hobbesu ili Baruchu Spinozi (država kao negacija prirodnog stanja i tzv. fizika podrušvljavanja, odnosno »sprovođenje apsolutne vlasti u službi liberalnog društva« na osnovu uvida u »mehaniku društvenog stanja«), o Johnu Lockeu, Immanuelu Kantu (država kao instrument društva), Thomasu Painu (uvođenje razlike društva i države nasuprot prirodnom i društvenom stanju, identificiranje prava čovjeka sa »prirodnim zakonima robnog prometa i društvenog rada«), Jean-Jacques Rousseauu i kasnijim fiziokratskim konstrukcijama (koje sve manje računaju sa prirodnom bazom društva nasuprot državi – za razliku od, recimo, Jeffersona koji računa na mogućnost da državna sila i represija mogu odumrijeti, uz nestajanje formalnih zakona – u samorganiziranom društvu). Sve te liberalne konstrukcije sve do Hegela ipak računaju na civilno društvo kao prirodno stanje slobode. Dakle, čak i pobornici takvog shvaćanja uloge države ostali su zapanjeni narastanjem državne moći, njenim pretvaranjem *od sluge u gospodara*. Odjednom država se uspoređuje sa mitskim čudovištima, sa *Molohom* (asirskim i feničkim bogom prirode i toplote, koji je postao simbol surove sile koja stalno traži žrtve), sa *Thorom* (bogom грома sa svojim gigantskim čekićem što udara), sa *Leviathanom* (morska neman u hebrejskom), sa *Behemothom* (neman kaosa kod Hobbesa, simbolika razrađena u Neuman-

novim spisima). Model *noćobdijske, sigurnosne, ustavne, minimalne* države ustupa mjesto najprije ideji univerzalne, pa kasnije *demokratske* države, da bi se u jednoj tendenciji razvijao prema modelu *Behemoth* u nacional-socijalističkoj državi, ili prema Staljinovoj tezi o jačanju države kao njenom odumiranju, ali i prema Marxovoj viziji asocijacije slobodnih proizvođača. Danas su ljudi zastrašeni i nemoćni pred silama otuđenim od njih, a koje država personificira. Rješenja se traže u raznim pravicima. Sve od *neoliberalističke* (npr. Milton Friedmanova rekonstrukcija prirodnog pravnog stanja sa tezom razlikovanja *autoritarnih režima*, u kojima postoji ekonomska sloboda bez demokracije, i *totalitarnih režima*, bez ekonomske slobode i bez demokracije, i njegovo »liberalno« zalaganje za autoritarne režime, koje recimo, inkarnira Čile), preko liberalno-demokratskih reformi državnog socijalizma i preko ideja *grass-roots* demokracije, do spajanja postliberalizma i postmarksizma u ideji civilnog društva, pa do naše koncepcije socijalističkog samoupravljanja.

Marx je pisao da se liberalno ustanovljeno društvo sapliće u vlastitim protivurječnostima, jer »politička revolucija rastvara građanski život na njegove sastavne dijelove, ne revolucionirajući same te sastavne dijelove i ne podvrgavajući ih kritici.«³

Ipak ideja kontrole vlasti u epohi nekontrolirane, neobuzdane i narasle moći države ne izgleda više tako bespotrebno. (Oblik njene dočelne, postliberalne verzije je i ideja koju je J. Urbančič iznio u časopisu »Nova revija«, o kraju »epohe volje za moć«, izvedena iz Martina Hiedeggera, i o nastupanju informacijsko-kibernetičke epohe. Uzgred rečeno, te teze nisu doživjele onoliko marksističke kritike koliko su bile zasute propagandizmom i kritikom simplifikacija vezanih uz nacionalno pitanje). Ali, kako je uopće moguće ostvariti kontrolu vlasti, njeno svođenje na nužnu funkciju i njeno istovremeno u povijesnom procesu zasnovano vraćanje iz otuđenja, kao njeno dokidanje? Ovdje na toj tački dolazimo do problema »pravne države.«⁴

Da li je, dakle, moguće, da je pravna država, izvedena iz pravnog pozitivizma, rješenje i za društvo koje razvija socijalističko samoupravljanje. I neki ljudi za koje se drži da prednjače u borbi za socijalizam

³ Polazeći od tih Marxovih nalaza, J. Habermas napominje da, »pošto država u interesima privatnih vlasnika ne služi interesu društva u cjelini, to ona postaje instrument vladavine, represivno nasilje ne može da izumre, ne može ponovo da pripadne društvu koje se spontano reguliše. Marx treba samo da konfrontira očekivanja liberalno prirodno-pravne konstrukcije građanskog društva, sa razvojnim tendencijama samog društva, da bi građansku revoluciju polemički sveo na njen pojam.«

⁴ Slažem se sa Neumannom, koji tvrdi da se »vlast ne može rastvoriti u pravne odnose«. . . Pravni pozitivizam nije samo, kao što se obično misli – prihvaćanje političke vlasti onakve kakva jest, nego je ujedno i pokušaj da se politički i socijalistički odnosi vlasti pretvore u pravne odnose. No to naravno nije moguće. Nikada nije bilo moguće, pa neće nikada ni biti. Ukoliko bi naš ekonomski socijalni i politički život zaista bio sistem racionalnih i izračunljivih odnosa, vladavina bi zakona zaista zahvaćala sve. Vlast se ponekad može ograničiti, ne može se, međutim, rastvoriti neracionalni element, moć, i racionalni element, pravo, često dolaze u sukob«. (Franz Neumann: *Demokratska i autoritarna država*, str. 97)

po mjeri ljudi, zaklinju se u »vladavinu prava« i »pravnu državu«. No, moguće je uvjerljivo funkcioniranje, dosljedno i nepovredivo, pravnog sistema, sudstva i policije, pod punom kontrolom skupštinskog sistema i nadležnih organa, javnosti, itd. a koje nema mnogo toga zajedničkog sa »vladavinom prava« i »pravnom državom«, štoviše iza tih krilatice najčešće se i u daljnoj i u bližoj historiji krila i veoma nedemokratska praksa.

Potreban je kratak povijesni eskurs, pa pokažemo otkud potiču i gdje završavaju ti pojmovi koji neki (*o imitatores!*) doista nekritički i neznačajki upotrebljavaju.

Na primjer, kakve su sve posljedice primjene pravnog instituta *Beurkundungsverbot* (zabrana bavljenja vlastitim zanimanjem osobama koje su definirane kao »ekstremisti«, »radikali«, i »antidemokrate«) kao produkta »pravne države« u tvrđavi liberalne demokracije, Saveznoj Republici Njemačkoj, vidljivo je i u izveštajima *Amnesty International*, nalazima Russellovog suda i brojnim peticijama i protestima međunarodnih organizacija koje štite građanska prava. Kao »nova forma antikomunizma, diferenciranija i istančanija od klerikalnog antikomunizma, sigurno, ali ništa manje konzistentna i moćna«, (William D. Graf), ovaj institut, uveden 1972. godine Dekretom protiv radikala, a koji je kasnije pretvoren u zakon, dio je *Obrigkeitsstaat* tradicije u Njemačkoj, oličene Bismarckovim zakonom protiv socijalista, nacističkim kodeksom političkih zakona i Adenauerovim zakonom protiv radikala iz 1960. god. Mogućnost primjene ovog instituta odnosi se na državne namještenike, od radnika na željeznici do sveučilišnih profesora, a koji čine više od jedne desetine radne snage u SR Njemačkoj. Graf kao vjerojatnu brojku spominje oko milijun i po Nijemaca protiv kojih je bila vođena istraga od kada je sve to počelo, a možda ih je oko 2000 izgubilo posao ili ga nije ni dobilo nakon toga. Glazura objektivnosti ovog instituta, koja se sastoji u neodređenosti termina poput »lojalnost državi«, »lojalnost ustavu« i »politička preduvjerenja«, narušena je na više načina. Tako je bilo i moguće, na primjer, da je Savezni administrativni sud presudio da je neofašistička NPD legalno konstituirana partija u skladu s članom 21. osnovnog zakona i da članstvo u njoj nije osnov za neprimanje ili za otpuštanje iz državne službe. Međutim, ovo isto načelo ne važi za članove Komunističke partije Njemačke (DKP), pošto je njihova partija antiustavna (*verfassungswidrig*), ali ne i stvarno neprijateljska prema ustavnom poretku (*verfassungfeindlich*) što je zakonom predviđen osnov za formalnu zabranu. Zato Graf opravdano zaključuje, da »konceptija borbene demokratije – nastala pod prinudom historijskih uslova – pretvara se u borbenu odbranu postojećeg društveno-ekonomskog poretka. Zaštita skupa normi i pravila političkog života pretvara se u zaštitu i učvršćivanje vladajuće ideologije. Stoga je ono što se štiti i učvršćuje zapravo razvijeni kapitalizam, čije osnovno opravdanje ostaje antikomunizam, ali antikomunizam sada uzdignut do pravne norme i praktičnog imperativa.«

Da bi u Jugoslaviji funkcionirala demokracija, doista bi trebalo sačiniti stvarnu analizu funkcioniranja političkog sistema, ali uključujući ne samo formalnu strukturu pravnog sistema nego i materijalne osnove, socijalnu strukturu i političku strukturu pravnog sistema. Ta analiza bi nesumnjivo pokazala da je pojam »vladavine prava« i »pravne države« preuzak, a da bi bio poželjan za jedno stvarno demokratsko društvo na socijalističkim osnovama.

Teze o vladavini zakona (*rule of law*) i pravnoj državi (*Rechtsstaat*), a obje se i kod nas u Jugoslaviji, ne samo u slobodnoj naučnoj raspravi već i na nivou političkih govora, prezentiraju kao tobožnji imperativ, proizlaze iz dvije posve različite, čak i veoma divergentne teorije. Naši pomodni propagatori (*o imitatores*) često ih spominju zajedno, kao tobožnji komplementarni sistem. Pri tome se očito ne radi o tomističkom shvaćanju, nego o shvaćanju da »pravo (znači) pozitivne zakone države, valjane ukoliko ih se provodi u skladu s napisanim ili nenapisanim ustavom« (Neumann).

No da kažemo nešto i o tobožnjoj međusobnoj vezi ta dva pojma i institucije (*rule of law i Rechtsstaat*)⁵

Radi se o dvije tradicije, liberalnoj i demokratskoj, a oni koji spajaju te dvije stvari potpuno su, blago rečeno, neinformirani.

Prvo, ukratko o tezi *rule of law*. Osim višesmislenosti samog pojma prava (dvostruko značenje), valja ukazati da je već Thomas Hobbes ismijavao tezu o vladavini zakona (Hobbes se pitao: otkud mogu vladati papir i tinta?), svodeći je na *vladavinu ljudi koji štite zakone*. Konačno, ta doktrina ima i posljednju ideologijsku funkciju: prikrivanje stvarnih vlastodržaca.⁶

⁵ »Politička funkcija općeg zakona očituje se u angloameričkoj paroli: vladavina zakona, a ne ljudi, te u njemačko-pruskoj predodžbi o *Rechtsstaatu* (državi zasnovanoj na pravu). Obje formulacije očito sadrže u sebi ideologijski element. Pravo ne može vladati. Samo ljudi mogu izvršavati vlast nad drugim ljudima. Reći da vladaju zakoni, a ne ljudi može stoga značiti da se želi prikriti činjenica da ljudi upravljaju ljudima. To je točno, no ideologijski sadržaj fraze 'vladavina zakona' oštro se mijenja s obzirom na političku strukturu države u kojoj nastaje. Engleska vladavina zakona i njemački *Rechtsstaat* nemaju zapravo ništa zajedničko.« (Neumann, isto, str. 95.)

⁶ »Nazivanje zakona jedinim suverenom, tvrdnja da je suverenitet *a government of laws and not of men* čini suvišnim spominjanje da ljudi vladaju, čak i ako vladaju u okvirima zakona. Odatle slijedi da je prevlast parlamentarnog zakona samo tako dugo u središtu konstitucionalne doktrine dok građanstvo ima odlučujući utjecaj na parlament. Čim taj utjecaj počinje nestajati, istog se trenutka pojavljuju nove prirodopravne doktrine koje su usmjerene na to da reduciraju prevlast parlamenta u kojem i predstavnici radništva imaju utjecaj.« (isto, str. 40). I dalje:

1. Nijedan politički sistem neće se pridržavati pravne vrijednosti izračunljivosti i pravne sigurnosti ukoliko mu se čini da to ugrožava njegovu sigurnost. Vlast će tada pokušati da odbaci pojam pravne slobode.

2. Temeljna je pretpostavka liberalne pravne teorije da je pravo jednog usaglašeno s pravom drugog, a da će u slučaju prava koja se sukobljavaju država donijeti svoju presudu na osnovi precizno definiranih općih zakona. No vrlo se često čini da su interesi koji se sukobljavaju jednake težine i da se sukob može riješiti samo pristrasnom odlukom.

3. Nijedan politički sistem ne zadovoljava se jednostavnim održavanjem stečenih prava. Pravni pojmi slobode – kao što smo ga izveli – po svojoj je prirodi konzervativan. No, nikakav sistem pa ni najkonzervativniji (u doslovnom značenju riječi) ne može se

Uostalom, tamo gdje neposredna prinuda u ime jedne klase poprima posredne forme događa se ono što Marx tumači kao misli vladajuće klase, kao oblik prinude.⁷

Pojam pravne države, *Rechtsstaat*, zaokružen je u Kantovom sistemu, kao rezultat »ekonomijski napredujuće, ali politički stagnirajuće klase, i kasnije se razvija u teoriji Fridricha Juliusa Stahla, Georga Jelineka, te Hansa Kelsena, Gustava Radbrucha itd. Konzervativizam koji je u Engleskoj izražen kroz Burkeovu i Benthamovu kritiku francuske revolucije, u Njemačkoj je još više došao do izražaja, zbog slabosti njemačke buržoazije u odnosu na aristokraciju. To se ogleda i u teoriji pravne države, posebno nakon 1848, u kojoj je došlo do poraza evropske demokracije, te 1871, u kojoj je poražen francuski proletarijat! To je pokušaj da se država izrazi čisto pravno, kroz formalno-pravno shvaćenu zakonitost, te da se legitimnost izjednači sa legalnošću. Jelinek inzistira na tezi da se »odnosi vlasti priznaju kao pravni.«⁸

Sve to pokazuje da je i dalje progresivno i demokratski istrajati na Marxovoj poziciji, koja *kritizira formalnu demokraciju ne zato da bi je odbacila* (kako je to zapravo tvrdila staljinska redukcija) već zato da je pokaže kao u sebi protivurječnu, zbog odvajanja forme i sadržaja. (O tome su uvjerljivo pisali Irving Fetscher i Jurgen Habermas). Zato da bi se tu formalnu demokraciju pozitivno nadišlo, Marx inzistira na tezi da radnička klasa »ne traži nikakvo posebno pravo, jer joj nije učinjena nikakva posebna nepravda, nego nepravda uopće, koja se više

samo održavati, i da bi se nešto održalo mora se mijenjati. Vrijednosti koje određuju karakter promjena očito ne izviru iz pravnog sistema. One dolaze izvana, ali ih se iz propagandističkih razloga prikazuje kao pravne zahtjeve, a često su navodno izvedene iz prirodnog prava.« (isto, str. 99–100).

⁷ To Charles Sanders Pierce opisuje na slijedeći način: »Uvijek će misli vladajućih vladati mislima mase ljudi i oni koji izvršavaju na različite načine organiziranu moć u državi neće se nikada dati uvjeriti u to da opasna razmišljanja ne treba na neki način potčinjavati. Tamo gdje pravo govora nije otvoreno priječeno, postiže se jedinstvo mnijenja moralnim terorom s kojim su poštovani u društvu izričito suglasni. Slijediti mišljenje vladajućih znači ići stazom mira. Neka su skretanja dopuštena, druga, koja važe kao nesigurna, zabranjena. Ta su različita u različitim zemljama i različitim epohama, ali ma gdje bilo: ako je poznato da pripadaš tabuiranoj vjeri možeš biti siguran da će se tobom postupati s okrutnošću koja je manje brutalna, ali rafiniranija od lova na vuka. Najveći se duhovni dobročinitelji čovječanstva nikada nisu odvažili a i danas se ne odvažuju, da iznesu sve svoje misli. Sjena sumnje *prima facie* pada na svako razmišljanje koje se čini važnim za sigurnost društva. U pravilu proganjanje ne dolazi samo izvana čovjek se sam razdire i često je preplašen time što zastupa stavove protiv kojih su ga učili da se bori. Mirnom i dobronamjernom karakteru stoga teško pada da se suprotstavi pokušaju potčinjavanja njegova mišljenja autoritetu.«

⁸ Zanimljiva su i razmišljanja najboljeg zastupnika teorije »pravne države« Hansa Kelsena o odnosu diktature i pravnog poretka, iznesena u knjizi *Opšta teorija prava i država*: »Potpuno je besmislena tvrdnja da u despotiji ne postoji nikakav pravni poredak, već vlada samovolja despota (... jer) ipak i despotički upravljana država predstavlja neki poredak ljudskog ponašanja (...) Ovaj poredak je upravo pravni poredak. Poricati mu karakter prava samo je jedna prirodopravna naivnost i oholost (...) Ono što se tumači kao samovolja jest samo pravna mogućnost autokrate da donese svaku odluku po sebi, da bezuslovno određuje delatnost podređenih organa, i da, u svako doba, jednom postavljene norme sa opštim ili samo sa posebnim važenjem ukine ili izmeni. Takvo stanje je jedno pravno stanje i kada ga on oseti štetnim. Ono ipak ima i svoju dobru stranu. To sasvim jasno pokazuje poziv na diktaturu koji nikako nije redak u modernoj pravnoj državi.«

ne može pozivati na historijsko već samo na ljudsko pravo«. Utoliko su površne i iskonstruirane tvrdnje o radničkom pokretu kao antidruštvenom, jer emancipacija nije zamišljena kao klasna, već općeljudska. Morali bismo inzistirati, kao što tvrdi Rossana Rossanda, na tome da se »prevlada način na koji ljudi organiziraju svoju egzistenciju«, a koji je nametnut kapitalom, jer pravo, kao što piše Marx, »nikada ne pretihodi društvenom obliku«.

Elmar Altvater i Otto Kallscheuer ukazali su, sa marksističkih pozicija, a *inzistirajući na odbrani demokracije*, na principijelnu granicu pravne države: »Neka bude upozoreno samo u vidu nagoveštaja, da je u obliku građanske pravne države ugrađena jedna principijelna granica: pravna država znači, naime, da se država prema društvu ponaša kao predvidljiv način, da je ograničena na jednu definisanu oblast i da garantuje izvesni prostor koji je slobodan od države. U vremenima krize građanske dominacije država nastoji na tome da proširi svoj akcioni potencijal i da suzi prostor koji je od države slobodan, što je redovno povezano s deformacijama i ograničenjima državopravnosti. Organizacija građanske države, kao pravne države, posledica je ovom društvu svojstvene podvojenosti i podvostručenosti društva i države, koja niukom slučaju ne može da se ukine pomoću pojma 'proširene države' (stato alargato). Granice njenog proširivanja su državi inherente i, ako 'proširenja' uslede u istorijskom razvoju, država se onda transformiše: od pravne države u 'državu intervencija', kao što su to opisali konzervativni teoretičari države (Carl Schmitt, Ernest Forsthoff) ili teorijski analitičari demokratije, kao Erns Fraenkel (u svojoj knjizi o 'dvostrukoj državi') od parlamentarne ustavne države u autoritarnu državu u procesu 'involucije demokratije'« (Agnoli Johannes).

Željeli smo, prednjim kratkim ekskursom, pokazati da je poštovanje zakonitosti i pravnog poretka, te javna kontrola vlasti jedna stvar, prijeko potrebna i nužna za obnovu socijalizma (a ta obnova sadrži i napuštanje staljinističkog voluntarizma u pravnoj teoriji i praksi koji je karikaturalno ali pri tome antihumanistički, kompromitiralo socijalizam desetljećima), a da je sasvim drugo zalaganje za *rueles of low* u *Rechtsstaat*. Time smo već prešli u polje »civilnog društva«.

Deset kratkih napomena o civilnom društvu

Upravo zbog tendencija u razvoju uloge države i u odnosima države i društva došlo je do reaktualizacije pojma civilno društvo. John Keane je pre dve godine najavio zbornik čiji naslov dovoljno govori: *Ponovno otkriće civilnog društva (The Rediscovery of Civil Society)*.^{*} Nedugo zatim i kod nas u Jugoslaviji je taj pojam posebno aktualiziran. Jedan od najangažiranijih zastupnika civilnog društva tvrdi da je »po-

^{*} Zbornik je 1988. godine izašao pod naslovom »Civil Society and the State. New European Perspectives.« – prim red.

jam 'civilno društvo' postao mobilizatorsko geslo, znak prepoznavanja svih pojedinaca i društvenih skupina, koje se zalažu za privrednu i političku reformu i duhovni preobražaj».

No, štošta ipak nije tako jasno, a što je vezano i za sam pojam i za gotovo euforično propagiranje civilnog društva.

Leszek Kolakowski tvrdi da je period 1968 – 1978. označen kao »kralj revizionizma i period civilnog društva«. A John Keane piše o »različitim nivoima upotrebe. Išlo se od šireg i zapravo preopćenitog pojma: građansko društvo (*bürgerliche Gesellschaft, bourgeois society, société bourgeois, societa borghese*) prema užem pojmu: civilno društvo (*zivilgesellschaft, civil society, societe civil*). A to traganje za preciznijim pojmom datira i mnogo ranije (recimo Rousseauov pojam *tijelo društva – corps social*, ili fiziokratski pojam *političko društvo – societe politique*). Kada se radi o različitim nivoima upotrebe, oni se kreću od postovećivanja pojma *civilno društvo* s pojmom *građansko društvo*, odnosno i pojmom *kapitalističko društvo*, preko teze o civilnom društvu kao prostom djelovanju *novih društvenih pokreta*, pa do teze o produbljivanju procjepa *država – društvo* i o »kontroli države na nekapitalističkoj osnovi« i teze o sintezi *postmarksizma i postliberalizma*. Ističe se, zatim, tek analitička upotrebljivost tog pojma, ali i stvarna. Civilno se društvo uzima i kao suprotnost *militarističkom društvu*, nadalje ono se shvaća i kao *civilizirano društvo*, kao *sekularizirano, laičko društvo*, kao »*nosilac legitimnosti, sankcijski subjekt političke vlasti*«, kao *ideološki neutralna i politički ispražnjena društvena gibanja*, kao *medij nacionalne emancipacije*, kao *moment modernizacije*, kao *društvena opozicija*, itd, itd.

Taj pojam artikuliran je već odavno kod starijih mislilaca liberalizma, a put, i preko Marxovog poimanja, vodi do neoliberalizma i neokonzervativizma i do postliberalizma i postmarksizma.

Pozabavit ćemo se ovdje samo za socijalističko društvo bitnim aspektima i pokušati artikulirati naše stanovište.

Prvo. Teze o civilnom društvu, izvedene iz Marxovog koncepta, a nastale kao reakcija na etatizaciju i militarizaciju društva, na opće podržavljenje društva, koje idu za tim da ukažu na opasnosti takvog razvoja, pozitivne su. Naprotiv, zastupanje teza da ne postoji život i zajednica izvan državnog proširenog aparata totalitarno je. Nije, međutim, moguć samo *državni totalitarizam*, nego i *totalitarizam odozdo*, i samog civilnog društva.

Drug. Konzervativne su ili liberalne teze koje reduciraju socijalističku misao na revizionizam ili staljinizam, često zanemarujući (pa i namjerno!) razliku između Marxovog projekta i svih mogućih njegovih revizija i redukcija. Hipertrofirana pažnja u odnosu na civilno društvo samo je izraz svojevrsne, kako to Talijani kažu, statolatrije.

Treće. Većina kritika marksizma i Marxovih teza površna je, često posve pogrešna i ishitrena. Misleći da kritiziraju Marxa, mnogi zapravo daju kritike Kautskog, Engelsa, Staljina, Lukacsa, ili manipuliraju

političkim govorima Karla Marxa. Moguće je pokazati da kritike Marxove koncepcije, koja ide na prevladavanje *epohe moderne* i uspostavljanje *asocijacije* slobodnih proizvođača, najčešće i nisu kritike Marxovih teza nego zapravo teza koje autori sami postavljaju pa onda napadaju. Među te teze spadaju i ove: da je Marx identificirao civilno društvo i kapitalizam; da je njegov cilj »mit o kolektivnoj harmoniji«; da su karakteristike Marxove koncepcije »derivatizam, esencijalizam, redukcionizam«; da je koncepcija oslobođenja društva reducirana na »klasnu borbu«. U tom smislu više nego površne su i kritike koje daju Alvin W. Gouldner, Michel Wieviorka, Christopher Pierson, Leszek Kolakowski. Želim to pokazati na primjeru, kako Marxa tumači Kolakowski. On piše da je »Marx predviđao identifikaciju onoga što je država s onim što je bilo građansko društvo«. To je čista proizvoljnost i zamjena teza. Marx nikada nije govorio o dokidanju razlike između citoyen i bourgeois kao nosilaca dviju sfera građanskog društva na način da se one *identificiraju* (toga termina kod Marxa nigdje nema, te se radi o tipičnom pozitivističkom čitanju Marxa). Marx je u funkciji dijalektičkog prevladavanja govorio o ukidanju (*Aufhebung*) ili prevladavanju (*Überwindung*), a kada se radilo o filozofiji još govori i o ostvarenju (*Verwirklichung*). Nigdje nije govorio o identifikaciji, a pogotovo ne o identifikaciji historijski u građanskom društvu raspolučenih strana, a da bi ih se na taj način prevladalo. Kolakowski, dakle, iz svog neutemeljenog tumačenja Marxa pripisuje samom Marxu *podržavljanje* građanskog društva. A to mu je potrebno, da bi mogao u Marxa pronaći opravdanje i izvod kasnijeg »podržavljenja« ukupnosti građanskog društva, kao i identične tendencije u državnom socijalizmu. Radi se o umetanju samo jedne riječi: *identifikacija*.

Cetvrto. Nasuprot tezama Ernesta Lacloua, Chantale Mouffeove, Karla Mannheima, smatram da je moguće razlučiti civilno društvo i državu, jer bi u suprotnom već vladao hiperetatizam. Ne smatram, međutim, da je odnos država – društvo prirodni odnos koji treba održavati produbljujući razliku, već, naprotiv, treba prevladavati osnove ovakvog društva i države, kao što kaže Marx, na način da se ide dalje od *građanske političke revolucije*. Ne samo rastaviti društvo na dijelove, nego i revolucionirati te dijelove. Forma tog revolucioniranja, u kojoj i dalje postoji odvojenost države i civilnog društva, ali ne da bi se ovjekovječilo, nego prevladalo oba elementa (u smislu *Aufhebung*) je socijalističko samoupravljanje (ne samoupravni socijalizam).

Peto. Površne su, ako ne i podmetačke, teze da je socijalizam »savez antimodernističkog i antikapitalističkog impulsa tradicionalnog društva« (to je rječnik na tragu rostovljevske teorije modernizacije!), a civilno društvo tobože medij modernizacije. I opet se, dakle, brkaju pojmovi moderne i modernizacije. Osim toga, socijalizam nije nikakav »antikapitalizam« već pozitivan program revolucionarnog prevladavanja epohe.

Sesto. Jednako tako površna je i teza da je socijalizam nespojiv sa civilnim društvom zato što je socijalizam tobože »utopično buduće društvo«, a civilno društvo medij modernizacije. A ne stoji ni teza da je civilno društvo utopija slično paradigmi o ljudskoj zajednici, a da je socijalizam rezultat industrijalizma.

Sedmo. Konzervativno je, ako ne i (nesvjesno) reakcionarno, odvajanje demokracije od socijalizma, njeno isključivo identificiranje sa vrijednostima građanskog društva i svođenje na liberalnu demokraciju. Progresivnost toj konstrukciji ne može osigurati nikakvo uključivanje »civilnog društva« u liberalni koncept.

Osmo. Konzervativno je poimanje civilnog društva »ne samo kao alternative etatiističkom socijalizmu, nego i kao alternative samoupravnom obliku socijalizma«, jer je netačna teza da »između državnog (sovjetskog) i samoupravnog modela socijalizma nema velike razlike, oba se temelje na ideji (mitu) kolektivne harmonije«.

Deveto. Potpuno su smušene teze o »civilnom građanskom društvu«, u okviru kojeg se »osigurava daljnji razvoj samoupravljanja kao temeljnog oblika demokratske radničke kontrole procesa upravljanja i rukovođenja u privredi i društvenim djelatnostima«. To bi bilo nešto kao nazadniji i uži oblik participativne demokracije u okviru historijski neprevladanog kapital-odnosa, vladavine kapitala nad radom.

Deseto. Osim zalaganja za »samoupravno građansko demokratsko društvo«, koja su, da dodam, ispod dostignuća radničkog pokreta na Zapadu, socijalističkih partija Zapada, evrokomunizma, postoje i teze o »obnovi u pravcu samoupravnog (civilnog) društva«. Ni ta »formula« ne čini mi se progresivnijom od našeg koncepta socijalističkog samoupravljanja (jer, kao što sam naveo, citirajući i V. Bakarića, nekakvo samoupravno društvo po sebi i kao konačno društvo nije naš cilj, a nije ni moguće). Već sam rekao da je svako društvo konstituirano *i od civilnog, sve dok eventualno nije orvelovski totalizirano.* Mehaničko negiranje njegovog postojanja, a i progresivne funkcije tog momenta *civilnog ili civilnosti* u datim historijskim okolnostima vršili su samo fašisti i staljinizam. Ni Marx u svojim radovima, ni naše shvaćanje ne negira njegovu egzistentnost. Smatram da ona nije *samo metodološkog značaja.* Ali razlika: *civilno društvo-država ne može biti kraj nego početak analize.* Sintagma samoupravno (civilno) društvo utoliko je, u najmanju ruku, preuska za naš koncept zato što mi ostvarujemo program *socijalističkog samoupravljanja*, a ne bilo kakvog samoupravljanja. (Valja vidjeti Kardeljeve napomene o »kapitalističkom« i »državnosocijalističkom« samoupravljanju. Mogao bih iz literature i prakse navesti bar dvadesetak poimanja samoupravljanja).

Sve učestalije insistiranje na tome da se ispred pojma *socijalističko samoupravljanje* stavi pridjev *civilno* vodi uglavnom tome da se zane-mari socijalističko. Osim toga, naše društvo još uvijek ima u sebi i elemente kapitalističkog, pa i feudalnog, pa i primarnih zajednica. Da li ćemo sve to uključiti u naziv? Nije li »socijalistički« ne samo stanje

nego i program koji čuva i razvija pozitivne elemente i dostignuća društava koja mu prethode, dižući ih na viši nivo, tako da svi odnosi budu usmjereni prema društvu koje je »dovršeno istinsko jedinstvo čovjeka s prirodom, istinsko uskrснуće prirode, provedeni naturalizam čovjeka i provedeni humanizam prirode« (Marx).

Kao što smo napomenuli, samo socijalističko samoupravljanje u sebi sadrži i civilno društvo, jer ne podređuje sve odnose u državi, a u isto vrijeme je i oblik diktature proletarijata, historijski razvijeniji od samog civilnog društva. Utoliko bi isticanje civilnog aspekta moralo pratiti i isticanje diktature proletarijata na način kako je to Edvard Kardelj razrađivao u svojoj studiji *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, da je to »pojam za takvu vlast u društvu u kojoj radnička klasa, to jest njen neposredni i dugoročni, historijski interesi imaju neosporno vodeću ulogu u društvu«. Jer, civilno društvo jest samo antietatizam, a zamišljen kroz politički pluralizam u tzv. pravnoj državi. Naglašavanje funkcije države i kontrole nad njom u civilnom društvu, putem »nezavisne javnosti«, ima malo toga zajedničkog s marksističkom koncepcijom odumiranja države, a prema kojoj bi se sama država postepeno spojila s proizvodnim odnosima, odakle je i proizašla, i u njima u uvjetima komunističkog društva, kao snaga vlasti i sile, nestala. »Cilj radnika – ističe Marx u *Kritici Gotskog programa* – nije ni pošto da državu učine 'slobodnom', odnosno da se država »tretira kao neko samostalno biće koje ima svoju vlastitu duhovnu, moralnu, slobodnu osnovu«, već »sloboda se sastoji u tome da se država iz organa koji je nadređen društvu pretvori u organ koji mu je potpuno podređen«. A Friedrich Engels u pismu Augustu Bebelu kaže da »slobodna država jest takva gdje je država slobodna u odnosu prema svojim građanima, dakle država s despotskom vladom. Trebalo bi odbaciti to brbljanje o državi, naročito poslije Komune, koja nije više bila država u pravom smislu«.

Za samu ideju i koncepciju civilnog društva mogle bi se u tom smislu upotrijebiti Marxove kritičke riječi upućene *Nacrtu Gotskog programa*, da je »cio program, uprkos svom demokratskom zveketu, okružen skroz-naskroz podaničkom vjerom... u državu ili, što nije ništa bolje, vjerom u demokratska čudesa, ili je on čak kompromis između te dvije vrste vjere u čudesa koje su jednako daleko od socijalizma«.

Civilno društvo, i kad bi se stvarno uspostavilo, bilo bi zapravo izraz nekakvog »historijskog kompromisa« etatističko-birokratskih snaga i snaga građanske restauracije i vodilo bi Friedmanovom konceptu autoritarnih društava. Interes za stvaranjem takvog klasnog i idejnog kompromisa ne proizlazi samo iz jednake povijesne biti obiju tendencija i onog što im je zajedničko: težnje za eksploatacijom, nego i iz činjenice da socijalističko samoupravljanje, nastojeći da zadire u sam način proizvodnje, u socijalno i klasno, ugrožava njihovu podjelu vlasti, pa samim time i ideologiju kojom tu podjelu objašnjavaju.

Riječ na sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Slovenije

Dopustite, da se i ja uključim u raspravu o temama koje i na ovoj sjednici vašeg CK, evo, dominiraju: neophodnost i urgentnost dubokih promjena u našoj zemlji i isto tako daljnjeg razvoja socijalističke demokracije.

Naša zemlja nalazi se u situaciji koja u ovim trenucima sublimira energiju, interese, svijest i volju u onoj karakterističnoj napetosti uoči odluka čije će se posljedice osjećati dugo godina pred nama. Svi to, intuitivno ili svjesno, znamo. U našoj kratkoj povijesti sa znamenjem socijalizma imali smo nekoliko takvih momenata kada se činilo da su nas snage stihije historijski nadvladale i da smo samo sredstvo njihovog izražavanja. Ipak pokazalo se da pokret, prožet historijskom odgovornošću, pokret koji svijet oko sebe gleda povijesno i dijalektički, ne mora baš dogmatski tumačiti Marxovu tezu da ljudi prave svoju povijest ali mimo svoje volje. Ne gubeći pamćenje, morali bismo i danas, misleći prije svega na to kako naprijed prema boljem, oko programa privrednih i političkih reformi okupiti sve produktivne snage društva. Svaki naš potez morao bi se izvoditi iz te odluke za radikalnim promjenama. Naše metode rada, posredovanje naših ideja, sučeljavanje argumenata, mobilizacija znanja i energije, koja je zapretna ili se izražava stihijno, sve se to bez odlaganja mora ugraditi u pokret nove samoupravne sinteze u Jugoslaviji. Na tome pravcu potrebni su radikalni zahvati, htjeli mi to ili ne. Radi se samo o tome tko će takve poteze vući, u ime čega i nimalo manje važno – kako. Način izlaska iz ove situacije neodvojiv je od smisla i sadržaja samog rješenja.

Hoće li naši potezi biti dokaz da socijalizam u Jugoslaviji oslobađa misli i konkretne ideje u kontinuitetu od nekoliko desetljeća, i da li na svakom čvorištu protivurječnosti razrješavamo rasplitanjem ili presijecanjem. U tome je skrivena zagonetka smislenosti čitavog našeg projekta.

Reforme u koje ulazimo moraju se temeljiti na toj ideji, one su na njoj jedino i izvedive. Inicijativa ljudi koji stvaraju ideje i proizvode materijalna dobra, da bi živjeli bolje i slobodnije, a ne sistem koji proizvodi dodatne količine nasilja iz aparata moći i kontrole a da bi se očuvalo sve postojeće i pravedno dijelila neimaština.

To su zapravo dvije osnovne linije razgraničenja u reformi, linije koje se ideološki artikuliraju na svim nivoima, od ekonomskog do kulturnog i znanstvenog, i koje imaju zastupnike u svim našim sredinama.

SKJ može na sceni ostati samo kao artikulatorka ove prve linije, koja označava socijalizam preko pretpostavki etatizma i industrijalizma. Upravo je etatistički socijalizam naša glavna kočnica i osnovni uzrok svih problema.

Danas, na dan samoupravljača Jugoslavije, tačno trideset i osam godina nakon što je u Saveznoj skupštini Tito podnio ekspozice o uvođenju radničkog upravljanja tvornicama i privrednim udruženjima, moramo konstatirati da demokracije, i to ne bilo koje i kakve, nego socijalističke, čiji je stvarni nosilac čovjek, građanin i radnik, i to ne na nekakvoj političkoj pozornici, iza čijih su kulisa odnosi klasne eksploatacije, diskriminacije ljudi po rasi, spolu, vjeri, kulturi, nacionalna obespravljenost i hegemonizam jednih naroda nad drugima, itd., već u svakidašnjem životu, u odlučivanju o uvjetima i plodovima svog rada, u ovoj zemlji nema previše već premalo. Stvarnu demokraciju guši demokracija za birokraciju, tehnostrukture i elite. Glas iz baze se filtrira i usutkava u mehanizmu posve ispraznog sastančenja, »samoupravnog« paradiranja i neobavezujućeg lošeg proklamiranja uvijek istog, a da u društvenim odnosima nema pomaka nabolje. I štošta moramo mijenjati u društvenom i političkom životu, u političkom sistemu, u ulozi Saveza komunista.

Vladaju monopoli uskih grupa i u radnim organizacijama i u društveno-političkim zajednicama i društveno-političkim organizacijama. Njih treba izlagati bespoštednoj kritici javnosti, a prije svega razvlašćivati. Potrebno je da svim snagama stimuliramo kritiku i demokratski pritisak odozdo. Jer, širi slojevi naroda i radničke klase ne samo da su svjesni svojih autentičnih interesa, nego imaju i historijsko pamćenje u tome što je revolucija u ovoj zemlji preokrenula na trasi historijskog progresa i što smo sve postigli, uz sve naplavine i deformacije, u Titovom vremenu; oni su već prisvojili osnovne vrednote socijalizma i ne daju i neće dati da se napusti put socijalističkog samoupravljanja. To je onaj kapital ovog društva i ove zemlje koji je i najvažniji, a koji je umrtvljen. Slušamo i gledamo radnike, kako izlaze i na ulice, idu pred naše skupštine i pred zgrade rukovodstava, i nastojimo da ih stišamo, dajemo im i nesigurna obećanja i kratkoročne ustupke. No, radnički štrajkovi i radničke parole posve sigurno pokazuju da je nepobitna činjenica, da se radnička klasa osjeća bespomoćnom, da joj se ne pružaju ni prave i pravovremene informacije i da ona ne odlučuje, usprkos Ustavu i svim našim normama, da se ona, na žalost, još osjeća kao objekt i da traži pravdu i ujedno misli da rukovodstva mogu sve riješiti kada bi bila sposobna i kada ne bi bila privilegirana i korumpirana, itd. itd. Mi komunisti moramo se vratiti u narod i među radnike i djelovati s ljudima i dobro i zlo, ponovo se izboriti za uvelike izgubljeno

povjerenje. Savez komunista snosi najveću odgovornost i za to što Socijalistički savez i Savez sindikata nemaju svoj pravi utjecaj i snagu.

Iz tog ugla gledajući, u našem ekonomskom i političkom sistemu ništa danas nije sveto da se ne bi moglo mijenjati, ali: demokraciju ne razvijamo na pustoj leđini, kao da je jučer uopće nije bilo, ne počinjemo neku novu revoluciju koja bi negirala i poništila sve ono što se jučer i prekjueer radilo i učinilo kao tobožnji promašaj, zablude, niz bijelih pjega, kao trijumf staljinizma ili, kako bi neki htjeli, kao opsjenarski titoizam; ne hvatamo nekakav civilizacijski priključak, kao da i 1941. i 1948. i 1950, nismo imali pomake i na liniji svoje samosvojne socijalističke civilizacije, u okvirima i determinantama epohalnih civilizacijskih dostignuća.

U vremenu nakon Titove smrti oglasili su se brojni zloguki proroci među nama i oko nas. Uvjeravali su nas i uvjeravaju da je gotovo sve što je bilo do jučer, pa i što je danas, totalan promašaj, historijska stranputica, slijepa ulica i da trebamo sve početi iznova; da se, ustalom, socijalizam posvuda našao u grdnim nevoljama i nema mu izlaza osim u konvergenciji s kapitalizmom; da demokracije i slobode nema ako se ostane na tragu oktobarske, a ne vrati na trag francuske i američke revolucije; da je društveno vlasništvo čisti konstrukt koji unazađuje društvo, itd. Istupajući tobože protiv svake ideologizacije, odnosno zalažući se za tobožnju dezideologizaciju, mnogi su se ranije prikripeni ili pak novokomponirani ideolozi antikomunističkih i antisocijalističkih »opcija« i »alternativa« bacili na poslove: »demistifikacije« revolucije, NOB-a, historije SKJ, uloge Tita i drugih velikih ličnosti naše revolucije; kritike našeg društvenog razvoja i njegovih rezultata te naših društvenih odnosa iz ugla zalaganja ili za ekonomska i politička rješanja građanskog društva (zalaganja za građansku restauraciju), ili pak za državosocijalistička, unitarističko-centralistička i nacionalno-separatistička rješenja; kritike Saveza komunista kao tobože staljinističke partije, čija je i prošlost staljinistička a koja se i danas ponaša staljinistički; kritike socijalističkog samoupravljanja kao tobože neuspjelog eksperimenta i manipulativnog sredstva birokracije, da bi se postigla i održavala parcijalizacija radničke klase i njezinih klasnih interesa; kritike normativno-institucionalnog uređenja naših međunarodnih odnosa; kritike socijalizma i komunizma uopće i posvuda kao promašenih ideoloških projekcija i prakse koji su ispod razine građanskog društva i koje se svode na totalitarizam (sve do izjednačavanja s fašizmom, odnosno poistovećivanja staljinizma i socijalizma); odbacivanja marksizma i »raskrinkavanja« i Marxa i Lenjina; propagiranja politike »nacionalnog pomirenja« i nacionalnog okupljanja, pa time i nacionalnih konfrontacija kao jedinih, osnovnih i sudbonosnih, itd.

Sve je to i zateklo nespremnim i zbnulo i sam Savez komunista, njegova rukovodstva i aparat, njegove organizacije i prodrlo i u njegove redove, posijalo idejnu konfuziju. I on se tek pribire za jednu novu idejnu i političku borbu, u kojoj više ne vrijede, ako su ranije i vrijedi-

le, nikakve metode ušutkivanja i represije, već samo argumenti na otvorenoj sceni.

Ne čini mi se tačnom teza, da se u nas radi tek o nastajanju demokracije, čijem mladom i neotpornom tijelu nestašni mangupi, a zatim naše nezgrapne i nepotrebne mjere, nanose ožiljke. Posrijedi je pitanje kontinuiteta, a ne diskontinuiteta. Inače, revolucija bi mogla biti poražena ili izdana. Ne počinjemo iz ničega, niti odbacujemo sve ono što je bilo i ostaje dubinska matica revolucije. Nema alternative socijalističkom samoupravljanju, nema alternative Jugoslaviji uređenoj na avnoj-skim načelima, nema alternative ni udruživanja rada i radnikovom odlučivanju dohotkom, što je izrazio i Ustav 1974. A ne samo da možemo već i moramo mijenjati izvedbena rješenja u Ustavu, pa u dogledno vrijeme donijeti i novi, bolji i kraći Ustav. Nitko ozbiljan nije protiv djelovanja tržišnih zakonitosti i samostalnosti privrednih subjekata, veće privatne inicijative i angažiranja privatnih sredstava u razvoju, privlačenja stranog kapitala, itd. (Jedina je granica potonjem: da se u ovoj zemlji opet ne formira klasa krupnih i srednjih kapitalista.) Radi se jednostavno o teškom zadatku prestrukturiranja privrede i njezinog osposobljavanja za izvoz u uvjetima velike oskudice akumulacije. A moramo istrajati na neodložnoj i bolnoj ekonomskoj reformi, jer će se bez toga iz stagnacije prijeći, i već se to događa, u ubrzano nazadovanje u svakom pogledu.

Konferencija SK Slovenije – a iščitao sam teze za njezinu pripremu i stenogram rasprave na njoj – u glavnom je toku ukazala na nužnost promjena u ekonomskom sistemu i ponašanju i u političkom sistemu i ponašanju i u ulozi Saveza komunista i ponašanju komunista.

Također, čini mi se plodotvorna rasprava poput one koja je nedavno vođena u vašem Marksističkom centru, a u kojoj su marksisti argumentirano pokazali da neke ovdašnje inicijative za promjene Ustava spadaju u 19. stoljeće.

Takve inicijative, kao što su bile na vašoj konferenciji, i takva borba argumentima na javnoj sceni ohrabruju.

Ovdje je sada mjesto, da se osvrnem, bar letimično, na povezanost zbivanja na slovenskoj i cjelokupnoj jugoslavenskoj društvenoj sceni.

Vjerojatno ne postoji ni jedan Jugoslaven koji nema svoje određeno, nimalo ravnodušno mišljenje o Sloveniji i Slovencima, o tzv. slovenskom sindromu, o stanju u »mojoj deželi«, kako većina vas Slovenaca zove ovu vašu i našu republiku. Otkuda toliki interes za Sloveniju, o kojoj se godinama stvarala predstava kao o tihom i radišnom dijelu zemlje, koji ni u čemu ne pravi probleme, a koji je, doduše, komunikativno zatvoren prema ostalim dijelovima zemlje. Gledajući pojavno, »nesporazumi«, problemi i konfrontacije nastali su od onog časa kada je takva slika narušena nagovještajem velikih promjena koje su se realno zbile u Sloveniji u posljednjih nekoliko godina. Istina je, zapravo, da Slovenija sve više komunicira u Jugoslaviji, i samim time

sve se više gubi, a sada bi se moglo reći da se i potpuno izgubila, slika kojom je predstavljana mnogo godina unazad. Veliko ideološko otvaranje, koje je nastalo kao rezultat unutrašnjih procesa, u posljednje je dvije godine kulminiralo svojevršnim plebiscitom, po principu za i protiv teza, s jedne strane, da se radi o uzoru demokratizacije ili pak o liberalizaciji socijalizma, o našem proljeću po značaju jednakom praškome, o konačnom raskidu sa bolješevizmom, o koraku prema evrokomunističkom tipu modernih partija, o evrodemokraciji nasuprot azijskom načinu ne samo mišljenja i djelovanja nego i proizvodnje, o konačnoj pobjedi civilnog društva i pravne države, i konačno, kako čitam ovih dana, o kraju demokratizacije i početku demokracije.

S druge strane, valjda po principu spojenih posuda, ili adaptacije Arhimedovog zakona u jugoslavenskim političkim prilikama, nastala je plima nezadovoljstva, kritike i nepovjerenja, sa ocjenama da se za pravo radi o nastojanju da se realizira teza o »smrti socijalizma« i nespojivosti komunista sa demokratskim procesima, da se Slovenija uputila van iz Jugoslavije, da se radi o demokratskoj formi koja je za pravo fašistoidna. Sada bi valjda trebalo, služeći se jalovom političkom mudrošću, a zapravo ukletim balansom, naći neku zlatnu sredinu, odbaciti ekstreme u ime političkog kompromisa, a zapravo očuvanja svega postojećeg u toj općoj kritici, zapravo velikoj konfuziji i nesporazumima, u kojima »ljudi čitaju kako hoće da čitaju, a ne kako je napisano«. U odgovoru na otvoreno pismo druga Milana Medena, člana vašeg CK, pokušao sam dati svoj teorijski doprinos razjašnjavanju problema obnove socijalizma, značenju kategorija pravne države, civilnog društva itd. Situacija nam ne dozvoljava da se sakrijemo iza fraza, pa niti da vi u Sloveniji, u ime prigodnog i privremenog rješenja stvari, demonstrirate neko obljetničarsko zbornu jugoslavenstvo, niti da svi ostali u Jugoslaviji žmire nad nastalom situacijom, navodeći apriornu nužnost opredjeljenja bilo kog naroda za avnojsku Jugoslaviju.

Htjeli mi to ili ne, pokrenuti su tektonski procesi koji samo upozoravaju zasad tek pojavno, da više nikada nećemo biti ovakvi kakvi smo bili i kakvi još jesmo. Otvara se pitanje hoće li se stvari rješavati na liniji kontinuiteta stalne demokratizacije socijalizma u Jugoslaviji, obogaćivanjem vizije i prakse socijalističkog samoupravljanja, ili će prelom te linije značiti realne razloge za strah od budućnosti svakog građanina ove zemlje. I možda ne samo nje.

Taj put nećemo naći u euforičnim raspoloženjima i racionalnim strastima, bez obzira koliko se trudili da sve to jednostavno skinemo sa dnevnog reda frazama o demokratizaciji. Sve to vrijedi kada govorimo o bilo kojoj republici, pa dakle i o Sloveniji. Apriorni popisi demokratskih i konzervativnih sredina ne vode nikuda, i ne znače ništa osim možda ustupke nepovjerenjima, nepotrebnim razlikama. A koji se spiskovi prave, bez kriterija, kriteriji su često puta sami oni koji prave spiskove. Ima nastojanja da se demokratski propagira kao slovensko nacionalno vlasništvo, pa se i odavde čuju teze o avangard-

nosti, a neki su pojedinci u drugim dijelovima Jugoslavije izjavljivali da su po političkom uvjerenju Slovenci. Oduvijek mi je takva logika bila neprihvatljiva. Neprihvatljiva sve dok ne čujemo koliko-toliko produbljenu analizu stvarnog historijskog procesa. Sada čitam komentar: »Na žalost, mnogi od Jugoslovena koji su se radovali slovenskim inicijativama i zajedno s njima snivali san o demokratskom proljeću, osjećamo se danas teško prevareni«. Sa pitanjem: da li je sačuvan bar dio povijesnog sjećanja »što se događa narodima kada zajaše nacionalne konjiče i puste im uzde?«

Nasuprot takvim pojednostavljenjima, koja objektivne proturječnosti sakrivaju jednom ispod odora vrhunske demokracije a drugi put ispod bauka općeg nacionalizma, procese u ovoj republici trebalo bi sagledati kao element općih jugoslavenskih proturječnosti na relativno najvišem nivou razvijenosti proizvodnih snaga društva. I tek sa tog metodičkog stanovišta analizirati proširuje li se utjecaj produktivnih slojeva društva ili se širi moć neproduktivnih elita, ekspandiraju li proizvodne snage ili se dešava njihova kontrakcija, sustaje li industrijalizam i nastaje li novi postindustrijski model, zasnovan na kibernetici i informatici. Uspostavljaju li se hijerarhijske veze ili se razvija autonomija dijelova, povezanih oko integracionih jezgara nacionalnog i supranacionalnog karaktera, otvara li se ili zatvara nacionalno tržište, kako i koliko inovacija nastaje, narasta li univerzalistička, pluralistička svijest o Jugoslaviji i svijetu, o prirodi i društvu, ili narasta separatna uskonacionalna i prisilna homogenizacija, raste li tolerancija ili se tolerira agresivnost, koje su vodeće vrijednosti novih generacija, napušta li se i u ime čega vodeća pozicija Saveza komunista, formira li se Socijalistički savez kao pluralistički demokratski okvir novih inicijativa i pokreta i mjesto sučeljavanja različitih projekata iste strategije, ili suprotno kao neka vrsta *volkspartai*. Funkcionira li pravni sistem nezavisno, ili se na njega vrše pritisci.

Ovi i još neki drugi elementi morali bi biti, bar se meni čini, osnova analize procesa demokratizacije svake naše sredine, ne samo Slovenije. Izdvajajući svaki od ovih pozitivnih elemenata, morali bismo stimilirati njihovu sintezu na nacionalnom, a to znači imanentno na tim osnovama i na internacionalnom planu. To bi morao biti naš program budućnosti i naša diferencijacija, u kojoj svrha ne posvećuje sredstvo, a velike ribe ne jedu male. Budućnost demokratskog socijalizma, ljudima poželjnog i uzornog, sastavljena je od bezbroj takvih sitnih i krupnih poteza.

Zapravo, cjelokupna situacija u zemlji traži smirenu analizu bez euforije. Analizu koja će početi od suprotnosti i protivurječnosti ove etape razvoja, koja će uzeti u obzir mnogo više stvarne procese a manje boje perja kojima se oni ideološki kite, da bi se sakrilo stvarno stanje stvari i stvorio privid promjena. Radi se, doista, o sudbinskom trenutku zemlje, a mi zapravo još uvijek spavamo, mnogi na nacionalnim lo-

vorikama, a mnogi bogme »pale zajednički krov nad glavom i tome se vesele«.

Jugoslavenski komunisti moraju ponuditi program samoupravne reintegracije Jugoslavije, program koji će demokratizaciju vidjeti kao sredstvo oslobođenja proizvodnih snaga radi slobodnijeg života ljudi. Izlaz za Jugoslaviju samo je u većoj demokraciji, jer ona je, dok smo na tlu klasnih odnosa, onaj slobodni prostor novovjekovnog progressa koji u epohi moderne dobiva presudno značenje. Snaga inicijative, inovativnosti i kreativnosti svih ljudi, neograničena kontrolom tejlorizma i industrijalizma u tvornici, etatizma nad nacionalnim tržištem i dogmatizma nad mišljenjem, jedini je odgovor na sadašnju krizu. I samo iz toga možemo izvući kriterij demokratizacije. Ne iz sposobnosti da se mnogo priča o demokraciji, jer kako pokazuje jedan od najpoznatijih analitičara političkih procesa, ne postoji ni jedan režim u svijetu koji sebe ne naziva demokratskim. Jugoslavenski kreativni um mora artikulirati i konkretizirati naš koncept integracije u svjetsku podjelu rada i svjetsko tržište, jer to će biti presudan uvjet funkcioniranja zemlje po dostupnim kriterijima razvoja svijeta. U tom procesu, nasuprot fragmentaciji ili centralizaciji etatizma, nacionaletatizaciji i birokratskoj modernizaciji, moguće je odbaciti i unitarizam i separatizam kao koncept koji niti jednom članu zajednice, sada već niti kratkoročno, ne donosi ništa dobro.

Rukovodstvo koje nije u stanju otvoriti zemlju svijetu i evropskim integracijama te ponuditi koncept jugoslavenske samoupravne integracije u novim uvjetima treba da ide, što prije da ide. Ali i republička rukovodstva koja misle razvijati izolirane države, izolirane privrede, izolirane kulture, samo mahati nacionalnim barjacima, neće i ne mogu biti nikakva svetinja na oltaru takvih tobožnjih nacionalnih interesa. Ne može, prije svega, zbog nacija pritisnutih etatizmom, kojima bi Jugoslavija trebala biti prostor borbe za raspodjelu moći i u kojoj bi se nacionalne birokracije borile »poput pijetlova pred evropskim areopazima« (Krlježa).

Ljudi koji mogu mijenjati sadašnje stanje zapravo su samo stvarajući viška vrijednosti u ovoj zemlji, umni i fizički radnici, i sistem treba postati za njih otvoren, mora im pružiti što veći prostor slobode i inicijative. I doista intelektualci i radnici preko birokratskih ograda sami se probijaju na javne scene, svatko se na svoj način artikulira kao subjekt sa sve preciznijim zahtjevima za promjenu sadašnje situacije.

SKJ je kao avangarda radničke klase i kao kolektivni intelektualac posebno odgovoran što se zatvorio, a objektivno se u ime vladajućeg sivog, činovničko-direktorskog birokratskog sloja, i njegovih savezništava, u ime opstanka kao partija na vlasti zatvorio prema kreativnoj inteligenciji i radništvu. SKJ je odgovoran, a posebno rukovodstva SK, što je dio inteligencije na putu da se više oduševljava 1848. nego 1948, što nudi ustave za devetnaesto, a ne za dvadeset prvo stoljeće. Ne može taj dio inteligencije biti odgovoran što tako misli, nego upravo

oni koji su otvaranje SK prema inteligenciji shvatili kao privremeno unajmljivanje nacionalnih elita u obnovi svojih privremenih birokratskih interesa.

I ne mogu rukovodstva te stvari hladno konstatirati, ne misleći na to gdje su bila dok se sve to zbivalo.

SKJ nema budućnosti bez kreativne inteligencije i inovativne i obrazovane radničke klase. On može samo prividno i privremeno biti moderan, sjedeći zapravo na staromodnom prijestolu.

U središtu aktualne situacije u Sloveniji, s velikim odjekom u Jugoslaviji su i zbivanja vezana za našu općenarodnu obranu i JNA.

U februaru ove godine učestali su, s epicentrom baš ovdje u Sloveniji, javni napadi na Jugoslavensku narodnu armiju, a sa porukama da ona ima intervencionističke ambicije, da je snaga koja bi mogla da tobože spriječi demokratizacije, pa i da ugrozi već otvorene demokratske procese i inicijative. Ako je na ista senzibilna najšira javnost naše zemlje, onda je to upravo na našu armiju, rođenu u krvi iz dubine i širine antifašističke i narodnooslobodilačke borbe, a koja je uvijek bila i ostat će narodna i općejugoslavenska, koja je bila i ostat će snaga koja je tu, spremna i sposobna da u slučaju bilo kakve opasnosti bude, kao prvi odred oružanog naroda, garant ustavnog poretka i teritorijalnog integriteta naše zemlje, slobode svih njezinih naroda i narodnosti, njezinog federativnog uređenja i njezinog izvanblokovskog položaja i politike. Naši ljudi bez obzira i na politička i ideološka uvjerenja i bez obzira na nacionalnu i konfederalnu pripadnost, u golemoj većini ne samo da ne odobravaju da se armija kleveče, nego i zahtijevaju da se takvi pokušaji i osude i osujete. I odatle se najšira javnost u čitavoj zemlji bila uznemirila.

Predsjedništvo SFRJ, a zatim i Predsjedništvo CK SKJ, uz odgovarajuća tijela Savezne skupštine i rukovodstva drugih društveno-političkih organizacija, uz mnoge proteste na raznim nivoima društvene organiziranosti, uključujući, dakako, i Sloveniju, s pravom su reagirali na ispade i provokacije, kojima je bio i ostao cilj kompromitiranje JNA i sijanjanje sumnji i nepovjerenja u nju, prije svega u mladim naraštajima. Ne bi se mogla prihvatiti ocjena, da se i javnim saopćenjima naših najviših državnih organa više odmagalo nego pomagalo našim socijalističkim činiocima da se na licu mjesta suprotstavljaju tim pojavama i da istjeruju na čistac njihove nosioce. Naprotiv, opravdana je ona kritika, koja je iz čitave zemlje upućivana tim našim rukovodstvima, da su reagirala sa zakašnjenjem i nedovoljno odlučno.

No, u međuvremenu napadi na JNA i na čitav naš sistem općenarodne obrane i društvene samozaštite, ne samo da se nisu utišali nego su i eskalirali do vrlo opasnih razmjera tako da u čitavoj zemlji danas vlada ogorčenje što je nešto tako moguće i što naše organizirane socijalističke snage ne uspijevaju da na prave načine, metodama otvorene idejne i političke borbe, ne igrajući se žmurke, a sa osloncem na pravo

raspoloženje goleme većine ljudi, »običnog« naroda, s tim pojavama izlaze na kraj. Proširile su se strepnje, da se to ili neće ili ne može. Više nego apsurdna i više nego zlonamjerna glasina o namjeravanom vojnom puču u Sloveniji, kao i na tragu takve glasine lansirane i razne druge glasine i mnogo toga što se već počelo zbivati i na ulici, mimo kontrole naših organiziranih socijalističkih snaga, na žalost su u posljednjih mjesec dana stvorili kudikamo napetiju situaciju i urodili pravom eskalacijom optuživanja JNA i sijanja sumnji u njezin karakter i ulogu.

Nije stvar u tome da se ne smije i ne treba javno raspravljati o svim, pa i o najosjetljivijim pitanjima općenarodne obrane, o položaju, financiranju, naoružavanju JNA, o pojavama u njezinom svakidašnjem životu i o međuljudskim odnosima u njoj. Armija se u tom pogledu otvarala prema društvu i prema javnosti sve otkako razvijamo koncepciju općenarodne obrane i sama je danas sposobna da se izlaže kritičkim opservacijama. I sama se zalaže za daljnju demokratizaciju i humanizaciju svog funkcioniranja i života i odnosa unutar sebe, kao i odnosa između društva i nje, a da, dakako, znamo da svaka vojna organizacija, dokle god je takva, ima neprokrčive granice i u demokratizaciji svog bića. Jedno je sve to, a drugo provokatorska, intrigantska i na kompromitaciju i u zemlji i u inozemstvu usmjerena kritika JNA, koja se ne zasniva na činjenicama i koja u osnovi ima za cilj da dovede u pitanje pravo narodni i svejugoslavenski karakter i ulogu JNA.

Mogu pojedinci i grupe misliti, pa i tvrditi, da ne trebamo modernizirati naoružanje naše armije, da svi zdravi muškarci određene dobi ne treba da služe vojni rok, da su u armiji svakidašnji odnosi represivni (kao da uostalom vojna organizacija i može bez hijerarhije, komandiranja, raporta i u određenoj mjeri strogih regula), da ništa što se tiče narodne obrane, naoružanja, bojne gotovosti i slično ne može biti tajna, ali ako smo iole ozbiljno, pa i demokratsko, pa i civilizirano društvo, onda, u ovom i ovakvom svijetu u kakvom smo, ne možemo nojevski gurati glavu u pijesak, podlijegati anarohoidnoj histeriji u biti marginalnih grupa, pa i davati im veliki publicitet, i uzimati ih toliko ozbiljno da se njihove inicijative i provokativni potezi počinju ugrađivati u politiku organiziranih socijalističkih snaga.

Usprkos prvim sporazumima među dvije velike sile o razoružanju, koji bude nade čovječanstvu, svijet se i dalje naoružava, još uvijek je naučno-tehnološki razvoj u planetarnim razmjerima uglavnom u službi proizvodnje oružja i povećanja razorne moći vojne sile. I dakako, nosioci takve politike i takvog usmjeravanja naučno-tehničke revolucije su visokocivilizirane, a ne nekakve necivilizirane zemlje. Supersila i njihovim vojno-političkim blokovima u njihovoj sadašnjoj fazi sporazumijevanja ne odgovara i neka radikalna promjena u ovom dijelu svijeta gdje je naša zemlja, te, po svemu sudeći, ne žele, premda svaka strana u tome ima svoj prilaz, neposredno ometati naš proces unutrašnje stabilizacije. No, ako ocijene da razvoj događaja ne garanti-

ra onu stabilnost na Balkanu, u Sredozemlju i u ovom dijelu Evrope do koje je njima stalo, supersile i blokovi mogli bi se već danas a pogotovo neposredno sutra dogovoriti i za rješenja koja bi bila na štetu Jugoslavije i njezinog integriteta. Ako stvari tako stoje, zar možemo dopustiti krajnje destruktivna, ako hoćete i vrlo necivilizirana ponašanja i u odnosu na našu Armiju, njezine oficire i vojnike, njezin karakter jedinstvene vojske svih naših naroda i narodnosti.

Antisocijalističke i nacionalističke snage dobro znaju što žele postići, stavljajući na svoju optuženičku klupu upravo JNA, jer znaju da dok je ona tu ne bi mogle ni srušiti socijalizam ni razbiti Jugoslaviju. One se, uostalom, bore za vlast i pribjegavaju zamjeni teza, idu u žestoku bitku za utjecaj na javnost, za uznemiravanje naroda, za pridobijanje omladine i stvari nastoje tako predstaviti da su one spasioци svoje nacije od tobože prijetnje vojnog udara i vojne diktature, sve do toga da na najbestidniji način proturaju tvrdnje o našoj armiji kao tuđoj i gotovo okupatorskoj vojsci.

Svi mi u Jugoslaviji dobro znamo da je slovenski narod svojom krvlju, zajedno sa drugim našim narodina, stvarao Titovu vojsku i da i danas JNA, kao nosioca kontinuiteta sa partizanima maršala Tita, smatra svojom i tako se prema njoj i ophodi. Uostalom, kao rijetko gdje u našoj zemlji ovdje u Sloveniji su po tradiciji od NOB-a do danas njegovani dobri odnosi naroda i Armije, svih odgovornih činilaca i garnizona i institucija JNA. Tim više onda zabrinjavaju sadašnje provokacije u odnosu na ulogu JNA i prema njoj. Njih treba ne samo jasno kvalificirati i jasno ukazivati na svu njihovu pozadinu i moguće opasne posljedice, nego i suzbijati jasnom, otvorenom, energičnom socijalističkom akcijom, s osloncem na izvorna osjećanja i raspoloženja i životne interese slovenskog naroda. A to, dakako, vrijedi i za slične pojave i bilo gdje u našoj Jugoslaviji. Jer, i drugdje u Jugoslaviji ima, a i bilo je i ranije, takvih provokacija.

Sve o čemu je naprijed bilo riječi opterećuje i naše međunacionalne odnose i instalira nacionalizme, i slovenski, i hrvatski, i srpski i albanski, itd., kao realne snage i realne opasnosti na našoj društvenoj sceni.

Ljude i narode u Jugoslaviji povezuju određeni društveni odnosi, ili razvoj određenih društvenih odnosa, kojima je temelj postavila narodnooslobodilačka borba, stvarajući federativnu zajednicu i otvarajući socijalističku perspektivu. I to je najvažniji momenat kohezije. A onda radi se o tome da li razvijamo socijalizam i da li i mi općim tendencijama epohe da odnosi među ljudima i narodima postaju bolji i ravnopravniji dajemo svoj doprinos.

Nema Jugoslavije same po sebi kao stvarno ravnopravne zajednice, ako se ne uspostavlja – a u jednom dubljem historijskom smislu ona se tek uspostavlja – vladavina proizvođača materijalnih i duhovnih dobara nad uvjetima i plodovima svog rada, u smislu njihovog odlučivanja o višku rada i o višku vrijednosti. Ako to ne ide, kvare se i

međunacionalni odnosi. Naime, posljednjih desetak godina oni su se pogoršavali upravo zbog zastoja u razvoju proizvodnih odnosa na osnovama socijalističkog samoupravljanja. Stoga su narasli i pritisci i zahtjevi, mahom sa nacionalističkih pozicija, da se provede takva revizija društvenog i političkog sistema koja od Titove Jugoslavije ne bi ostavila ni traga.

Odnosi u Jugoslaviji danas su zatrovani upravo zbog naraslih deintegracionih tendencija. Svatko ili gotovo svatko galami na druge, da ga destabilizira i sumnjiči, a onda federacija je svima za sve kriva. Svi druge optužuju i svi optužuju federaciju, svi tvrde: kod nas, u našoj republici vlada i veliko jedinstvo i velika demokracija, naše rukovodstvo dobro radi, ono je odlično, ima podršku naroda, a kod drugih je loše, kod drugih vlada staljinizam i nacionalizam, a što se tiče federacije, ona sve radi loše, odnosno ne radi kako treba i što treba, njezino rukovodstvo ili rukovodstva su i nesposobna i neodgovorna i tome slično. Kao da svi nismo u federaciji i kao da svi nismo federacija. Zbog prekida na vezama i zbog razgovora u kojima se međusobno pravimo gluhi, imamo mnogo nepotrebnih konfrontacija, lažnih uzbuna i štetnih politizacija.

Ako je stanje u nekoj republici, ili pokrajini, takvo, da izaziva veću ili manju, više ili manje opravdanu zabrinutost u drugim dijelovima Jugoslavije, onda je to politička činjenica koju treba da respektiraju prije svega komunisti i organizirane socijalističke snage u toj republici ili pokrajini. Pa makar se radilo i o nepotpunim i pogrešnim informacijama i nedovoljnom poznavanju specifičnih prilika, koje svi moramo uvažavati. Dopustite da citiram Edvarda Kardelja. Kada je govorio na proširenoj sjednici Sekretarijata CK Slovenije krajem avgusta 1969, a u povodu tzv. cestne afere, on je napomenuo, da je oštrinu kritike na tadašnja ponašanja u Sloveniji, a koja se javila u drugim dijelovima Jugoslavije, izazvala oštrina političkog pritiska iz Slovenije i dodao da je – citiram ga – »besmisleno hvatati se za riječi – ko je što rekao, kako je formulisao ovu ili onu rečenicu«, već se »treba konfrontirati sa *suštinom* reakcije i upitati zašto je nastala i koje društvene realnosti izražava«. »Ako dolazi do kritike i oštrih riječi – nastavio je Kardelj – to je obično simptom težine jednog problema ili ozbiljnosti dubine određenog konflikta«, te »u političkoj praksi treba znati predvideti ne samo kakav može da bude početak, nego i koje su realne alternative kraja«.

Ni u ovoj prilici, kada raspravljamo o nekim pojavama u Sloveniji ne radi se i ne može se raditi o nepovjerenju u komuniste i organizirane socijalističke snage Slovenije, niti o pritisku na njih. Nitko na to nema pravo. Ali, svi u našem komunističkom pokretu diljem Jugoslavije imamo i pravo i dužnost da se »miješamo« na taj način, da izrazimo svoje ocjene i stavove i da tražimo, i po načelu demokratskog centralizma, da se o njima, na licu mjesta povede računa. Komuniste i progresivne snage Slovenije nitko ne može zamijeniti u njihovoj ulozi u slovenskom narodu, nitko sa strane ne može bolje ocijeniti stanje u

njihovoj sredini, nitko ne može dobiti njihove bitke i nitko kome je u Jugoslaviji na srcu prosperitet i socijalizam u svakom njezinom dijelu i u svakom našem narodu, na to i ne pomišlja. Uostalom, svi smo na istom zadatku, u čitavom Savezu komunista Jugoslavije, i moramo i raspravljati međusobno i djelovati zajednički i ujedno djelovati onako kako to zahtijevaju specifičnosti svake sredine, ali i nalaže Program i Statut SKJ.

Kazalo imena

- Adenauer, Konrad 380
Aleksandar I Karadorđević 339
Altwater, Elmar 383
Anderson, Perry 373
Arifi, Ekrem 59
Aristotel 183
Aron, R. 371
Artuković, Andrija 311
Avdija 244
Azcarate, Manuel 366
Azemi, Husamedin 244
- Bakarić, Vladimir 136, 222, 373, 386
Baković, Ante 313
Balibar, Etienne 376
Barbir-Miladinović, Ankica 179
Bebel, August 387
Bell, Daniel 369
Bentham, Jeremy 382
Benjamin, Walter 377
Bettelheim, Charls 376
Bilbija, Đuro 161
Birčanin, Ilija 312
Bismarck, Otto Eduard Leopold 380
Bloch, Ernst 122, 373
Blow, David 119
Bošković, Milo 313
Broz – Tito, Josip 5, 16, 25, 43, 44, 64–69,
70, 81, 87, 92, 98–100, 104, 105, 115,
149, 150, 153, 154, 167, 181, 191, 193,
194, 197, 206, 220, 227, 228, 236, 243,
247, 250, 252, 262–268, 273, 279, 295,
301, 302, 305, 306, 311, 314, 318, 320,
321, 328, 334, 344, 345, 350, 353,
355, 356, 358, 389, 390, 397
- Bučin, Nenad 178
Budak, Mile 183
Buharin, Nikolaj Ivanović 248
Bukurević, Zahid 313
Bulajić, Radoslav 110
- Cankar, Ivan 306
Casanova, Antonio 376
Ceroni, Umberto 366
Cesarec, August 111
Chandhuri Basu, Asima 118
Churchill, Winston 149
Crkvenac, Mato 275
- Čavić, Marjan 313
Čkrebić, Dušan 69, 116, 118, 119, 121, 340
- Cuić, Dane 61
- Dapčević, Peko 330
Dimić, Nada 313
Dizdarević, Raif 111
Dobb, Maurice 376
Dolanc, Stane 332, 333
Dolašević, Svetislav 244
Družić, Ivo 219
Dugandžić, Jakša 313
Džal, Franjo 312
- Đujić, Momčilo (pop) 312
Đurišić, Pavle 312
- Eisenstadt, F. W. 371
Engels, Friedrich 8, 374, 384, 387
Eterović, Josip 113
- Fetscher, Iring 382
Filipović, Ivo 274
Filipović – Majstorović, fra Miroslav
(Tomislav) 311
Forsthoff, Ernest 383
Fraenkel, Erns 383
Frankland, Mark 117
Friedman, Milton 125, 379
- Gabrić, Nikica 274
Gaće, Nadežda 161
Gaćeša, Stanko 313
Gačić, Radiša 63, 234
Gaj, Ljudevit 311
Glenny, Misha 115
Glotz, Peter 377
Goledier, Maurice 376
Gogovski, Gligorije 155, 156, 158
Gorbačov, Mihail 247, 262, 263, 324
Gorz, Andre 369
Gouldner, Alvin W. 385
Graf, William D. 380
Gramsci, Antonio 170
Grosz, Karol 262
Gundulić, Ivan 311
Gwozd, Zdislav 118

- Haastad, Disa 117
 Habermas, Jurgen 374, 379, 382
 Hegel, G. W. F. 378
 Heidegger, Martin 379
 Heller, Agnes 371, 372
 Hitler, Adolf 311
 Hobbes, Thomas 378, 381
 Hobsbaum, Eric 376
 Hođza, Fadilj 237
 Hruščov, Nikita 368
 Huber, Ćedomir 313
 Huntington, Samuel P. 371
 Hurf 377
- Janković, Pavle 121
 Jašari, Kačuša 48, 57, 59, 61, 116, 245, 246
 Jefferson, Thomas 378
 Jelinek, Georg 382
 Johannes, Agnoli 383
- Kadrijević, Veljko 110, 259
 Kalabić, Nikola 312
 Kallscheuer, Otto 383
 Kamm, Henry 115
 Kant, Immanuel 256, 378, 382
 Kardelj, Edvard 8, 42, 43, 44, 73, 85, 87,
 90, 105, 125, 136, 220, 221, 286, 306,
 339, 368, 386, 398
 Karlovčan, Grgur 313
 Kautsky, Karl 366, 384
 Keane, John 383, 384
 Kecmanović, Nenad 332
 Kelsen, Hans 382
 Kidrić, Boris 136, 221, 222, 249, 324, 330
 Kolakowski, Leszek 369, 384, 385
 Koljgeci, Remzi 243, 244
 Korošec, Štefan 14, 118, 134, 138, 142,
 208, 209
 Kosovac, Braco 111, 138
 Kovačević, Boško 110, 111
 Kovačić, Ivan Goran 311
 Kraigher, Sergej 112
 Križanić, Juraj 311
 Krleža, Miroslav 311, 364, 394
 Krnetić, Dara 217
 Krstić, Petar 313
 Krunić, Boško 634
 Kučan, Milan 58, 110, 111, 129, 158, 215
 Kulaša, Pavle 313
 Kuhl, Reinhard 368
- Laclow, Ernest 385
 Lazaroski, Jakov 110, 155, 215
 Lefebvre, Henri 376
 Lenjin, Vladimir Ilijić 7, 8, 66, 91, 120, 222,
 248, 251, 260, 302, 330, 365, 390
 Lipset 374
 Locke, John 378
 Luburić, Maks 312
 Lukacs, Gyorgy 123, 375, 384
- Magdof, Hary 377
 Mamula, Branko 110, 111
- Mannheim, Karl 385
 Marković, Ivica 312
 Marković, Svetozar 303
 Marx, Karl 8, 76, 82, 110, 119, 124, 140,
 145, 220, 221, 253, 256, 278, 289, 302,
 303, 304, 324, 330, 365, 366, 367, 368,
 371, 373-377, 379, 382-390
 Maštruko, Ivica 274
 Meden, Milan 349, 352, 392
 Meissner, H. 371
 Mehović, Ahmet 111
 Mićunović, Vukašin 111
 Mihailović, Draža 312
 Mikulić, Branko 110, 111
 Miloš, Ljubo 312
 Milošević, Slobodan 34, 57, 111, 115, 116,
 118, 215, 232, 234, 238, 333, 334
 Mojsov, Lazar 138
 Morina, Rahman 232, 234, 244
 Mouffe, Chantale 385
 Mujanović 111
 Mussolini, Benito 311
 Mutapčić, Abdulah 110, 111
 Mužević, Boris 65
- Nazor, Vladimir 312
 Neuman, Franz 368, 378, 381
 Nowak 369
 Nyradi, Petar 116
- Offe, Claus 377
 Orlandić, Marko 47, 58, 111, 116
 Orožen, Marijan 111
- Pain, Thomas 378
 Pančevski, Milan 116, 155
 Parsons, Talcot 369
 Pavelić, Ante 311
 Pavlek, Mihovil Miškina 313
 Petrucciani, Stefano 123
 Pierce, Charles Sanders 382
 Pierson, Christopher 385
 Požgaj, Imre 116
 Preve, Constanzo 125
 Pregl, Zivko 141
 Pupovci, Surija 241
- Račan, Ivica 5, 13, 64, 65, 66, 349
 Radbruch, Gustav 382
 Radić, Anton 311
 Radić, Stjepan 311
 Radonjić, Radovan 111, 216
 Radović, Miljan 111, 128, 143
 Radović, Vjeko 120
 Read, John 114
 Renovica, Milanko 6, 56
 Rey, Pierre-Philippe 376
 Riggs, F. W. 371
 Ristić, Mile 313
 Rizzi, Bruno 368
 Rokanov 374
 Rose, G. 371

- Rostow, W. 125, 370, 371, 374
 Rossanda, Rossana 386
 Rousseau, Jean-Jacques 378, 384
 Runjić, Anđelko 274, 275
- Sabljak, Ivan 313
 Sayer, Larry 376
 Sartre, Jean Paul 366
 Schmitt, Carl 383
 Sereni, Emilio 376
 Sheehan, Helene 122
 Sirotanović, Alija 231
 Smole, Jože 178
 Sokolović 58
 Sorokin, Pitrin A. 371
 Spinoza, Baruch de 378
 Stahl, Fridrich Julius 382
 Staljin, J. V. 102, 125, 135, 149, 193, 220,
 221, 222, 247, 248, 292, 302, 356, 365,
 370, 374, 379, 384
 Stojanović, Stanislav 69, 111
 Strossmayer, Josip Juraj 311
 Supilo, Fran 311
 Sutlić, Vanja 372
 Suša, Gordana 161
- Sajer, Edo 313
 Šetinc, Franc 111, 121
 Šešlija 62
 Šimić, Petar 110, 112, 214, 259
 Široka, Kolj 47, 245
 Škrgeatić, Dragutin 313
 Spálj, Milan 313
- Šubašić, Ivan 264
 Šukrija, Ali 243
 Suvar, Stipe 5–7, 69, 121, 349, 350, 351,
 352
- Tišma, Aleksandar 121
 Toffler, Alvin 369
 Torquemada, Thomás de 209
 Touraine, Alain 369
 Trevison, Desa 116
 Trifunović, Bogdan 111
 Trifunović – Učo, Mitar 313
 Trir, Herson 8
 Trocki, Lav 222
 Trumbić, Ante 311
 Tucović, Dimitrije 303
 Tupurkovski, Vasil 48, 60, 116
- Ugrčić, Jovo 218
 Urbančić, Jože 379
- Vlahović, Veljko 71, 110
 Vlasi, Azem 244, 245, 246
 Vrhovec, Josip 275
 Vukadinović, Vuko 128
- Weber, Max 369
 Wieviorka, Michel 369, 385
- Zarković, Vidoje 6, 38, 39, 41, 56, 61, 63
 Živković, Jovo 313
 Živković, Petar 339

Sadržaj

Riječ priređivača	5
<i>Prvi tom</i>	
KAKAVE SOCIJALIZAM, KAKVA JUGOSLAVIJA?	11
<i>Pred nama je najteže moguće vrijeme</i> (riječ nakon izbora za predsjednika Predsjedništva CK SKJ, 29. juna 1988)	13
<i>Radničko nezadovoljstvo i komunistička akcija</i> (iz završne riječi na sjednici Predsjedništva CK SKJ, 11. jula 1988)	15
<i>Ne ostati na priči o Kosovu</i> (riječ na sjednici Predsjedništva CK SKJ, 19. jula 1988)	22
<i>Jugoslavija mora biti na Kosovu, ne želi li da postane Kosovo</i> (završna riječ na 16. sjednici CK SKJ, 30. jula 1988)	25
<i>Da li se doista radi o samoorganiziranju naroda?</i> (riječ na sjednici Predsjedništva CK SKJ, 29. augusta 1988)	33
<i>O ustavnim promjenama u SR Srbiji</i> (završna riječ na sjednici Predsjedništva CK SKJ, 30. septembra 1988)	38
<i>Albanski je nacionalizam pustio duboke korijene</i> (završna riječ na zajedničkoj sjednici Predsjedništva CK SKJ i Predsjedništva PK SK Kosovo, Priština, 11. oktobra 1989)	46
<i>O smislu »preispitivanja« Titove ličnosti i djela</i> (riječ na sjednici Predsjedništva CK SKJ, 13. oktobra 1988)	64
<i>Da socijalizam u Jugoslaviji ponovno počne koračati u bolju budućnost</i> (uvodno izlaganje na 17. sjednici CK SKJ, 17. oktobra 1988)	70
<i>Ne smijemo bolovati od nostalgije za prošlošću nego se okrenimo budućnosti</i> (umjesto završne riječi na 17. sjednici CK SKJ)	109
<i>Što se događa sa socijalizmom, i u Jugoslaviji i u svijetu</i> (razgovor sa stranim novinarima, 19. oktobra 1988)	114
<i>Aktualna zbivanja u svjetlu Programa SKJ</i> (riječ na međunarodnoj tribini »Socijalizam u svijetu« u Cavtatu, 21. oktobra 1988)	122
<i>O stanju u Savezu komunista Crne Gore</i> (riječ na sjednici Predsjedništva CK SKJ, 23. novembra 1988)	128

Idejno-politička pitanja privredne reforme i zadaci Saveza komunista

(završna riječ na 19. sjednici CK SKJ, 11. decembra 1988)	133
<i>Kakav socijalizam i kakav Savez komunista</i> (riječ na sjednici Komisije CK SKJ za pripremu osnova preobražaja SKJ, 19. decembra 1988)	145
<i>Nema alternative avnojskoj Jugoslaviji</i> (govor na Klisu, 18. decembra 1988)	149
<i>O stanju u Savezu komunista Makedonije</i> (riječ na sjednici Predsjedništva CK SKJ, 20. decembra 1988)	155
<i>Sve je još u znaku sukoba etatizma i samoupravljanja</i> (intervju »Borbi«, »Delu« i »Oslobođenju«, 1. januara 1989)	161
<i>O mitingu i ostavkama u Crnoj Gori</i> (12. januara 1989)	176
<i>Zabrinutost za sudbinu zemlje</i> (razgovor u Dnevniku TV Zagreb, 21. januara 1989)	179
<i>Aktualno političko stanje u zemlji, odnosi u Savezu komunista i rad i odgovornost Centralnog komiteta i Predsjedništva</i> (uvodno izlaganje na 20. sjednici CK SKJ, 30. januara 1989)	184
<i>U povodu zahtjeva za smjenjivanje</i> (riječ na 20. sjednici CK SKJ u povodu zahtjeva Izvanredne konferencije SK Vojvodine, 31. januara 1989)	208
<i>Iz krize se ne može izići novim voluntarizmom</i> (iz završne riječi na 20. sjednici CK SKJ, 1. februara 1989)	213
<i>O našim uspjesima, dogmama i promašajima</i> (iz predavanja i razgovora u Političkoj školi SSO BiH u Neumu, 4. februara 1989)	220
<i>Politički rad u narodu glavni je zadatak socijalističkih snaga Kosova</i> (govor na političkom aktivu Kosova, 24. februara 1989)	232
<i>Treba imati jednake aršine za sve</i> (obraćanje rudarima Starog trga, 24. februara 1989)	241
<i>Socijalizam je položio historijski ispit</i> (intervju moskovskoj »Pravdi«, 5. marta 1989)	247
<i>Demokratizacija se u Jugoslaviji ne može zaustaviti</i> (razgovor u rimskom listu »La Repubblica«, 24. marta 1989)	259
<i>Historija će protagonistu suđenja Titu ponovno baciti na smetlište</i> (riječ u povodu izlaženja 26, 27. i 28. toma Sabranih djela Josipa Broza Tita, u Domu armije u Beogradu, 31. marta 1989)	264
<i>Nedopustivo je u ime »svog« naroda optuživati druge narode</i> (riječ na sjednici CK SKH, 11. aprila 1989)	269

<i>Ni konfederativno razmrđavanje ni hegemonizam</i> (riječ u Saboru SR Hrvatske poslije izbora za člana Predsjedništva SFRJ, 13. aprila 1989)	273
<i>O osnovnim pravcima preobražaja Saveza komunista Jugoslavije</i> (uvodno izlaganje na 22. sjednici CK SKJ, 14. aprila 1989)	276
<i>Neponištiv je historijski učinak Saveza komunista Jugoslavije</i> (riječ na svečanoj sjednici CK SKJ, 19. aprila 1989)	301
<i>Da nikad više u našoj zemlji ne zavladaju sile mraka i zločina</i> (govor u Jasenovcu, 22. aprila 1989)	309
<i>Jugoslavija u ovom času: stvarni i lažni problemi</i> (predavanje i razgovor na tribini u Sarajevu, 3. maja 1989)	317
<i>O članstvu i rukovodstvima Saveza komunista, o kritikama i klevetama</i> (iz razgovora s komunistima tvornice »Standard« u Sarajevu, 4. maja 1989)	335
<i>Nisam bio vlakovođa nikakve kompozicije</i> (riječ u času odlaska sa dužnosti, 17. maja 1989)	342
 <i>P r i l o g</i>	
<i>JAVNI ISTUPI UOČI IZBORA NA DUŽNOST PREDSJEDNIKA PREDSJEDNIŠTVA CK SKJ</i>	347
<i>Riječ na sjednici CK SK Srbije</i>	353
<i>Odgovor na otvoreno pismo Milana Medena</i>	364
<i>Riječ na sjednici CK SK Slovenije</i>	388
<i>Kazalo imena</i>	400

Biblioteka
POSEBNA IZDANJA

Stipe Šuvar
NEZAVRŠENI MANDAT I/II
Prvi tom
Kakav socijalizam, kakva Jugoslavija?

Izdavač
ČGP DELO
OOUR GLOBUS, Izdavačka djelatnost
ZAGREB

Za izdavača
TOMISLAV PUŠEK

Likovna oprema
BRONISLAV FAJON

Naklada
6000

Tisak
NIŠRO »VARAŽDIN«, Varaždin 1989.

5. 11. 1998		
10 - 01 - 1998		
25 - 04 - 2016		

REV. 2009.

kgz GRADSKA KNJIŽNICA

010011570

323.2

261.703

ŠUV

ŠUVAR, S.

eni mandat

323.2

ŠUV

n l

261.703

323.2

ŠUV

n

T 1